

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**İNGİLİZ KAYNAKLARINA GÖRE
MİDHAT PAŞA’NIN HAYATI VE SİYASETİ**

Kemal İnanç IŞIKLAR

**Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı
İSTANBUL - 2022**

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

**İNGİLİZ KAYNAKLARINA GÖRE
MİDHAT PAŞA’NIN HAYATI VE SİYASETİ**

Kemal İnanç IŞIKLAR

**Danışman
Prof. Dr. Tülay Alim BARAN**

**Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı
İSTANBUL - 2022**

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum, bu çalışmayı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yol ve yardıma başvurmaksızın yazdığımı, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserleri her kullanışında alıntı yaparak yararlandığımı belirtir; bunu onurumla doğrularım.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara katlanacağımı bildiririm.

23.09.2022

Kemal İnanç IŞIKLAR

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ	V
ABSTRACT.....	VIII
ÖZET	IX
GİRİŞ	1
1. DOĞUMUNDAN NİŞ VALİLİĞİ'NE KADAR MİDHAT PAŞA'NIN KISA YAŞAM ÖYKÜSÜ.....	8
2. MİDHAT PAŞA'NIN NİŞ VALİLİĞİ.....	13
3. MİDHAT PAŞA'NIN TUNA VALİLİĞİ	16
3.1. BULGAR AYAKLANMALARI.....	18
3.2. GERMANIA VAPURU HADİSESİ.....	22
3.3. MİDHAT PAŞA'NIN TUNA VALİLİĞİ'NDEN AYRILMASI.....	31
4. MİDHAT PAŞA'NIN ŞURÂ-YI DEVLET BAŞKANLIĞI.....	33
5. MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ	38
6. MİDHAT PAŞA'NIN SADRAZAMLİĞİ	41
6.1. MİDHAT PAŞA'NIN SADARETTEN AZLİ.....	52
7. MİDHAT PAŞA'NIN DİVÂN-I AHKÂM-I ADLİYYE NAZIRLIĞI.....	62
8. MİDHAT PAŞA'NIN SELANİK VALİLİĞİ.....	65
8.1. TÜRK MEKTUPLARI.....	66
9. MİDHAT PAŞA'NIN İKİNCİ ADLİYE NAZIRLIĞI DÖNEMİ.....	75
9.1. ANDRASSY NOTASI.....	86
9.2. SELANİK VAKASI.....	92
9.3. BERLİN MEMORANDUMU	95
9.4. TALEBE-İ ŪLŪM İSYANI	99
9.5. SULTAN ABDŪLAZİZ'İN HAL'İ.....	108
9.6. SULTAN V. MURAD'IN TAHTA ÇIKIŞI	117

9.7. ABDÜLAZİZ'İN ÖLÜMÜ.....	121
9.8. ÇERKES HASAN VAKASI.....	126
9.9. MİDHAT PAŞA VE KANUNİ ESASİ HAZIRLIKLARI	135
9.10. SULTAN V. MURAD'IN DURUMU	144
9.11. MİDHAT PAŞA'NIN ANAYASA TASARISI : KANUN-I CEDİD	149
9.12. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TAHTA ÇIKIŞI	153
9.13. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN SALTANATININ İLK GÜNLERİ.....	159
9.14. HATT-I HÜMÂYUN.....	165
10. MİDHAT PAŞA'NIN İKİNCİ SADARETİ	170
10.1. İSTANBUL KONFERANSI	175
10.2. KANUN-İ ESASİ'NİN İLANI.....	194
10.3. MİDHAT PAŞA'NIN SADARET MAKAMINDAN AZLİ VE 93 HARBİ.....	201
11. AVRUPA SÜRGÜNÜ.....	209
12. MİDHAT PAŞA'NIN SURİYE VALİLİĞİ	243
13. MİDHAT PAŞA'NIN AYDIN VALİLİĞİ	261
14. MİDHAT PAŞANIN TUTUKLANMASI.....	266
15. YILDIZ MAHKEMESİ	281
16. TAİF ZİNDANI VE ÖLÜMÜ	292
SONUÇ	296
EKLER	300
EK – 1 : Nusret Paşa tarafından Sultan Abdülhamid'e gönderilen Midhat Paşa aleyhindeki Jurnal metni ve transkripsiyonu	300
EK - 2 : Midhat Paşa'nın The Nineteenth Century Dergisi'nde Yayımlanan “Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali” Başlıklı Makalesi.....	311
EK – 3 : Midhat Paşa'nın Vanity Fair Dergisi'nde yayınlanan portresi ve özgeçmişi..	327
Ek – 5 : Sırp Meclisi Reisi M. Garachanin'in Fuad Paşa'ya ilettiği diplomatik nota mektubu	330
EK – 6 : Fuad Paşa'nın Sırbistan Dışişlerinin Mektubuna Yanıtı	333
EK – 7 : Sırp Meclisi Reisi M. Garachanin'in ikinci mektubu.....	336

KAYNAKÇA.....	339
1. ARŞİV KAYNAKLARI.....	339
2. GAZETELER.....	340
3. KİTAPLAR.....	349
3. TEZLER.....	354
4. MAKALELER.....	355
ÖZGEÇMİŞ	358

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
FO	: Dışışleri Ofisi
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
C.	: Cilt
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
HC	: House Of Commons – Avam Kamarası
HL	: House Of Lords – Lordlar Kamarası
Deb	: Müzakere
DABOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK. AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y. PRK. KOM.	: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y. PRK. PT.	: Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı

ÖNSÖZ

Bu çalışma Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından ve Türk çağdaşlaşma hareketinin öncü ismi Midhat Paşa'nın yaşamı ve siyasetini İngiliz kaynaklarına dayanarak analiz etmeyi amaç edinmiştir. Türk siyasi yaşamında anayasal ve parlamenter rejimin kurucusu olması ve yeniliklere öncülük etmesi nedeniyle tarihimizin en önemli devlet adamlarından biri olarak kabul gören ve bu nedenle hakkında kaleme alınmış sayısız eser bulunan Midhat Paşa'nın yaşamını konu alan dört adet Yüksek Lisans ve biri erişime kısıtlanmış iki adet doktora tezi bulunmaktadır.¹ Yayımlanmış tez çalışmaları, Midhat Paşa'nın yaşamının tamamı ya da bir dönemini kronolojik bir şekilde anlatan, telif eser içeriklerinden yapılan alıntılar ve bir kısmı Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinin incelenmesinden oluşan biyografi çalışması niteliğindedir. Bunun dışında doğrudan ya da dolaylı olarak Midhat Paşa'nın yaşamını konu edinen birçok kitap, makale, belge niteliğinde yayın yapılmış olup, bunların önemli bölümü taraflı bil dil ile, yazarının dünya görüşü ve siyasal tercihleri uyarınca kaleme alınmakla birlikte sayıca pek az eserde nesnel bir tutum sergilenmiştir. Midhat Paşa hakkındaki yayınların önemli bir bölümü de Midhat Paşa'nın ve oğlu Ali Haydar Midhat Bey başta olmak üzere yakın çevresinin kaleme aldığı anı niteliğinde eserlerden oluşmaktadır. Yapmış olduğum tez çalışmasında tekrara düşmemek adına, önceki çalışmalarda detaylı olarak ele alınmış konulara etraflıca girilmekten özellikle kaçınılmış, tarihsel olay örgüsünün anlatımındaki ağırlık çalışmanın özüne sadık kalınması amacıyla İngiliz kaynaklarındaki bilgi yoğunluğuna paralel olarak işlenmiştir.

İlave olarak, hatırı sayılır ölçüde yazılı birikime rağmen, ölümünden 132 yıl sonra Midhat Paşa halen gündelik ve akademik tartışmaların öznesi olmaya devam etmektedir. Bu tartışmaların 19. yüzyıl Avrupa toplumsal değerlerinden, dünyanın siyasi ve tarihi gelişmelerinden kopuk olarak ele alınmasının önemli ve temel bir eksiklik olduğu kanaatindeyim. Çünkü Midhat Paşa'nın politik varlığı, yerel ve öznel bir fauna olan Osmanlı

¹ Korkmaz, A., “*Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve siyasi faaliyetleri*”, Doktora Tezi, 2016; Alptekin, İ., “*Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*” Yüksek Lisans Tezi., 2011; Çelik, M., “*Balkanlarda Tanzimat : Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği (1864-1868)*” Yüksek Lisans Tezi., 2007; Korkmaz, A., “*Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği*”, Yüksek Lisans Tezi., 2005; Benli, Z K., “*Devlet ve Siyaset Adam Olarak Ahmet Şefik Midhat Paşa*” Yüksek Lisans Tezi, 2004; Koç, B., “*Midhat Paşa 1882-1884*”, Doktora Tezi, 2002.

siyasetinin sınırları ötesindedir ve Avrupa'nın orta yerinde bulunan bu devletin 19. yüzyıl dünyası içerisindeki konumlanışı açısından daha büyük bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla Midhat Paşa ve Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu durum hakkında özellikle Avrupa politik iklimi bağlamından kopuk olarak yapılacak tahlil yetersiz kalacaktır.

Konuyu Midhat Paşa'nın sözleri ile özetlemek gerekirse:

“Devletin tarihini iyi bilenlere göre gizli değildir ki, bundan bir asır öncesine kadar Avrupa devletlerinin ve milletlerinin hal ve idaresi bir dereceye kadar bizimki gibiydi. Onlar bu hal ve şekilde ilerlemenin mümkün olmayacağını anladıklarından ve her türlü kalkınma ve yükselmenin esasını ferdi hürriyet ve serbestlikte olduğunu gördüklerinden, kanunlarını ve nizamlarını bu usul ve esaslara göre düzenlemişlerdir. Her devlet ve milletin kalkınması ve mutluluğu bu şekilde günden güne ilerlemiş ve bugün Avrupa'nın bütün alemleri hayrete düşüren kuvvet ve üstünlüğü bu esasın neticesinde olmuştur. Devlet-i Osmaniye'yi meydan getiren ahalinin ırk, din ve mezhep olarak farklı ve ayrı olmalarıyla beraber, devletin coğrafi mevkii gereği de nice tehlikelere maruz bulunduğu halde, böyle bir durum ve mevkiide hem de Avrupa'nın ortasında bulunup da böyle eski adet ve usuller ile yaşaması mümkün olabilir mi?”

Geleneksel tarih anlayışı, zamanı ve mekanı kendi merkezinde olduğu noktadan dışarı bakarak yine kendi değerleri çerçevesinde anlamlandırmak çabası içerisinde. Bu çalışma ise öznel sınırları kaldırarak, varlığını sürdürebilmek için gelişim ve değişim ihtiyacını somutlaştıran Osmanlı'nın kolektif çabalarına ve devletin son dönemine, özetle Midhat Paşa özelinde bir siyasal evrene, dışarıdan içeriye yönelen bir bakış ile farklı ve yeni bir perspektif kazandırmayı amaçlamaktadır. Amaç, bu tarihsel dönemi yerkürenin aynasında, olduğu gibi görebilmektir. Beni bu amaca yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. Tülay Alim Baran'a çalışma boyunca verdiği destek, teşvik ve göstermiş olduğu sonsuz anlayış için şükranlarımı sunarım. Ek olarak, “Midhat Paşa, İdari ve Siyasi Faaliyetleri” başlıklı doktora tezini Türk Tarih Kurumu yayınlarından kitaplaştıran Sayın Adem Korkmaz'a büyük gayret ve emek verdiği anlaşılan, aynı zamanda akademik tarih yazımına örnek teşkil etmesi gerektiğini düşündüğüm kusursuz eseri için teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak, Taif zindanında geçirdiği son günlerinde içerisinde bulunduğu tüm zorlu koşullara rağmen son

nefesinde kaleme aldığı yaşam öyküsünü “hayatım ibret olsun” sözleri ile gelecek nesillere aktaran büyük devlet adamı, hürriyet kahramanı Midhat Paşa’yı şükran, rahmet ve minnet ile anıyorum.

Her ziyan bir öğüttür.

ABSTRACT

Midhat Pasha is a great Tanzimat (Reform) era statesman who was born in 1822 and after leaving great marks in the 19th century European history, died in exile at the age of 64 in 1884. During his life, his public duties extended from a scribe in grand viziriat and judicial offices, to the presidency of Grand Council of State (Meclis-i Vâlâ) and Grand Vizirate. He was despatched to Damascus, Rumelia and Bursa as special commissioner to inspect those provinces. After a short travel to Europe, Midhat has been nominated to provincial governorship of Nish and Tuna, so called most significant Vilayet of Ottoman Empire in Europe. He successfully transformed the appearance and administration of provinces, initiated various socio-economic reforms and modernized the local administration methods. His energetic, fair and effective administration grab the attention of whole European capitals but especially the British. Ottoman Empire carried great geo-political significance for British policy for many years, rising Russian expansionism threatening British policies on Balkans, Mediterranean and Asia, increased Midhat Pasha's popularity as a reformist statesman to sustain and improve Ottoman Empire's political integrity against Russia. Midhat Pasha, as the initiator of first constitutional regime and parliament in Turkey was sent to exile accused of abusing constitutional promises after the Tersane Conferance. On his return he was appointed as governor to Syria and than to Aydın provinces. Soon after accused as instigator of Sultan Abdul Aziz's death, after a controversial judicial trial he we was found guilty and his death sentence excused by Abdul Hamid, he was sent to exile in Taif, following three years of imprisonment, he was killed by Ottoman officials in 1884. His honour has been restored by next generations of Young Turks after they came in to power in 1908, Midhat Pasha has been accepted as a hero of liberty. In 1951, by the order of president of Turkish Republic Celal Bayar, his funeral was brought to İstanbul from Taif, after an official ceremony he was burried to "Eternal Liberty Hill" named after him.

Keywords : Midhat Pasha, United Kingdom, Ottoman Empire, Constitutionalism, Danube, Nis, Baghdad, Syria

ÖZET

19. Yüzyıl Avrupa tarihine önemli bir damga vurmuş ve Tanzimat döneminin büyük devlet adamı olarak kabul edilen Midhat Paşa, 1822 yılında doğmuş, 64 yaşında 1884 yılında sürgünde vefat etmiştir. Yaşamı boyunca sadaret katipliğinden başlayarak, Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı ve Sadrazamlığa uzanan sayısız kamu görevlerinde bulunmuştur. Şam, Rumeli ve Bursa'da görev yapmak üzere özel yetkili müfettiş olarak bölgeye gönderilmiştir. Kısa bir Avrupa seyahati sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ön önemli vilayetlerinden Niş ve Tuna'da valilik yapmıştır. Görev yaptığı vilayet ve eyaletlerin görünümünü baştan aşağı değiştirmiş, etkili sosyo-ekonomik yenilikler ve modern yerel yönetim yöntemleri sergilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi birliğinin korunmasının, Britanya siyaseti açısından, yükselen Rus yayılcılığı karşısında Balkanlar, Akdeniz ve Asya'daki İngiliz menfaatlerinin muhafazası için büyük önem arz ettiği bu dönemde Midhat Paşa'nın enerjik, dürüst ve etkili idaresi, İngiltere başta olmak üzere tüm Avrupa başkentlerinin dikkatini üzerine çekmiştir. Türkiye'nin ilk anayasal rejimi ve parlamenter sistemin kurucusu olan Midhat Paşa, Tersane Konferansı'nın ardından anayasal vaatlerin suistimal edilmesi gerekçesi ile Avrupaya sürgüne gönderilmiştir. Sürgün dönüşü önce Suriye sonra Aydın valisi olarak atanan Midhat Paşa, Abdülaziz'in ölümünün azmettiricisi olarak yargılandığı tartışmalı bir mahkeme süreci sonunda suçlu bulunarak idam cezasına çarptırılmıştır. Bu ceza Sultan Abdülhamid tarafından hafifletilerek Taif'e sürgüne gönderilmiş, üç yıl tutuklu kaldıktan sonra 1884 yılında bir gece yarısı Taif zindanında Osmanlı subayları tarafından infaz edilmiştir. 1908 yılında iktidara gelen Jön Türkler tarafından itibarı iade edilmiş, Midhat Paşa hürriyet kahramanı olarak anılmıştır. Naaşı 1951 yılında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın emri ile İstanbul'a getirilmiş, düzenlenen devlet töreni ile Hürriyet-i Ebediye (Abide-i Hürriyet) tepesinde toprağa verilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Midhat Paşa, Birleşik Krallık, Osmanlı İmparatorluğu, Meşrutiyet, Tuna, Niş, Bağdat, Suriye

GİRİŞ

Midhat Paşa ve dönemini incelemeye başlamadan önce, bu dönem Osmanlı devletinin içerisinde bulunduğu uluslararası siyasal iklime ve bu iklim içerisinde diğer devletler arasındaki konumu ile ilişkilerine bakmak faydalı olacaktır. Bu sayede, “her aydın çağının çocuğudur” sözünden hareketle Midhat Paşa’yı yaratan dış koşulları daha iyi anlayabiliriz.

Siyasal olarak 1789 Fransız ihtilali ile başlayan ve 1914’te patlak veren Birinci Dünya Savaşı’na kadar bütünlük arzeden 125 yıllık dönem, tarihsel olarak 19. yüzyıl tanımlamasına karşılık gelmektedir. Bu dönemin başlangıcına şekil veren Fransa’nın Birinci Cumhuriyeti, ardından Napolyon’un imparatorluğunu ilan etmesi sonucu Fransız yayılmacılığı, Avrupa’da birçok Devleti ortadan kaldırarak Avrupa’nın büyük bir kesimini doğrudan doğruya eline geçirmiş, Rusya’nın derinliklerinde yaşanan büyük yenilgi sonrası Napolyon’un tarih sahnesinden çekilmesi ile mevcut siyasal düzen yıkılmış, Avrupa kıtanın siyasal olarak yeniden düzenlenmesi sorunu ile karşı karşıya kalmıştı.

Devrimler çağı olarak da anılan 19. Yüzyıl, ilhamını 1789 Fransız ihtilalinden alan siyasal ve toplumsal dönüşümlerin etkisi ile Avrupa çapında yönetici aristokratik erke karşı insan hakları ve ulusların kendi kaderini tayin ilkesini merkeze alan ulusal bağımsızlık çabalarına sahne olmuştur. Ulusçuluk akımları, vatandaşlarına demokrasiye daha fazla katılım vaadi ile gelişmiş, devletlerin çerçevesini etnik olarak ortak değerleri taşıyan milletler çizmiş, ulusal kimlik çerçevesinde tarihsel ve yerel ayrımlarını belirginleştiren Avrupa halkları, ulusal marşları ve sembolleri ile özgün kimliklerini pekiştirmiştir. Aynı zamanda, Avrupa’nın bir kıta olarak siyasal birliğini hedefleyen vizyoner görüşler de bu dönemde ağırlık kazanmıştır.

1814 yılının Eylül ayında Avusturya’nın Viyana kentinde, Fransa’yı yenilgiye uğratan İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya öncülüğünde toplanan Avrupa devletlerinin temsilcileri, Viyana Kongresi’ni yönetmekte olan Avusturya başbakanı Klemens Von Metternich liderliğinde Avrupa haritasını yeniden düzenlemek yolunda kararlar almıştır.

Viyana’da çizilen yeni Avrupa sistemi, 1848 ihtilalleri ile çökene kadar Fransız İhtilali’nden güç alan liberal ideallere karşılık silahla korunan statükocu bir eski düzeni korumayı amaçlıyordu. Ülkeleri haritadan silinen Polonyalılar, başka bir siyasal gücün idaresine giren Belçika ve Norveçliler, ulusal birlik arayışındaki İtalyan ve Alman milliyetçileri ve nihai olarak zayıflayan Osmanlı egemenliğinde varlığını sürdüren Balkan halkları, Yunanlılar, Sırp, Bulgarlar ve Romanyalılar yeni düzenin memnuniyetsiz kesimini temsil etmekteydi.

Kıta Avrupasında Fransız İhtilali ile etkinlikleri artan milliyetçilik, liberalizm ve sosyalizm akımlarına karşı ve statükonun korunmasından yana olan Metternich yeni Avrupa siyasetini üç temel görüşe dayandırmıştı. Metternich düzeni merkezinde Avusturya’nın olduğu yeni bir Roma Germen birliğini esas alarak federasyon sistemi içinde yeniden kurmak temeline dayanıyordu. İttifaklar sistemine dayalı bu görüşlerin ilki olan "Orta Avrupa" ilkesine göre, Avusturya’nın önderliğinde Rusya ve Fransa’ya karşı İngiltere ile ittifak; ikincisi batıdan gelebilecek yeni ihtilal hareketlerine karşı dörtlü ittifak; üçüncüsü ise Avrupa’da iç ve dış barış’ın korunması için beşli ittifak idi.²

Kongre sonrası siyasi haritası yeniden çizilen Avrupa, Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu başta olmak üzere İngiltere, Rusya, Prusya ve Fransa devletlerinden oluşan beşli bir “Büyük Güçler” sistemine teslim oluyordu.

Avrupa sistemi siyasi kararları sürekliliği için kolektif bir güvenlik organizasyonunu ve eşitlik esasına dayalı, ikili yerine çoklu bir diplomasi yönetimini hayata geçireceği kongreler sistemi dönemine adım attı. Navarin’de donanmasını, Vaka-i Hayriye’de ordusunu kaybeden Osmanlı Devleti erkinde, özellikle askeri güç ve direncin yitirilmesine paralel olarak, diplomasi ve aktif hariciye siyaseti, Avrupa ittifaklar sistemi içerisinde varlığını koruyabilmek ve güçler dengesinden gereği gibi istifade edebilmek adına önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar önem kazandı.

1830’da Fransa kralının basın hürriyetini yasaklama, seçim kanununu değiştirmesi ve keyfi bir idare kurmak istemesi üzerine başlayan ihtilal kısa sürede Almanya, İtalya ve İspanya’ya da yayıldı. Viyana kongresinde muhafazakâr ve statükocuların zaferine rağmen

² Yılmaz, V., *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1998, s.81.

1830 sonrası yeniden ihtilal fikirlerini canlandıran liberaller ve burjuvazi, sanayi üretimi ve ticaretin hızlı gelişimine paralel olarak yeni siyasal oluşumların ortaya çıkmasına öncülük ettiler. Bu değişimin sonucu olarak İtalyan ve Alman milli birlikleri'nin kuruluşu bir yandan milliyetçi akımları geliştirirken diğer yandan kendinden sonraki ulusal kurtuluş hareketlerine yol açtı. Avrupa sistemi siyasi kararları sürekliliği için kolektif bir güvenlik organizasyonunu ve eşitlik esasına dayalı, ikili yerine çoklu bir diplomasi yönetimini hayata geçireceği kongreler sistemi dönemine adım attı.

Metternich'in başı çektiği Viyana Kongresi sonrasında Avrupa'da yıkıcı ölçekte savaşlar yaşanmazken onun yerine kendilerinden daha az gelişmiş haklara karşı yapılan sömürge savaşları yoğunluk kazandı.³ Entegre bir Global ekonominin gelişmesi (özellikle İngiltere'nin kurduğu kıtalar ötesi maliye ve ticaret alanının yaygınlaşması, iletişim alanında geniş ölçekli gelişmeler, imalat veriminde atılım yapılması, tarıma elverişli yeni toprakların hammadde kaynaklarının yaratılması, serbest ticaret ve uluslararası uyum konusundaki görüşlerin çok geniş bir alana yayılması, muhafazakar ve liberallerin savaş yerine barış ve istikrarı seçmelerine yol açmıştır. Bu koşullar uzun vadeli ticaret ve sanayi yatırımlarını özendirmiş ve böylece global bir ekonominin büyümesine hız kazandırmıştır.⁴

19. yüzyılda sanayi devrimi sayesinde ortaya çıkan teknoloji etkisini kara ve deniz savaşları üzerine göstermeye başladı. Yüzyılın ikinci yarısında demiryolları, telgraf, ateş gücü yüksek ve seri silahlar, buharlı makineler ve zırhlı savaş gemileri, askeri gücün belirleyici göstergeleri haline geldiler. Teknik değişikliklerin ve sanayideki gelişmelerin birbirini tamamlayan gücü, kara ve deniz savaşlarında giderek daha büyük bir oranda etkisini göstermekte ve belirleyici olmakta idi.

Uluslararası bankacılığın gelişimi ve yaygınlaşması sonrasında devletlerin ihtiyaç duyduğu paraya erişiminin kolaylaşması ve borçlanma seçeneklerinin artması, uzun dönemli ordular beslemek yerine ihtiyaç halinde hızlı bir askeri örgütlenme gerçekleştirme olanağı tanımıştır. Napolyon karşısında yaşadığı mağlubiyet sonrasında önce Prusya daha sonra

³ Levermore, C. H. ve Andrews, C. M., “*The Historical Development of Modern Europe from the Congress of Vienna to the Present Time*”, The American Historical Review, 2008, s.357.

⁴ Kennedy, P., *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2001, s.185-189.

diğer Avrupa devletleri, sivil nüfusun savaş zamanında mobilize edilmesi yerine, profesyonel askerlik modeline geçiş yapmıştır. Profesyonelleşme ile eşzamanlı olarak gündeme gelen zorunlu askerlik hizmetine ilave olarak gelişen ve karmaşılaşan savaş sanatı ileri düzeyde eğitim kurumlarının varlığına ihtiyaç duyacaktır. Askeri üniversite olarak tasarlanan modern harp okulları bu işlevi yerine getirecektir.⁵ Silahlı güç organizasyonunda kaydedilen bu tip hızlı gelişmeler aynı zamanda Avrupa'nın siyasal gücünü perçinlemekte idi.

Sanayileşmeye paralel olarak gelişen buhar gücü ile çalışan makinalar, insanlığa canlı güç kaynakları yerine mekanik sistemleri kullanma olanağı tanıdı. 1820'lerde buharla çalışan birkaç bu tezgâhı işleten bir kimse, elle çalışan bir kimsenin ürettiğinin 20 katını üretebiliyor, buharla çalışan bir çıkırık makinesinin kapasitesi, bir çıkırık kapasitesinin 200 katını buluyordu. Hızla gelişen demiryolu sistemi sayesinde tek bir lokomotif yüzlerce canlı hayvanın taşıyabileceği yükleri taşır hale geldi, geniş coğrafyalara yayılan demiryolu ağları ekonomide mal ve hammaddelerin transferini hızlandırdı ve kolaylaştırdı. Verimlilikteki büyük artış özellikle tekstil sanayinde gerçekleşmiş, bu da daha çok makine, daha çok hammadde, daha çok demir, daha geniş ölçüde gemi taşımacılığı, daha iyi ulaşım imkanları ve benzeri taleplere kazandırmıştır. Özellikle İngiltere ekonomisi 20 milyonu aşkın nüfusunu tekstil sanayinde istihdam ederek ekonomik gücünü perçinledi. Amerikan iç savaşı ile birlikte tekstil sanayisinin ana hammaddesi pamuk ithalatında büyük darbe alan İngiltere, tedarik ihtiyacını hızlı bir şekilde giderebilmek adına Mısır ve Anadolu'daki verimli tarım arazilerine yöneldi, İzmir-Aydın demiryolu projesi ve menderes havzasına yerleşen Levanten aileler ile gelişen ticari ilişkiler Türk-İngiliz ekonomik bütünleşmesini bir ihtiyaç haline dönüştürdü.

İngiltere'nin ekonomik hegemonya kurduğu bu on yıllar boyunca ulaşım ve iletişim alanında geniş ölçekli gelişmeler olmuş, sanayi teknoloji giderek daha büyük bir hızla bir bölgeden öbürüne aktarılmış, imalat veriminde çok büyük atılım yapılmış bu da tarıma elverişli yeni toprakların ve yeni hammadde kaynaklarının yaratılmasını teşvik etmiştir. Bunlardan ilki düzenli bir global ekonominin gelişmesi olmuş, giderek daha çok sayıda

⁵ Başbuğ, İ., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Güç Odaklarının Mücadelesi*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2018, s.142-144.

bölgeyi Batı Avrupa, Özellikle de Büyük Britanya üzerinde uzaklaşan bir okyanus ötesi ve kıtalar ötesi ticaret ve maliye ağının içine çekmiştir.⁶

Hızla gelişen sanayi devriminin ihtiyaçlarını karşılamak üzere başta İngiltere Fransa ve Hollanda ve Sömürgecilik yarısına sonradan katılan Almanya, İtalya, İspanya, Belçika ve Rusya, dünyanın geri kalan Afrika, Ortadoğu, Asya bölgelerini ekonomik ve siyasi yönden nüfuz altına alabilmek için sömürgecilik hareketlerine giriştiler. Yükselen tüketici talebini karşılamak üzere talep edilen hammadde ve lüks tüketim maddeleri, deniz aşırı kolonilerden temin edilmeye başlandı. Bu dönemde özellikle geri kalmış toplumlar üzerinde Avrupa'nın sergilemiş olduğu tüm gayri insani suistimalleri, ilkel dünyayı medenileştirmek bahanesine sığınarak görmezden gelindi. 19. Yüzyıl sonu itibarı ile Avrupa ticaret ve sanayi gücü, neredeyse dünyanın geri kalanına hakim duruma geldi.

1884 Berlin Konferansı gibi büyük güçlerin bir araya geldiği diplomatik buluşmalar, Asya ve Afrika başta olmak üzere dünyanın geri kalanını paylaşma düşüncelerinin hayata geçirildiği başlıca zemin haline geldi.

19 yüzyılın son 25 yılı Avrupa Kıtası'nda Alman üstünlüğüne sahne oldu. Orta Avrupa'da Alman İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra imparatorluk başbakanı Bismarck'ın izlediği siyaset neticesinde Almanya, kesin bir üstünlük kazandı. Bu üstünlük üçlü ittifak olarak bilinen kuvvetler blokunun ortaya çıkış rol oynadı. Bismarck Fransa'nın ittifak yapabileceği devletleri Almanya'nın yanında çekmek suretiyle Fransa yalnızlaştırma politikası izledi Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun ve Rusya'yı yanına alarak 1872'de toplanan üç imparatorlar toplantı sonucunda imzalanan antlaşma ile amacını diplomasi yolu ile gerçekleştirdi. Avrupa'da değişen kuvvetler dengesi batılı devletlerin Rusya'ya karşı cephe almalarına imkân bırakmadığından, Rusya'nın Karadeniz'de elde ettiği üstünlüğü paralel olarak Balkanlar'da da hızını artırma çabalarına olanak verdi.⁷

Üçlü ittifak karşısında Avrupa'da yeni bir denge bloğunun ortaya çıkması 1890 yılından itibaren Bismarck'ın sandıktan ayrılması sonrasında Alman dış politikasında

⁶ Kennedy, P., a.g.e., s.193.

⁷ Kurat, A. N., *Türkiye ve Rusya : XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.421.

meydana gelen değişiklikler Almanya'nın Avrupa'daki üstünlüğüne son verdi. Genç Alman İmparatoru 2. Wilhelm Bismarck'ın aksine Almanya'nın Rusya'nın yanında değil denizlerde son derece güçlü olan İngiltere'ye yakın durması diğer büyük devletler gibi denizaşırı topraklarda sömürgecilik yapması ve ilişkilerini dünya çapında genişleterek bir dünya politikası takip etmesi gerektiği düşüncesinde idi. Wilhelm'in İngiltere'yi Almanya'da yanına çekmek için harcadığı çabalar sonuç vermediği gibi Rusya'nın isteğine rağmen yenilenmeyen Rus Antlaşması'nın sona ermesi, Rusya'nın Almanya'dan koparak Fransa'ya dönmesine sebep oldu. Aktif bir sömürgecilik yarışına giren Almanya'nın dünyanın geri kalanına yayılan diğer sömürgeci devletlerle çatışma içerisine girmesine sebep oldu. Çözülen üçlü ittifak karşısında İngiltere Fransa ve Rusya'dan oluşan yeni bir denge unsuru olarak üçlü itilaf yapısı ortaya çıktı.

1768-74 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Osmanlı gücünün zayıflamasına paralel olarak ortaya çıkan “Doğu Sorunu”, 19. Yüzyıl boyunca büyük güçlerin kendi menfaatlerini garanti altına almak doğrultusunda belirledikleri siyaset ile şekillendi. Rusya'nın Akdenizi kontrol altına alabilmek için öncelikle Karadeniz'de egemenlik kurma çabası, buna karşılık Avusturya'nın Doğu Avrupa ve İngiltere'nin koloni imparatorluğu boyunca çıkarlarını korumak amacı ile Rusya'yı, Osmanlı Devleti'ni ayakta tutarak sınırlama çabası, Balkanlarda gelişen pan-slavizm hareketleri ve Osmanlı Devleti'nin idari ve ekonomik olarak çöküşüne paralel olarak giderek zayıfladı ve yok oldu. 1853 Kırım Savaşı'nda Osmanlı namına Ruslar ile savaşan Osmanlı borçlarının en büyük alacaklısı İngiltere ve Fransa, savaşın maliyeti ve Osmanlı coğrafyası için tasarlanan reform hareketlerinin her defasında hüsrana sonuçlanması ve Osmanlı maliyesinin çöküşü sonucu, iç kamuoyunun da büyüyen tepkisi sonucunda, Osmanlı'ya dair umutlarını ve ittifak siyasetlerini değiştirmek zorunda kaldılar.

16. yüzyıla uzanan ve Sultan III. Murat ve Kraliçe Elizabeth dönemlerinde başlayan Türk – İngiliz ilişkileri, tarihsel süreç içerisinde tehdit algılarının değişmesine rağmen çoğunlukla Osmanlı Devleti ve İngiltere'yi birbirlerinin siyasi ve ticari ilişkilerini koruyan iki müttefik ülke olarak konumlandırmıştır. 18. Yüzyıl itibarı ile Rusya'nın güçlenerek Karadeniz ve Orta Asya üzerinden güneye inmeye başlaması, İngiltere'nin Hindistan ve Akdeniz koloni ve ticaret yollarını tehdit eder hale gelmesi ile bu müttefiklik ilişkisi

pekişmiştir. Kırım Savaşı ile zirveye ulaşan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni koruma ve destekleme politikası, İngiliz geleneksel siyasal yapısının değişmesi ve Osmanlı'nın 1875 Ekim tarihli Tenzil-i Faiz kararnamesi ile vadesi gelen borçların faiz ödemelerinde yarı yarıya indirimle gitmesi İngiliz kamuoyunda Osmanlı karşıtlığının yükselişe geçmesinin ana sebebi olmuştur. Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin idari zaafiyetinden kaynaklanan Bulgar ayaklanması ve Balkanlardaki hadiseleri bir müslüman-hristiyan çatışması olarak servis ederek Avrupa ve İngiltere kamuoyunu tesiri altına alması sonucu İngiltere hükümetinin Osmanlı korumacılık politikasını sürdürebileceği tüm olanakları tüketmiştir.⁸ Osmanlı hariciyesinin Avrupa merkezli denge siyaseti geleneği ve ittifak arayışları bu aşamada kademeli olarak İngiltere ve Fransa gibi liberal, özgürlükçü ve sanayileşmiş devletlerden, Almanya gibi kıta Avrupası'nın otoriter devletlerine kayacaktır.

Osmanlı tarihinin en önemli modernleşme hareketi olan Tanzimat II. Mahmud döneminde Mustafa Reşit Paşa ile başlamış, Âli ve Fuad paşalar ile devam etmiştir. Bu dönemde yetişen ve 19. Yüzyıla damgasını vuracak olan tututurlu bir analitik modernleşme kavrayışına sahip olan Midhat Paşa, bir teorisyen olarak değil fakat bir aksiyon adamı olarak bu modernleşme hareketinin en önemli takipçisi olacak, Niş ve Tuna Valilik görevleri zarfında iktisadi, siyasal ve kültürel modernleşme dönüşümlerinin eyalet ölçeğinde bir nümunesini yaşama geçirecek, vilayet nizamnamesi düzenlemeleri ile bu çabalarını eyaletten mülkün tamamına yaymak için uğraşacak, 1876 yılında ise Osmanlı devletinin idari yapısını anayasal monarşi olarak tanzim edecek ve Kanun-i Esasi ilanı ile aksiyonunu zirveye taşıyacaktır.

⁸ Bulgar isyanının ortaya çıkardığı baskı o kadar şiddetliydi ki, Konsolos Depius'un 22 Ağustos 1876 yılında gönderdiği bir raporda bu durumu şu ifadelerle ortaya koyuyordu: "*Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilanında Majestelerinin hükümeti Osmanlıları artık koruyamayacak duruma getirmiştir*" Bkz. Haris, D., *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, Chicago, 1939, s.269; Karaca, T.N., "*İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni Koruma Politikasını Terk Etmesi*", Uluslararası Osmanlı Araştırmalarında Yeni Eğilimler Sempozyumu, 2016, s.3.

1. DOĞUMUNDAN NİŞ VALİLİĞİ'NE KADAR MİDHAT PAŞA'NIN KISA YAŞAM ÖYKÜSÜ

Midhat Paşa 1822 senesinin Ekim ayında İstanbul'da dünyaya gelmiş ve eğitimini burada görmüştür. Babası Rusçuk'un yerlilerinden olan Hacı Ali Efendi, oğluna Ahmet Şefik ismini vermiştir. 10 yaşında Kur'an-ı Kerim'i ezberledikten sonra Hafız Şefik olarak anılmaya başlanmıştır. Babasının tayin olduğu naiblik⁹ görevi üzerine, babası ile birlikte 11 yaşında Vidin ve 13 yaşında Lofça'da bulundu.¹⁰ 1834/35 yıllarında henüz 12 yaşında iken, eğitimi sırasında almış olduğu kitabet dersleri sayesinde dönemin Hariciye Nazırı Reisülküttab Akif Paşa'nın yol göstermesi ile Divân-ı Hümayun kaleminde çırak olarak memuriyete başlamış, altı ay içerisinde Divani yazısını öğrenmiş ve bu başarısından sonra kendisine "Midhat" mahlası verilmiştir. Hafız Şefik, o günden ömrünün sonuna kadar Ahmet Midhat ismini kullanacak, Midhat olarak anılacaktır.¹¹

Midhat Efendi, Vidin ve Lofça'da bulunduğu dönemlerde camilerde çalışmış, hem kalemdeki memuriyetini devam ettirmiş, hem de arapça ve farsça dersleri ile eğitimini sürdürmüştür. İstanbul Fatih Camii'nde Dersiâm Toyranlı Mehmet Efendi, Zağralı Şerif Efendi, Şeyh Mehmet Efendi gibi hocalardan nahiv, mantık, fıkıh, hikmet ve arapça dersleri ile Kethüdazade ve Murat Molla Şeyhi gibi dönemin tanınmış hocalarından da farsça dersleri almıştır. Bir dönem Babıâli kalemlerinde eğitim çağında bulunan katiplerin gönderildiği Mekteb-i İrfaniye'de eğitim görmüş fakat burada okutulan dersleri daha önce bitirmiş olduğundan camideki derslerine geri dönmüş, Mesnevihan Hoca Hüsametdin Efendi'nin derslerinde hazır bulunmuştur.¹²

Midhat Efendi 20 yaşına geldiğinde geçim sıkıntısı nedeniyle taşra görevine razı olarak 2.500 kuruş aylıkla Şam Tahrirat Katipliği yardımcılığına tayin olmuş¹³ ve bir sene kadar

⁹ Yeniçeri ocağının kaldırılmasında önemli rol oynamış, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin ilk seraskeri olan Rusçuklu Ağa Hüseyin Paşa'nın Vali olarak atanması ile Midhat Paşa'nın babası da naiblik görevine getirilmiştir. Bkz. Özcan, A., "Hüseyin Paşa-Ağa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1999, C.19, s.3-4.

¹⁰ Midhat, A.H., *The Life of Midhat Pasha*, Londra, 1903, s.32.

¹¹ Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları – Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, Yay. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997, C.1, s.19.

¹² Midhat Paşa, a.g.e., s.20.

¹³ Midhat Paşa, a.g.e., s.20.

Şam’da bulunduktan sonra Kapudan-ı Derya Halil Rıfat Paşa ve Faik Efendi’nin tavsiyeleri ile Sayda eyaletinde defterdarlık hizmetinde görev yapmış ve orada kendisine Hâcelik¹⁴ (hocalık) rütbesi ihsan olunmuştur.

Bekir Sami Paşa’nın Divan Katipliği görevi ile 1845’te Konya ve 1847’de Kastamonu’ya giden Midhat Efendi, Bekir Sami Paşa’nın Kastamonu valiliğinden azli ile bir yıl sonra İstanbul’a dönerek Fatma Naime Hanım ile evlenmiştir.¹⁵ Evlendikten sonra Sadâret Mektubî Kalemi’nde çalışan Midhat Efendi, Meclis-i Vâlâ reisi olan Rıfat Paşa’nın aracılığı ile Şubat 1850 yılında Mazbata Kalemi’nde görev almış, bir yıl sonra mümeyyiz ve daha sonraki yıl mütemayiz rütbesi alarak Mazbata Odası’na başhalife tayin olunmuş¹⁶ ve iki ay sonra kendisine Mütemâyiz rütbesi verilmiştir.¹⁷

Midhat Efendi’nin devlet bürokrasisinde yıldızının parlamasına vesile olacak olay bu dönemde Beyrut Gümrüğü’nün 1851 yılı muhasebesinin görüldüğü esnada eski ve yeni mültezimler Sarraf Misak ve Hoca Mıgırdiç arasındaki anlaşmazlık nedeniyle meydana gelen davanın araştırılması ile görevlendirilmiş, Sarraf Misak’ın devlet gelirlerinden bir kısmını zimmetine geçirdiğini tespit ederek, hazinenin zayi olan 30.000 kese akçe parasını 1.400 kese fazlasıyla beraber tahsil ettirmiştir.¹⁸

Rusya, giderek zayıflayan Osmanlı Devleti’ni yıkma siyasetini benimsemesi sonrasında, öncelikle İngiltere’ye Osmanlı’yı paylaşım planı sunmuş, bu planın Birleşik Krallık tarafından reddedilmesi üzerine Osmanlı Devleti sınırları dahilinde yaşayan Ortodoks nüfusun garantörlüğünün kendisine devredilmesini talep etmiş, bu istekleri kabul görmeyince Eflak ve Boğdan’ı işgale başlayarak fiili olarak Kırım Savaşı’nın başlamasına sebep olmuştur. İngiltere, Fransa ve Sardinya Krallığı’nın Osmanlı Devleti ile ittifak ettiği bu savaşta, Kırım yarımadasında açılan cephede mağlup olan Rusya geri çekilmek zorunda

¹⁴ Devlet memurlarının belirli bir dereceye yükselenleri arasından bir kısmına verilen Hâcegân-ı Divân-ı Hümayun rütbesi. “*Tarih-i teşrifatımıza vakıf olanlara meçhul olmadığı üzre, o zamanın nev’an üçe ve tevcihen altmış yetmiş kişiye münhasır olan rütbe-i resmîyyesi miyânında Hâcelik, rütbe-i kalemiyye olarak, vüzeradan mâ-adâ olan ricâl-i devlete tevcih olunurdu...*” Bkz. Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, Matbaa-i Ebüzziyâ, 1823, s.45.

¹⁵ Korkmaz, A., *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.9.

¹⁶ Koç, B., 2002, “*Midhat Paşa (1822 – 1844)*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s.9.

¹⁷ Midhat Paşa, a.g.e., s.21, Korkmaz, A., a.g.e., s.10.

¹⁸ Midhat Paşa, a.g.e., s.21, Korkmaz, A., a.g.e., s.10-15, Koç, B., a.g.e., s.9.

kalmış, 1855 yılında Viyana’da yapılan barış görüşmeleri sonrasında Paris Konferansı’nda Rusya, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Paris Antlaşması ile savaş sona ermiştir. Savaşın sürdüğü sırada, Osmanlı dışişlerine gelen bir yazı ile 1854 yılının Ağustos ayında, Mehmet Paşa’nın sorumlu olduğu Varna ve Yanya bölgelerinde, Osmanlı askerinin erzak sıkıntısı çekmemesi için İngiliz ve Fransız askerlerine erzak tedarikine kasıtlı olarak engel olunduğu ve Osmanlı ordusunda bulunan gönüllü askerlerin bir bölümünün Bulgarları kaçıarak fidye istedikleri ve bölgede görevli Osmanlı memurlarının da bu duruma göz yumdukları rapor edilmiş, bu rapor üzerine Midhat Efendi durumu teftiş görevi ile İstanbul’dan denizyolu ile Varna’ya gönderilmiştir.

Midhat Efendi bölgede yaptığı çalışmalardan sonra bölgedeki asayiş durumunun raporda belirtilenlerden daha vahim olduğunu tespit etmiş, bölgede köy köy dolaşarak başıbozukların sebep olduğu olaylardan zarar gören halk ile görüşmüş, sorumluları tespit ederek cezalandırmış ve bölgede asayişi sağlamıştır. Suçları tespit edilen 54 kişi bulundukları mahallerdeki mahkemeler tarafından cezalandırılırken, büyük suç işleyerek cezalandırılmaları yetkisi dışında kalan 74 kişiyi ise İstanbul’a göndermiş, bu kişiler Meclis-i Vâlâ tarafından yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.¹⁹ Midhat Efendi’nin bu teftiş görevinde göstermiş olduğu olağanüstü gayret, yaklaşık dört ay gibi kısa bir sürede bölgede güven ve asayişi tesis etmesi ve özellikle Sadrazam Mustafa Reşit ve Hariciye Nazırı Âli paşalara yürütmüş olduğu çalışmalar ile ilgili sunmuş olduğu raporlar ile Babîâli’nin dikkatini çekmiştir.

Midhat Efendi yazmış olduğu raporlarda Rumeli’deki her eyalette birer “Meclis-i Muvakkat”²⁰ kurulması ve belirli bir süre ile meclisin ilgili eyaletlerdeki güvenliğin sağlanması konusunda gerekli yetkiye sahip kılınmasını önermesi oldukça yerinde bulunmuştur. Bir müfettiş sıfatı ile bölgede gelişen gündelik hadiseleri çözmek ile yetinmeyen Midhat Efendi’nin kalıcı çözüm önerilerini kurumsal bir yeniden yapılanma şeması içerisinde sıralaması ve merkezi idari mekanizmalar yerine yerel yönetimin güçlendirilmesine yönelik adem-i merkeziyetçi liberal bir öneri geliştirmesi onun ileri

¹⁹ Korkmaz, A., a.g.e., s.20-21.

²⁰ Meclis-i Muvakkat : Geçici Meclis.

dönemlerinde ortaya koyacağı siyasi düşünce ve eylemlerinin niteliğine dair ipucu vermektedir.

Başarı ile yerine getirilen bu iki görev Midhat Paşa'nın devlet adamlığı kariyerinde önemli bir dönüm noktası olacak, özellikle 1854 yılında Meclis-i Vâlâ Anadolu İkinci Katipliği'ne atanması sonrasında yapılan önemli toplantıların zabıt, idare ve müzakerelerinde özellikle Midhat Efendi de bulundurulacaktır.²¹

1855 yılında meydana gelen ve maddi hasar ile birlikte ölümlere sebep olan Bursa Depremi sonrasında Midhat Efendi, Babiâli tarafından halkın acil ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Bursa'ya gönderilmiş, burada hasar tespit çalışmalarını yürüterek ihtiyaç sahiplerine devlet yardımlarının dağıtılmasını örgütlemiş, görev süresinin sonunda İstanbul'a dönüşü ile birlikte görüş ve düşüncelerini yine bir rapor halinde Bab-ı Âli'ye bildirmiştir.

Midhat Efendi'nin Koca Mustafa Reşid Paşa ve onun yetiştirmiş olduğu Keçecizade Fuat Paşa ile Mehmed Emin Âli Paşalar ile olan siyasal yakınlaşması, Babiâli'de yaşanan iktidar mücadelesinde de taraf olması ve ilişkiler geliştikçe yeni hasımlar edinmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu siyasal hasımlardan biri olan Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Sadrazam Âli Paşa'nın Kırım Savaşı sonrasında imzalanacak Paris anlaşması için Avrupa'ya gittiği dönemde Sadrazam vekili olarak görevlendirilmiştir.

Midhat Efendi Şam gümrükleri ile ilgili yapmış olduğu denetim görevi esnasında Dürzü ayaklanmasına ilişkin Mehmet Emin Paşa'nın kusurlu olduğunu tespit etmiş, bu nedenle Mehmet Emin Paşa Arabistan Ordusu Müşirliği görevinden azledilmiştir. Midhat Efendi'yi bu sebeple Babiâli'deki görevlerinden uzaklaştırmak için fırsat kollayan Mehmet Emin Paşa, Sadrazam Âli Paşa'nın yokluğunda, Şubat 1856'da Midhat Efendi'yi görevinden azlederek devlet nizamına karşı hareket etmek suçu ile mahkemeye sevk etmiştir.²² 25 Haziran 1856'da başlayarak 22 Temmuz'da sona eren ve Meclis-i Vâlâ huzurunda görülen mahkemede Midhat Paşa devlet memuru sıfatı ile iltizama girmek suçlaması ile yargılanmış, fakat Midhat

²¹ Midhat Paşa, a.g.e., s.22.

²² Çetinsaya G., Buzpınar Ş.T., “Midhat Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2020, C.30, s.7-8.

Efendi'nin bu yasağa dair nizamnamenin yürürlüğe girmezden evvel, memurların iltizama girmesinin serbest olduğu dönemde bir çok diğer devlet adamı gibi Midhat Efendi'nin bazen tek başına bazen de ortak olarak iltizama girdiği anlaşılmış, dolayısıyla mültezimlik suçlamasından beraat etmiştir. Midhat Efendi ile ilgili söylentileri ortaya atan ve iddiasını ispatlayamayan Halid Bey'in de müfteri kabul edilerek 45 gün hapsine karar verilmiştir.²³

Midhat Efendi, beraat sonrasında Babıâli'deki vazifesine geri dönmüş, daha sonra ikinci Rumeli müfettişliği vazifesi ile Kırım Savaşı sonrası keyfi idareleri ile tanzimat düzenine aykırı davranışlarda bulunan memurları denetlemek üzere görevlendirildi. Tırnova olayları sonrasında asayiş sağlayan Midhat Efendi yaklaşık 6 aylık bir sürede görevini tamamlayıp İstanbul'a geri döndükten sonra Silistre Valisi Said Paşa ve Vidin Valisi Muammer Paşa hakkındaki bulgularını bir rapor ile Meclis-i Vâlâ'ya bildirerek sorumluların cezalandırılmalarını sağlamıştır.²⁴

Midhat Efendi, ikinci Rumeli müfettişliği sırasında hazırladığı raporlar ile Silistre Valisi Said Paşa ve Silistre eski Defterdarı Hayri Efendi'nin yolsuzluklarını delilleri ile ortaya koymuş, fakat saraya yakın bazı devlet adamlarının araya girmesi neticesinde kendisine soruşturmada el çektirilmiş, raporları yok hükmünde kabul edilmiş, suçlanan kişiler aynı göreve onun yerine fevkalade maaş ve harcırah ile tayin olunan Fahreddin Efendi tarafından aklanmışlardır.

7 Ocak 1858 tarihinde Mustafa Reşid Paşa'nın vefatı, ve gayretli çalışmaları karşılığında mükâfat beklerken yürütmüş olduğu soruşturmanın bu şekilde akamete uğraması karşısında karamsarlığa kapılan Midhat Efendi, Sadrazam Âli Paşa'dan bir müddet izin alarak rahat bir nefes almak düşüncesi ile bir süreliğine Avrupa'ya gitmiştir. Midhat Efendi yaklaşık 6 ay süre ile Paris, Londra, Viyana ve Belçika taraflarında bulunmuş, Avrupa hükümetlerinin çalışma ve işleyiş esasları hakkında değerli bilgiler edinmiş²⁵, bu esnada devlet memurları için bir ihtiyaç haline gelen Fransız lisanını mümkün mertebe öğrenmek konusunda kişisel gayret göstermiştir.²⁶

²³ Korkmaz, A., a.g.e. s.25-26.

²⁴ Midhat Paşa, a.g.e., s.27.

²⁵ Midhat, A.H., a.g.e., s.35.

²⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.28.

2. MİDHAT PAŞA’NIN NİŞ VALİLİĞİ

Avrupa seyahati dönüşünden sonra 1859 senesinde Meclis-i Vâlâ başkâtipliğine tayin edilen Midhat Efendi, bu görevini 4 Şubat 1861 tarihine kadar sürdürmüştür.

Bu dönemde, Balkanlar’da giderek artan iç karışıklıklar ve bu durumdan faydalanma çabası içerisinde olan Rusya’nın özellikle Avrupa kamuoyu üzerinde yaratmaya çalıştığı tesir neticesinde, Avrupalı devletlerin Balkanlarda yaşanan huzursuzluklar ile alakalı şikayetleri gün geçtikçe artmakta idi. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa sadaret makamına atanmış ve ilk iş olarak İstanbul’dan hareketle Rumeli bölgesini teftişe çıkmış, bu esnada bölgede yaşanan sorunlara ve devlet nizamının bozulduğuna bizzat tanık olmuştur.

Midhat Paşa’nın kendi anlatımına göre, meslek ve ahlakını yakından tanıyanların doğru muhakemesine göre özünde temiz kalpli ve hayırsever bir devlet adamı olan Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, her duyduğu söze inanarak aniden sinirlenmek gibi büyük bir kusuru olan bir kimsedir, Midhat Efendi hakkındaki geçmişteki tutumunun ona kin besleyen bazı kimselerin eseri olduğunu kendisi de anlamış, bu nedenle Midhat Efendi’ye karşı insaf ve adalet ile davranarak meydana gelen olayları tamir etmek yolunu tutmuştur.²⁷

Ocak 1861’de Balkanlar’ın en sorunlu vilayetlerinden biri olan Niş’e vezaret rütbesi ile 39 yaşında vali olarak atanan Midhat Paşa²⁸, 20 Mart 1861 Çarşamba günü Niş’e ulaşarak görevine başlamıştır.²⁹

İlk olarak bölgede asayiş ile ilgili sorunlara öncelik veren Midhat Paşa, iki yıl içerisinde her bakımdan sorunlu olan bu Osmanlı bölgesinde asayiş ve güvenliği sağlamayı başarmıştır. Müslüman ve Hristiyan nüfusu birbirinden ayırmadan her kesim ile iş birliği içerisinde başarılı bir yönetim sergileyen Midhat Paşa, önceden birbiri ile çatışan değişik din ve etnisitelere sahip tüm unsurları kaynaştırmayı başarmakla beraber, bölgenin en önemli sorunlarından birisi olan devlet memurlarının görevlerini suistimal ederek karışıkları

²⁷ Midhat Paşa, a.g.e., s.31.

²⁸ Çetinsaya G., Buzpınar Ş.T., a.g.m., s.8.

²⁹ Korkmaz, A., a.g.e., s.42.

yolsuzlukları önemli ölçüde azaltmıştır. Özellikle gayri müslim kesim üzerinde yoğunlaşan baskıları ve başıbozuk faaliyetlerini, haydutluk ve eşkiyalığı ortadan kaldırmıştır. Öncelikle Niş'te önemli bayındırlık hizmetleri sergileyerek mevcut altyapıyı onarmış, ilave yollar ve köprüler inşa ettirmiş, belediye hizmetlerini düzenlemiş, daha sonra jandarma adını alacak zaptiye teşkilatını kurarak yeni karakollar inşa ederek güvenliğe katkıda bulunmuştur.³⁰ Posta, iletişim, yük ve yolcu taşımacılığı hizmetlerini geliştirerek düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Bu sayede, refah seviyesi hızla artan halkın önceden Sırbistan'a göç eden bir bölümü bu gelişmeler sonrasında geri dönmeye başlamıştır. Hükümet yapıları, hapishane, askeri kışla ve ek yapıları, dini yapılar inşa edilmiş, elden geçirilmiş, tamir edilmiştir.

Midhat Paşa Nişave nehri üzerine kurduğu yeni bir kanal ile taşkınlardan zarar gören tarım arazilerini yeniden canlandırmış, bölge halkını pamuk, susam, dut ve pirinç gibi ekonomik getirisi daha yüksek ürünlere yöneltmek tarımsal nüfusun refahının artmasına katkıda bulunmuştur.

İdari olarak halkın her türlü konuya ilişkin başvurularını değerlendirmek, eyalet meclisi ve hükümetin icra edeceği çalışmaların bir bölümünü yürütmek üzere "Merkez Odası" adı ile yeni bir kurum oluşturmuş, gece gündüz kapılarını açık tutarak halka büyük kolaylık sağlamıştır.³¹

Maliye alanında aşar vergisi eşitsizliği ortadan kaldıracak şekilde yeniden düzenlenmiş, Nişte ikamet eden Müslüman Kıptilerin nüfus sayımı yapılarak daha önceden zimmetlerinde bulunan vergi borçlarının kapatılması ve yıllık vergi meblağının yeniden düzenlenmesi hususlarında önemli başarılar sağlanmış, arazi kanunnamesinin esaslarına uygun olarak uygulanmasını sağlayarak tapu kayıtlarını düzenlemiş ve Niş Eyaleti'ni diğer bölgelere örnek hale getirmiştir. Bu icraatleri sayesinde Niş Valisi Midhat Paşa'nın idari alanı Prizren bölgesini de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Aynı zamanda muhacirlerin iskanı ile alakalı olarak acil ihtiyaçları giderildikten sonra ev sahibi olabilmeleri için devlet arazileri tahsis edilmiştir.

³⁰ Pakalın, M.Z., *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul, 1940, C.1, s.295.

³¹ Korkmaz, A., a.g.e., s.58-59.

Ailesi bulunan çocuklar için mahalle mektepleri tanzim edilmiş, ana babası olmayan çocuklar ise Hristiyan, Müslüman ayrımı gözetmeksizin “İslahâne” adı ile anılacak okul ve yurtlara alınmış, bu çocukların okuma yazma yanısıra mesleki eğitimler alabileceği ve bu şekilde topluma faydalı olabilecekleri bir gelecek sağlanması yolunda üstün gayret sarfedilmiştir. Yine Midhat Paşa tarafından kurulan kütüphane için İstanbul’dan kitaplar getirtilmiş, okurların faydalanabilmesi için kütüphane gece geç saatlere kadar açık tutulmuştur.

Midhat Paşa’nın Niş Valiliği sırasında sergilemiş olduğu üstün başarılar Babıâli’de olduğu kadar Avrupa’da da hayranlık uyandırmaya, Vali Midhat Paşa’nın ismi Avrupa kamuoyunda parlak bir devlet adamı olarak gündeme gelmeye başlamıştır. Aynı zamanda bu çalışmaları Midhat Paşa’yı sadece Balkanlar değil, Osmanlı mülkünün tamamı için düşünülen yerel yönetim reformlarının mimarlarından biri haline getirmiştir.

Sadrazam Fuat Paşa ve Hariciye Nazırı Ali Paşa bir süredir gündemde olan yeni vilayet usulünün hazırlık çalışmalarına katılmak ve bu esnada Midhat Paşa’nın başarılı icraat ve deneyimlerinden yararlanmak üzere 1864 yılında kendisini acil olarak İstanbul’a çağırdılar.³²

³² Midhat Paşa, a.g.e., s.44.

3. MİDHAT PAŞA’NIN TUNA VALİLİĞİ

İstanbul’da sürdürülen yaklaşık 6 aylık bir çalışma sonucunda hazırlanan yeni Vilayet nizamnamesi ile Fransız departman sistemi örnek alınarak eyalet sisteminden “Teşkil-i Vilayât Usûlü”ne geçilmiş ve buna göre Silistre, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek Tuna Vilayeti adında yeni bir idari birim oluşturulmuş, yeni Tuna Vilayeti’nin valilik görevi de Midhat Paşa’ya verilmiştir.³³

Vilayet kanunu ile denenecek yeni sistem 1864’te Silistre, Niş ve Vidin eyaletlerinin bir araya getirilmesinden oluşan Tuna Vilayeti’nde Midhat Paşa’nın ilk vali olarak görevlendirilmesiyle test edilmiş, programın başarıya ulaşmasında müthiş çaba sarf eden Midhat Paşa kısa süre içerisinde Tuna Vilayetini, Avrupa şehirleri ile yarışır bir noktaya getirmiştir. Asfalt yollar, bindörtüz kadar köprü, sokak aydınlatmaları, çağdaş okullar, modern kamu binaları, Tuna nehrindeki vapur ile deniz ulaşım hizmetleri, Avrupa’dan ithal edilen modern tarım makinaları ile verimli model çiftlikler belediyecilik açısından Avrupa’nın bir numaralı örneği haline gelen Tuna Vilayeti’ni kısa sürede ve köklü bir şekilde refaha kavuşturmuştur. Bayındırlık ve belediyecilik hizmetlerinin yanı sıra, Midhat Paşa’nın kurduğu tarım kredi sandıkları köylüyü hem tefecilerin elinden kurtarmış hem de kendi emekleri sonucu yarattıkları artı değer ile üretimlerini ve emeklerini güvence altına almıştır.

Midhat Paşa, köylerden başlayan liberal ruhlu reformlar ile, kırsal alandan yayılan demokratik bir yerel yönetim ve güçlü bir kooperatifçilik hareketinin öncüsü haline geldi. Bugünkü Ziraat Bankası’nın temelinde bulunan “Menafi ve Memleket Sandıkları” adı altında oluşturulan yardımlaşma kuruluşları ile tarımsal kredi düzeni başlatılmış, kooperatif sistemine kaynak yaratılmıştır. Bu sandıklara ayıracak parası olmayan köylülere hazine arazisinden imece geleneği ile ortaklaşa değerlendirebilecekleri topraklar ayrılmış, köylünün kendi toprağından elde ettiği kazanç yine kendine ait iken, ortaklaşa işlenen toprakların kazancından elde edilen gelirler sandıklarda toplanmıştır. Böylece sandıklarda biriken

³³ Korkmaz, A., a.g.e., s.91-92.

paralar ile köylülerin kredi gereksinimleri karşılanırken aynı zamanda daha verimli tarım işletmeciliği için gerekli altyapıların geliştirilmesine fırsat yaratılmıştır.³⁴

Niş, Rusçuk ve Sofya’da açılan sanat ve meslek okulları ile Müslümanlar ve Hristiyanların aynı okullarda birlikte eğitim görmeleri arzusuna yönelik önemli bir adımdı. Aynı şekilde kasaba ve köy düzeyinde örgütlenen idare meclisleri yine Müslümanlar ve gayrimüslimlerin bir araya gelmesi ile oluşuyordu. Sistemin uygulanması, Müslümanlar ve Hristiyanlar ile eşit ölçüde ilgilenmeyi hedefleyen uzlaşmacı bir ruhla kaynaşmıştı; bu durum kimi Müslümanların Midhat Paşa’yı ‘gavur paşa’ lakabı ile aşağılamalarına yol açmışsa da icraatlarının faydaları görüldükten sonra bu ifade yerini “gözlüklü”ye bırakmıştır.³⁵ Midhat Paşa’nın Tuna Valiliği döneminde vilayet gelirleri %50’den fazla artmıştır.³⁶

³⁴ Ecevit, B., *Midhat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2008, s.10-11.

³⁵ Davison, R. H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Mart Matbaacılık, İstanbul, 1963, s.174.

³⁶ Pall Mall Gazette. 19 Temmuz 1875. s.10.

3.1. BULGAR AYAKLANMALARI

Tuna Vilayeti'nde nüfusun büyük bölümünü oluşturan Bulgarlar arasında yayılan milliyetçi Panslavizm hareketleri bu dönemde ideolojik olarak yükselmekte idi, bu çerçevede Bulgarlar ilk aşamada Rum Patrikhanesi'nden ayrılarak milli kiliselerini kurmak çabasına girişmiş, komiteler halinde örgütlenmeyi hızlandırmışlardı.³⁷ 14. Yüzyıl sonunda yapılan savaşlar sonucu Osmanlı Devleti'ne katılan Bulgaristan'da yaklaşık beşyüz yıl sonra Osmanlı Devleti'nin yönetimine karşı hoşnutsuzluklar doruk noktasına ulaşmıştır. Rusya tarafından Kafkasya'daki yurtlarından sürgün edilmiş olan Çerkes ve Abaza topluluklardan oluşan büyük nüfusun bu bölgeye yerleştirilmiş olması bu hoşnutsuzluğun artmasına sebep olmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin otoriter ve merkezîyetçi yönetim usullerine karşılık Midhat Paşa, modernleşen ve zamana ayak uydurmak isteyen bir imparatorlukta yeni bir zihniyeti temsil etmekteydi.³⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi vilayet gazetesi olan 'Tuna' Midhat Paşa döneminde Türkçe ve Bulgarca olarak başkent Rusçuk'ta yayınlanmaya başlandı. Tüm bu olumlu çabalara rağmen, Osmanlı kardeşliğine karşı çıkan Bulgar milliyetçiliği Rusya kaynaklı bir ajitasyon politikasından besleniyordu. Sırp ve Polonyalı subayların desteklediği Bulgar devrimci komitelerinin dışında kalan ılımlı Bulgar muhalifler de bulunmaktaydı. Kurulacak Bulgaristan Krallığı'nda, ulusal bir meclisin seçeceği bir Vali Bulgaristan'ın genelini yönetirken, Osmanlı Sultanının da temsilen Bulgaristan kralı olarak tasarlandığı, İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesinin kontrolü dışında bir Bulgar Ortodoks kilisesinin kurulmasının amaçlandığı tasarı da Bab-ı Âli tarafından itibar görmedi. Midhat Paşa Osmanlılık programına sadık bir şekilde bu tip önerilere muhalefet etmekteydi.

1867 yılı, Kırım Savaşı ile 1876'da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi arasında geçen en hareketli yıllardan birisi idi. İsyan eden Girit sorunu uzadıkça batı dünyasında daha çok yankı buluyordu. Sırbistan Prensi Mihail Rusya'da aldığı destek ile Balkanlar'da yeni karışıklıklar yaratmak için çabalıyor, Karadağ'da ve bugünkü Bulgaristan'da huzursuzluk büyüyor, Suriye'de kısa ömürlü de olsa isyan hareketleri ortaya çıkıyor, Yunanistan'a ilhak

³⁷ Ortaylı, İ., "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetiminde Kadroları ve Politikası", Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s.228.

³⁸ Çelik, M., "Midhat Paşa'nın Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali Başlıklı Makalesi Üzerine Bazı Notlar", Kebikeç, 2008, S.26, s. 37.

yolunda ilerleyen Girit isyanı ve son Türk askerlerinin Belgrad 'tan ayrılışı Müslüman tebaanın tepkisini çekiyordu.

Sultan Abdülaziz, Şeyhülislam başta olmak üzere Osmanlı muhafazakarlarının sessiz muhalefetine karşın gelenekleri yıkarak Avrupa seyahatine çıkarken kendilerini “Yeni Osmanlılar” olarak isimlendiren ve çoğunluğu reformist gençlerden oluşan bir grup Osmanlı entelektüeli ilk kez hükümeti eleştiren çıkışlarda bulunduğ u görülmüştür.

Bugünkü Romanya'nın Muntenya bölgesinde yer alan İbrail ve yine Tuna nehri kıyısında bulunan Rusçuk liman kentlerinde bir Bulgar ayaklanması provoke etmek için büyük çaba sarf edilmekteydi. Bulgaristan'da karışıklık çıkarmayı hedefleyen Yunan ve Bulgar komitelerine karşın Bulgar halkı Yunanlılara güvenmiyordu. Türk askerleri ile isyancılar Mikopoli yakınlarında karşılaştılar, iki taraf da önemli kayıplar verdi. Zimnitza'dan Sistov'a ilerleyen Bulgar çetelerine Türk köylüleri karşılık verdi. Askerin yetişmesi sonucu Midhat Paşa'nın emri ile bazı isyancılar asılarak idam edildi. Zıştovi ve Tirnova'da bulunan bazı çorbacılar³⁹ ihanet ile suçlandılar. Devrimci komiteler yabancı bir ülkenin yardımını yetişene kadar bölgede kalmaya çalışıyorlardı.⁴⁰ Bu hareketleri idare eden merkezi komite Bükreş'te bulunuyor ve çok sayıda Romen üyeleri arasında destek veriyordu.

Yayın hayatına Liberal parti destekçisi muhafazakâr bir gazete olarak başlayan Pall Mall Gazette'de 22 Haziran 1867 tarihinde yayınlanan bir makalede⁴¹, İngiltere kamuoyunun Osmanlı Hristiyan azınlıkları karşısında takındığı tutum eleştirilmektedir. Gazetede makale yazarı belirtilmemesine karşın, 1869 yılında yayınlanan bir kitaptan yazının muhafazakar bir siyasetçi ve İngiltere'nin Osmanlı Başkonsolosu olan Lord Stranford tarafından kaleme alındığını görüyoruz.⁴² Bulgaristan'ın Tuna bölgesinde yaşanan hareketleri, spontane bir ayaklanma olarak gösterilmek istenen fakat özünde dışarıdan beslenen organize bir haydutluk girişimi olarak nitelendiren yazar ironik ifadeler

³⁹ Çorbacı, Yeniçeri Ocağı'nda aşağı rütbelerde bulunan orta ve bölük kumandanlarına verilen bir isim iken, Ocak düzeninin bozulmasından sonra yeniçeriler arasına karışan yabancılara da çorbacı denmiştir. Bu unvan yakın zamanlara kadar gayri müslim zengin tüccarlar ile köy muhtarlarına da verilmiştir. 18. Yüzyıldan itibaren Bulgaristan'da ticaret ve tefecilik yapanlara da çorbacı denmiş, hatta bu kelime Bulgarca'da yüksek bir rütbe karşılığı olarak da kullanılmıştır. (TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 8, s.369-370.)

⁴⁰ The Liverpool Mercury, “Disturbances in Bulgaria”, 26 Haziran 1867, s.7.

⁴¹ Pall Mall Gazette, “Revolt Made To Order In European Turkey”, 22 Haziran 1867, s.4-5.

⁴² Strangford, V., *A Selection From The Writings Of Viscount Strangford*, London, 1869, C.1, s.155.

ile Türkiye'nin modern garantörlerinin 1856'daki sözlerini unutarak kendilerini küçük düşürdüklerini anlatmaktadır. Sırların ve Yunanlıların, Türk bölgelerinde ayaklanmalar yaratmak çabalarına değinen yazar, söz konusu olan "Hristiyan çığığı" olunca, kamuoyunda Hristiyanları özgürleştirmek ya da rahatlatmak adına Türkleri kınama, lanetleme ve baskılama eğilimine girildiğı bu sayede Türklerin çağdaş düşmanlarının bu oyunda kendilerini dahi şaşırtacak şekilde sayı üstüne sayı aldıklarını söylemektedir.

1856'daki sözler ile Kırım Savaşı'nın sonunda imzalanan Paris anlaşması kastedilmektedir. Bu anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletler topluluğunun bir üyesi kabul edilmiş, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı Avrupa devletlerinin ortak garantisi altına alınmıştır. Bu anlaşma ile Rusya tarafından bozulmak istenen uluslararası denge yeniden tesis edilmiştir. Aslına bakılırsa bu dengenin kurulmasının faturasını Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok, İngiltere ve Fransa ödemiştir.

TABLO 1: Kırım Savaşı'nda devletlerin harcama tablosu (İngiliz Sterlini cinsinden)⁴³

	1852	1853	1854	1855	1856	Toplam
Rusya	15,6	19,9	31,3	39,8	37,9	144,5
Fransa	17,2	17,5	30,3	43,8	36,3	145,1
İngiltere	10,1	10,1	76,3	36,5	32,3	165,3
Türkiye	2,8	?	?	3,0	?	75,8
Sardinya	1,4	1,4	1,4	2,2	2,5	8,9

Dolayısıyla Sırbistan ve Yunanistan üzerinden Rusya'nın kışkırttığı bilinen ayaklanma hareketlerini kendiliğinden gelişen Hristiyan halkın özgürlük mücadelesi olarak değerlendirmek, pahalıya tesis edilen uluslararası dengenin Rusya lehine bedavadan bozulması anlamına gelecektir.

⁴³ Kennedy, P., a.g.e., s.222.

Makalede, kumandan ve Vali Midhat Paşa, İngiliz kamuoyuna bölge ile uyumlu bir kişi, yetenekli ve enerjik bir adam olarak takdim edilmektedir. Midhat Paşa yönetiminin kısa bir mesai sonrası Rusçuk'ta yakalanan haydutlardan 20 kadarının idam edildiği, bunların Bulgar yerlileri değil “Rus kedisinin ön ayakları” olarak nitelendirdiği Bükreş'te bulunan gizli komitenin ajanları olduğunu umulduğu belirtilmektedir.

Beş milyonluk nüfusu ile yeni doğmuş bir ulus olmasına karşın Bulgarların Türkiye Avrupası'nın en kalabalık topluluğu olduğu, ahlaki ve entelektüel açılardan kendini eğitmeye eğilmiş Bulgarların aynı zamanda Yunan Patrikhanesi'nin hiyerarşik baskılarına karşı dinsel özgürlüğünü korumaya çalıştığı anlatılan yazıda, Sırp ve Yunanlılar Rusya'nın aletleri olarak tanıtılırken Bulgarlar bir meşe ağacı gibi doğal, sessiz ve yavaşça gelişen, kötü durumdan en iyisini çıkarmaya çalışan sabırlı, dürüst ve açık görüşlü insanlar olarak tarif edilmektedir. Bölgenin Türk İmparatorluğu'nun en gelişmiş eyaleti olduğu, dokuz aylık bir süre içerisinde 140 millik bir demiryolu hattının trafiğe açıldığının vurgulandığı makale, bu demiryollarının Hristiyanları, Avrupa'nın geçici yasaları, soyluların hitapları ya da konsolosluk garantilerinden daha güçlü şekilde koruyacağı sözleri ile sona ermektedir.

İlerleyen zamanlarda Osmanlı Devleti Rusya'nın desteği ile hızla gelişen panslavist hareketleri ve Bulgar isyanlarını bastırmak için daha sert tedbirlere başvuracak, bu tutum özellikle Rusya tarafından Avrupa kamuoyuna bir hristiyan-müslüman çatışması olarak yansıtılarak Osmanlı Devleti'nin kullandığı şiddet yöntemi büyük eleştirilere neden olacak, Disraeli iktidarına karşı yükselen Gladstone siyaseti son derece taraflı yazı ve yayınlar ile İngiltere kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine döndürmek için önemli gayret sarfedecektir. Bu dönemde Midhat Paşa'nın bölgedeki varlığı ve uyguladığı idari politikalar Bulgar hareketinin bağımsız bir devlet oluşumuna yönelik seyrine darbe vuracaktır.

3.2. GERMANIA VAPURU HADİSESİ

Midhat Paşa'nın İngiliz basınında yoğun bir şekilde gündeme geldiği olaylardan birisi de Osmanlı ile Sırbistan arasında diplomatik bir krize dönüşen Germania Vapuru hadisesidir. Devletlerarası ilişkilerde diplomasi'nin ne derece önemsendiğinin anlaşılması bakımından bu olaya detaylıca değinilecektir.

Midhat Paşa'nın çalışmaları sonucu vilayetin güvenlik ve asayişi ile ilgili gelişmelerden rahatsız olan Slav Komiteleri yardım ve adam toplamak, sonrasında Bulgaristan'da isyan çıkarmak amacı ile faaliyetlerini artırmıştır. Midhat Paşa, tanınmış çete reislerinden bir Sırp (Svetko) ile bir Bulgar'ın (Lom Kazâlı Bulgar Nikola) Germania isimli buharlı bir vapur ile Kalas'tan Belgrad'a gidecekleri istihbaratını almış, bunların hal ve hareketlerini araştırmak ve mümkün olursa yakalamak üzere iki asker görevlendirilmiştir.⁴⁴

Memurlardan birisi bunlarla beraber Kalas'a gidip kurdukları çete grubuna dahil olmuş, güvenlerini kazanmış ve uygulamaya koyacakları planları, çete elemanları ile birlikte çektiği bir fotoğraf ile birlikte Midhat Paşa'ya göndermiştir. Ardından çete elebaşlarının bir Avusturya posta vapuru olan Germania ile Belgrad'a gitmek üzere Kalas'tan yola çıktıklarını bildirmiştir.⁴⁵

Vapur 20 Ağustos 1867'de Rusçuk Limanı'na gelmiş, fakat içerisinde ikiyüzden fazla sivil yolcu bulunan yabancı bandralı vapur alıkonamayacağı için işi diplomatik yönden çözümlmek için önceden görevlendirilen iki müfettişin yanısıra Avusturya Konsolosluğu'ndan da bir memur alınarak vapura gönderilmiştir. Müfettişin Sırp Svetko'dan pasaportunu göstermesini istemesi üzerine, Svetko "işte pasaportum" diyerek cebinden revolver silahını çekmiştir. Avusturya posta vapurunun yetkilisi iki yolcunun pasaportlarını talep etmiş, Svetko Sırp vatandaşı olduğunu ve Prens Michael'in görevlendirdiği yetkiliden başka bir otorite tanımayacağını söyleyerek pasaportunu vermeyi reddetmiştir. Kendisini vapurdan zorla çıkartmak isteyen müfettişe silahını doğrultarak

⁴⁵ Midhat Paşa, a.g.e. s.73.

ateşlemiş fakat isabet ettirememiştir.⁴⁶ Silah sesleri ile paniğe kapılan vapur yolcuları, çetecilerin iki çanta dolusu silah ve cephanelerini çıkarıp patlatmaya hazırlanmalarından korkarak hepsi vapurdan dışarı kaçmış ve vapurun kaptanı ile mürettebatı da vapuru terk ettiklerinden, vapur bu iki çetecinin eline kalmıştır.⁴⁷ Avusturya Konsolosu durumu Midhat Paşa'ya bildirmiş, hukuki prosedürler dikkate alınarak konsolos ve gemi kaptanı ile yapılan görüşmelerin ardından gemi zaptiyeler tarafından kuşatılmış, polis görevlileri botlar ile gemiyi çevirmiş, çetecilerin teslim ol çağrılarına ateş ile cevap vermeleri sonucu pencerelerden iki çetecinin saklandığı salon bölümünü ateş altına almışlardır.⁴⁸ Salonun kapısı balta ile kırılmış, içeriye ilk giren kişi kaçakların ateşine maruz kalmış (Zaptiye Kol Vekili Mehmed Ali) ve bir polis görevlisi ciddi şekilde yaralanmışlardır. Sırp Svetko olay yerinde ölmüş, yaralı Nikola kalabalığın öfke ve tezahüratı arasında ayağından sürüklenerek Avusturya liman ofisine kadar taşınarak gemiden çıkarılmıştır⁴⁹, o da birkaç saat sonra ölmüştür. Bu olay üzerine vapur yolcularını alarak yoluna devam etmiş ve durum Midhat Paşa tarafından acil olarak telgraf ile Bâb-ı Âli'ye bildirilmiştir. Sadrazam Âli Paşa olay karşısında yapılan işin uygun olduğunu takdir etmiştir.⁵⁰

Özellikle Rusya'nın teşviki ile Avrupa basınında "Doğu Sorunu" temalı olumsuz haberler hızlı bir şekilde yayıldığı için, tedbir olarak olayın meydana geliş şekli Avrupa gazetelerine derhal bildirilmek sureti ile olayın abartılmasına fırsat verilmemiştir. Buna rağmen bu olay İngiliz basınında eleştirilere konu olmuştur.

8 Ekim 1867 tarihli Pall Mall Gazette, olayın Tuna kamuoyunda Avusturya aleyhine olumsuz bir duygu yarattığını yazmış ve konu ile ilgili olarak Avusturya-Macaristan'ın ilk Dışişleri Bakanı Friedrich Ferdinand Graf von Beust'un 29 Eylül 1867 tarihinde yapmış olduğu açıklamayı yayınlamıştır. Baron Beust yaptığı açıklamada Vali Midhat Paşa ve kaptan ile yapmış olduğu değerlendirme sonucu Avusturya konsolosu zabitanın müdahalesine ikna olmuş, fakat gemiye zarar verilmemesi ve silah kullanılmaması şartı ile razı gelmiştir denilmektedir. Olayı ve akabindeki çatışmayı benzer şekilde anlatan Baron

⁴⁶ Dublin Evening Mail, "Desperate Affray At Rustchuk", 16 Eylül 1867.

⁴⁷ Midhat Paşa, a.g.e., s.74.

⁴⁸ Korkmaz, A., a.g.e., s.197.

⁴⁹ Dublin Evening Mail, "Desperate Affray At Rustchuk", 16 Eylül 1867.

⁵⁰ Midhat Paşa, a.g.e., s.75.

Beust, konudan haberdar olduktan sonra Başkonsolos Freiherr von Eder'e telgraf ile bir an önce Rusçuk'a gitmesini ve konu ile ilgili araştırma yaptıktan sonra kendisine rapor etmesini istediğini bildirmiştir. Baron Beust edindiği ayrıntılı rapor sonucu, Midhat Paşa ile işbirliği yapan Avusturya Konsolosu Martyrt'in, Türk yetkililerin Sırp ve Moldovya vatandaşı olan şüpheliler üzerinde hiçbir hukuki yetkisi bulunmaması, Türklerle Avusturya hükümeti arasında suçluların iadesine dair bir anlaşma bulunmaması, diplomatik olarak Avusturya toprağı sayılabilecek bir Avusturya gemisinin güvertesinde, izin verilmiş olmasına rağmen Türk otoritelerin vahşiyane tedbir sonucu kan dökülmesi gibi hususlar değerlendirildiğinde, Konsolos von Martyrt'in belirsiz bir süre için görevinden azledilmesine karar verildiğini açıklamıştır.⁵¹ Midhat Paşa'nın anılarında belirttiği üzere, daha sonra Avusturyalılar hata yaptıklarını anlayacaklar ve görevden azlettikleri konsoloslarını Trabzon Konsolosu olarak yeniden görevlendirmek sureti ile ödüllendireceklerdir.⁵²

Sırp basınında, Osmanlı Devleti tarafından çeteci olarak ilan edilen bu iki şahsın aslında güvenilir tüccarlar oldukları, Rusçuk'ta karaya ayak basmadıkları halde Osmanlı müfettişlerinin zorla pasaportlarını kontrol etmek istemelerine karşı durarak canlarını verdiklerin yönünde haberler yayınlanmıştır. Sırp Meclisi Reisi M. Garachanin, Osmanlı Dışişleri Bakanı'na gönderdiği bir yazı⁵³ ile durumu protesto etmiştir.⁵⁴

Bu diplomatik notayı kaleme alan Illia Garachanine, aynı zamanda Sırlar arasında güçlenen irredantist ve Pan-Sırbist fikirlerin ünlü savunucusu ve Sırların tatbik edeceği dış siyaset programının çerçevesini belirleyen Naçertaniye (Taslak) metninin yazarıdır. Taslak kısaca Güney Slavlarını Sırların önderliğinde, siyaseten birleştirme idealidir. Bu idealin hayata geçmesi için mevcut siyasi atmosferden faydalanarak Balkan halklarının dayanışması ve büyük devletlerin yardımının temin edilmesi gerekmektedir. Bu siyaset çerçevesinde Sırbistan, Karadağ(1866), Bulgar Gizli Merkezi Komitesi (1867), Yunanistan (1867) ve Romanya (1868) ile ittifak anlaşmaları imzalanmıştır.⁵⁵

⁵¹ Pall Mall Gazette , "Austria and the Danubian Principalities", 8 Ekim 1867, s.6.

⁵² Midhat Paşa, a.g.e., s.75.

⁵³ Bkz. EK-5.

⁵⁴ Şentürk, M. H., *Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s.208.

⁵⁵ Aslantaş, S., "Birinci Balkan İttifakı 1866-1868", Balkan Wars to Balkan Peace Konferansı. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2012.

3 Eylül tarihinde İngiliz basınında Rusya etkisine muhalefet eden Garaschanin hükümetinin Sırbistan'ın İstanbul'a atadığı diplomat M. Ristick'in başını çektiği bir hükümet ile değiştirileceğinin haber alındığı ve bunun Rusya için büyük bir zafer sayılması gerektiğini yazmaktadır.⁵⁶

Nitekim 23 Kasım tarihinde önemli bir Sırp siyasetçisi olan M. Garachanine'nin görevinden istifa ettiği, istifa gerekçesinin de Tuna'da yaşanan Germania Vapuru hadisesi olduğunu bildiren bir haber yayınlanmıştır. Garaschanin Rusya'nın bu hadiseyi Sırp ve Türk hükümetleri arasındaki ipleri kopartmak için bir gerekçe haline getirdiğini belirterek daha fazla tavizde bulunmamak amacı ile istifa etmekten başka çaresinin bulunmadığını belirtmektedir.⁵⁷

Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Garachanine'in 6 Eylül tarihli mektubunu aldığını fakat ancak konu ile ilgili tüm bilgileri edindikten sonra yanıt vermesi nedeniyle yanıtını beklettiğini belirttiği 15 Ekim 1867 tarihli cevap mektubunun tam metni İngiliz basınında yayınlanmıştır. Fuad Paşa mektubunda olayların binlerce insanın gözleri önünde cereyan ettiğini, bu nedenle şüpheye mahal olmadığını belirttikten sonra, şahısların faaliyetleri hakkında Tuna Vilayeti Valisinin önceden haberdar olduğu ve şüphelinin hareketlerini izlemek üzere gerekli tedbirleri aldığı, Sırp Svetko'nun üzerinde isyancı elebaşlarını taşıdığı işaretleri kuşandığı silahlı fotoğraflarının aylar önce elde edildiği, Germania Vapuru ile Bulgaristan'a giriş yaptıktan sonra elde ettiği yandaşlarının başına geçeceğinin Rusçuk otoriteleri tarafından bilindiğini anlatmaktadır. Tüm dünyanın gözleri önünde kendisinden pasaport istendiği vakit silahı ile ateş açtığı, yoldaşının bir Türk pasaportu ibraz ettiği, ellerinde silahlar ile yaklaşanları öldürmek ile tehdit ettikleri, salonda yolculardan rehine aldıkları ve sonrasında gelişen olaylar bu mektupta detaylı olarak izah edilmektedir. Yetkililerin son ana kadar uyum içerisinde ve sağduyulu davrandıkları fakat geriye güç kullanmaktan başka seçenek kalmadığını bu nedenle hadisenin Sırbistan'da yansıtılma şeklini ve Sırp gazetelerinin bir duygusal patlama şeklinde kendilerini tekrar eder şekilde tansiyonu yükselttiğini ama en çok Sırp Metropolitinin vaazlarına teessüf ettiklerini belirterek sormaktadır, bu nefret söylemleri tanrının bir elçisinin ağzından nasıl çıkar ve bu

⁵⁶ London Evening Standart , “*Continental Intelligence, Belgrade, August 31*”, 3 Eylül 1867, s.3.

⁵⁷ Pallmall Gazette. “*Occasional Notes*”, 23 Kasım 1867. s. 5.

önyargı ve husumeti Bâb-ı Âli'ye nasıl izah etmek gerekir? Fuad Paşa mektubunu⁵⁸, bunca detaylı bilginin bu hadise ile ilgili olarak Sırp'ların zihinlerini ıslah edeceği ümidi ile sonlandırmaktadır.⁵⁹

Eylül ayında, bir Rus gazetesi olan “Russian Invalide”de yayınlanan bir başka makalede, Osmanlı İmparatorluğu ve Midhat Paşa Balkan politikasına ilişkin olarak suçlanmakta ve Slavların bu güne kadar kendilerini baskılayan steplerin vahşi göçebeleri Macar’dan, onları ezen hayırsever Almandan ve ellerinden mallarını ve karılarını alıp evlerini yıkan yağmacı ve savurgan Türk’ten çok çektiklerini uzun uzadıya anlatıldığı makalede Hırvatlar, Sırp'lar, Karadağlılar ve diğer Slav halkları Sultana karşı silahlanmaya çağırılmaktadır. Belgrad’ın resmî gazetesi “Srbske Novine” ise Türklerin yolcuları tutuklamaya, pasaport kontrolü yapmaya, güç uygulamaya hakları olmadığını, şiddete şiddet ile karşılık bulduklarını, Rusçuk’taki Midhat Paşa’nın sudan gerekçelerle insanları idam etme alışkanlığının olduğunu yazmaktadır. Yazıda; bu canice saldırının kurbanları, medeniyetin ve meşruiyetin kahramanları olarak şehit olmuşlardır ve Sırp hükümeti bu suçu cezasız bırakmayacaktır, Türkiye Sırp'ların haklarını ve Avrupa anlaşmalarını ihlal etmektedir ve Sırp Hükümeti bu gidişe dur demeye kararlıdır denmektedir.⁶⁰

29 Ekim tarihli bir başka haberde, Sırbistan Hükümeti’nin Bâb-ı Âli’ye ikinci bir nota verdiği⁶¹ ve Sırp halkından özür dilenmesi ve hayatını kaybedenlerin ailelerine maaş bağlanması talep edildiği yazılmaktadır.⁶²

Osmanlı hükümeti, öldürülen Sırbistanlı çetecinin ailesi hakkında bir araştırma yaptırmıştır. Bu kişinin memleketinde “ihtiyâre ve meczûbe” fakir bir validesi ile küçük yaşlarda üç kardeşi bulunduğu ve bunlara “hayrı olmadığı” anlaşıldıktan sonra, neticede “Saltanat-ı seniyye’nin, te’dib ü tenkil’i eşkiyâda satvet-i kâhiresi müselleme-i âlem olduğu misillü, şâyân-ı merhamet olan aceze-i teba’sı haklarında dahi isr-i lutf-i celili bi-dirig

⁵⁸ Bkz. EK – 6.

⁵⁹ London Evening Standart. “His Highness Fuad Pacha To The Minister Of Foreign Affairs Of Servia”, 30 Kasım 1867. s.6.

⁶⁰ Evening Mail, “The Eastern Question - From Our Berlin Correspondent”, 16 Eylül 1867. s. 1.

⁶¹ Bkz. EK – 7.

⁶² Pall Mall Gazette, “Turkey and Servia”, 30 Ekim 1867. s. 8.

buyurulmakta idüğünü müeyyed” olmak üzere bu komitacının ailesine, bir ayda geçinebilecekleri 700 kuruş maaş bağlandı.⁶³

1860’ların Avrupa’sında halen 1856 Paris Antlaşması’nın kurduğu siyasal düzen geçerlidir. Kırım Savaşı’nın sonu itibarı ile, Avrupa’nın büyük güçleri, Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu egemenlik alanını da kapsayan Ortodoks dünyası üzerindeki hakimiyet politikası reddedilmesi, Tuna nehrinde seyrisafâin serbestisi tanınması, Karadeniz’in silahsızlandırılması ve tarafsız hale getirilmesi olarak özetlenebilecek siyasal hedefler ile Rusya’nın emperyal varlığını ciddi manada sınırlandırmıştır. 1856 Paris Anlaşması sonrasında Bâb-ı Âli’nin varlığının sürdürülmesi aynı zamanda Avrupa’nın genel menfaatlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu siyasal iklim içerisinde Rusya ve Rusya’nın İstanbul elçisi Ignatieff için Balkan politikası ile ilgili takip edilmesi gereken üç temel strateji bulunmaktadır. Stratejinin birinci ayağı Balkan milliyetçiliklerini kullanarak ve yerel bağımsızlık hareketlerine destek vererek bölgede yeniden etkin bir nüfuz alanı oluşturmaktır.

Henüz 1838 yılında Rus tarihçi ve yazar M. P. Pogodin bu siyaseti şu sözlerle özetliyordu:

“Rusya...dünya sahnesindeki olağanüstü bir hadise... hangi ülke Rusya’nın bu büyüklüğü ile mukayese edilmek iddiasında bulunabilir? 60 milyonluk halk...sayıma girmemiş olanlardan bahsetmeksizin...Bu halkın nüfusu senede bir milyon artıyor ve yakında 100 milyona ulaşacak. Şunu ilave edelim ki, bizim kardeşimiz olan 30 milyon Slav da bütün Avrupa’ya dağılmış bir biçimde yaşıyor. İstanbul’dan Venedik’e, Mora’dan Baltık’a ve Karadeniz’e kadar bizimle aynı kanı taşıyan, bizim dilimizi konuşan ve neticede tabiatın bir kanunu olarak bizimle aynı duyguları paylaşan Slavlar, coğrafi ve siyasi engellere rağmen, bizimle manevi bir bütünlük oluşturuyorlar. Demek ki Avusturya, Türkiye ve Avrupa’nın geri kalan bölümlerindeki halkı yeniden bölmek gerekiyor ve oralardaki Slavların sayısını

⁶³ Şentürk, M. H., a.g.e., s.208

bizimkine ilave etmek gerekiyor. O zaman onlara ne kalacak? Ve bizim gücümüz nereye ulaşacak? Bu göz kamaştırıcı gelecek gözden uzak tutulmamalıdır...’’⁶⁴

1856 yılında Moskova Slav Yardım Komitesi’nin kuruluşu ile Rusya bu idealist düşüncelerin siyasal düzlemde hayata geçirilmesinin örgütsel çatısını aktif bir şekilde gerçekleştirmiş olacaktır. Bu sayede Slav meselesi adeta Ruslar için bir milli dava haline gelecektir. Karl Marx, Panslavizm hareketini “Avrupa’da bin yılda elde edilen uygarlığı yıkmaya çalışan bir hareket” olarak değerlendirmekte, başlangıçta bir sembol, bir inanç olan hareketin, bir siyasal program ve 800 bin süngülü muazzam bir tehlike haline geldiğini yazmaktadır.⁶⁵

Sırbistan’ın Germania Vapuru hadisesini bu denli tırmandırmasının arkasında kuşkusuz Rusya’nın Balkanlar ile ilgili yukarıda özetlenen stratejik hedefleri bulunmaktadır. İngiliz basını bu konuyu ironik bir dille şu şekilde ele almaktadır:

“...Tarih bugün unutulmuştur, ama pek az kişi 1814 yılında Rusya’nın bağımsız bir Polonya krallığı yaratmak istediğini hatırlayacaktır. Hiç kimse İmparator Alexander kadar Polonyalı değildi. Avrupa’nın kalbinde, adı Rusya olmayan bir öncü yaratmak istedi. Tasarı anlaşıldı ve durduruldu. Bugün Rusya, bu sefer Türkiye’nin kalbinde adı Rusya olmayan bir öncü yaratmak istiyor. Sırbistan seçilmiştir. Milliyetçilik bugünün geçerli düzenidir. Rusya Slav milliyetçiliğinin başını çekmektedir. Türk kalesinin teslim edilmesi Sırbistan’ın pozisyonunu tamamlamaktadır. Sırbistan İstanbul’a bir iki günde ulaşabilecek geçişleri tutmaktadır. Herkesin hücum ettiği fakat kimsenin desteklemediği Türkler bu ödünü vermekle gelecek tehlike fiyatına bugünün barışını satın almıştır.

...Sonuç olarak, göreceksiniz ki talebim İngiltere’nin hatta daha geniş olarak Avrupa’nın menfaatleri adına Osmanlı İmparatorluğu muhafaza edilmesidir. ... Hükümet idaresinin yeniden düzenlenmesi, yabancı sermaye yatırımları, Türklerin

⁶⁴ Aydın, M., “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya.” Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004.

⁶⁵ Neue-Oder Zeitung, Marx, K., 21.Mayıs 1855

öz kaynaklarının geliştirilmesi, bunları doğal olarak ortak menfaatleri taşıyan Hristiyan ve Müslümanlar tarafından eşit paylaşımı yabancı baskıları azaltacaktır.”⁶⁶

Makalede bahsi geçen Türklerin Sırbistan’a verdiği ödün ile kastedilen, 10 Nisan 1867’de, Belgrad, Semendire, Böğürdelen ve Fethülislam kalelerinin, henüz Osmanlı’ya tabi olan otonom Sırbistan Prensliği’ne bırakılmasıdır. 345 yıl önce Kanuni Sultan Süleyman döneminde fethedilen Belgrad kalesi, Bâb-ı Âli tarafından Sırlara bırakılmış, kalelerdeki Türk garnizonları ve bölgedeki Türk ahali, prenslik sınırları dışına çekildi. Ali Paşa bu suretle Yunanistan’la aynı zamanda Sırbistan’ın da ayaklanarak, Türkiye’yi Rusya ile bir savaşa mecbur etmelerini önlemiş oldu. ⁶⁷

Slav milliyetçiliği, ortodoks inancı ve Osmanlı nefreti üzerinden bölgedeki Osmanlı varlığının altını yavaş yavaş oyan Rusya, Avrupa’da başarılı ve enerjik bir vali olarak dikkat çeken Midhat Paşa’nın temsil ettiği potansiyelin ulusal emelleri önünde büyük bir engel olacağını erken fark etmiş, General Ignatieff’in örgütlediği organize faaliyetlerin tümü Midhat Paşa’nın bölgedeki etkinliğini sonlandırmaya yönelmiştir. Netice olarak, Sırbistan’ın münferit bir hadise kabul edilebilecek Germania Vapuru olayını ajite ederek dünya kamuoyunun gündemine getirmesinin arkasında, olaydan şahsen sorumlu tutulan Midhat Paşa’nın Tuna Valiliği görevinden el çektilmesi arzusu yatmaktadır. Midhat Paşa dört yıl süren Tuna Valiliği boyunca ayrılıkçı hareketlere ve Rusya’nın Panislavist politikalarına karşı başarılı bir şekilde mücadele etmiştir. Avrupa çapında örnek teşkil edecek şekilde bu kısa dönemde hayata geçirmiş olduğu reform niteliğindeki yeniliklerle, Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlarda kaybettiği topraklardan gelen muhacirler ile, elde tutulan topraklardaki müslüman ve hristiyan nüfusun tek bir Osmanlılık kimliği altında kaynaştırılması adına büyük bir çaba sarfetmiş ve olumlu sonuçlarını almıştır. Osmanlı’nın suya sabuna dokunmayan ve işi gerektiği gibi değil günün şartlarına göre yapma şeklinde anlaşılabilecek geleneksel idare-i maslahatçı yerel yöneticilerinin aksine Midhat Paşa asırlık alışkanlıkları hızlı bir şekilde değiştirecek kararları cesaretle alıyor, başarılı bir şekilde uygulamaya koyuyordu. Elbette Osmanlı ve Avrupa düzeninde Osmanlı İmparatorluğu’nun

⁶⁶ Pall Mall Gazette, 25 Nisan 1867 s.16-17.

⁶⁷ Öztuna, Y., *Âli Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.57.

varlığını hoş karşılayan devletler için olumlu sayılabilecek bu gelişmeler, Rusya'nın emperyal siyaseti ile taban tabana zıt idi. Nitekim, Fuad Paşa'nın kararlı tutumu sonrasında talepleri karşılık görmeyen Sırlar ve elbette Sırp siyasetini perde arkasından idare eden Rusya, ikincil bir yönteme başvuracak, düzenlenecek bir suikast ile Midhat Paşa'yı ortadan kaldırmaya çalışacaklardır. Bu girişimler Midhat Paşa'nın anılarında detaylı olarak anlatılmaktadır.⁶⁸

Diğeri bir koldan General Ignatieff, Germania Vapuru hadisesini fırsat bilerek Midhat Paşa'nın Tuna Valiliğı görevinden alınması için harekete geçmiştir. Kapı kethüdasını alarak beraber Mabeyn-i Hümayun'a kadar gelmesine rağmen, kendisine Midhat Paşa'nın görevini yaptığı beyanı ile cevap verilmiştir.⁶⁹

⁶⁸ Midhat Paşa, a.g.e., s.76-78.

⁶⁹ Mithat, A. H., *Midhat Paşa - Hayatı Hizmetleri ve Sürgün Dönemi*, Fevziye Mektepleri Vakfı Yayınları, İstanbul, s.70.

3.3. MİDHAT PAŞA’NIN TUNA VALİLİĞİ’NDEN AYRILMASI

Midhat Paşa 1868 yılının başında Tuna ve yeni oluşturulan vilayetleri ile ilgili konuları görüşmek 8-10 gün kalmak üzere İstanbul’a çağırılmıştı. Bu amaçla İstanbul’da bulunduğu esnada Girit’ten gelen Ali Paşa kendisini Şurâ-yı Devlet Başkanlığı görevine atandığı için Tuna Valiliği görevine dönememiş, bu nedenle bir anlamda işleri yarım kalmıştır. Midhat Paşa’nın yeniden düzenlenen Şûra-yı Devlet başkanlığını üstlenmek üzere İstanbul’a çağırılması üç yıl süren başarılı valilik sürecini sekteye uğratmıştır.

Midhat Paşa’nın yokluğu Slav komitelerine fırsat verecek, Rusya, Romanya ve Sırbistan’ın açık desteği ile çetelerin yeniden organize olduğu Bulgaristan bir felakete doğru adım adım ilerleyecektir. İngiliz gazeteleri, Tuna boyunca Türklere ait köyleri yakmayı planlayan Bulgar çetelerinin 4000 adamı bir araya getirdiklerini, Rus görevlilerin harekete geçmek için bölgede beklediklerini, “Ölüm ya da Özgürlük” mottosu ile bir araya gelen çetelerin aynı anda bir kaç noktada birden isyan hareketlerine girişmek için silahlandıklarını ve hazır olduklarını yazmaktadır. Rus Golos gazetesinde yayınlanan şu ifadeler endişe vericidir:

“Rusya’nın doğudaki etkisinin azaldığını söylemek zannedildiği kadar kolay değildir. Batı basınının iftiraları en azından bunu dahi başaramadı mı? Maalesef hayır. Rusya isterse, Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ hep birlikte yarın ayaklanacaktır. Eğer Rusya bunu istemez ise, görünüşteki sükûnet bir süre daha devam edecektir.”⁷⁰

Sultan Abdülaziz’in Midhat Paşa’yı çağırarak, Tuna ve çevresinde huzursuzluğa neden olan eşkiyayı bastırmasını istemesi üzerine, Midhat Paşa özel bir vapur ile Rusçuk üzerinden Tırnova’ya geçmiş, 20 gün kadar kısa bir süre içerisinde hareketi bastırarak, yakalananları yargılamış, sonrasında da İstanbul’daki görevine geri dönmüştür.⁷¹

⁷⁰ Newcastle Journal, 17 Şubat 1868. S.3

⁷¹ Mithat, A. H., a.g.e., s.77

Tuna Vilayetinde yeni bir kargaşa yaratmak isteyen eşkiya çetelerinin Filibe taraflarına da saldırımları Edirne Vilayeti'nde de bir telaş yaratmış, önceki ayaklanmalardan edinilen deneyim sayesinde köylerde fazla bir karışıklık olmamıştı. Tırnova ve Palota arasındaki tepelere sürülen çeteler düzenli ordu ve jandarma birlikleri tarafından sarılmış, önemli kısmı etkisiz hale getirilmiş, Hacı Dimitri'nin liderliğini yaptığı kırk kişilik grup ise Gabruva dağlarına kaçmayı başarmıştır. Yakalananlar cezalandırılmış, bölgede sükunet hakim olduktan sonra Midhat Paşa acil olarak İstanbul'a dönmüştür.⁷²

Bulgaristan'daki isyan bastırılmış, fakat Midhat Paşa'nın isyanı bastırmak için tercih ettiği yöntem vahşiyane olarak değerlendirilmektedir. Çatışma sırasında ele geçirilen tüm isyancıların öldürüldüğü, askeri otoritelerin şüphelendikleri herkesi herhangi bir soruşturma ya da yargılama sürecine başvurmada doğrudan tutuklayarak hapsedtikleri, ayaklanmanın şimdilik bastırıldığı fakat yeni bir isyandan korkulduğu haberleri İngiliz basınında yer almaktadır.⁷³ Ayrıca Midhat Paşa'nın Bulgar İsyanı ile ilgili yaptığı araştırmalar sonucunda, bazı Rus elçilerinin ve Rumen sınır memurlarının suça dahil olduklarının tespit edildiği yazılmaktadır.⁷⁴ Geniş miktarda silah ve mühimmat Beserabya'dan İsmail'e günlük olarak ulaşmakta, Tuna'nın diğer yakasında özellikle Dobruşka'da çeşitli yerel gruplar Rusya'nın desteği ile toplanmaya devam etmektedir.⁷⁵

⁷² Newbury Weekly News. 6 Ağustos 1868. s.3.

⁷³ Shipping and Mercantile Gazette. 17 Ağustos 1868. s.8.

⁷⁴ Pall Mall Gazette. 21 Ağustos 1868. s.6.

⁷⁵ Hull and Eastern Counties Herald. 27 Ağustos 1868. s.5.

4. MİDHAT PAŞA’NIN ŞÛRÂ-YI DEVLET BAŞKANLIĞI

Meclis-i Vâlâ Ali Paşa tarafından ikiye bölünerek Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Şûra-yı Devlet olarak yeniden yapılandırılmıştı. 1858’de kurulan tam ismi ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, “tanzîmât-ı hayriyye, tanzîmât-ı mülkiyye” olarak adlandırılan reformların gerçekleştirilmesi amacıyla kanun ve nizamları hazırlamak ve Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’nin tanzim ettiği mazbatalara son şeklini vermek ile görevlendirilmiş, beş kişiden oluşan bir meclisti. 6 Mart 1868’de çıkan bir iradeyle yasama görevinin siyasi işlerden ayrılması amacıyla yönelik olarak bugünkü manada Danıştay ve Yargıtay⁷⁶ olarak ikiye ayrılan yeni yapıda, Kanun ve nizamnâmeler yapmakla görevli Şûrâ-yı Devlet’in başkanlığına Midhat Paşa, yüksek bir temyiz mahkemesi olarak görev yapacak olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin başkanlığına da Ahmed Cevdet Paşa getirildi.⁷⁷ Aslında 1864 yılında kabul edilen Vilayet Nizamnamesi ile bir anlamda Osmanlı’nın geleneksel “Eyalet Sistemi’nden” Fransız usulü “Vilayet Sistemi’ne” geçilmişti. Vilayet Nizamnamesi, yargıyı yürütmeden ayırmaktaydı, bu nedenle taşradaki bu düzenlemenin merkeze yansımaları kaçınılmaz idi.⁷⁸

Şûra-yı Devlet yapısının kurulması ile alakalı olarak Fransa’nın önemli etkisi olmuştur. Fransa’nın İstanbul’daki elçisi Bouree, Sadrazam Ali Paşa’ya, müslüman ve hristiyan tebaanın birlikte temsil edileceği, Fransa’nın Conseil d’Etat’ına (Danıştay) benzer bir müessesenin kurulmasını tavsiye ediyordu. Padişah Abdülaziz de Şûra-yı Devlet’in kurulmasına özel bir önem veriyordu.⁷⁹

⁷⁶ Ortaylı, İ., *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s.484.

⁷⁷ Akyıldız, Ali, 2003, “MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKAM-I ADLİYYE”, TDV İslâm Ansiklopedisi, s.250.

⁷⁸ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990 s.143.

⁷⁹ 10 Mayıs 1868 günü Şûra-yı Devlet açılış konuşmasında Abdülaziz, “Her bir kanunun saygı ile karşılanması ammenin faydasına olmasıyla mümkündür. Geçmiş zamanlarda memleketimizin faydası için tanzim edilen kanunlardan, şu zamanda istifade etmek bizce mümkün değildir. Filhakika ve zamanlarda kabul edilen kavaid-i esasiye ve tanzim edilen kanun ve nizamlar, tebaamızın ihtiyacına kâfi gelmiş olsaydı, şimdi Avrupa’nın en medenî ve en iyi idare olunan hükümetleri seviyesinde bulunurduk... Yeni teşkilat, yürütme kuvvetinin, adli, dini ve kanuni kuvvetlerden ayrılması esasına dayanmaktadır... Şûra-yı Devlet üyelerinin Osmanlı Devletine, umumun birleşmesiyle vücuda gelmiş, âmâl-i şâhane dairesinde ammenin refahını ve maarifin gelişmesini temine memur bir heyet-i muazzama nazariyle bakmaları lâzım gelir... Hangi mezhepte bulunursa bulunsunlar bütün tebaam, aynı vatanın evlâdıdır; mezheplerin farklılığı, Osmanlı tebaasını birbirinden ayırmamalıdır. Herkes dini itikatlarında serbesttir. Herkesin hakkını ihtar, efkâr ve âmâlîme rehber olan ve mevcut ihtiyaçlara muvafık bulunan kavaid-i esasiyeyi ilan etmeyi vazife addederim.” sözleri ile bu kuruma verdiği önemi ve

Paris'te yayınlanan Le Constitutionnel gazetesi Osmanlı'daki idari değişiklikleri arzulanđı gibi liyakat sahibi kişilerin ayrımsız olarak hükümet görevlerine atandığını görmekten duyulan memnuniyeti dile getirmektedir. Agathon Efendi'nin Osmanlı'da bakanlık yapacak ilk ermeni ve hristiyan olduğunu belirttikten sonra, mecliste ilk olarak görev alacak Midhat Paşa'nın zeki ve enerji dolu birisi olduğunu, Tuna Valisi olarak görev yaptığı dönemde Avrupalı idealleri devlet yönetimine taşıdığını yazmaktadır. Sultan'ın Paris elçisi olan Safvet Paşa da aynı şekilde ilerici bir adamdır, Osmanlı'nın idari işlerini yürütecek diğer yeni atanan kişiler de benzer şekilde nitelenmektedir.⁸⁰

Devlet yönetiminde yapılan atamalar İngiliz kamuoyunda önemli reformların arifesinde hazırlık mahiyetinde değişiklikler olarak algılandı. Sadrazam Ali Paşa'nın takipçileri olan Fuad Paşa, Agathon Efendi, Midhat Paşa, Safvet Paşa yenilikçi ve ilerici isimlerdir. Özellikle Midhat Paşa'dan Vilayet sistemi içerisindeki nüfusların yerel yönetimlere katılımına muhalefet eden idari zihniyetin önyargılarını yıkmış olması nedeniyle övgü ile bahsedilmektedir.⁸¹

Batı kamuoyunu heyecanlandıran bir başka yenilik de, Osmanlı Devleti'nin ilk kırmızı kitabı olan 99 sayfalık Osmanlı diplomatik belgelerini içeren "Documents Diplomatiques" kitabının Osmanlıca ve Fransızca olarak yayınlanmasıdır. İngilizlerin Mavi Kitap adı ile başlattıkları bu akım Avrupa diplomasisinde kapak rengine göre isimlendirilen diğer yayınlar ile popüler hale gelmiştir. 1866-1868 yıllarını kapsayan "Kırmızı Kitab" Fuat Paşa tarafından tüm Osmanlı diplomatik temsilcilerine ve elçiliklere gönderilmiştir.⁸² Bu gelişme Osmanlı'nın Metternich sonrası Avrupa diplomasisine katılma isteği olarak okunmalıdır, Avrupalı diplomatlar arasında dönemsel diplomatik evrakı kapsayan yayınların değiş tokuşu gelenek haline gelmiştir ve Osmanlı'nın da bu geleneğe katılımı Avrupa'da son derece olumlu karşılanmıştır. Ne yazık ki, Osmanlı siyasetinin doğru algılanması ve Avrupa'nın diplomatik iletişim diline dahil olması anlamında son derece yardımcı olabilecek bu kitap geleneği, sonraki bir iki örnek dışında sürdürülememiştir.

beklentilerini dile getirmiştir. Engelhardt, E.P., *Türkiye ve Tanzimat -Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s.255-256.

⁸⁰ Morning Post, 11 Mart 1868. s.5.

⁸¹ Pall Mall Gazette, 17 Mart 1868. s.4.

⁸² Davison, R.H., "Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)", Collection Turcica, 1995, C. VII, s.596.

Midhat Paşa Şûra-yı Devlet kuruluştur çalışmaları kapsamında, yaklaşık bir yıllık bir zaman içerisinde daireleri, kalem işlerini düzenlemiş, memurları görevlendirmiş, pek çok kanun ve nizam yapılmasını sağlamıştır. Eski ölçü ve tartı usulünün değiştirilmesine dair yapılan yeni düzenlemeler, vatandaşlık kanunu, madenlere dair nizamnamelerin değiştirilerek yeni baştan düzenlenen Maadin Nizamnamesi gibi düzenlemeler Şûra-yı Devlet'te müzakere edilerek hayata geçirilmiştir.⁸³

Siyasal yaşamın doğal akışı içerisinde her yenilik aynı zamanda ona karşıt olanların muhalefetini de beraberinde getirmiştir. Nitekim Midhat Paşa'nın başkanı olduğu Şûra-yı Devlet ile alakalı yeni yapılanmaya Osmanlı Uleması Şer'i mahkemelerin bir takım görevlerinin bu yeni yapıya aktarılması nedeniyle zemin kaybı gerekçesi ile tepki göstermiştir.⁸⁴

Nizamnamesi 1 Nisan 1868'de yürürlüğe giren Şûra-yı Devlet, 10 Mayıs 1868'de Bâb-ı Âli'de düzenlenen törenle açılmıştır. Böylece parlamenter sisteme geçişte ve yasama-yürütme-yargı kuvvetlerinin birbirinden ayrılmasında önemli bir merhale katedilmiştir.⁸⁵

Bu yeni yapının oluşturulmasında, Midhat Paşa'nın olduğu kadar Ahmet Cevdet Paşa'nın da büyük emeği bulunmaktadır, Ma'rûzât isimli eserinde Ahmet Cevdet Paşa,

“Midhat Paşa'nın evzâ-ı nâ-be-câ ve etvâr-ı hod-fürüşanesi ise kendüsüne ağır görünüp, eğerçi Midhat Paşa, Fransız ve İngiliz elçilerine müntemî ve müstenid ise de, Âli Paşa'nın frenklerce nüfuz u i'tibarı daha ziyade ale'l husûs Fransız elçisi ile dostluğu fevkalade olduğundan Midhat Paşa'yı Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'nden azl ettirerek valilik ile Bağdad'a” gönderildiğini yazmaktadır.⁸⁶

Midhat Paşa'nın yersiz konuşmaları ve kendini beğenmiş tavırlarının, kalp rahatsızlığı nedeni ile Nice'e yerleşerek elini devlet işlerinden çeken Fuad Paşa'nın

⁸³ Midhat Paşa, a.g.e., s.80.

⁸⁴ Seyithanoğlu, M., *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.132.

⁸⁵ Korkmaz, A., a.g.e., s.212.

⁸⁶ Halaçoğlu, Y., *Ahmet Cevdet Paşa - Ma'rûzât*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s.202.

yokluğunda yükü ağırlaşarak yalnızlaşan Âli Paşa'yı rahatsız ettiği kuvvetle muhtemeldir. Midhat Paşa ise bu durumu, başta demir yolları olmak üzere bazı önemli işlerin Şûra-yı Devlet'in özel heyetine ve Midhat Paşa'ya havale olunması gerekirken başka yöntemlerle icra olunması nedeniyle Âli Paşa'ya kırgınlık duyduğu, o sırada Bağdat Valisi Nakıyettin Paşa'nın azledilmesi nedeniyle boşalan Valilik makamına kendisinin memur edilmesine memnuniyet gösterdiği şeklinde izah etmektedir.

29 Eylül 1868 tarihinde Pall Mall Gazette'de ilginç bir haber yayınlanmıştır. Haberin konusu Bâb-ı Âli'de yaşanan bir idari krizdir. Fuad Paşa'nın mazeret ile devlet işlerinden elini çekmesi sonrasında, Ali Paşa'nın da Fuad Paşa'nın geri dönmesi umudu ile istifasını sunması üzerine Sultan'ın duruma içerleyerek Midhat Paşa'yı Sadrazam olarak atadığı anlatılmaktadır. Haberin elçiliklere ulaşması üzerine özellikle İngiliz ve Fransız elçilerinin Sultan'a başvurarak durumu protesto ettikleri, Ali-Fuad kabinesinin Osmanlı Hükümeti'nin reformcu ve liberal arzularının garantisi olarak kalması gerektiğini savundukları, savaşa yatkınlığı ile bilinen Midhat Paşa'nın Türkiye'yi tehlikeye atacağı, bu durumun ciddi sonuçları olabileceği konusunda uyarılarda bulundukları ve bu uyarılar üzerine Sultan'ın Midhat Paşa'nın atamasını geri aldığı ve Fuad Paşa'nın görevine devam etmesine karar verdiği yazılmaktadır.⁸⁷ Böyle bir hadise Midhat Paşa'nın anılarında ya da dönemin olaylarına tanıklık eden eserlerde yer almamaktadır, bu nedenle haber oldukça önemlidir.

Midhat Paşa'nın açık sözlü ve lafını esirgemeyen bir kişiliği olduğu, söz konusu devlet işleri olunca makam, mevki gözetmeden doğru bildiklerini hiç çekinmeden ifade ettiğini biliyoruz. Özel toplantılarda yakın çevresi tarafından kendisinin Sadarete layık olduğuna dair sözler söylenmiş, bu sözler Ali Paşa'ya da bildirilmişti. Ali ve Midhat Paşa'nın karşılıklı atışmaları meclis görüşmelerine kadar varmış, aralarındaki zıtlaşmalar giderek artmıştır.⁸⁸

İbnülemin Mahmud Kemal İnal ise Midhat ve Âli Paşalar arasındaki bozulan ilişkiyi kısmen Midhat Paşa'nın anılarında belirttiği ifadelerine karşı çıkararak, Midhat Paşa'nın Şûra-yı Devlet Başkanlığı görevi esnasında Âli Paşa'ya direnç gösterdiği ve Âli paşanın tahammül

⁸⁷ Pall Mall Gazette. 29 Eylül 1868. s.8.

⁸⁸ Pakalın, M.Z., a.g.e., s.208.

edemediği ve bu nedenle görevden el çektirdiği, Midhat Paşa’ya “Arzu ederlerse taşraya gönderelim. Taşrada kendilerinden daha ziyade istifade edilir. Bağdat Vilayeti açıktır, oraya tayin edelim” sözlerinin iletilmesini istediği, Midhat Paşa’nın da cevaben “İstanbul’da memuriyetsiz ve maaşsız oturmaktaansa Bağdat’a gitmek hayırlıdır” dediği aktarmaktadır.⁸⁹

Midhat Paşa, Sra-yı Devlet başkanlığı sırasında kişisel gayretleri ile İstanbul’da Sanayi Mektebi kurulması ve yine İstanbul’da Emniyet Sandığı’nın kurulması işlerini hayata geçirmiştir.

⁸⁹ İnal, İ. M. K., *Son Sadrazamlar*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982, C.1, s.321.

5. MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ

Fuad Paşa Fransa'nın Nice şehrinde vefat etmiş, bu nedenle Avrupa elçiliklerinin de talepleri dikkate alınarak Ali Paşa hem Sadrazam hem de Hariciye Nazırı olarak görevlendirilmiştir. Fuad Paşa'nın cenazesi Fransa'nın tahsis ettiği bir fırkateyn ile İstanbul'a getirilerek 28 Şubat 1869 tarihinde, Sultanahmet Peykhane semtindeki kendi yaptırmış olduğu caminin yanına defnedildi. Fuad Paşa'nın ölümü İngiliz kamuoyunda telafisi imkansız bir kayıp olarak değerlendirildi.

Son dönemde Ali Paşa ile olan anlaşmazlıkları su yüzüne çıkan Midhat Paşa ise, 6. Ordu'nun düzenlenmesi amacıyla Bağdat Valiliği'ne memur edilmiş⁹⁰ ve 1869 Mart ayı sonunda İstanbul'dan hareketle deniz yolu ile İskenderun'a, oradan da kara yoluyla Diyarbekir Vilayeti toprakları üzerinden Bağdat'a gitmiştir.⁹¹

Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne atanması ile ilgili yorum yapan bir İngiliz gazetesi şu değerlendirmede bulunuyordu:

“Eski Tuna Vilayet Valisi ve ilericiliğin gayretli ve zeki temsilcisi Midhat Paşa Bağdat'a gitmek üzere bavullarını topluyor. Rusçuk'ta bulunduğu dönemde yarattığı dönüşümü görmeniz gerekir. Gelişmeye olan şiddetli iştahına rağmen, idaresi güç, dik başlı ve kılı kırk yaracak derecede titiz ve dahası ölçüsüz bir yemek düşkünü. ...Midhat Paşa'nın kazançlı ve onurlu Bağdat sürgünü, ulusal meselelerde söz sahibi olmasına engel olmak için hükümet merkezinden çok uzaklara kaydırılmış bir paşalık anlamına geliyor. İmamlar ve mollalar bayram edecek ve kuşkusuz Türk toprakları boyunca Padişahın eski zaferlerinin yeniden canlanacağını kehanet edecekler fakat gerçek Türk vatanseverleri, merhum Fuad Paşa'nın yaşam boyu çabaladığı yapılan tüm güzel işlerin ortadan kaldırılmasına kederlenecekler.”⁹²

⁹⁰ Pall Mall Gazette, 15 Şubat 1869, s.6.

⁹¹ Korkmaz, A., a.g.e., s.218.

⁹² Daily Telegraph & Courier, 3 Mart 1869, s.5.

7 Eylül 1871 tarihinde Sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa'nın vefatı ile Reşit Paşa ile başlayan Fuad Paşa ve Âli Paşa ile devam eden Tanzimat döneminin güçlü devlet adamları dönemi kapanmıştır. İngiliz basını Âli Paşa'nın ölümüne özel bir önem vermiştir. Âli Paşa'nın zekası engelleri ortadan ikiye bölen Şam çeliği gibi keskin bir savaş baltasına benzetilmektedir. Sadakat ve samimiyeti belirsiz kişilerle çalışmaya alışkın olduğu, eğitimi ve doğası gereği despotik hükümdarın zorunlu ve mantıksız isteklerini karşılayabilen, emperyal kaprisleri ve muhalefetin süngüsünü düşürüp çelişkileri uzlaştırmak konusundaki başarısına dikkat çekilmektedir. Bir tartışma esnasında direktif bekleyen çekingen bir görüntü verirken konuştuğu zaman işinin ustası olduğunu kanıtlar, hiçbirşey onun soğukkanlılığını kaybetmesini sağlayamaz. Batı ittifakına adanmışlığı ile birlikte Rus entrikasının en becerikli ve ödünsüz düşmanıdır, her adımında Rusya karşısında İmparatorluğun bağımsızlığı ve bütünlüğünü hesap eden bir kafa yapısına sahiptir.⁹³

Âli Paşa'nın vefatı sonrasında onun bu niteliklerine tam zıt bir karakter olan, Rus yanlısı Gürcü Mahmud Nedim Paşa sadarete tayin edilmiştir. Bu aşamadan sonra artık iktidarda Midhat Paşa'yı kollayan bir sadrazam olmadığı gibi tam tersine onu ve ekibini kendisine en büyük rakip ve hasım gören bir kişi Sadrazamlık makamına atanmıştır. Bu nedenle Midhat Paşa kendisi ve icraatleri hakkındaki dedikoduların ayyuka çıkması ve etkili olmaya başlamasının başlıca nedeni olarak Mahmud Nedim Paşa'yı görmektedir.⁹⁴

Midhat Paşa'nın Divaniye İsyanı'nı bastırmakta geç kaldığı yolunda İstanbul'da hakkında yapılan bir çok yalan neşriyat, Ahsa Seferi sırasında Midhat Paşa'nın Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Vilayet Defterdarı Abdi Efendi'nin Babiâli ve Maliye Nezareti'ne Midhat Paşa'yı müsriflik ve irtikapla suçlayan telgraflar göndermesi, bunun üzerine Midhat Paşa'nın Defterdar'ın görevden alınmasını talep eden yazışmalarının yeteri derecede ciddiye alınmaması ve en nihayetinde devlet bütçesindeki sıkıntı nedeniyle vilayet ödeneğinde önemli oranda kesintiler yapılması, vilayet idaresindeki düzen ve ahengi ortadan kaldırmış, yapılmakta olan hizmetleri durdurma noktasına gelmiş⁹⁵, Midhat Paşa da tüm bu gelişmelerin arkasındaki esas nedenin Mahmud Nedim Paşa'nın kendisi olduğunu bildiği

⁹³ Newcastle Journal, 9 Eylül 1871, s.3.

⁹⁴ Midhat Paşa, a.g.e., s.147.

⁹⁵ Morning Post, 25 Nisan 1872, s.5.

için Bağdat Valiliği görevinden istifasının kabulünü istemiştir. Yerine atanan Rauf Paşa'nın gelmesini beklemiş, devir teslim işlerinin tamamlanmasının akabinde 26 Mayıs 1872 tarihinde Fırat Nehri yolundan hareket ederek, Halep zerinden İskenderun'a geçmiş, buradan vapur ile İzmir'e uğradıktan sonra 5 Temmuz 1872 tarihinde İstanbul'a varmıştır.⁹⁶

⁹⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.147-149; Korkmaz, A., a.g.e., s.270-272.

6. MİDHAT PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞI

Midhat Paşa henüz İstanbul'a varmadan bir kaç gün önce Pall Mall Gazette'de çok ilginç bir makale yayınlanmıştır. Makale 20 Haziran tarihinde İstanbul'dan bildiren muhabirin aktardıklarına dayanarak, İstanbul'da tahtın yeni varisinin kim olacağı sorusunun gündemde olduğunu, şimdiye kadar sıralamada birinci olarak kabul edilen ve meşru varis olan 32 yaşındaki Murat Efendi'nin, hatırı sayılır derecede yetenekli ve bilgili ve ülkede çok sevilen bir veliaht olduğunu, ayağı kaydırılarak yerine mevcut Sultan'ın oğlu geçirildiği takdirde, bunun şariat ve Kuran'ın ihlali olacağını anlatmaktadır. Görevdeki Vezir (Mahmud Nedim Paşa) Sultan'ın annesine kendisine iki sene boyunca sadrazamlık sözü verilmesi şartıyla, torunu genç veliaht Yusuf İzzetin'i tahta aday göstereceğinin sözünü vermiştir, bu aynı zamanda onun taht değişikliğine sıcak yaklaşmasının asıl nedenidir.

Mahmud Nedim Paşa'nın planlarının çok fazla muhalefet ile karşılaştığını ve ancak bir darbe ile gerçekleştirilebileceği, yüksek dereceli idarecilerin ardı ardına görevden alınması ve yerlerine tamamen Mahmud Nedim Paşa'ya biat etmiş yenilerinin yerleştirilmesi ve özellikle Rusya ile son derece sıkı fıkı olan bir siyasetin bu dönemde işlerlik kazandırılması aslında bu amaca hizmet eden öncü faaliyetler olarak değerlendirilmektedir. St. Petersburg kabinesinin bu entrikada oynadığı rol çok açıktır, aslında basitçe talihsiz ülke Polonya'nın parçalanmadan önce İmparatoriçe Büyük Katerina'nın oynadığı oyunun tekrarıdır. Sultan'ın Slav kökenli tebasının ayrılıkçı girişimlerinin desteklenmesi gibi, Rusya'nın desteği ile gerçekleştirilecek bir saltanat değişimi ülkenin çöküşünün zeminini hazırlamış olacaktır. Buna rağmen yarı resmi yazışmalar Rusya ittifakını önermektedir ve paralel olarak Sadrazamın etkisi giderek artmaktadır.

Uzun bir aradan sonra İstanbul'a dönecek olan eski Bağdat Valisi Midhat Paşa'nın Sadrazam'ın siyasetine karşılık vereceği ve belki de onun yerini alması ümid edilmektedir. Mükemmel bir devlet adamı donanımına sahip olan Midhat Paşa, saray çevrelerinde çok daha fazla itibar sahibidir ve kendisine saygı duyulmaktadır. Özgürlükçü düşünceleri ve kendisini bir anlamda Bağdat'a sürgün ettirerek etkisini sıfırlamaya çalışan Rusya'ya karşıtlığı bilinmektedir. İstanbul'da son dönemde başlatılan yeni siyasete karşılık olarak valiliğin kendisine vermiş olduğu tüm yetki ve kazançlara sırtını çevirmiş, acele ile başkente

dönmüştür. Makalenin devamında Sadrazam'ın kendisini altı yıl boyunca Kütahya'da gözaltında tutulması kararından bahsedilmektedir. Bu haberi alan kimi yabancı elçilerin, Sadrazama bunun bir padişah iradı mı yoksa kendi kararı mı olduğunu sormak üzere Bab-ı Âli'ye gelmiş, Sadrazam ise elçileri imparatorluğun iç işlerine karışmak ile suçladığı anlatılmaktadır. Midhat Paşa başkente ulaşmadan ertesi gün böyle bir kararın yalanlandığı bildirilmiştir.⁹⁷

Bu zengin makale aslında döneme ait çok önemli tespitler yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Birincisi İngiltere siyasasının Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın emperyalist planlarına karşı korumak konusundaki kararlılığının sürdüğünü görüyoruz. İkinci olarak, Osmanlı siyasetinin bir anlamda büyük güçlerin nüfuz alanına son derece açık hale geldiğini, büyük güçlerin kendi menfaatlerine yakın buldukları idarecileri desteklemek sureti ile Osmanlı siyasetine bir satranç tahtası gibi etki ettiklerini okuyoruz. Üçüncü olarak Abdülaziz'in iktidarının sonlarına yaklaştığı anlaşıyor, İmparatorluk genelinde Abdülaziz'den sonra kimin varis olması gerektiği yönünde tartışmalar yürütülüyor ve Mecidiye ile Aziziye aileleri arasında validelerin de dahil olduğu bir iktidar mücadelesi arka planda işliyor. Adeta dört yıl sonra olacakların habercisi niteliğinde bir öngörü ile makale saltanat değişikliğinin ancak bir darbe ile gerçekleşebileceğinin altını çizmektedir. Makale yazarının iddialarına göre, Yusuf İzzettin'in Rusya tarafından desteklendiği, Murat Efendi'nin ise İngiltere'nin favorisi olduğu ve Rusya'nın inisiyatifinde gerçekleşecek iktidar değişikliğini önlemenin çarelerinin arandığını anlaşılmaktadır. Bu makale, Ali Paşa'nın vefatı akabinde, Tanzimatçıların ikinci nesili olarak Midhat Paşa'nın İngiltere siyasetinde giderek daha fazla öne çıkacağı yeni bir dönemin işaret fişeği mahiyetinde okunabilir.

Midhat Paşa kendi kaleme aldığı anılarında Kütahya değil ama kendisinin Sivas'a sürülmesine dair söylentiler işittiğini ve İstanbul'dan kendisine gelen mektuplar ile bu haberi doğruladığını, fakat Nedim Paşa'nın şahsi kin ve keyfi iradesinin mevcut Kanun'un üzerine çıkarak uygulanabileceğine ihtimal vermediğinden İstanbul'a geldiğini belirtmektedir. Midhat Paşa'ya göre, Mahmud Nedim Paşa Rusya politikası taraftarı olduğundan, Sadaret makamına geçer geçmez General İgnatieff'in tavsiyesi ile Bulgarları Rum Patrikhanesi'nden

⁹⁷ Pall Mall Gazette, 1 Temmuz 1872, s.2.

ayırarak bağımsız bir Eksarh⁹⁸ idaresi kurmuş, devleti başka bir idari şekle büründürmek amacı ile kendinden öncekilerin yaptıklarının tamamını bozmak amacı ile Rumeli demiryolları anlaşmalarını feshetmek, Vilayet Nizamnamelerini değiştirerek küçük valilikler teşkiline kalkışmak gibi işler ile niyetini açıkça ortaya koymuştur.⁹⁹

İşin gerçeği Nedim Paşa, İstanbul'a dönecek Midhat Paşa'yı Edirne Valiliği ile payitahttan uzak tutmak istemektedir. Dönemin Basiret Gazetesi sahibi Ali Efendi, "İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme" adlı eserinde, Nedim Paşa'nın Midhat Paşa'nın izinsiz olarak İstanbul'a gelmekte olduğunu haber alması üzerine, Padişah'ın huzuruna çıkarak, Midhat Paşa'nın dikbaşlılık ederek İstanbul'a geldiği, kendisine iltifat buyurulmaması ve huzura kabul edilmemesi gerektiği çünkü frengi hastalığı taşıdığını öne sürerek hemen tren ile Edirne'ye gönderilmesi için irade buyurulmasını telkin ettiğini ve şifahi olarak padişahın iradesini aldığını izah etmektedir.¹⁰⁰

Mahmud Nedim Paşa 27 Temmuz 1872 tarihinde Midhat Paşa'yı Edirne'ye vali olarak tayin ettirmeye muvaffak olmuştur, fakat buna karşılık Midhat Paşa'da yeni görevine tayini öncesinde padişah ile görüşmek konusunda girişimde bulunmuş, veda etmek bahanesi ile Abdülaziz'in huzuruna çıkmıştır. Mahmud Nedim Paşa bu beklenmedik gelişme karşısında son derece huzursuz olmuştur. Nedim Paşa'nın keyfi uygulamalarından zarar gören muhalif kesim, Midhat Paşa'yı desteklemektedir. Konağı adeta ziyaretçi akınına uğrayan Midhat Paşa'ya karşı duyulan sempatinin karşılığında Mahmud Nedim Paşa General Ignatieff'in bir dediğini iki etmeyen tavrı nedeniyle halk arasında antipati ile karşılanmakta ve "Nedimov" olarak anılmaktadır. Rus yanlısı politika uyguladığı eleştirilerine anılarında yanıt veren Nedim Paşa, Fransa devletinin politik sahada gücünü

⁹⁸ Doğu Hristiyan Kiliselerinde, Eksarh terimi iki ayrı anlamda kullanılır: patrik yardımcısı ya da patrik unvanı taşımadan diğer piskoposların üzerinde otoritesi olan piskopos (böylece patrik ile Metropolit arasında bir pozisyon); ya da henüz piskoposluk için yeterince büyük ya da yeterince organize olmamış bir grup inana atanmış piskopos. Osmanlı Devleti döneminde Rum Ortodoks tahakkümünden ayrılmak isteyen Bulgarlara Sultan Abdülaziz'in 28 Şubat 1870 tarihli fermanıyla "Eksarhlık" müessesesi tahsis edilmiş ve İstanbul'da bir eksarhhane kurulmuştur.

⁹⁹ Midhat Paşa, a.g.e., s.150.

¹⁰⁰ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da yarım asırlık vekayi-i mühimme*, Dersaadet, 1907, s.38.

kaybettiğinden dem vurarak, Ali ve Fuad Paşalar yaşasalar eski politikalarını devam ettirirler miydi, diye sormaktadır.¹⁰¹

Zaten otoriter karakterli olan Abdülaziz'in Avrupa seferi dönüşü, Fransa'yı mağlup eden Avusturya'dan etkilendiği ve otoriter rejimlerin liberal rejimlere üstün olduğu düşüncesine sahip olduğuna inanılmaktadır. Gerçekten'de 1870 Fransa-Prusya Savaşı sonrasında Almanlar “Kan ve Demir” parolası ile iktidara gelen Bismark'ın önderliğinde ulusal birliklerini bir Alman İmparatorluğu noktasına taşıyacaklar, kısa bir süre içerisinde Sanayi Devrimi'nin yeni lideri olmaya savunacak, dünyanın en yüksek teknoloji sahibi ordusu ve donanması ile İngiltere'ye meydan okuyacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitilmiş gençlerinin liberal görüşlerin savunucusu haline geldiği bu dönemde, Abdülaziz ise otoriter Prusya rejiminden etkilenerek, şahsi ve keyfi bir idare usulüne yönelmiş, bu nedenle Fuat ve Âli Paşalar gibi kudretli devlet adamları yerine, tarihçi Enver Ziya Karal'ın deyimi ile Mahmud Nedim Paşa gibi kullanışlı karaktere sahip yöneticilere ihtiyacı bulunmakta idi.¹⁰²

Midhat Paşa ise, Yeni Osmanlılar ile yakın temas halindedir. Yeni Osmanlılar'ın İbret gazetesi Midhat Paşa'nın propogandasını yapmaktadır. Namık Kemal, Ebuziyya Tevfik'e verdiği mektubu Midhat Paşa'ya iletmesini sağlamış, sonradan mektubun içerisinde Şehzade Murat Efendi'nin Midhat Paşa ile görüşme talebi olduğu anlaşılmış, Midhat Paşa bu durumun sakıncalarını düşünerek konuyu örtbas etmiştir. Murat Efendi'nin Saltanat hevesi, kamuoyunda saltanat değişikliği beklentisi ve Midhat Paşa'nın gönlünde yatan Sadrazamlık arzusu ve İngiltere'nin desteği olayların seyrini tehlikeli bir boyuta taşıma potansiyelini içermektedir, fakat bu noktada beklenmedik bir gelişme dengeleri bozacaktır. Sultan Abdülaziz ile yaptığı görüşmede, Mahmud Nedim Paşa'nın icraatlarından yakınan Midhat Paşa'nın iddialarının orada bulunan Fosfor Mustafa Sıdkı Paşa ve Serkurena Hurşid

¹⁰¹ Polat, M., “*Mahmut Nedim Paşa*”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. 2003, s. 44.

¹⁰² Mahmut Paşa bu iş için adeta biçilmiş kaftandır. Gürcü Mehmet Necip Paşa'nın oğlu olan Mahmut Nedim Paşa, Abdülmecid devrinde Mustafa Reşid Paşa tarafından himaye edilmiş, hukuku bilgisi zayıf, yabancı dile aşina olmayan, tek yeteneği usulü aklama ve efkârı Bab-ı Âli'ye vakıf olması idi. Hamisi Reşid Paşa bile kendisinden memnun kalmayıp “Bizim Mahmut Nedim Bey cıvık sabuna benzer, ne anımla el yıkanır ne de çamaşıra gelir” demek sureti ile tabiatının bulaşıklığını ifade ettiği aktarılmaktadır. Bkz. Karal, E.Z., *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, C.3. s.68-69.

Bey tarafından doğrulanması üzerine¹⁰³ zaten dolaylı olarak Mahmud Nedim Paşa'nın uygulamalarından rahatsız olan Abdülaziz ertesi sabah sadaret mühürünü Midhat Paşa'ya teslim etmiştir.¹⁰⁴

Midhat Paşa'nın sadareti İngiliz basınında geniş yankı bulmuştur, Fransız basınında ise Midhat Paşa'nın Sadrazamlığa atanması, Rusya'ya “şah çekmek” benzetmesi ile ifade edilmektedir.¹⁰⁵

Fransa'nın uluslararası siyaset arenasından hızlı düşüşü akabinde Osmanlı'nın giderek Fransa'dan umudunu kesmesi, İngiltere'nin Rusya karşısında yüksek maliyetli bir yardım eylemine girişemeyeceği ve Mısır ile ilişkilerin iyi yönde ilerlememesi Rusya'ya dönük bir politikaya fırsat vermiş, Rusya da bu fırsatı oldukça iyi değerlendirmiştir. Karadeniz'de Sivastapol limanının yeniden inşası ve Avusturya düşmanı Nedim Paşa'nın sadaret makamına getirilmesi Rusya'nın taleplerine verilen olumlu yanıtlar mahiyetinde idi. Fakat işler Rusya açısından bir anda terse dönecek, Nedim Paşa'nın yerine Midhat Paşa'nın getirilmesi, aynı esnada Mısır Hidivi'nin Padişah'ı ziyaret ederek hediye olarak verdiği 50.000 adet Martini-Henry tüfek ile birlikte saltanata sadakatını sunması, bir süre sonra Osmanlı ile Rusya arasında soğuk rüzgarlar esmesine neden olacaktır. Osmanlı Donanma Komutanlığı'na atanan İngiliz Kaptan Hobart Paşa liderliğinde yenilenen Osmanlı Donanması hakkında moskof ile mücadelede önemli rol oynayacağı beklentileri yükselmiştir. Bu dönemde ordu envanterine giren yeni kırma tüfekler ile silahlı kuvvetlerin becerilerinin arttırılması hedeflenmektedir. İngiliz basını, ayyıldız için Rusların hücumdan defansa geçmelerine yol açabilecek yeni bir dönem başlıyor ifadesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bu değişiklikleri cesaretlendirmektedir.¹⁰⁶ Pall Mall gazetesi

¹⁰³ “Anlatılanlara göre dama taşı gibi oynatılan vezirlerden Fosfor Mustafa Paşa ile Midhat Paşa biri Bağdat'a ve diğeri de Edirne'ye tayin olunup veda etmek için Abdülaziz Han'ın huzuruna çıktıklarında Midhat Paşa ağzını açarak devlet idaresinin acıklı halini ayrıntılarıyla anlatınca, Mahmut Nedim Paşa adeti olduğu üzere padişah huzurunda böyle şikayette bulunmaması için mümkün olduğu kadar kendine yar sandığı Mustafa Paşa'yı onun yanına vermek tedbirini unutmamış ise de Midhat Paşa tarafından Mustafa Paşa'nın şahitliğine başvurulunca ve padişah tarafından da görüşünü ve kanaatini bildirmesi istenince o da gerçeği gizlemeyerek ve üzüntüsünden göz yaşlarını tutamayarak Midhat Paşa'yı doğrulamış olduğundan padişah mührü Mahmut Nedim Paşa'dan alınarak Midhat Paşa'ya verilmiştir.” Şeref, A., **Tarih Musahabeleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.150.

¹⁰⁴ Korkmaz, A., a.g.e., s.273-274.

¹⁰⁵ Manchester Times, 3 Ağustos 1872, s. 5.

¹⁰⁶ Morning Advertiser, 3 Ağustos 1872, s.4.

Midhat Paşa'nın sadrazamlık görevine getirildiği haberinin Osmanlı kamuoyunda çok olumlu karşılandığını, halkın saray önünde sevinç gösterileri yaptığını, Nedim Paşa'nın yalısının önünden geçen teknelerin kendisini yuhaladığını, Türk gazetelerinin Midhat Paşa lehine yazılar kaleme aldığını haber vermektedir.¹⁰⁷ Midhat Paşa Sadrazamlık görevine atanmasının akabinde imparatorluğun dört yanından, cemaat liderlerinden ve meslek loncalarından yaklaşık 6.000 civarı tebrik ve kutlama telgrafı almıştır.¹⁰⁸

Midhat Paşa'nın yeni görevi İngiliz basınında Osmanlı'da köklü reformlar ve yenileşme hareketlerinin hayata geçebileceği konusunda beklenti yaratmıştır. Avusturya Macaristan krallığı Rus siyasasının oyuncağı olarak nitelendirdikleri Nedim Paşa'nın yerine gelen yeni Sadrazamın göreve başlamasını sevindirici bir gelişme olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁹ Aşırı harcamaları kısıtlayıp, kusurlu memurları cezalandırmakta tereddütsüz oluşu ile tanınan Midhat Paşa, Avrupalılar arasında idari becerileri ve kamu işlerinin yerine getirilmesi konusunda dinamizmi ile dikkate şâyân bir üne sahiptir.¹¹⁰

Midhat Paşa'nın Sadrazamlık makamına atanması hususunda Mısır Hidivi'nin de büyük etkisi olduğu bilgisi dönemin çeşitli kaynaklarında yer almıştır. Hidiv İsmail'in kendisini dizginleyen Âli Paşa'nın vefatı ile Osmanlı'dan adım adım bağımsızlaşarak Mısır'da kendi saltanatını pekiştirmek yolunda adımlar atmaya girişmiştir. Daha önce Avrupa'ya yaptığı seyahatte bağımsız bir devlet başkanı gibi hareket etmesi, İngiltere'de büyük itibar görüp daha önce Sultan Abdülaziz'in kaldığı dairede ağırlanması, Fransa'da devlet başkanı töreni ile karşılanması ve sonrasında Süveyş Kanalı açılışına Osmanlı Hariciyesini dışlayarak büyük devletlerin liderlerini davet etmesi gibi davranışları Sultan Abdülaziz'i son derece rahatsız etmekteydi. Yetkisi olmadığı halde Avrupa ile diplomatik angajmana girmesi, Mısır ordusunu büyötmek amacı ile yeni savaş silahları satın alması ve ordu mevcudunu büyötmesi, Avrupa'dan Bab-ı Âli'den müsaade almadan istikraz yapması ve bunun karşılığında halka ağır vergiler yükleyerek Osmanlı idaresine karşı soğutması gibi davranışları nedeniyle Ali Paşa tarafından bir muhtıra ile uyarılmış olan Mısır Hidivi, O'nun vefatı sonrasında yeni Sadrazam Mahmud Nedim Paşa üzerinden devlet adamlarına maddi

¹⁰⁷ Pall Mall Gazette, 1 Temmuz 1872, s.6.

¹⁰⁸ Globe, 20 Ağustos 1872 s.4.

¹⁰⁹ Globe, 7 Ağustos 1872, s.7.

¹¹⁰ Globe, 9 Ağustos 1872, s.7.

menfaatler temin etmek sureti ile yeniden kişisel emellerini gerçekleştirmek üzere harekete geçmiştir.

Allgemeine Zeitung gazetesinden alınan habere göre, Mahmud Paşa'nın geri çekilip yerine Midhat Paşa'nın göreve getirilmesinde Mısır Hidivi İsmail'in önemli rolü bulunmaktadır. Gazete'nin aktardığına göre Sadrazam Mahmud Paşa, Hidiv'e yardım etmek için Hidiv'in temsilcisi Riyazi Paşa'dan 500.000 lira (450.000 pound) rüşvet talep etmiştir. Bu teklife öfkelenen Hidiv İstanbul'a gelerek konuyu doğrudan Sultan'a aktarmıştır. Bu esnada Mahmud Paşa, Midhat Paşa'yı Bağdat Valiliği'nden almış ve başkente gelişine engel olmak üzere onu sürgüne göndermeye hazırlanmaktadır. Hidiv, Midhat Paşa'ya kendisinin korumasına güvenmesini ve doğrudan tehlikesiz bir şekilde İstanbul'a gelmesini söylemiştir. 25 Temmuz tarihinde Hidiv İsmail Paşa, Sultan Abdülaziz'i Mahmud Paşa'nın sürgün ettiği eski harbiye nazırı Hüseyin Paşa ve eski maliye nazırı Mehmet Rüştü Paşa'ları geri çağırmaya ve Sultan Abdülaziz'i Midhat Paşa ile görüşmeye ikna etmeyi başarmıştır. Sultan, Midhat Paşa'ya sağlığına kavuşuncaya kadar İstanbul'da kalma izni verir. Paniğe kapılan Mahmud Nedim Paşa buna rağmen Midhat Paşa'ya derhal Edirne'ye gitmesi için baskı yapınca bunu haber alan Sultan Abdülaziz duruma "Burada kimin sözü geçiyor, benim mi, onun mu" diyerek öfkelenerek sadaret mührünün Mahmud Nedim Paşa'dan alınarak Midhat Paşa'ya verilmesini emretmiştir.

Pall Mall Gazette makalesine göre Mahmud Nedim Paşa Osmanlı Devleti'nin refahını ve ilerlemesini geriye atmış, ordunun disiplin ve düzenini bozmuş, yetenekli devlet adamlarını devlet idaresinden uzaklaştırmış, Rus elçisi General İgnatieff'in bir kuklası olarak Balkanlar'da kurulan Panslavist tezgaha işlerlik kazandırmış, büyük güçleri ve devletin Hristiyan tebasını gücendirmiştir.¹¹¹

İngiliz basını Beylerbeyi'ndeki yalısında kendisini ziyaret eden Mahmud Nedim Paşa'ya Midhat Paşa'nın isteği ile 20.000 kuruşluk bir maaş bağlandığı yazılmaktadır. Buna yakın bir miktarda maaş da Şurayi Âli eski başkanı Namık Paşa'ya bağlanmıştır. Mahmud Nedim Paşa Bebek'teki yalısından ayrılarak Yakacık'ta bulunan çiftliğine çekilmiştir.¹¹²

¹¹¹ Pall Mall Gazette, 14 Ağustos 1872, s.9.

¹¹² Pall Mall Gazette, 16 Ağustos 1872, s.6.

İngiliz piyasaları Midhat Paşa'nın Sadrazamlık görevine atanmasını yatırımlarının güvence altına alınması ve Osmanlı maliyesinin istikrar kazanması açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiştir, bu gelişmeler İngiliz borsasına olumlu şekilde yansımıştır¹¹³. Fakat İngiliz kamuoyu açısından Osmanlı hazine bonosu ve senetlerine yatırım yapan sermayedarların Osmanlı maliyesinin olumsuz seyri ve Osmanlı borçlarının giderek artması nedeniyle endişeli bir bekleyiş hakimdir. Bu endişelerin giderilmesi amacı ile, 13 Ağustos tarihinde Midhat Paşa, Osmanlı hazine bonolarına yatırım yapan Yabancılar Konseyi'ni temsilen yetkili mümessil ile görüşmüş, bu görüşmede mütercimbaşı Etienne Pisani de hazır bulunmuş ve Sultan'a bono sahiplerinin dostane bir şekilde sözleşmeden doğan haklarını güvence almak istedikleri iletilmiştir.¹¹⁴

Midhat Paşa Bağdat Valiliği görevi esnasında mevcut İskenderun-Bağdat güzergahında demiryolu yapılmasını öngören projeyi incelemiş, bu projenin Bağdat-Trablusşam güzergahında yapılmasının daha uygun olacağı görüşüne varmıştı. Bu amaçla Sadrazamlığı döneminde, Trablusşam-Bağdat arasında inşaa edilecek demiryollarının keşif çalışmaları için devlet bütçesinden karşılanmak üzere başmühendis Wilhem Pressel'e ödenek ayırılmasına karar vermiştir.¹¹⁵ Bu konu ile alakalı malumat ve direktifler, Türk Hükümeti namına İngilizler ile görüşmeleri yürütmek üzere görevlendirilmiş İngiltere elçisi Musurus Paşa'ya iletilmiştir. Midhat Paşa Avam Kamarası'nın yayınlamış olduğu Fırat Vadisi Demiryolları projesini öngördüğü İskenderiye yerine Trablus-Şam hattına kaydırılmasını önermektedir. Midhat Paşa'nın görüşüne göre Trablus'tan başlayacak, çöl boyunca ilerleyerek Palmira'ya, oradan Fırat ile Dicle'nin birleşim noktasından Tikrit'e ve nihayetinde Bağdat'a uzanan hat en kısa ve düşük maliyetli hat olacaktır. Midhat Paşa uzunluğu tahminen 835 kilometre olarak öngörülen bu hattın 3 milyon sterlinden daha fazlaya mâl olmayacağını tahmin etmektedir. Midhat Paşa Bağdat dönüşü bir mühendis ile bu araziye bizzat incelemiş, mühendislik açısından daha uygun bir hat olacağı kanaatini edinmiştir. İngilizler açısından Hindistan yolunu iki kat daha hızlı ve düşük maliyetli bir hat

¹¹³ Pall Mall Gazette, 17 Ağustos 1872, s.9, Newcastle Journal. 19 Ağustos 1872, s.2.

¹¹⁴ Morning Post, 17 Ağustos 1872, s.7.

¹¹⁵ Sheffield Daily Telegraph, 20 Ağustos 1872, s.2. (İngiliz basınında bu hat Trablus-Halep-Fırat olarak belirtilmektedir.)

ile güvence altına almak hayati derecede önem taşıyacağından Midhat Paşa'nın bu önerisi desteklenmiştir.¹¹⁶

Benzer şekilde Rumeli'de 120 mil uzunluğunda bir demiryolu hattının önce Vidin, sonra da Macaristan üzerinden Avrupa demiryolları ile birleştirilmesi amacı ile çalışmalar yapmak üzere hususi bir komite oluşturulmuştur.¹¹⁷

Sağcı Fransız gazetesi Goulois'a dayanarak bilgi veren Morning Post gazetesi, Türkiye'nin mali durumunu özetledikten sonra, Midhat Paşa liderliğindeki Osmanlı hükümetinin Avrupa'daki topraklarında yürütülen demiryolu projelerinin hayata geçirilebilmesi için muhtelif şirketlere kaynak aktardığı, geri kalanını ise kendisinin yürüttüğünü, şirketleri bu demiryolu ağlarının kârına ortak ederek açık pozisyonlarını kapattığı, devlet güvencesi altında yürütülen bu sürecin Türkiye'nin kredibilitesi ile ilgili soruları ortadan kaldırdığı ve bu durumun sadece Paris'te değil, Almanya, Avusturya, İtalya ve İsviçre piyasalarında da takdir edildiği ve Türkiye'nin finansal durumunun günden güne gelişmekte olduğunu aktarmaktadır. 1872-73 bütçesi 70 milyon yerine 16 milyon bütçe açığı öngörmekte ve bu rakam önceki yılların ortalamasının altında seyretmektedir. Bu açıklar Türkiye'nin kısa vadeli borçlarından kaynaklanmakta, 1886 yılı itibarı ile ödenmeye başlanacak borçlar ile birlikte 32 yıl içerisinde yıllık amortismanların önemsiz etkisi ile ülkenin borçtan kurtulmuş olacağı öngörülmektedir.¹¹⁸ Midhat Paşa'nın iktidara gelmesi Türkiye'de büyük idari reformların harekete geçeceğini göstermektedir. Avrupa'daki gücünü geri kazanma hazırlığındaki Türkiye'nin, bu işi başarmanın biricik yönteminin öncelikle ulaşımı güçlendirmek olduğunu anladığı, bu amaçla yeni demiryolu projelerine önemli kaynakların ayrılması planlanmaktadır.¹¹⁹ Bağdat Valisi olduğu için bölgeyi çok iyi tanıyan Midhat Paşa'nın girişimleri sonucu, elli sene önce belki de kimsenin hayal edemediği işler gerçekleşiyordu, artık Doğu'ya seyahat edecek yolcular Palmira harabelerini görebilecek, ünlü Halife Harun Reşid'in doğduğu yerde mola verecek, "binbir gece" manzaraları eşliğinde sandviçlerini yiyerek yolculuk edeceklerdi.¹²⁰

¹¹⁶ Shipping and Mercantile Gazette, 07 Eylül 1872, s.2.

¹¹⁷ Christchurch Times, 24 Ağustos 1872, s.6.

¹¹⁸ Morning Post, 11 Eylül 1872, s.6.

¹¹⁹ Eastern Morning News, 13 Eylül 1872, s.3.

¹²⁰ Cambridge Chronicle and Journal, 14 Eylül 1872, s.4.

Kalkınma ve İmar ile ilgili teşebbüslerin yanısıra Midhat Paşa, Osmanlı tebaasının sorunlarına da ilgi göstermiştir. Vatikan'ın baskıları sonucu Katolik Ermeniler idari anlaşmazlık nedeni ile ikiye bölünmüşlerdi. Bu iki farklı Ermeni grubu arasındaki sorunlar Midhat Paşa'nın sadrazamlığı döneminde gündeme gelmiştir. Midhat Paşa Katolik Ermenileri'nin uyuşmazlıklarını yatıştırmak üzere onlara yakın davranmış, resmi ve idari cemaat işlerinde kullanmak üzere özel bir mühür tahsis etmiş, Galata'da bulunan Katolik Ermeni Kilisesi ile, Pera'daki St. Mary ve Kutsal Üçlü kiliselerini, Taksim'deki St. James Hastanesini, Prinkipo, Kandilli, Yenikeni, Therapia ve Büyükdere'de bulunan banliyö kiliselerinin mülkiyetinin kendilerine ait olduğunu onaylamıştır. 18 Ağustos 1872 tarihinde İzmir'deki katolik kiliselerinde muhalif ermenilerin afaroz edildiği ve Katolik inançlılarının kendileri ile ilişki kurmamaları gerektiğini anlatan Papalık resmi mektubu okunmuştur.¹²¹ Midhat Paşa, İstanbul sokaklarında geçit yürüyüşü yapan 2.000 kadar katolik Ermeni ile biraraya gelerek onların şikayetlerini dinlemiş, bu şikayetlerin bir kısmına orada müdahil olarak çözümlemiş, bir kısmını da daha sonra gidermek üzere söz vermiştir.¹²² Yine Midhat Paşa'nın Sadrazamlık döneminde Katolik ermeni kökenli Agop Kazancıyan efendi Galata kaymakamı olarak atanmış, böylelikle kaymakam ünvanını elde eden ilk hristiyan olmuştur.¹²³

Midhat Paşa anılarında müslim nüfusun yeni okullar açmak konusunda gayri müslimler kadar müsait ve istekli olmadığını yazmaktadır. Bu nedenle bir kereye mahsus olmak üzere, masraflara katılmak üzere ahali razı olan mahallerde aşar vergisine ilaveten yüzde bir fazla alınarak memlekette yeni mekteplerin kuruluşu için sermaye yapılmak üzere vilayetlere genelge gönderilmiştir.¹²⁴

Tanzimat'ın ilânından sonra II. Mahmud devrinin (1808-1839) son zamanlarında açılan Rüştüye Mektepleri'ne öğretmen yetiştirmek amacıyla 16 Mart 1848'de İstanbul'un Fatih semtinde Dârülmuallimîn adıyla bir öğretmen okulu açılmış bunu takiben 1857 yılında Maarif Nezâreti'nin kurulup 1862'den sonra sıbyan mekteplerinin buraya bağlanması üzerine bu mekteplerin de öğretmen ihtiyacını karşılamak için 1868'de Dârülmuallimîn-i

¹²¹ Pall Mall Gazette, 7 Eylül 1872, s.6.

¹²² Tablet, 07 Eylül 1872, s.23.

¹²³ Morning Post, 23 Eylül 1872, s.5.

¹²⁴ Midhat Paşa, a.g.e., s.167-168.

Sıbyân adı altında iki yıllık bir öğretmen okulu daha açılmış ve müdürlüğüne Mehmed Cevdet Efendi getirilmiştir. Bu okul daha sonraları muhaliflerin olumsuz siyaseti nedeniyle kapatılmak zorunda kalınmıştır.¹²⁵ Bu okul Midhat Paşa döneminde açılarak eski müdürü Cevdet Efendi yeniden muallimliğine tayin olunmuştur.¹²⁶

Bugün Darüşşafaka olarak bildiğimiz eğitim kurumu, müslümanların kurduğu ilk eğitim öğretim derneği olan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin girişimleri ile Fransa'daki "Prytanée Militaire De La Fleshe" denemesi örnek alınarak, kız-erkek İslam yetimlerinin eğitim görecekları bir okul olarak 1873 yılında kurulmuştur. 1872 Eylül ayında İngiliz basınında yer alan bir haberden Midhat Paşa'nın bu okulun kuruluşunda da aktif rol oynadığını öğreniyoruz. Gazetede ismi Dar-ul Shefkât olarak bildirilen okulun kuruluşunda Midhat Paşa aynı zamanda bağışçılar listesinin başını çekmektedir.¹²⁷

Yine aynı haberde Midhat Paşa'nın kendi maaşını ayda 750 lira, hariciye nazırı Cemil Paşa'nın maaşını da ayda 400 lira kesintiye uğratarak, yıllık 30.000 lira tasarruf sağladığı, buna karşın aylık 1000 kuruştan düşük maaş alan kamu görevlilerinin maaşlarını %30, 1000 ila 5000 kuruş arası alanların maaşlarını %20, 5000 kuruştan yukarı alan memurların maaşlarında da oransal olarak kesintiye gidileceği bildirilmektedir. Bir başka gazete de Mahmud Nedim Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde aylık gelirinin 90.000 frank olduğunu, Midhat Paşa'nın kendisi için bu rakamı aylık 17.000 frank seviyesine düşürdüğünü yazmaktadır. Bu kişisel bir hazine biriktirmek yerine erdemli bir amaç için yapılmış önemli bir fedakarlıktır.¹²⁸

¹²⁵ Öztürk, C., "Dârülmualimin", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1993, C.8 s.551-552.

¹²⁶ Korkmaz, A., a.g.e., s.279.

¹²⁷ Pall Mall Gazette. 16 Eylül 1872. s.8.

¹²⁸ Alnwick Mercury. 21 Eylül 1872. s.2.

6.1. MİDHAT PAŞA’NIN SADARETTEN AZLİ

3 Ekim tarihli Pall Mall gazetesi, Bükreş’te bulunan Alman Başkonsolosu’nun Berlin’de bulunan Dış İşleri Ofisi’ne verdiği rapora dayanarak, Rusların General Ignatieff ile Mahmud Nedim Paşa döneminde İstanbul’da büyük bir nüfuz kazandığını ve şimdi de Ali ve Fuat Paşa ekolünden geldiği için kendi tasarımlarına uymayan Midhat Paşa’yı makamından uzaklaştırmak için olanca güçleri ile çalıştıklarını, bu nedenle Avusturya’nın O’nu desteklemesi gerektiğini bildirmektedir.¹²⁹

Midhat Paşa’nın sadarete gelmesinde önemli rol oynayan Mısır Hidivi’nin onun bu görevden uzaklaştırılmasında da rol oynadığı anlaşılmaktadır. Midhat Paşa’nın daha önceden Mısır Hidivi ile iyi ilişkilere sahip olduğu bilinmektedir, Fakat, Midhat Paşa’nın karakteri Mahmud Nedim Paşa gibi menfaatler istikametinde hareket etmek yönünde olmadığı için kısa bir süre içerisinde tıpkı Âli Paşa gibi, geçerli nedenler öne sürerek Mısır Hidiv’inin özellikle borçlanma konusundaki taleplerine engel olmaya çalışmıştır. Mısır Hidivi İsmail Paşa’nın istikraz meselesi ile ilgili takındığı tutum, Midhat Paşa’nın kısa süre içerisinde Sadrazamlıktan azledilmesinin nedenlerinden biri olacaktır.

Midhat Paşa göreve atandığı esnada Mısır hesabına Avrupa’dan istikraz yapabilmek için izin isteyen Hidiv İsmail Paşa’ya bu konuda paraya ihtiyacı olan Abdülaziz tarafından bir vaad verilmiştir. Midhat Paşa böyle bir borçlanmanın Mısır’ın Devlet-i Âliyye idaresinden çıkmasına sebep olabileceğini gerekçe göstererek, Padişah’a işin mahzurlarını anlatabilmek ümidiyle zaman kazanabilmek için içeriğinde kesin olarak verilmiş bir izni ihtiva etmeyen bir ferman yayınlatarak Mısır’a gönderir. Bu fermanın Hidiv İsmail Paşa tarafından reddedilerek tepki gösterilmesi üzerine, Sultan Abdülaziz Hidiv’in borçlanma konusunda kesin olarak mezun olduğuna dair bir emr-i hümayun çıkararak derhal Mısır’a göndermiştir. Midhat Paşa’nın karakterine yakıştıramadığı işi yapmaması, hem O’nun Mısır Hidiv’inden aldığı desteği yitirmesine sebep olacak hem de Sultan Abdülaziz’in hiddetini üzerine çekecektir.

¹²⁹ Pall Mall Gazette. 3 Ekim 1872. s.5.

Midhat Paşa 19 Ekim 1872 tarihinde Sadaretten azlolunmuştur. Aslında kendisi bu makama geldiği günden itibaren Padişahın rahatını epey kaçırmıştı. Özellikle bol israfa alışan Saray ahalisi “Midhat Paşa Padişahımıza para vermemek için devlet hazinesini borçlu çıkardı” sözleri ile yakınıyor, Nedim Paşa’nın gelir ve giderleri yoluna koyduğu için zamanında Padişaha hizmet ve sadakatte bulunduğunu söylüyorlardı. Ali ve Fuat Paşa gibi devlet terbiyesi ile yetişmiş Midhat Paşa, Mahmud Nedim Paşa gibi padişahın ayağına kapanmıyor, Midhat Paşa’nın vakur duruşu Abdülaziz’i oldukça rahatsız ediyordu. Midhat Paşa’nın Mahmud Nedim Paşa’yı cezalandırmak konusundaki ısrarı baltayı taşa vurmasına neden olmuştur,

Mahmud Nedim Paşa’nın yolsuzlukları Abdülaziz’in bilgisi dahilindedir, hesabı bir türlü verilemeyen bütçe açığından artan para Nedim Paşa’nın üzerinde gibi gözüксе de aslında Mabeyn-i Hümayun’un kasasına girmiştir. Bu nedenle Midhat Paşa’nın ısrarına rağmen Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa’nın cezasını affetmiş onu Kastamonu valiliği görevine tayin etmiştir. Midhat Paşa’nın bu tutumu alenen eleştirmesi padişahı oldukça kızdırmıştır. Mısır Valisinin istediği istikraz iznine karşı tutumu da eklenince 80 gün gibi kısa bir sürede o vakte kadar 37 sene devlet hizmetinde memurluk yapmış olan Midhat Paşa’nın sadaretten azline karar verilmiştir, bu memuriyet hayatı boyunca kendisine verilen ilk azil kararıdır.¹³⁰

21 Ekim tarihli İngiliz gazeteleri Midhat Paşa’nın görevden alındığını, yerine Mütercim Mehmet Rüştü Paşa’nın getirildiğini ama bunun geçici bir atama olup kısa süre içerisinde makama Mahmud Nedim Paşa’nın geri geleceğini yazmaktadır.¹³¹

The Telegraph gazetesinin Midhat Paşa’nın azli ile alakalı yorumu gelecek ile ilgili isabetli kehanetlerde bulunması açısından oldukça ilgi çekicidir. “Bir gözdenin ya da bir kadının bir sözü, halifenin bir anlık kaprisi, bir bakanı alaşağı edip tanınmamış bir başkasını getiriyorsa, bu hadiseye neden olan yakın ya da uzak nedenleri tartışmanın anlamı yoktur. Tek yapabileceğimiz dürüst ve hizmetleri ile değerini çok defa ispatlamış yetenekli azile ve yeteneksizliğini ve güvenilmezliğini bariz bir şekilde sergilemiş bir bakanın selefi olarak

¹³⁰ Midhat Paşa, a.g.e., s.150.

¹³¹ Sheffield Daily Telegraph. 21 Ekim 1872. s.3.

onun yerini alana üzülmehtir. Gerçek şu ki, Sultan çözümsüz bir sorun ile uğraşmak durumundadır ve muhtemeldir ki, idaresi ile ülkesini canlandıran gerçek bir deha olan bir adam, onun mahvoluşunun nedeni olacaktır. Türk idarecilerin kafalarına sürekli olarak batı değerlerini aşılamaya çalışıyoruz fakat sosyal ve politik şartlar onların gelişimine mani olmaktadır. Yakın ya da uzak bir zamanda Müslüman gücün Avrupa'daki görkemli mabedi çökecek ve onun yıkıntıları üzerindeki arbede dünyanın tüm devletlerini titretecektir.”¹³²

İngiliz gazetelerinin Midhat Paşa özelinde yaptığı değerlendirmeler, onun kişiliği ve hizmetlerine övgü niteliğindedir fakat işin bir de İngiliz menfaatleri ağıısından uluslararası siyaset boyutu olduğunun unutulmaması gerekmektedir. İngiltere, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Rusya ile gelecekte bir ittifaka yol açaabilecek iyi ilişkiler geliştirmesinden çekinmekte, bu nedenle Rusya'nın Osmanlı üzerindeki emellerini Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın önüne bir tehdit olarak koymaktadır. Nitekim Pall Mall Gazette'de yer alan bir değerlendirmede, Midhat Paşa'nın azlinin reaksiyonist Mahmud sevicilerin işi olduğu vurgulanmakta, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'nın emaneten görevlendirildiğini, Rusya'nın Türk saltanatı üzerinde yeniden canlanan gücünün Osmanlı ve Avusturya arasındaki düşmanlığı dirilteceğini, anlaşmazlık durumunda Almanya'nın kimin yanında saf tutacağının merak edildiği yazılmaktadır. Prens Bismarck'ın Doğu ile aktif bir diplomasi içerisine girmek için Herr von Keydell'i İstanbul'daki elçiliğinde görevlendirmesi ve Avusturya ile ortaya koydukları güçlü dostluk manifestoları, Almanya'nın Rus planlarına sıcak bakmayacağını göstermektedir. Fakat Çar'ın İmparator William'ı ziyaret amaçlı Berlin seyahatinden bu yana işler değişmiş olabilir.¹³³

İngiltere'nin endişeleri ile ilgili İngiliz Basını'nda yayınlanan bir mektup önemli ipuçları vermektedir. İstanbul'dan gelen bu mektup eski Viyana elçisi yeni Dış İşleri Nazırı Halil Paşa'nın Berlin'de üç imparatorun buluşması ile ilgili önemli bilgiler edindiğini yazmaktadır. Halil Paşa'ya göre Polonya'nın bölünmesine sebep olan güçler, Avusturya, Prusya ve Rusya, Türkiye meselesini derinlemesine tartışmış fakat bir uzlaşıya varamamıştır. Prusya Baltık ve Fin bölgelerini talep ederken, Avusturya Sırbistan, Bosna ve Bulgaristan'ı istemiş, Rusya ise bu ödönlere karşılık Türkiye'nin Asya'daki toprakları ile

¹³² Pall Mall Gazette, 21 Ekim 1872, s.2.

¹³³ Pall Mall Gazette, 21 Ekim 1872, s.8.

ilgili açık bir çek talep etmiştir. Halil Paşa bu görüşmelerin anlaşmazlıkla sonuçlandığını ve Prusya ile Avusturya'nın Rus emelleri karşısında İngiltere ve Fransa'nın yerini alacak yeni koruyucular olduklarına ikna olmuştur. Mektubun yazarı bu bilgiler hernekadar inanılması güç gibi gözüксе de, aslında Avusturya'nın yayınladığı diplomatik kırmızı kitap belgeleri bu iddiaları doğrulamaktadır. Prens Bismarck'ın sağ kolu M. de Kendell'in İstanbul'da bulunması Rusya'ya açılan bir savaşın işareti olarak değerlendirilmektedir. Fakat aynı dönemde Sultan'ın Anti-Rus görüşleri ile bilinen Midhat Paşa'yı görevden alıp yerine ılımlı Rüştü Paşa'yı getirmesi dikkate değer bulunmaktadır.¹³⁴

The Graphic Gazetesi Rus Prensi Dük Nicholas'ın İstanbul'u ziyaretinin Mahmud Nedim Paşa'nın yıldızını parlattığını savunurken¹³⁵, Tablet Gazetesi azil olayında Harem'in etkili olduğuna dair ipuçları bulunduğunu yazmaktadır. Osmanlı politikasında bir değişiklik olmayacağı deklare edilmiş olmasına rağmen geçmişte çok defalar bu tip söylemlere güvenilmemesi gerektiği anlaşılmıştı. Correspondance Universelle gazetesi de, yeni vezirin atanmasının Mısır Hidivi'nin başarısı olduğunu yazmaktadır.¹³⁶

Midhat Paşa'nın görevden alınması ile İngiliz kamuoyunun Osmanlı Devleti'ne bakış açısında önemli değişiklikler olduğunu gözlemliyoruz. Elinde tuttuğu tüm potansiyele rağmen Türk Devleti, kalkınma ve istikrar için gerekli olan asgari yapılanmayı sağlayamıyor, ileri görüşlü devlet görevlilerinin tüm çabaları ve emekleri günün sonunda bir sultanın iki dudağı arasında heba olmakta, büyük zorluklarla gerçekleştirilen idari reformlar bir günde ters yüz edilip herşey eski haline, hatta daha da kötüye dönmektedir. İstanbul'daki sarayın duvarları sadece fiziksel olarak değil aynı zamanda potansiyel olarak da vilayetlerden kopuk ve yalıtılmış bir şekilde, Türkiye sessizce kendisini bekleyen yok oluşa doğru yavaş yavaş batarken Boğaz'ın enerjisi İstanbul'dan öteye ulaşamamaktadır. Herkes Sultan'ın İmparatorluğun veraset sisteminde bir değişiklik yaparak saltanatı büyük oğluna devretmek istediğinin farkındadır, bu büyük ihtimalle bir iç savaş ve hanedan üyelerinin bazılarının katline yol açacaktır. Hanedanın en yaşlı erkeğinin tahta çıkması kuralının önüne geçebilmek için, hükümdarın yerini alabilecek kendi çocuğu doğduğu anda, kardeşini ve

¹³⁴ The Scotsman, 14 Kasım 1872, s.3

¹³⁵ The Graphic, 26 Ekim 1872. s.20

¹³⁶ Tablet, 26 Ekim 1872. s.3

kardeşinin çocuklarını katletmesi gibi korkunç bir uygulama gelenek haline gelmiştir. Abdülaziz'in ağabeyi bu korkunç uygulamayı bozarak, kendi ölümünden sonra tahta büyük oğlunun değil, erkek kardeşinin geçmesine olanak sağlamıştır. Şimdi de normal koşullarda, Abdülmecid'in en büyük oğlunun amcasının varisi olarak tahta geçmesi gerekirken, mevcut Sultan veraset hukukunu değiştirerek babadan oğula geçen bir sistem kurmak istemektedir.¹³⁷

Yine The Times gazetesinde yayımlanan bir makale, Mısır Hidiv'inin 1868 yılında Osmanlı Sultanı'ndan hükümdarlığın babadan oğula geçmesini sağlayacak yasal değişikliklerin hayata geçirilmesine dair bir onay aldığı, Sultan Abdülaziz'in aynı şekilde Veliaht Murat Efendi yerine kendi oğlu Yusuf İzzettin'in hükümdar olmasını sağlayacak değişikliği uygulamaya koymak için fırsat kolladığı ve bu anlayışa uygun Sadrazamları görevde tutmayı tercih ettiği, Midhat Paşa ile alakalı değişiklikte Rusya'nın payı olduğu kadar bu durumun da dikkate alınması gerektiği yorumu yapılmaktadır.¹³⁸

The Tablet gazetesi bir başka iddiayı gündeme taşımaktadır, Abdülaziz'in tahta gelmeden önce Batı tipi çağdaşlaşma yanlısı bir profil verdiğini, fakat Osmanlı tipi despotizmi ele geçirdiği anda değiştiğini ve peygamber vekili Sultan'ın devlet yönetiminden anladığının oburluk ve müsriflik olduğunu, Midhat Paşa'nın tükenmiş Osmanlı maliyesi kaynakları nedeniyle Sultan'ın küçük parasal isteklerini karşılayamadığını kinayeli bir dil ile yazmaktadır. Mahmud Nedim Paşa'nın böyle durumlarda duraksamadan istenen parayı tedarik etmekte çok maharetli olduğu anlatılmaktadır. Midhat Paşa Sadrazamlık görevine atandıktan sonra kısa bir süre içerisinde Mahmud Nedim Paşa'nın zimmetine devlet kasasından 100.000 lira tutarında bir para geçirdiğini ortaya çıkarmış, Bab-ı Âli'ye davet olunan Mahmud Nedim Paşa bütün vekiller heyeti huzurunda muhakeme edilmiş ve paranın kendisinden tahsil edilmesine karar verilmiştir. Mahmud Paşa, Bâb-ı Âli'ye gönderdiği tezkerede zimmetini itiraf etmiş, fakat bu parayı defaten ödemeye hal ve kudretinin olmadığını ve bu nedenle kendisine mühlet verilmesini talep etmiştir. Durum böyleyken Sultan Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'nın zimmetine geçirdiği 100.000 lirayı af ve ihsan

¹³⁷ John Bull, 26 Ekim 1872, s. 9.

¹³⁸ Leeds Mercury, 2 Kasım 1872, s.10.

buyurmuştur.¹³⁹ The Tablet gazetesi açık olarak Mahmud Nedim Paşa'nın af mercine bu paranın önemli bir bölümünü minnettarlık işareti olarak sunduğunu, buna karşılık Midhat Paşa'nın aşırı tutumluluğu kendi kaçınılmaz sonunu hazırlamıştır diyerek Mahmud Paşa'nın rüşvet ve para ilişkileri ile hasımının sonunu getirdiğini anlatmaktadır.¹⁴⁰

Allgemeine Zeitung'a Pera'dan gelen bir mektup, Midhat Paşa'nın sadaret makamından azlinin ardındaki gerçekleri biraz daha netleştirmektedir. Gazetede yayınlanan makaleye göre Mahmud Nedim Paşa, Sultan'ın lütfunu elde etmek için epeyce uğraşmış, devlet hazinesinin birikimlerini ve vilayetlerden gelen gelirleri Abdülaziz'in kontrolüne tahsis etmişti, gelirler doğrudan Saray'a gönderilmekteydi. Sultan bu nedenle tek işi gelirleri takip etmek olan bir tür inzibat ekibi organize etmişti. Vilayet gelirleri ulaştığı vakit Sultan'ın yaveri elinde bulundurduğu irade-i şahane belgesini göstererek, parayı teslim alıyordu. Midhat Paşa makama geldikten sonra bu duruma müdahale ederek, yine eskiden olduğu gibi devlet gelirlerini toplamak üzere Osmanlı Bankası'nı görevlendirmiş, banka devlet borçlarını, memur maaşlarını, ordu ödeneği ve benzer ödemeleri yapmakla yükümlü kılınmıştır. Sultan 10.000 lira talep etmiş, taksitler halinde ödenen bu paranın hemen akabinde 50.000 lira daha talep etmiş, bu tutar Midhat Paşa tarafından onaylanmamıştır. Buna ek olarak eğitim alanında liberal bir sistem oturtma çabaları muhafazakar müslümanların tepkisini çekmiş, tüm bunlar Sultan'ın memnuniyetsizliğine yol açmıştır. Sultan'ın doğum gününde tüm paşalar sarayda sıralanmış tebrik için beklerken, Midhat Paşa Pendik'te tren gezisindedir. Sultan paşaları kabul etmemiş, aynı gece yaverini göndererek Midhat Paşa'dan sadrazamlık mührünü Mehmet Rüştü Paşa'ya vermesini istemiştir.¹⁴¹

Levent Herald gazetesi Çanakkale muhabiri, Midhat Paşa'nın düşüşünün devlet erkânı ve üst kesimler arasında teessüf ile karşılandığını, geleceğe dair umutsuzluk ve belirsizlik duygularının yükseldiğini bildirmektedir. Midhat Paşa'nın düşüşünü hızlandıran faktörlerin başında önce kendi maaşını ve sonra diğer devlet memurlarının maaşlarını düşürmesi, saray giderlerini kontrol altına almaya çalışması ve en nihayetinde hanedanın veraset usulü ile ilgili değişiklik isteklerine muhalefet etmesi gelmektedir. Özellikle sonuncu

¹³⁹ Midhat Paşa, a.g.e., s.164.

¹⁴⁰ The Tablet, 02 Kasım 1872, s.5.

¹⁴¹ Pall Mall Gazette, 5 Kasım 1872, s.5.

konu ile alakalı olarak, daha düne kadar Osmanlı'ya tâbi olan hiç kimse böyle bir konuya muhalefet etmeye cüret edemezdi, bu Sultan'a karşı işlenmiş bir suç sayılırdı. Fakat şu an konu açıkça gündemdedir ve sadece büyük şehirlerde değil köylerde ve kasabalarda dahi düşük sesle de olsa konuşulmaktadır. Makalenin yazarı, konunun bir anda bu kadar yayılmasına Ramazan dolayısıyla İstanbul'da toplanan din görevlilerinin ülke sathına dağılmasının sebep olduğunu düşünmektedir.¹⁴²

Son derece keskin bir dille kaleme alınmış bir başka makalede, İngiliz Dışişleri ve Elçiliği, Osmanlı'nın İngiltere'nin Doğu'daki çıkarları açısından hayati öneme sahip olduğu ve meydanın İstanbul'un en aktif diplomatı General Ignatieff'e bırakıldığı için işlerin bu hale geldiği tezlerini eleştirmektedir. İngilizlere göre, Ignatief Sultan üzerinde büyük nüfuz kazanmıştır ve Türkiye'de işlerin kötü gittiği, politik kaos ve anarşinin şahlanacağı artık sır değildir. Durumu özetlemek gerekirse Türkiye artık St. Petersburg'dan yönetilmektedir. Türkiye'nin çöküşü ve düşüşü Rusya'nın lehinedir, hasta adam ne kadar kötü olursa bu Çar ve onun tasarımları için o kadar iyidir. Yazar bu genel anlayışı eleştirmekte, gerçekte Türkiye'de nazırların düşüşü ya da yükselişine, yöneticilerin atama ya da azillerine neyin sebep olduğunu anlamının mümkün olmadığını savunmaktadır. İster Sultan'ın kişisel kaprisleri isterse başkalarının kuklası olması nedeniyle olsun, yönetim tarzı ile ilgili herhangi bir anlamlı ipucu elde etmek mümkün değildir. Yasal olarak Sultan'ın danışmanı olan meclis hiçbir anlam ifade etmemektedir, Sultan danışmanlarını sarayında çalışan herhangi bir hizmetçi gibi kolaylıkla görevden alabilmektedir. Bunun son örneği de daha üç ay önce kamuoyunun tezahüratları arasında göreve gelen Midhat Paşa'dır. Bu değişiklikler hayret verici olayların neticesi gibi gözükse de aslında değildir. Örnek olarak Ali Paşa'nın vefatından itibaren üç sadrazam, üç hariciye nazırı, beş harbiye nazırı, yedi bahriye nazırı, beş maliye nazırı, yedi zaptiye nazırı ve sayısız ticaret, imar, posta telgraf hizmetleri, Şurayi Devlet yöneticileri ve Bâb-ı Âli'nin sayısız idarecisi, şeyhül islamlar, evkaf bakanları, elçiler ve sonsuz öneme haiz sayısız yönetici değiştirilmiştir. Gelişmeler Rusya'nın nihai amacına hizmet ediyor gibi görünse de aslında hiçbirşey, hasta adamın çözülmesini hızlandıracak ve iç işlerindeki bu sallantılar, rahatsızlıklar ve karışıklıklardan daha fazla övgüyü hak etmemektedir. Türkiye'nin kamu yönetiminde yetmiş kadar idari değişiklik gerçekleştirilmiştir. Muhtemelen St. Petersburg'da bulunan diplomat ve devlet adamlarının

¹⁴² Pall Mall Gazette, 21 Kasım 1872, s. 4.

daha fazla sezgi sahibi olduğu ama başka kimsenin bilemediği nedenlerle devlet adamları İstanbul'dan İmparatorluğun uzak köşelerine sürgüne gönderilmektedir. Makalede İngiliz hükümetinin Osmanlı'da kötü giden işlerin nedeni olarak Ignatieff'in Sultan üzerinde kurduğu nüfuz ve St. Petersburg'un siyasi tasarımları olarak okunması eleştirilmekte, özetle Osmanlı'nın çöküşünün gerçek nedeninin tek adamın keyfi ve kaprisli idaresi ve tutarsız tercihlerinden başka bir şey olmadığını kinayeli bir dille anlatmaktadır.¹⁴³

Son gelişmeler ışığında, İngiltere siyasetinin bir kolu Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz çıkarları açısından önemine binaen, reformlar ve kültürel değişim ile zaman içerisinde istikrarlı bir yapıya kavuşacağı ümidi ile mutlaka yaşatılması ve desteklenmesi gerektiğini savunurken, bir başka siyasi görüş de giderek artan bir tonda Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut yönetim anlayışı parlamenter ve anayasal bir sistem ile değiştirilmediği taktirde zaten kendi çöküşünü kendisinin hazırladığını, böyle çürümüş bir yapının islah olmayacağını, bunun için Rusya ya da bir başka gücü karşısına almasını gerektirecek politikaların artık gerçekçi olmadığını savunacaktır.

Bu dönemde İngiliz kamuoyunun Türkiye'deki gelişmeler ile yakından ilgili olduğunu ve Türkiye'deki değişimin gerçek doğasını kavramak için kayda değer çaba sarfettiğini görüyoruz. Tüm bu tartışmaların arasında, 12 Aralık tarihli İstanbul'dan gönderilen fakat yazarı “malumat sahibi bir Pera sakini” olarak belirtilen bir mektup yayınlanmıştır. Mektubun içeriğini değerlendirdiğimiz vakit, adı gizlenen Pera sakininin kuvvetle muhtemel Mahmud Nedim Paşa'nın kendisi olduğu anlaşılacaktır.

“Türkiye'nin kaynaklarını geliştiren ve gücünü arttırarak öne çıkmış bazı devlet adamları hakkında Avrupa'da yanlış kanaatlerin hasıl olduğu anlaşılmaktadır. Genel kanı şüphesizdir ki hiçbir üstün vasfa sahip olmamaları ve hiçbir hayırlı işe etki etmemelerine rağmen Âli ve Fuad Paşaların en büyük adamlar oldukları zannedilir iken onların ölümlerinden sonra kendilerinden daha büyük işler yapmış devlet adamları belirmiştir. Ondört aylık bir süre içerisinde üç Sadrazam, Mahmud Paşa, Midhat Paşa ve Mehmet Rüştü Paşa görev yapmıştır. Bu kişilerden ilki, idari görevine başladığı anda karşısında Ali Paşa'nın kişisel idaresi ile zayıflamış,

¹⁴³ Morning Advertiser, 12 Aralık 1872, s.5.

kuvvetten düşmüş bir Türkiye bulmuş, miskinlikten kurtarmak ve devlet işlerine tempo ve enerjik hareket kazandırmak için idarecileri ve ülkeyi ayağa kaldırmıştır. Mahmud Paşa Osmanlı filosunu yeniden organize etmek için yorulmaksızın çalışmış, çabaları o denli başarılı olmuştur ki, bahriye zırhlılarını donatarak Osmanlı donamasını, Avrupa donanmaları arasında ilk sıraya yükseltmiştir. Bahriye işleri ile meşgul olduğu sırada Sultan'ın teveccüh ve güvenini kazanmıştır. Bahriyedeki başarılı takdimi gelecek kariyeri için olumlu bir işaret olmuş, daha cesur bir adım atarak Osmanlı bütçesinin gelir ve harcamalarını düzenli olarak yayınlamak gibi bir inisiyatif üstlenmiştir. Daha da fazlası, borç senetlerinden sağlanan paranın kaynağı olan kişi ve merkezlere kendini tanıtmakta tereddüt etmemiştir. Kendi adına bu esaslı şöhreti sağlayabilmek için karma komiteler atamıştır, örneğin aynı mali denetim kuruluna hem müslüman hem de hristiyanları birlikte atamıştır. Türkiye gibi bir ülkede bu gözüpek reform hafife alınmamalıdır, fakat ne yazık ki sadrazamlıktan azledilmesi nedeni ile bu yenilenme hareketi yarım kalmıştır. Buna rağmen Türkiye maliyenin bu şekilde yeniden organize edilmesi ve anayasal düzenlemelerin benimsenmesi, ve oluşturulan yüksek güven, finansal ve ticari kurumların yöneticileri arasında onları hükümete daha önce imza edilenlerden daha uygun koşullarda borç vermeye ikna eden bir ilham kaynağı olmuştur. Avrupa para piyasalarının özellikle Fransızların Almanlara olan büyük savaş tazminatı gibi başka kredilere üşüştüğü ve kapılarını Türkiye'ye kapattığı bir anda, Mahmud Paşa %11 oran ile on milyon sterlin gibi bir avansı güvence altına almayı başarmıştır. Türk kurullarına hristiyan unsurların da kabul edilmeye başlanması şüphesizdir ki Osmanlı idaresinin uzun süredir katlanmakta olduğu usûlsüzlüklere de son vermiştir. En az yedi hristiyan kamuda katip yardımcısı olarak Mahmud Paşa tarafından başarı ile atanmıştır, fakat maalesef onları atayan idareciyi (Mahmud Paşa) yitirdikleri ve şu anda emekli olarak yaşadığı için bunlar artık görevde değildir. Halefi Midhat Paşa, ki sadece iki ay bu görevde kalmıştır, Ali Paşa tarafından gördüğü eziyet ve sürgün sayesinde iktidara büyük bir tezahürat ve prestij ile gelmesine rağmen, selefi Mahmud Paşa'nın adımlarını takip edeceği zannediliyordu, fakat kendisi ile alakalı bütün beklentiler bir hayal kırıklığına dönüştü. Selefinin reformlarını sürdüreceği yerde ulusal çıkarları tamamen feda ederek kişisel bir garez ve intikam politikasını tercih etti. Herhangi bir faydalı işte inisiyatif almadığı

gibi, kusurlar kendisine fatura edilecek korkusu ile ülkenin yenilenmesi için elzem olan her işte müteredit davrandı. Türkiye'nin şimdi Türklerin kayıtsızlık, peşin yargı ve miskinliklerinden kaynaklanan engeller karşısında umudunu yitirmeyecek, medeniyetin ve iyi yönetimin prensiplerini hayata geçirecek cesur bir devlet adamına ihtiyacı bulunmaktadır. Diğer ülkelere aktarılanların tam aksine, usüllerdeki, geleneklerdeki ve idari düzenlemelerdeki her değişikliğe karşı çıkan ulusal fırkadır; Sultan ise şahsen ilerleme ve reformların başını çekmektedir. Bu nedenle mevcut hükümdarın değiştirilmesi mühim değişikliklere sebep olacaktır.”¹⁴⁴

Bu mektupta anlatılanlar önceki nüshalarında Midhat Paşa'yı sürekli olarak öven yazılar yayınlayan Pall Mall Gazette'nin yayın politikası ile taban tabana zıttır. Bu nedenle yorumsuz bir şekilde aynen yayımlanmış olması ilgi çekicidir. Fakat daha ilginç olanı aynı mektubun bir gün sonra Morning Post, Leeds Mercury gibi bir çok başka gazetede de harfî harfine aynı şekilde yayınlanmış olmasıdır.¹⁴⁵ Bu nedenle, bu mektubun doğrudan Mahmud Paşa tarafından finanse edilen, yüksek bütçeli bir halkla ilişkiler projesi olduğu varsayımı daha da belirginleşmektedir.

¹⁴⁴ Pall Mall Gazette, 27 Aralık 1872, s.3.

¹⁴⁵ Leeds Mercury, 28 Aralık 1872, s.3; Morning Post, 28 Aralık 1872, s.3.

7. MİDHAT PAŞA’NIN DİVÂN-I AHKÂM-I ADLİYYE NAZIRLIĞI

Sadarettten azlinden sonra yaklaşık altı ay boyunca 20.000 kuruşluk mazuliyet maaşı ile hanesine çekilen Midhat Paşa¹⁴⁶, Ahmet Esad Paşa’nın Sadareti zamanında Hariciye Nazırı olarak atanan Safvet Paşa yerine¹⁴⁷ 75.000 kuruşluk bir maaş ile¹⁴⁸ 12 Mart 1873 tarihinde Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırlığı’na tayin olunmuştur.¹⁴⁹

Mahmud Nedim Paşa’nın sadaret dönemi ile birlikte devlet işlerinde yolsuzluk ve suistimaller artmıştır, devletin yukarıdan aşağıya tüm kademelerinde yolsuzluk hüküm sürmeye başlamıştır. Kısa süreli sadrazamlık döneminde bu konuya duyarlılık göstererek, dönemin müesses nizamının rahat ve huzurunu kaçıran Midhat Paşa, Adliye Nazırlığı görevinde de aynı tutumunu sürdürmüştür. Adalet Nezareti’nin yayınlamış olduğu yeni düzenlemeye göre, Adliye Nezareti’ne bağlı ve düzenli maaş alan memur ve görevlilerin, hukuki yargı sürecine girmiş kişilerden hangi sebeple olursa olsun para talep etmeleri yasaklanmıştır. Mübaşirlerin yerleşik düzenine karşı yapılan bu saldırının, düşük ya da üst dereceli resmi dairelerde yürütülen hırsızlık faaliyetine yönelik bir geniş harekate dönüşeceği hissedilmektedir.¹⁵⁰ İngiliz basınına göre “bahşiş ülkesi”nde böyle bir buyruğun devrim niteliğinde olduğu aşikardır.

Levant Herald gazetesi Midhat Paşa’nın cesaretini övmekle birlikte bu canavarın üstesinden gelebileceğinden şüphe ettiğini yazmaktadır. Zira zorbaların gücü büyüktür ve toplumun tüm sosyal tabakalarında kökleri derine inen sinsi bir etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle böyle güçlü bir hasım ile yüzleşmenin Midhat Paşa’nın kariyerini yok edebileceğinden endişe edilmektedir.¹⁵¹ Nitekim devletin içinde bulunduğu sıkıntılar karşısında bulunan çareler müesses nizamı en tepeden başlayarak son derece rahatsız edecek tedbirler içermekte idi. En başta Midhat Paşa anılarında da belirttiği gibi, kanun ve nizamlar

¹⁴⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.172.

¹⁴⁷ Morning Post, 12 Mart 1872, s.5.

¹⁴⁸ Korkmaz, A., a.g.e., s.279.

¹⁴⁹ Manchester Evening News, 12 Mart 1873, s.2.

¹⁵⁰ The Guardian, 01 Nisan 1873, s.5.

¹⁵¹ Liverpool Mail, 5 Nisan 1873, s.3.

uygulanmayarat devlet işlerinde meydana gelen suistimallerin sonucu olarak devlet hazinesi tahammülünden çok borca gark olmuş, Sultan Abdülmecid'in iktidarından sonra 25 milyon lira seviyesinde olan devlet borçları, 12 yıl içerisinde bunun on katına ulaşmıştır.¹⁵² 8 milyon olarak belirlenen bütçe açığı ile kabaca toplam 180 milyon sterlin borç İngiliz piyasalarını da endişelendirmektedir. Üstelik demiryolları projeleri için Osmanlı Genel Kredi Bankası üzerinden devlet hesabına aktarılacak 50 milyon sterlin tutarındaki kredi bu rakama dahil değildir.¹⁵³

Midhat Paşa'nın kısa süredli sadrazamlığının ardından, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa üçüncü kez sadaret makamına tayin edilmiş, altı ay kadar görev yaptıktan sonra, Mısır Hidiv'i ile yaşadığı bir anlaşmazlık ve Hidiv'in kendisine rüşvet teklif etmesi nedeniyle görevinden istifa etmiş fakat istifası kabul olunmayarak görevinden azledilmişti. Yerine getirilen eski serasker Ahmed Esad Paşa ise dört ay sonra sadaret makamından ayrılacak onun yerine de son iki yılda Dahiliye, Maliye, Nafia ve Adliye nazırlıkları yapmış olan Şirvanizade Mehmed Rüştü Paşa getirilecektir. Bab-ı Âli'nin muhalefeti bertaraf etmenin bir yöntemi olarak yönetim kademelerini sürekli olarak değiştirmeyi uygun gören Sultan Abdülaziz'in bu tutumu, uluslararası siyaset çevrelerinde tepki görmekte idi.

Midhat Paşa'yı gülümseten bir hadise bu durumu ironik bir şekilde özetlemektedir. Nisan ayında İstanbul-Edirne üzerinden Balkanlara uzanan yeni tren hattının açılış töreni için yolculuk eden devlet erkanı için ipekli mamulleri ile ünlü Köstence'de bir merasim düzenlenir. Küçük bir kız seçkin misafirlere elindeki ipek kozası örneklerini göstermek için öne çıkmış, ardında köy öğretmeni elindeki metini heyecanlı bir sesle “Çok yaşa haşmetli Sadrazam Esad Paşa” diye bağırarak okumaya başlamış, Sadrazam bu duruma gülümserken Midhat Paşa kahkahalara boğulmuştur. Töreni tertipleyenler şaşkınlık içerisinde olup biteni anlamaya çalışırken, kendilerine Sadrazam'ın ismi fısıldanmış, bu sefer daha yüksek tondan davudi bir sesle “Çok yaşa haşmetli Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa” diye seslenerek ile vaziyeti kurtarmıştır.¹⁵⁴

¹⁵² Midhat Paşa, a.g.e., s.172.

¹⁵³ Daily Telegraph & Courier, 19 Nisan 1873, s.5.

¹⁵⁴ Cork Constitution, 5 Temmuz 1873, s.3.

Sultan Abdülaziz'in istikrarsız idaresi, bozulan idari yapı ve giderek büyüyen bütçe açıklarına sebebiyet veren mali borçlar, devlet idaresinin merkez ve taşradaki tüm etkinliğini sekteye uğratmıştır. Bu durum karşısında idari çözüm olarak bir Mebusan Meclisi'nin gerekliliği ittifak ile kabul ediliyor fakat Sultan'ın huzurunda bu konuları gündeme getirmek bir kenara, “mebus” ve “kanun” kelimelerini telaffuz etmek dahi mümkün olmuyordu.¹⁵⁵

Sadrazam Rüştü Paşa'nın yapılan toplantılarda bir kısım devlet erkânının katılımı ile hal ve gidişin düzeltilmesine ilişkin neler yapılabilineceğinin tartışıldığı toplantılar düzenlenmekte, görüş alışverişi yapılmaktadır. Burada alınan karar sonucu Sultan Aziz'e takdim olunmak üzere, mali durumun ve kötü gidişatın düzeltilmesine yönelik alınacak tedbir, kanun ve nizamları içeren bir layihanın hazırlanması işi Midhat Paşa'ya havale edilmiştir. Sadrazam Şirvanizade Rüştü Paşa, huzur-u şahanede bu hazırlıklar ile ilgili girizgah mahiyetinde bilgiler arz edip, bu konuda bir rapor hazırlandığını ağzından kaçırınca Sultan Abdülaziz'in öfkelenmesine sebep olmuş ve Sultan derhal Midhat Paşa'yı Adliye Nezareti'nden azletmiş ve Selanik Valiliğine atamıştır.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Midhat Paşa, a.g.e., s.172.

¹⁵⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.173.

8. MİDHAT PAŞA’NIN SELANİK VALİLİĞİ

Midhat Paşa Selanik memuriyetini kahr ve takdir suretinde bir görev olarak tanımlasa da yine vazifesini en iyi şekilde yerine getirmek için 4 Kasım 1873 tarihinde İstanbul’dan ayrılmıştır.¹⁵⁷ Bu görevi sürdüreceği yaklaşık 3,5 aylık süre zarfında idari, mali, adli ve güvenlik konularında mevcut sistemi iyileştirmek için Selanik Vilayeti’nin sorunları ile yakından ilgilenmek sureti ile gayretli bir şekilde çalışmıştır.

Aralık ayında,İngiltere elçisi Sir Henry Elliot’un Selanikte Midhat Paşa’yı ziyaret etmiştir. Bu önemli ziyaret İngiliz basını tarafından Midhat Paşa’nın yeniden sadaret makamına getirileceğinin işareti olarak yorumlanmıştır.¹⁵⁸

Midhat Paşa 17 Şubat 1874 tarihinde valilik görevinden azledilerek İstanbul’a çağırılmış,¹⁵⁹ 26 Şubat tarihinde İstanbul’a varmıştır.¹⁶⁰ İstanbul’a döndükten sonra hekimlerin tavsiyesi üzerine bir süreliğine kaplıcalardan istifade etmek üzere Çeşme’ye gitmiştir.¹⁶¹ Midhat Paşa yaklaşık bir buçuk sene boyunca azledilmiş olarak kalmış ve İstanbul civarında bazı araziler tedarik ederek, bu müddet zarfında arazisi ile meşgul olmuştur.¹⁶² Bu dönemde Midhat Paşa’nın okullarda öğretilmek üzere Türk dilinde bulunan Arapça kelimeler ile ilgili bir çalışma yaptığını İngiliz gazetelerinden öğrenmekteyiz.¹⁶³ Yine bir başka haberde Midhat Paşa’nın Herodot Tarihi eserini Türkçe’ye çevirdiğini yazmaktadır.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Morning Post, 5 Kasım 1873, s.5.

¹⁵⁸ Pall Mall Gazette, 10 Aralık 1873, s.7.

¹⁵⁹ Shipping and Mercantile Gazette, 20 Şubat 1874, s.9.

¹⁶⁰ Pall Mall Gazette, 26 Şubat 1874, s.8.

¹⁶¹ Morning Post, 7 Nisan 1874, s.5.

¹⁶² Midhat Paşa, a.g.e., s.174.

¹⁶³ Bradford Observer, 2 Mayıs 1874, s.6.

¹⁶⁴ Sheffield Daily Telegraph, 10 Ekim 1874, s.3.

8.1. TÜRK MEKTUPLARI

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı sorunlara temel bakış perspektifi her zaman İngiliz çıkarları açısından olmuştur. Gerek parlamentoda, gerekse basında temel problemler İngiliz çıkarları açısından tanımlanmış, sonra çözüm alternatifleri değerlendirilmiştir.

Türkiye coğrafyası İngiltere açısından Hindistan'a uzanan çok önemli bir güzergâh olarak kabul edilmektedir. İlave olarak Hindistan'da yaşayan yaklaşık 30 milyon müslüman, İngiliz kraliyeti ve aynı zamanda İslam Halifesi olan Osmanlı hükümdarı arasında iyi ilişkiler sürdüğü sürece barışçıl tutumunu sürdürecektir. Nitekim J. R. Yorke İngiliz Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada Kalküta'da bir toplantıda bir müslümanın İngiltere'ye karşı başkaldırılması gerektiği düşüncesini savunduğu konuşması üzerine, Osmanlı Sultanı kendisine bir mektup yazarak İngiltere'ye yönelik saldırgan tutumdan kaçınılmasını istemiştir.¹⁶⁵

İngiltere için Osmanlı'nın bölünmesi durumunda Çar Nikola'nın vaad ettiği gibi Mısır ya da Girit'i elde etmek, asla kaybedilenleri telafi edecek derecede kazanımlar olmayacaktır. Osmanlı'nın bölünmesi sonucunda Sırbistan, Romanya ve Yunanistan Türkiye aleyhine sınırlarını büyötmek isteyecek, Fransa'nın yenilgi sonucu eski gücünü kaybetmesi akabinde güçlenen Almanya, Prusya ve Rusya; yani Polonya'yı parçalayan kutsal ittifak Avrupa'nın kontrolünü tamamen ele geçirecektir. Bu gücü şimdilik deniz üstünlüğü ile dizginleyen İngiltere, eğer İstanbul kaybedilirse aynı gücü koruyabilecek midir? Türkiye'nin sonsuz orman ve maden kaynaklarının Rusya'nın eline geçmesi, Karadeniz, Ege ve Akdenizde kurulacak Rus hakimiyeti sonucu İngiltere deniz üstünlüğünü de yitirecektir.

İngiliz sanayisi Türkiye ve Rusya'dan üretimde kullandığı hammadde kaynaklarını tedarik etmektedir. Fakat Türkiye ile alışveriş serbest ticaret esaslarına dayanırken Rusya

¹⁶⁵ Hansard, HC Deb, 18 Haziran 1875, C.225, cc181-219.

korumacı bir strateji izlemektedir. Halihazırda Türkiye içinde bulunduğu mali çıkmaz nedeniyle liman ve lisans vergilerini uygulayamamaktadır, ticari kolaylıklar sağlamaktadır. Eğer Rusya ve Türkiye tek hükümet tarafından yönetilirse, uygulayacakları yüksek koruyucu gümrük vergileri bu hammaddeye bağımlı olan İngiltere'nin üretimine sekte vuracaktır. Türkiye tarihsel olarak Napolyon siyaseti karşısında İngiltere'ye yardım etmiştir. İngiltere'nin Hindistan'daki nüfuzunu, deniz üstünlüğünü ve serbest ticaret olanaklarını koruması gerekmektedir, bunlar tartışmasız olarak İngiliz çıkarları açısından Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürmesi için öne sürülebilecek üç temel argümandır. Konu sadece maddi değil manevi açıdan da mülahaza edildiğinde Türkiye'nin bir şekilde Hristiyanlık ile Müslümanlığı birleştiren bir kontak noktası olması gözardı edilmemelidir. Öte yandan, Türkiye'nin bağımsızlığı ve bütünlüğü onun iyi yönetilmesi ile doğrudan alakalıdır, fakat maalesef Türkiye'de ona zarar veren, bütünlüğünü tahrip eden bir hükümet etme yöntemi egemendir.

1854 yılında Türkler bu günün savurganlığını nasıl geleceğin sırtına yükleyebileceklerini keşfettiler ve yaklaşık 20 sene içerisinde ülkenin dış borcu 150 milyon sterlin seviyesine çıktı ki bu borcun yaklaşık $\frac{2}{3}$ 'ünün alacaklısı da İngiltere'dir. İlk on yıl boyunca alınan borç miktarı hiçbir zaman 5 milyonu geçmemişken bir yıl önce 40 milyon borçlanılmıştır. Borçlanma yıkıcı faiz oranları ile yapılmaktadır, borcun sadece bir yıllık faizi 15 milyon sterlindir. Bu büyük miktarda borç karşılığında iki tren yolu sistemi teminat gösterilmiştir fakat tren yolları planlandığı şekilde tamamlanamamıştır. Donanmanı yeniden organize edilmesi için büyük paralar harcanmıştır fakat bir savaş durumunda deniz kuvvetleri personelinin maaşları ödenebilecek midir? Alınan borç para ile sayısız cami ve saray yapılmıştır, fakat demiryolları haricinde üretime yönelik gelir sağlayıcı hiçbir yatırım yoktur.

Yıllık milli gelirin $\frac{3}{4}$ 'ü borç ve borç faizi ödemelerine ayrılırken, toplam gelirin sadece $\frac{1}{4}$ 'ü idari işlere aktarılabilir. Yeni vergi kalemleri ile bütçe açığının azaltılması planlanmaktadır fakat gerçekte vergi toplanamadığı için bütçe açığı her sene daha da büyümektedir. Devlet gelirlerinden eğitime sadece %1,5 adalet ise %2 pay ayrılmaktadır. Ticari menfaatler dahil önemli kararlar vermekle yükümlü hakimler sıradan bir katibin aldığı bahşişten daha az maaş almaktadır, bu nedenle yolsuzluk tüm devlet

kademelerini sarmış, adalet kapalı kapılar ardında iş görülen bir pazaryeri haline gelmiştir. Bu nedenle ticari ve zirai girişimler gelişmemektedir. Böyle bir ortamda Türkiye'nin gelirleri artabilir mi? Ülke el değmemiş yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile doluyken gelirleri arttırmak sadece tarım vergilerini yükseltmek olarak algılanmaktadır, halbuki toprak zaten yüksek bir vergi yükünü sırtlanmış durumdadır.

Vergi toplama usüllerindeki hatalar tüm ülkeyi çaresizlik ve yıkıma sürüklemektedir.¹⁶⁶ Mevsimsel kuraklık ülkeyi kolaylıkla kıtlık haline sürüklemektedir. Ulaşım yetersiz olduğu için zengin hasat bölgelerinden alınan ürünler kıtlık yaşayan bölgelere aktarılamamaktadır. Kıtlık sebebiyle 150.000 kişi hayatını kaybetmiştir buna rağmen yolsuzluğun kolaylıkla kabullenilmesi Türk karakterinin en büyük zaafı olarak gözükmektedir. Âli Paşa'nın ölümünden bu yana ortalama 5 ayda bir Sadrazam değiştirilmektedir, nazırlar kısa görev sürelerinde öncelikle kendi menfaatlerini gözetmektedirler. Ülkenin düşük gelirleri, hazinenin durumu ve açık veren bütçeye rağmen nazırlar oldukça yüksek gelirler elde etmektedir. Yine de kaynaklar doğru kullanıldığı takdirde ülkenin restorasyonu mümkün gözükmektedir. Bu aşamada İngilizler kendilerine şu soruyu sormaktadırlar : İngiltere'nin Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etme hakkı var mıdır, var ise ne kadar?

Aslında İngiltere'nin kaderi tüm bu nedenlerden ötürü Osmanlı ile derinden bağlıdır. Türklere verilen 100 milyon sterlin borç da göz önünde bulundurulursa, ülke yıkıma uğramadan İngilizlerin duruma müdahil olması gerekmektedir. Lord Palmerston 1848 yılında yabancı borçların alacaklısı durumundaki bono sahiplerinin adına İngiliz Hükümeti'nin müdahil olma kararının yine kendi takdirinde olduğunu açıklayan memorandumu uluslararası hukuk açısından bunun bir hak olduğunu deklare etmiştir. Dolayısıyla İngiltere'nin Türklere, kendisini tehdit eden ulusal çaplı bir yıkım karşısında dostane bir yaklaşım ile nasihatta bulunmaya hakkını kendisinde görmesi doğaldır. İlave olarak, Rusya karşısında Osmanlı'nın bütünlüğünü korumak için girişilen Kırım Savaşı'nın, kaybedilen binlerce yaşamın yanı sıra İngiltere'ye 165 milyon sterlin maliyeti olduğu unutulmamalıdır. İngiltere Kırım Savaşı'na Osmanlı lehine katılırken iki temel amacı bulunuyordu: İstanbul'a kadar sokulan Rusların Küçük Kaynarca Anlaşması ile elde ettiği

¹⁶⁶ Pall Mall Gazette, 15 Temmuz 1875, s.10.

kazanımlarını ortadan kaldırmak ve eğer mümkün olursa Türkiye'yi Avrupa medeniyetinin insancıl reformları ile yeniden organize etmek. Paris Anlaşması'nın 9. maddesi ile bu hedefler temin edildi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile vatandaşlara tanınan haklar, rüşvetin ortadan kaldırılması, adaletli vergi sistemi, dinsel eşitlik, mülkiyet güvencesi, yazılı hukuk sistemi gibi sosyal konuların yanı sıra demiryolları, yollar, kanallar yapılması, ülkenin kaynaklarını geliştirmek üzere bankacılık sisteminin kurulması hedeflenmişken gerçekte bunların çok azı hayata geçirilebildi. Türkiye 1829 Rus Savaşı'ndan bu yana zor zamanlar geçirmiştir. Navarin'de donanmasını kaybetmiş, Osmanlı mülkünden bir Yunan Krallığı oluşturulmuş, Yeniçeri Ordusu'nu yok etmiş, en verimli devşirme toprakları Arnavutluk isyan etmiş, Mısır'da Mehmet Ali, Osmanlı devletine tehdit haline gelmiştir.

Herşeye rağmen iyi yönetimin sergilendiği bölgelerde sorunların ne kadar hızlı bir şekilde çözülebildiğini de görmekteyiz. Mehmet Reşit Paşa, Midhat Paşa, Ahmet Vefik Paşa gibi seçkin devlet adamları görev yaptıkları bölgelerin dertlerine deva olmayı başarmışlardır. Fakat halen hayatta olan bu ve benzeri dürüst ve yetenekli devlet adamları şu anda hak ettikleri görevlerde değildir. Doğuda Batı Avrupa'da olduğu gibi sanayileşme ve ticaretin getirdiği sayısız karmaşık sorunlar henüz bulunmamaktadır, bu nedenle iyi bir vali atandığı bölgenin kaderini kısa bir süre içerisinde olumlu yönde değiştirme gücüne sahiptir. Bu nedenle İngiltere'nin diplomatik yakınmalarına kulak verildiği taktirde, Türkiye'nin geleceği için bir umut olduğu düşünülebilirdi. Fakat ülkede Sultan'ın iradesi ve kaprisleri tek kanun olduğu sürece hiçbir ilerleme ve gelişim tasavvuru güven vermemektedir.

Otoriter rejimler olmasına rağmen Rus Çarı'nın ya da İran Şahı'nın gücünün sınırları bulunmaktadır, fakat Sultan'ın gücü pratik olarak mutlak ve sınırsızdır. Sultan Mahmud'un reformlarından bu yana Türk hükümdarı olağanüstü bir güç elde etmiştir. Geçmişte Yeniçeri teşkilatı kamuoyu iradesinin silahlı unsuru olarak bir denge unsuru idi, fakat ocak düzeninin bozulması sonucu yozlaşma halkın nefretini kazandı ve bir katliam ile yok edildiler. Aynı şekilde ikinci bir kontrol unsuru taşralı paşalar, derebeyleri; sahip oldukları silahlı güç ile Sultan'ın gücünü sınırlayan bu bağımsız feodal şeflerin döneminde Sultan'ın iradesi ancak onlar izin verdikleri taktirde vilayetlere ulaşıyordu. Tüm bu denge unsurları Fransa'nın teşviki ile Tanzimat döneminde yok edildiler, ne varki yeni bir denge unsuru olabilecek ulusal meclis ya da divan kurulamadı. Son derece başarılı ve deneyimli devlet adamları olan

Ali ve Fuat Paşalar, sultanın despotizmi karşısında bu açığı başta İngiltere ve Fransa olmak üzere yabancı ülkelerin müdahalesi ile dengelemeye çalıştılar. Tek başlarına sürdüremeyecekleri reformların dayanağı olarak Lord Stratford'un kişisel nüfuzuna güvendiler. Sultan'ın gücünü sınırlayan bu üçüncü güç de Kırım Savaşı sonrası İngiltere nüfuzunun yerine Fransa'nın alması ile ortadan kalktı. Fransa'nın Türkiye'nin menfaatlerine zıt fakat kendi ticari çıkarlarına uygun dayatmaları oldukça tepki çekti.

1870 Alman Savaşı sonrası yenik düşen Fransa devre dışı kaldı ve Prens Gorchakoff ve General Ignatieff bu fırsatı değerlendirerek Osmanlı üzerinde güçlü bir Rus nüfuz alanı tesis ettiler. General Ignatieff'in siyaseti bir korku diplomasisi üzerine kurulu idi, Osmanlı'yı aşama aşama zayıflatmayı ve güçten düşürmeyi hedefliyordu. Alman elçisi Baron Werther'in de desteklediği bu siyaset sonucu Osmanlı özellikle Balkan topraklarında hükümdarlık haklarını kaybetmeye başladı. Boğazın her iki yakasında saraylar ve özenle donatılmış yalılar yükselirken, ihalelerden pay alan Sultan'ın şahsi birikimleri muazzam boyutlara ulaşmıştı. Halk durumun farkında ve son derece memnuniyetsizdi, Sultan artık sorunun parçası değil kendisi haline gelmişti. İngiltere uzunca bir aradan sonra ilk olarak Midhat Paşa'nın görevden alınması sonrası elçi Henry Elliot'un itirazı ile Osmanlı siyasetine müdahil olmuştu.

İmparatorluğun her köşesinden yeni sorunlar yükseliyor, Karadağ, Romanya ve Sırbistan'da olaylar onları tasarlayanların istediği şekilde Osmanlı'nın aleyhine geliyordu. Kaderini Osmanlı'nın geleceğine bağlayan İngiltere bu aşamada artık savaş ya da barış dönemlerinin diğer güçler arasındaki uluslararası hakem rolünden sıyrılıp daha aktif rol ve sorumluluk almaya başlamalıydı. İngiltere siyaseti, Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın ani ölümleri sonucu Türkiye'de işlerin hızla kötüye gitmesi ile İngiliz diplomasisinin Türkiye'de zemin kaybetmesi ile derin bir paralellik olduğunu düşünmektedir.

Avam Kamarası'nın 18 Temmuz 1875 tarihli oturumunda Fuad Paşa'nın ölmeden hemen önce Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı vasiyetname okunmuştur.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Keçecizade, Mehmed Fuad Paşa, *Keçecizade Mehmed Fuad Paşa'nın Vasiyetname-i Siyasisi*, Mizan Matbaası, Cenova, 1896.

“Elimdeki yazı sizin göz gezdirmeniz için sunuldukta, ben bu alemi terk etmiş olacağımdan, arz edeceğim hususları tam bir güven ile değerlendirebilirsiniz. Mezar derinliklerinden yükselen ses, sadece sadakatten söz açar. Cenab-ı Hak sizi onurlu olduğu kadar da tehlikeli olan bir görevle yükümlendirmiştir. Bu görevi hakkıyla yerine getirmek için Osmanlı Devleti’nin tehlikede olduğu acı fakat önemli gerçeğini etraflı olarak mutlaka düşünmelisiniz.”

sözleri ile başlayan mektup dış politika konusunda İngiltere’ye güvenilmesi uyarısı ile devam etmektedir:

“Yabancı müttefiklerimizin içinde en önemlisi İngiltere’dir. Dış politikası ve dostluğu, siyasi kurumları denli metindir. İngiltere’nin bize çok büyük hizmet ve yardımları dokunduğu gibi, bundan böyle yapacağı yardımlardan da vazgeçemeyiz. Her ne olursa olsun, dünyanın en sabırlı ve metin milleti olan İngilizler, bizim en önde gelen ve en son (vazgeçeceğimiz) müttefiklerimiz olacaklardır. Bendenizce, Bâb-ı Âli’yi İngiltere’nin dostluğundan mahrum göremektense birkaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir.”

Vasiyetname’de Fransa son derece iyi idare etmeye zorunlu olduğumuz bir müttefik, Avusturya doğal bir müttefik, Prusya ise Osmanlı’yı Alman birliğini gerçekleştirme siyaseti gereğince feda etmiş ve Avusturya üzerinden gelebilecek bir tehdit olarak değerlendirmektedir. İran Rusya ile birlikte hareket etmektedir fakat Osmanlı’ya karşı bir harekete cesaret edemez, Yunanistan kendi başına önemsizdir ama kuvvetli bir düşman elinde fesat aleti haline gelebilir. Rusya için söylenenler oldukça ilgi çekicidir:

“Sonunda Rusya’ya, devletimizin ısrarlı düşmanına geldi söz. Rusya’nın doğruya doğru yayılması Moskova’nın kaderinin kaçınılmaz bir yasasıdır. Bendeniz de bir Rus nazırı olsam İstanbul’u zabt için dünyayı altüst ederdim. Dolayısıyla, Rusya’nın saldırgan hareketleri karşısında ne şaşkınlığa düşmeli ne de şikayetçi olmalıyız. Bugün aleyhimizde ilerliyorsa bu, bir zamanlar bizim Bizans’a karşı hareketlerimize benzer, aradaki biçimsel ayrılığa rağmen. Bu bakımdan Moskova istilasına karşı salt mevcut haklarımıza dayanmaya kalkmak çocukça bir iş olur; bize gerekli olan hak,

kuvvettir. Yeniden canlandırmaya boşuna çabalayacağımız eski, tarihi kuvvetimiz değil, fakat çağdaş bilim ve fikirlerin bütün Avrupa halklarına bahşettiği o dayanılmaz kuvvettir. Büyük Petro'dan beri Rusya muazzam bir gelişme kaydetti, pek yakında demiryolları sayesinde gücü bir kat daha artacak. Ama beni en çok ürküten şey, Rusya'nın yayılmacı siyasetine karşı Avrupa'da kitlelerin giderek takındıkları teslimiyet ve umursamazlık havasıdır. Orta Asya olayları karşısında İngiltere'nin kayıtsızlığı beni hem şaşırtıyor hem de korkutuyor. Ama beni daha da telaşlandıran husus, Kafkas isyanının bastırılmasıyla Rusya'nın durumunda ortaya çıkan değişikliktir. Rusların en şiddetli saldırıları Anadolu üzerine yönelecektir. Bu bakımdan, Haşmetmeab, silahlı kuvvetlerimizi düzenlemeye aralıksız gayret göstermelisiniz. Belki müttefiklerimiz yardımımıza zamanında yetişebilmek için serbest bulunamazlar. Avrupa'da bir iç mücadele, ya da Rusya'da da bir Bismarck'ın ortaya çıkması dünyanın çehresini değiştirebilir.”¹⁶⁸ Fuad Paşa özetle mahvolmamak için İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olmak gerektiğini söylemektedir.

Fuad Paşa'nın adı geçen vasiyetnamesi ilk olarak İstanbul'da Fransızca ve İngilizce olarak yayın yapan The Levant Herald gazetesinde yayımlanmıştır. Bu gazetenin iddiasına göre Fuad Paşa, ölümünden birkaç gün önce Sultan Abdülaziz'e gönderilmek üzere bir vasiyetname kaleme almıştır. Fakat bu vasiyetname Abdülaziz'e ulaşmadan kamuoyuna yansımıştır.¹⁶⁹

Avam kamara toplantısında Fuad Paşa'nın bu vasiyetinden bölümler okuyan Mr. Baillie Cochrane, mektubun yazıldığı tarih olan 1869 yılından bu yana geçen beş senelik kısa süre zarfında Osmanlı maliyesinin kötüye gidişinden yakınmakta, borç üstüne borç alan Osmanlı'nın borç faizlerini ödeyebilmek için yeni borçlar aldığını, dolayısıyla Türkiye'de işlerin iyiye gitmediğini belirterek buna karşılık Mısır'ın nasıl ayakta durduğundan bahsetmektedir. Mısır 10 yıl içerisinde milli gelirini iki katına çıkarmıştır, 52 milyon sterlin borçlanmanın her kuruşu demiryolları, karayolları, Süveyş Kanalı ve diğer kamu yatırımları

¹⁶⁸ Akarlı, E.D., *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No.147, İstanbul, 1978, s.3-5.

¹⁶⁹ Acar, Hasan., “*Tanzimat Dönemi Siyasi Liderlerinden Biri Olarak Keçecizade Mehmet Fuad Paşa*”, *Analytical Politics*, 2020, C.1, S.1, s.11.

için harcanmıştır. Cochrane iki ülke arasındaki farkın Mısır'ın Türkiye gibi yabancı (Rus) etkisi ile yönetilmemesinden ileri geldiğini düşünmektedir. Girit'in Yunanistan'a teslim edilmesini gündeme getiren Rus notasıdır, Rusya Türkiye'yi geriye sadece kalbi kalan bir enginar gibi katman katman soymaktadır, ki bu sayede tek lokmada yutacaktır. Konsolos Gifford Palgrave durumu şu sözlerle izah etmektedir :

“Ülkedeki sermaye buhar oldu. Her girişim, ticari, endüstriyel ya da zirai, başarısızlık ile damgalandı. Sosyal koşullar her anlamda kötüye gidiyor, yerleşik nüfus sayısı azalıyor, sadece finansal değil fakat tüm yaşamın iflas edeceğini önceden haber veren semptomlar yıldan yıla değil neredeyse günden güne daha tehditkar bir hale geliyor.”

Levant Herald gazetesi,

“Ülkede sermaye yok, sonuç olarak ticari girişim, fikirlerin ayrılığı, gerçek bir ulusal canlılık da yok. Mevcut sistemi sürdüğü taktirde umutsuz ve genel bir çöküşün ne kadar yakın olduğunu tahmin etmek olanaksız değildir.”

diye yazmaktadır.

İstanbul'da bulunan İngiliz Elçiliği Ateşesi Mr. Locock ise Mısır'ı şu sözlerle övmektedir:

“Afrika'nın tüm dostlarının gözlerini ümit ile çevirdiği bir doğulu güç mevcuttur. Mısır Afrika medeniyetinin büyük merkezi olmuştur. Mevcut hanedanın yönetimi altında ülkenin toplam refahında anormal artış gözlemlenmektedir. Eğer Mısır böyle bir atılım yapabildiyse, neden Türkiye maddi olarak ilerlemiyor?”

Bu nedenle İngiltere'nin geçmişteki fedakarlıkları, günün menfaatleri ve geleceğin umutları ışığında Türkiye'nin mevcut dertlerine deva olacak çözümlerin geliştirilmesi için önemli görev ve sorumlulukları bulunmaktadır.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Pall Mall Gazette. 16 Temmuz 1875. s.10

Bu görüşlere karşı çıkan William Baxter ise çok daha karanlık bir tablo çizmekte ve Türkiye'yi katastrofik bir sonun beklediğini ve Osmanlı'ya verilen borçların amaçlanan altyapı projelerine değil, kısa süre de olsa yönettikleri bölgelerden zengin bir adam olarak dönen Osmanlı paşalarının ceplerine gittiğini söyleyerek Nisan 1871 tarihli Lord Hammond yazışmada belirtildiği üzere, yabancı devletler ve spekülâtif girişimlere para yatıran kapitalistler arasında artık Majestelerinin Hükümeti'nin taraf olmayacağı, sıradışı riskler alarak büyük kârlar elde etmeyi uman borç verenlerin menfaati uğruna müdahil olmanın uluslararası ilişkiler bakımından komplikasyonlar barındırması nedeniyle bu tür angajmanlara girmenin doğru olmayacağını anlatmaktadır.¹⁷¹

Görüldüğü üzere İngiltere siyaseti ve kamuoyunu meşgul eden, Osmanlı Devleti'nin sürdürülmesinde İngiltere'nin ulusal çıkarı olup olmadığı, Osmanlı Devleti'ne yapılan borç ve yatırımların kurtarılıp kurtarılamayacağı, Türkiye'de halen iyileşmeye yönelik bir canlılık emaresi olup olmadığı, halen geliştirilmekte olan iyileştirici tedbirlerin sonuç verip vermeyeceği, İngiltere tarafından yapılacak bir müdahalenin çöküşü bertaraf edip edemeyeceği, ahlaki, siyasi ve diplomatik olarak müdahil olma hakkının bulunup bulunmadığı konuları detaylı olarak tartışılmıştır. Bu tartışmalar aynı zamanda, bir asır öncesine kadar kararların otorite ve yetki ile verildiği İngiltere'de artık bunun yerine sorgulama ve enine boyuna tartışarak akılcı kanıtlar doğrultusunda hareket etme alışkanlığının ne derece kökleştiğini kanıtlamaktadır.

¹⁷¹ Hansard, HC Deb, 18 Temmuz 1875, C.225 cc181-219.

9. MİDHAT PAŞA’NIN İKİNCİ ADLİYE NAZIRLIĞI DÖNEMİ

Ahmet Esat Paşa’nın sadareti sırasında 20 Ağustos 1875 tarihinde Midhat Paşa yeniden Divân-ı Ahkâm-ı Adliye nazırlığına tayin edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa Harbiye Nezareti, Mahmud Nedim Paşa ise Şuray-i Devlet Başkanlığı’na atanmıştır.¹⁷² Bu dönemde alevlenen Bosna Hersek isyanını kısa sürede bastıracağını söyleyen Mahmud Nedim Paşa, beş gün sonra Ahmet Esad Paşa’nın yerine Sadrazamlığa getirilecektir.¹⁷³ Bunda Sadrazam Esat Paşa’nın isyan hareketlerine daha işin başında müdahil olacağı yerde asilere karşı kuvvet yerine nasihat heyetleri göndererek hem boş yere zaman kaybetmesi hem de bu tutumu ile asilere cesaret kazandırarak isyanın daha da yaygınlaşmasına sebep olmasının payı büyüktür. Sultan Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa’nın Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa ile barışmasını ve onlarla işbirliği yapmasını istediği için Midhat ve Avni Paşaları heyeti vükelaya almıştır.¹⁷⁴

1875 yılında alevlenen Balkan isyanları zincirinin en önemli halkası Hersek’tir, Osmanlı idarecilerinin bu krizi yönetmek konusundaki genel başarısızlığı Balkanların tümüne sirayet edecek panslavist hareketin zaferine sebep olacaktır. Rusya dışındaki slavların kültürel birliğine dayalı bir akım olarak başlayan panslavizm zaman içerisinde Rusya’nın Balkanlar’daki genişleme politikalarının bir numaralı enstrümanı haline gelecek, uluslararası denge politikasında Fransa ve İngiltere’den boşalan yeri Rus yaklaşması ile doldurmak isteyen Osmanlı Devleti panslavist stratejiye karşı gerekli refleksi ortaya koymakta gecikecek, bu nedenle Osmanlı en varlıklı vilayetlerini peşi sıra kaybedecektir. Fransız İhtilali sonrası Avrupa’da yaygınlaşan milliyetçilik akımı, hızla gelişen Avrupa toplumları karşısında Osmanlı hristiyanlarının yaşadığı bölgelerin kötü bir idari ve ekonomik durum içerisinde bulunması, başta Rusya, Avusturya ve Almanya olmak üzere sanayi devrimine sonradan dahil olan büyük güçlerin hammadde ve pazar ihtiyaçlarını karşılamak üzere Osmanlı idaresinde bulunan bu toprakları yayılma alanı olarak görmeleri ve bu çıkarlarına uygun olarak Osmanlı gayrimüslimleri üzerinde himaye politikası

¹⁷² York Herald, 23 Ağustos 1875, s.5.

¹⁷³ Korkmaz, A., a.g.e., s.279.

¹⁷⁴ Karal, E.Z., a.g.e., C.3. s.76.

yürüterek onları tahrik ve teşvik etmeleri ve daha önce Sırbistan, Karadağ, Eflak ve Boğdan, Mora, Girit gibi diğer Balkan eyaletlerine verilen ayrıcalıkların Bosna ve Hersek için örnek oluşturması¹⁷⁵ olarak sıralanabilecek başlıca nedenler 1875 yılı Temmuz ayı başlarında Hersek'te bir ayaklanmanın patlak vermesine neden olmuştur. Bu nedenlere aşar vergisinin iltizam usulü toplanmaya başlanması sonrası mültezimlerin adaletsiz uygulamalarının ve suistimallerinin yarattığı genel huzursuzluğu da eklemek gerekir. Kamuoyu isyan etmeye hazır hale gelmiş ve her tarafta silah ve savaş mühimmatı gizlenip depolanmış olmasına rağmen, Osmanlı bu gelişmelere kayıtsız kalmış ve son ana kadar kayda değer bir müdahalede bulunmamıştır.¹⁷⁶

Türkiye'nin Kırım Savaşı ile birlikte ilk kez yabancı devletler ile kredi anlaşması yaparak borçlanmasından itibaren adım adım yarı sömürge durumuna dönüştüğü, devletin gelirlerinin önemli bölümünü borç ve borç faizi geri ödemelerine tahsis edildiği süreçte yapılan 14 adet dış borçlanma ile 1875 yılına gelindiğinde yaklaşık 237 milyon liraya ulaşan dış borç seviyesi ile Türkiye ekonomisinin iflas noktasına geldiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Hersek İsyanı'nı bastırabilmek için ordu ihtiyaçlarına harcanmak üzere bu koşullarda ilave para tedariğine ihtiyaç duyulmakta idi. Büyük bütçe açığı sebebi ile Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın dış borçların faizleri ile anapara ödemelerini beş yıl için yarı yarıya ödenmesi kararını alması Hersek İsyanı arifesinde Osmanlı'yı yıkıma sürükleyecek trajik bir hata olacaktır.

Avrupa basını Hersek isyanını hararetle bir şekilde işlemiştir. İlginç olan bu sorunun sadece politik değil aynı zamanda ekonomik ve finansal bir sorun olarak değerlendirilmesidir. Osmanlı'nın bölgede uğrayacağı vergi gelirlerinin kaybından doğan zarar ve bu ayaklanmayı bastırabilmesi için gerekli olan askeri müdahale operasyonlarının maliyeti olarak minimum 2 milyon liranın bütçeye olan olumsuz etkisi Osmanlı devletini yeni borçlanma arayışlarına sevk etmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Aydın, M., “Bosna-Hersek Ayaklanması'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü” Türk Tarih Kurumu Belleten, 2005, C. LXIX s.256.

¹⁷⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası*, Yay. Haz.: Doç. Dr. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983, C.1, s.51.

¹⁷⁷ Novıçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev: Nabi Dinçer, Onur Yayınları, 1979, s.84.

¹⁷⁸ Globe, 3 Eylül 1875, s.6.

Osmanlı bölgeye sevk ettiği askeri güç ile isyanı bastırmayı umud ederken General Ignatieff, bir yandan İtalya'daki Garibaldiciler, sosyalistler, komünistler ve daha bir çok ihtilalci unsurun Hersek İsyanı'na dahil olduğu gerekçesi ile Avrupa'lı güçlerin müdahalesi olmadan isyanın bastırılmasının olanaksız hale geldiği düşüncesini telkin ederek Abdülaziz'in direncini kırmaya çalışıyor¹⁷⁹, diğer yandan da Prusya, Avusturya ve Rusya'dan oluşan üçlü garantörlerin Mostar'da bir araya gelerek vaziyete el koymasını teklif ediyor buna karşılık İngiliz elçisi Henry Elliot Abdülaziz'e bu teklifi derhal reddetmesi için baskı yapıyordu.¹⁸⁰

Genç Türkler hareketi büyük güçlere Avrupa'da barışın sürdürülebilmesi için ortak garantörlük hakkı veren 1856 Paris Anlaşması'nın şartlarını ortadan kaldırmak isteyen Rusya'ya karşı, Rusya'nın bu derece avantajlı bir konuma gelmesini istemeyen İngiltere ve Avusturya'nın desteğini aramak gerektiğini düşünüyordu fakat Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti Rusya'ya yeni bir kongre ile Paris düzenine son vermek konusunda cesaret veriyordu. Ignatieff'e göre Mahmud Nedim Paşa kendisine Türkiye'nin farklı devletlerin diplomatlarının azimli bir şekilde sürdürdükleri akıl verme politikalarından yorulduğunu, ağır fedakarlıklar gerektirse de Rusya gibi tek bir güç ile ittifak ilişkisine girmeyi tercih ettiğini ısrarla belirtmektedir.¹⁸¹

Gerçekten de Mahmud Nedim Paşa,

*“Uzak devletlere dayanmaktansa, komşu olan bir devlet ile her nasıl olursa olsun
uyuşup da hoş geçinmek evlâdır”*

sözleri ile Fransa ve İngiltere'den büsbütün ayrılıp Rusya'nın kucağına atılma politikasını sürdürüyor, Bâb-ı Âli'nin iç ve dış siyaseti Rus nüfuzuna terkediliyordu.¹⁸² Rusya açısından ise bu cezbedici teklifin hayata geçirilmesi için öncelikle bazı etkenlerin bertaraf edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla Rus propagandası Avrupa'da artık İngiltere ve Fransa'nın herhangi bir siyasi ağırlığının kalmadığı düşüncesini işliyordu. İngiltere ve Fransa'nın

¹⁷⁹ Pall Mall Gazette, 6 Ekim 1875, s.4.

¹⁸⁰ Pall Mall Gazette, 7 Ekim 1875, s.5.

¹⁸¹ The Daily News, 8 Ekim 1875, s.5.

¹⁸² Karal, E.Z., a.g.e., C.3. s.70.

liberal düşünceleri Osmanlı'ya felaket getirirken, Prens Metternich'in otoriter yönetimi Avusturya'yı 30 sene boyunca liberal fikirlere kapalı tutmayı başarmıştır. Rusya, Almanya, Avusturya gibi otoriter yönetimlerin bu nedenle Abdülaziz ve Osmanlı muhafazakarlarına daha çekici gelmeye başladığı anlaşılmaktadır. İşte tam da bu aşamada, o güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu "kadim müttefik" olarak anmakta olan İngiltere diplomasisini derinden etkileyecek bir uygulama hayata geçirilerek, Rus ittifakının önündeki en büyük engel bertaraf edilecektir.

Rus elçi Ignatiyeff ve Mahmud Nedim Paşa, devletin mali vaziyetini düzeltmek bahanesi ile Osmanlı iç ve dış borçlar ile faizlerinin ödemelerinin beş yıl süre ile yarıya indirildiğini duyuran bir irade-i seniyyenin yayınlanması konusunda Abdülaziz'i ikna etmeyi başarmıştır. Üstelik Mahmud Nedim Paşa, buna dair Mabeyn-i Hümayuna yazdığı takririnde bu kararın yabancı devlet sefaretleriyle konuşulup onların da rızalarıyla yapıldığını ifade ederek hem Padişah'ı hem de bu karara karşı çıkan nazırları aldatmıştır.¹⁸³

Bu haber 8 Ekim 1875 tarihi itibarı ile İngiliz Basını'nın gündemine bomba gibi düşmüş, politik ve finansal çevrelerde büyük endişe ve tartışma yaratmıştır. Reuter Ajansı'nın geçtiği habere göre, Osmanlı devleti resmi bir kararname ile yıllık bütçe açığının 5 milyon pound'u aşması nedeniyle mevcut borçların ödenebilmesi için alınan ilave borçların bu açığı büyütmesi, Türk tahvillerine olan güvenin azalması nedeniyle bütçenin dengelenmesi amacıyla gümrüklerden elde edilen tüm gelirler, tütün ve tuz satışı gelirleri, Mısır'dan alınan vergiler bu ödemelerin yapılabilmesi amacı ile Osmanlı Bankasının imtiyazlarından kaynaklanan haklarına zarar vermeden hazineye aktarılacağı, beş yıl boyunca borç faizlerinin yarısı nakit diğer yarısı yüzde beş yıllık faiz ile bono olarak ödeneceği ve beş yıl sonunda olağan ödeme düzenine geri döneceğini duyurmaktadır.¹⁸⁴

Osmanlı Devleti 1876 yılı itibarı ile borçlarının tamamını ödeyemez hale gelecek, bu da en büyük alacaklı konumundaki İngiltere'yi kendi kamuoyu önünde Osmanlı Devleti'nin koruma politikasını muhafaza etmek konusunda ciddi anlamda sıkıntıya sokacaktır.

¹⁸³ Midhat Paşa, a.g.e., s.178.

¹⁸⁴ The Daily News, 8 Ekim 1875, s.5.

Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa mali sermayesine borç ödemelerini güvence altına almak için Muharrem Kararnameleri olarak adlandırılacak bir anlaşma ile İmparatorluk içerisinde yabancılar için çalışacak, devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayarak Avrupa'ya aktaracak adı daha sonra Düyun-ı Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi olacak yeni bir örgütün idaresine teslim edilecektir.¹⁸⁵ Böylece Osmanlı maliyesinin vergi kaynaklarının üzerine yabancı devletlerin idaresinde doğrudan bir denetim kurulacak, Osmanlı Devleti'nin mali çöküşü bu sayede siyasal çöküşe kapı aralayacaktır. Oysa Midhat Paşa'ya göre devlet borçlarını faizi ile birlikte ödemeye mecbur olduğu akçeyi istikraz ile ödeyerek kapatarak bunun bir çaresini bulabilecek iken, Hersek'te bir köyde çıkan isyan ateşi bütün Rumeli'yi sarmış ve bu karar ile umum Avrupa efkâr-ı umumiyesi tamamen Osmanlı'nın aleyhine döndürülmüştür.¹⁸⁶

Osmanlı maliyesinin borçları ödeyemez hale geldiğini duyurması aynı zamanda Osmanlı idari mekanizmasının yetersizliğinin ilanı anlamına gelmektedir. Türkiye artık borca dayalı ekonomisini sürdürebilmek ve yeni borç alabilmek için öncelikle hızlı bir şekilde finansal yapısını düzenleyerek repütasyonunu geri kazanmak ve imparatorluk sınırları içerisinde siyasal istikrarı sağlamak zorunda idi¹⁸⁷, bunun mevcut idari anlayış ile gerçekleştiremeyeceği ise herkesin bildiği bir gerçek haline gelmişti.

Post gazetesi Sultan'ın nazırlarının ülkenin birliğini çözmek için Türkiye eyaletlerinde isyan ve kargaşayı planlayıp teşvik eden imparatorluğun en büyük düşmanlarının tavsiyelerine uyarak hareket ettiklerini, olayların bu raddeye varmasının İngiliz kamuoyunun gözünü açarak Doğu Sorunu'na katlanma sınırlarını aştığını ve sadece Boğaz'da oturan sultanı değil aynı zamanda İngiliz çıkarlarını da tehdit etmekte olduğunu yazmaktadır. Standart gazetesi, Türkiye'nin idari işlerini dürüst ve sağlam bir şekilde yerine getirecek devlet adamlarının vazifelendirilmesi sayesinde bu olayların sonuçlarının beklenildiği kadar ölümcül olmayabileceğini fakat bu vasıflı idarecilerin görevlendirilmesi ile ilgili ümitvar olmadıklarını yazmaktadır.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye (1854-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.62.

¹⁸⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.179.

¹⁸⁷ Pall Mall Gazette, 8 Ekim 1875, s.2.

¹⁸⁸ Pall Mall Gazette, 9 Ekim 1875, s.2.

Kısa bir süre sonra, Londra ve Paris'te bulunan yabancı bono sahipleri komiteleri resmi bir yazı ile Emperyal Osmanlı Bankası'nı ve devletin kararnamesini protesto etmiş, bu kararnameyi Osmanlı Devleti'nin iflas ilanı olarak değerlendirmişlerdir. Yerel bankalar Osmanlı Hükümeti'ne açıkladığı kararnameyi protesto eden dilekçe hazırlarken, Avrupa devletleri elçilikleri vasıtası ile hükümetten detaylı izahat istemektedirler.¹⁸⁹ İstanbul'dan gelen haberler Paris ve Londra borsalarında yatırımcılar arasında panik ve feryat dalgası yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin dürüstlüğüne ve itibarına güvenerek birikimlerini Osmanlı senetlerine aktaran yatırımcılar gelirlerini ama daha da kötüsü Kırım Savaşı'ndan bu yana Osmanlı'nın muteber ve iyi yönetilen devletler arasına katılacağına olan inançlarını kaybetmişlerdir. Bu güne değin alınan borçlar endüstriyel ve finansal reformlar yerine saraylar, köşkler, aslında gereksinim duyulmayan büyük bir donanma gibi aptalca kalemlere harcanmış, saray çevresi ve Sultan'ın kişisel serveti artarken Avrupalıların gözleri yalanlarla boyanmıştır. Hersek isyanı kötü gidişata son darbeyi indirmiş, artık balon patlamıştır. Ancak Sultan ve nazırları kendilerini beş yıllığına emekli edip imparatorluğu yönetmek üzere Avrupalı borç verenlere devrederse işler daha kötüye gitmez belki iyileşme bile sağlanabilirdi. Türklerin borçlarını reddedişi, benzer bir haberin Mısır'dan da geleceğinin işareti, çünkü her iki ülke de benzer zihniyet tarafından borçlandırılmakta ve benzer şekilde yönetilmektedir. Para konularında dünya üzerinde Türklerden daha dürüst olan bir millet olmamakla birlikte, Türk vatanseverleri düştükleri finansal vaziyetten utanç duyar haldedirler. Hersek'teki olaylar sadece bölgenin değil, İmparatorluk genelindeki tüm vergi mükelleflerinin bastırılmış hislerini yansıtmaktadır.¹⁹⁰

General İgnatieff ve hükümeti mali iflasın kaçınılmaz sonuçlarını gayet iyi bilmelerine rağmen Osmanlı Devleti'ni bu yola sevk etmeyi başarmışlardır.

London Telegraph gazetesi, İngilizler halkı Osmanlı tahtı için yapmış oldukları fedakarlıkları anımsarken, bir daha asla Osmanlı haremlerini geçindirmek için hayatlarını ve paralarını feda etmeyecek ve İstanbul'daki utanç verici bir sorun haline gelmiş olan uğursuz sistemi muhafaza etmeyeceklerdir sözleri ile hayal kırıklığını dile getirmektedir. Bu finansal

¹⁸⁹ London Evening Standard, 11 Ekim 1875, s.5.

¹⁹⁰ The Bradford Observer, 11 Ekim 1875, s.3.

komplonun, Sultan'a yapılan tüm uyarılara rağmen şüphesiz General İgnatieff bıyık altından gülerken, İngiliz elçisi Henry Elliot'a tek kelimelik bir bildirim dahi yapılmadan patlatılması da başlı başına bir vakadır.¹⁹¹

Bu dönemde Midhat Paşa, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın rahatsızlığı nedeniyle bir ay boyunca Meclis-i Vükelâ'ya da başkanlık etmiş, 28 Kasım 1875 tarihinde Adliye Nazırlığı'ndan istifa etmiştir. Kendisine Baş Mabeyinci Hafız Mehmed Bey tarafından yazılan tezkire ile istafanın nedeninin sorulması üzerine, devlet idaresine dair kalıcı bir kanun olmayıp iktidara gelenlerin keyfi uygulamaları neticesinde mülkiye ve siyasetin karıştığı, askeri düzenin bozulduğu, mali bozukluğun ıslah edilemeyecek dereceye vardığı ve batılı devletlerin Osmanlı'nın kurtuluşundan ümidi keserek aleyhine döndüğü, bu hallerden üç dört ay içerisinde nasıl vahim bir akibet doğacağını gören bir adam için sabır ve tahammülün mümkün olmayacağını cevaben bildirmiştir.¹⁹²

Midhat Paşa'nın istifası üzerine İngiliz gazeteleri Midhat Paşa'nın yokluğu ile hükümetin daha da zayıfladığını, Sultan'ın bu istifaya kayıtsız kalmasının, Midhat Paşa'nın altını çizmiş olduğu gerekçeler ile uzlaşmadığı ya da Osmanlı halkının sıkıntılarını umursamadığı anlamına geldiğini yazmaktadır. Esad Paşa'nın İzmir'de vefat etmesi ile devlet tıpkı Midhat Paşa gibi yetenekli ve dürüst bir sadrazamını daha kaybetmiştir.¹⁹³ Midhat Paşa'nın istifası ile Adliye Nazırlığı görevine Cevdet Paşa getirilmiş, Midhat Paşa'ya 80 pound (10.000 kuruş) mazuliyet maaşı bağlanmıştır. Midhat Paşa Adliye Nazırlığı görevini icra ettiği dönem içerisinde kişisel husumetini geri plana bırakarak, Sadrazam Mahmud Paşa ile uyumlu çalışarak kendisini desteklemiş, Mahmud Paşa'yı faydalı icraatlara sevk edebilmek umuduyla onun tepki gören siyasetine kısmen ortak olmuştur.¹⁹⁴

Daily News gazetesi Viyana temsilcisi Midhat Paşa'nın istifasının gerekçesi olarak Sultan'a yapmış olduğu ulusal bir parlamento ile anayasal hükümetin acil olarak tesis edilmesi teklifinin geri çevirilmesi olduğunu iddia etmektedir. Gazeteye göre Mahmud Paşa'nın reformları son derece yetersiz olup, Midhat Paşa'nın reform teklifi henüz

¹⁹¹ Lancaster Gazette, 16 Ekim 1875, s.10.

¹⁹² İnal, İ.M.K., a.g.e., C. 1. s.336.

¹⁹³ The Sussex Advertiser, 7 Aralık 1875, s.4.

¹⁹⁴ The Morning Post, 15 Aralık 1875, s.5.

yayınlanmamıştır.¹⁹⁵ Midhat Paşa'nın bu dönemde Saltanat değişikliğinin lüzumlu ve vacip olduğunu düşündüğünü biliyoruz, fakat istifası öncesinde Abdülaziz'e anayasal parlamenter sisteme geçiş ile alakalı bir teklif verdiği iddiası anılarında yer almamakla birlikte şüphelidir. Fakat yine Midhat Paşa'nın anılarında yer alan şu ifadeler dönemin özeti olmakla birlikte İngiliz kamuoyu'nun yaklaşımı ile birebir örtüşmektedir:

“...Avrupa devletleri de yukarıda sayılan hal ve sebeplerden dolayı durumumuzun düzelmesinden ümidini kesmişler ve hakkımızdaki nazarlarını değiştirmişlerdi. Hatta Kırım meselesinde mâlen ve bedenen bunca fedakarlığa katlandıkları ve yaptıkları yardımlardan bile pişmanlık duymuşlardır. Özellikle son olarak esham faizlerinden uğradıkları zararın acısıyla her halimize küfreylemekte iken, Bulgaristan hadiselerinin dehşetinden hasıl olan su'izan da buna ilave olunmuştur. Vukuatın tahkiki için devletlerin tayin ettikleri memurların yanısıra Bâb-ı Âli'den katılacak adamlar yerine, her birisi için Rusya elçiliğinden adamlar ve kılavuzlar verilerek durumun araştırılması için gidenler, raporlarını onların dilinden süsleyip gönderdiklerinden Amerika ve Hindistan gazetelerine varıncaya kadar bütün dünyanın matbuatı Bulgarların mağduriyet ve mazlumiyetlerini ve Türklerin haksızlığını belirten iftira ve mübalağalar ile doldurularak bu matbuat dahi devlet hakkında gerek dahilde gerek hariçte bir kat daha nefreti umumiyei çekmiş ve davet etmiştir.”¹⁹⁶

Midhat Paşa'nın isabetli tespitlerine ilave olarak İngiliz ulusal çıkarları doğrultusunda belirlenmiş Hindistan ticaret yollarına erişim açısından hayati önem taşıyan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumak politikası, zaman içerisinde bir kader olmaktan çıkıp, İngiltere'nin stratejik hamleleri ile kendi güvenliğini kendisinin ele alması yönünde evrilmeye başlaması ile İngiltere'nin nezdinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını önemsizleştirecek bir yol ayrımına doğru ilerleyecektir. Bu sürecin önemli bir adımı olarak, Süveyş Kanalı hisselerinin İngiltere tarafından Mısır Hidivi'nden satın alınması hususunu stratejik bir hamle olarak irdelemekte fayda bulunmaktadır.

¹⁹⁵ The Daily News, 9 Aralık 1875, s.5.

¹⁹⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.182.

Doğu-Batı ticaretinin kavşak noktasında bulunan Mısır, İngiltere'nin Hindistan ve Çin denizyolu ulaşımı açısından önemli bir güzergah teşkil etmektedir. Akdeniz ile Kızıldeniz'i bir su yolu ile birleştirmek Mısır'ın firavun hanedanı döneminden gelen bir çabayı ifade etmektedir. Napolyon'un Mısır seferi sonrası bu güzergahın stratejik önemi ilk olarak Fransa tarafından kavranmış ve o tarihten itibaren Süveyş'te bir kanal inşaatı için Fransa tarafından çeşitli teşebbüslerde bulunulmuştur. Mısır Valiliği'ne Said Paşa'nın gelmesi ile birlikte yakın ilişkileri değerlendiren Fransa 1854 yılında Kanal imtiyazını almayı başarmış fakat Osmanlı Devleti'nin onayı olmadan bu projeyi hayata geçirmenin mümkün olmayacağını anlamıştı. Kırım Savaşı sürecinde Rusya karşısında destek arayan Osmanlı Devleti'nin direncinin zayıflamasına rağmen İngiltere'nin deniz ticaret yolları egemenliğini Fransa'ya kaptırmamak için Kanal projesini maddi olarak desteklememesi, İngiltere'nin projeye rakip olan demiryolu projesini önceliklendirmesi ve Osmanlı nezdinde Fransa'nın girişimlerini diplomatik olarak engellemesi nedeniyle Fransa almış olduğu imtiyaza rağmen projede ilerleme kaydedemiyordu. İngiliz nüfuzunun azalmaya başladığı 1866 yılında Sultan Abdülaziz'in fermanı ile Fransızlara onay verildi ve 1869 yılında Süveyş Kanalı açıldı.

1875 gelişmeleri ile Osmanlı'nın varlığını uzun süre sürdüremeyeceği ve çöküş sürecine girdiği izlenimini edinen İngiltere, öncelikle Mısır'ın ekonomik durumunun incelenmesi için bir heyet göndererek bölgede sondaj yapmaya başladı. Mali durumu Osmanlı'dan farksız olan Mısır 1875 yılında harcamaları gelirlerinden yüksek ve borçlu bir mali yapı içerisinde idi. Fransa'nın Almanya yenilgisinden sonra içine düştüğü mali sıkıntıları da gözönünde bulundurarak, Süveyş Kanalı'na ait Mısır Hidivi'ne ait ve Kanal'ın %44'üne tekabül eden hisselerin tamamı İngiliz Başbakanı Disraeli'nin Rotschild ailesinin finansmanı ile sağlanan yaklaşık 4.000.000 pound karşılığında İngiltere tarafından satın alındı.¹⁹⁷ Böylelikle İngiltere Kanal üzerinde önemli bir mali ve siyasi kontrol elde etmiş oldu. Süveyş Kanalı'ndan 1875 yılında geçen toplam 2.941 bin tonluk gemi geçişinin 2.181 bin tonunun İngiltere'ye ait olduğunu düşünürsek Kanal'ın İngiltere'nin ulusal menfaatleri açısından ne derece önem teşkil ettiğini daha iyi anlayabiliriz.¹⁹⁸ Nitekim ileriki aşamada

¹⁹⁷ Akalın, D., *Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Doktora Tezi, 2011, s.230-231.

¹⁹⁸ Midhat Paşa, a.g.e. 205.

1882 yılında İngiltere Kanal'ın tamamına hakim olmak üzere Mısır'ı işgal edecek, 1878 yılında geçici kaydı ile işgal ettiği Kıbrıs ile birlikte deniz ticareti güvenliğini kendi askeri varlığı ile teminat altına alma hedeflerini ardı ardına gerçekleştirecektir. Bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun jeopolitik önemini ve devletin bekâsını sürdürme çabalarının toplam maliyetini İngiltere açısından hafifletecektir.

The Globe Gazetesi Disraeli'nin Süveyş Kanalı hisselerini satın almasını ustaca bir devlet hamlesi olarak Rusya'ya karşı bir satranç terimi olarak “*şah çekmek*” ifadesi ile özetlemektedir. İngiltere Rusya'nın desteği ile Mısır'a yapılacak Osmanlı müdahalesi karşısında Mısır'ın İngiltere'ye bağlanması anlamına gelecek bağımsızlığını desteklemeye hazır olduğu da belirtilmektedir.¹⁹⁹ Eastern Budget gazetesinin Viyana muhabirine göre İngiltere'nin Süveyş Kanalı hisselerini satın alması cesur bir hamle olarak tanımlarken, bunun aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma politikasını terk ettiğinin bir kanıtı olarak değerlendirmektedir.²⁰⁰

The Graphic gazetesine göre eğer reform projeleri derine nüfuz etmiş hastalıkların üstesinden gelebilseydi, Türkiye şu anda nekâhat dönemini yaşıyor olacaktı. Midhat Paşa'nın, Türklerin ve Hristiyanların hukuk karşısında mutlak eşitliğine dayanan, ilkel de olsa temsili hükümet sistemi olarak adlandırabileceğimiz planları benimsenmiş olsa, ya da Osmanlı hükümetinin gerçekten halkın vergi yükünü azaltan ve hristiyanlar üzerindeki baskıcı kısıtlamaları hafifleten iradeyi uygulayacağına dair bir güven olsa idi Bâb-ı Âli'nin elinde dertlerine deva olabilecek çokça çözüm olacaktı. Gazete Türklerin reformlarını Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasında şehri donattığı sokak lambalarına benzetmektedir, şehir artık karanlıktadır çünkü Midhat Paşa'dan sonra lambaları kimse temizlememiştir. Mekanizma çok iyi kurulsa da onu işletecek kimselere ihtiyaç bulunmaktadır. Bâb-ı Âli'nin bugünkü baş danışmanları maalesef kalpten onun iyiliğini isteyenler değildir. Türkiye halen kırılmak için çok güçlüdür, halkının cesareti ve fanatizmi ile güçlüdür, halen koruduğu farklı amaçları nedeniyle Avusturya ve Rusya'nın ortak emelleri ile çok mesafe alamayacağı aşîkârdır. Baskı altındaki hristiyan teba için bir şeyler yapmak ve kışkırtıcıları kontrol altında tutmak gerekmektedir. Peki Türklerin kendisini kim düşünmektedir? İmparatorluğun

¹⁹⁹ The Globe, 9 Aralık 1875, s.3.

²⁰⁰ Bradford Observer, 11 Aralık 1875, s.6.

yıkıntıları ve yedikçe semiren mültezimler altında ezilen ve en az hristiyanlar kadar vergi yükü altına koşulan fakir Türk köylüsünün hristiyanlar gibi başı sıkıştığında başvurabileceği bir yabancı devlet de bulunmamaktadır. Sabırlı, dayanıklı ve kanaatkar Türk halkı yıldan yıla erimektedir. Hristiyanları rahatlatacak tedbirler Türklerin sırtına yüklenmemelidir. Midhat'ın öngördüğü gibi imparatorluğun farklı ırkları yekpare bir vücut gibi bir millet olarak bir araya getirilemez mi? Gazeteye göre, Padişahın mutlaki yönetimi ve harem siyaseti ile bunun bu dünyada mümkün olacağına dair ümitler tükenmiştir. Hristiyanların ferahlaması barışı bir süre daha tesis edebilir, fakat Avrupa'daki Türk için bu artık sonun başlangıcıdır.²⁰¹

²⁰¹ The Graphic, 25 Aralık 1875, s.2

9.1.ANDRASSY NOTASI

Hersek olaylarının başlangıcında İngiltere'nin tavrı olayların birkaç hafta içerisinde yatışacağı yönünde idi. İngiltere karmaşık bir etnik nüfusa sahip olan Bosna Hersek'in otonomisine politik olarak karşı idi, Başbakan Disraeli bu fikri İrlanda'nın bağımsızlığı kadar absürd bir düşünce olarak değerlendiriyordu.²⁰² 1875 yılına kadar, Kırım Savaşı'nda yapılan hatalar ve maddi-manevi kayıpların da etkisi ile İngiltere İmparatorluğu'nun varlığı tehlike altına düşmediği sürece “fevkalâde izolasyon (splendid isolation)” adı verilen bir tarafsızlık politikası izliyor, başka devletlerin savaşlarına müdahil olmuyordu.²⁰³ Bunun yerine dikkatini ekonomik ve sosyal reformlara vermişti. İngiliz siyasetinde yükselen liberalizm algısı ve bu algıdan kaynaklanan eşitlik, özgürlük, demokrasi söylemleri İngiltere'nin Osmanlı gibi gerici ve çağdışı bir güç ile geleneksel ittifakını artık daha fazla sürdürmesini güçleştiriyordu.

Rusya, Balkan politikasını “ya otonomi, ya bağımsızlık” sözleri ile açıklamış, Hristiyanlarla meskûn vilayetlerin muhtar hale getirilmesi bu olmazsa Osmanlı'dan ayrılması politikasını uyguluyor, bu politik görüşünü de panslavist yazarların makaleleri ile halk tabanında yaygınlaştırarak destek bulmaya çalışıyordu. Mahmud Paşa döneminin Türk-Rus yakınlaşması dahi Rusya'nın bu siyasetini değiştirmeye yetmiyordu. Fransa-Prusya Savaşı, Rus Çarı'na Rusya'yı Karadeniz'de kısıtlayan Paris Anlaşmasını kolaylıkla ihlal etme olanağı vermişti. Rus Çarı, Karadeniz'den sonra esas büyük hedef olan Boğazlar'a odaklanarak, Rusya'nın güç ve ihtişamını bir kez daha kanıtlamak ve bu sayede Rus milliyetçiliğini yükselterek olası bir devrim hareketinin de önüne geçebilmeyi umuyordu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, güçlenen Almanya karşısında batı yönünde genişleme umutlarını kaybetmiş bu nedenle Balkanlar onlar için uygun bir nüfuz alanı olarak belirlemiştir. Diplomatik çabaları Karadağ ve Sırbistan üzerinde garantör ve himayeci bir güç olmak ve Bosna Hersek'i ilhak etmek noktalarında yoğunlaşıyordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ilgisini Balkanlar'a çevirmesi Almanya ve Bismark'ın da işine geliyordu,

²⁰² R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*, W.W. Norton & Company, London, 1972, s.22.

²⁰³ Buckle, G.E., *The Life of Benjamin Disraeli 1876-1881*, The Mac Millan Company, Newyork, 1920, C.4 s.192.

bu sayede Orta Avrupa’da Avusturya’nın siyasal etkinliği azalacak ve bu siyasi boşluğu Almanya dolduracaktı. Bu siyaset aynı zamanda Bismark’ın İngiltere, Fransa, Rusya devletlerinin bir araya gelmesini engellemek Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya ittifakını güçlendirerek kıta Avrupası’nda merkez güç olmak stratejisine de uygun düşüyordu. Bu nedenle ikili ittifak kolayca doğu sınırlarındaki istikrarsızlığu bahane ederek bölgeye müdahil olma şansına sahipti.

Osmanlı İmparatorluğu ise ekonomik iflas, yolsuzluk, milliyetçilik ve dinsel sorunlar ile içten içe çöküyor, büyük devletler “Doğu Sorunu” olarak adlandırdıkları bu meseleyi birinci gündem olarak ele almak sureti ile Osmanlı mülkiyetindeki toprakların akibetine odaklanıyordu. Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu için, Avrupa’daki büyük güçlerin ve dönemsel müttefiklerinin nezdinde güvenilirliğini ve prestiji neredeyse tamamen kaybederek izole hale gelmeye başladığı bir geleceğin habercisi idi. Paris Anlaşması ile Osmanlı mülkiyetindeki Doğu Avrupa bölgelerindeki sorunları reformlarla çözebileceğini uman büyük güçler, aradan geçen 20 yıllık sürede Sultan’ın boş vaatleri ve yerel valilerin kalıcılığı olmayan girişimleri haricinde herhangi bir ilerleme kaydedilmediğini değerlendirerek, soruna giderek daha otoriter bir hale gelen bir diplomatik tonda müdahil olma gereksinimi duyuyorlardı. Diplomatik görüşmeler sonrasında, Üçlü İttifak’ın başkentleri Viyana, Berlin ve St. Petersburg, Doğu Sorunu konusunda ortak bir anlayış birliğine vararak 30 Aralık 1876 tarihinde Avusturya-Macaristan ortak dışışleri bakanı Kont Andrassy tarafından kaleme alındığı için yine onun ismi ile anılacak bir nota 30 Ocak 1876’da Osmanlı Devleti’ne sözlü olarak sunulmuş, 11 Şubat 1876 tarihinde Osmanlı Devleti notayı kabul ettiğini bildirmiştir. Macar asıllı bir siyasetçi olan Gyula Andrassy, aslen Rus karşıtı görüşü temsil ediyor, Rus yayılmacılığına karşı bir güvenlik alanı oluşturulmasını teşvik ediyordu.²⁰⁴ Andrassy Notası da bir yönüyle Osmanlı’ya yönelik savaş hazırlıkları içerisinde olan Rusya’nın bu hamlesini bir süre daha ertelemesine sebep olacak uluslararası bir çözüm arayışı sürecini başlatmayı amaçlıyordu, Andrassy diplomatik yetenekleri ile Rus önerilerini kuşa çevirerek Osmanlı açısından kabul edilebilir bir reform tasarısına dönüştürmeyi başarmıştır.²⁰⁵

²⁰⁴ Çolak, M., “*Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrassy ve Osmanlı-Macar İlişkileri*” Tarih İncelemeleri Dergisi, 2011, C.26, S.1, s.52.

²⁰⁵ Tokatlı, A., *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, Doğa Basın Yayın, İstanbul, 2009, C.2, s.37.

Andrassy Notası genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nden dört reformu yerine getirmesini talep ediyordu.

1. Dinsel hak ve özgürlüklerin eksiksiz olarak yerine getirilmesi
2. Aşar vergisinde iltizam usulünün kaldırılması
3. Kırsal nüfusun durumunun iyileştirilmesi, toprak sahipleri ile tarım çalışanları arasındaki anlaşmazlık ve ilişkileri düzenleyecek bir kadastro reformunun hayata geçirilmesi
4. Vilayetlerden elde edilen doğrudan vergi gelirlerinin, vilayet giderleri için kullanılması

Son olarak da bu reformların uygulama sürecini takip etmek üzere yarısı müslümanlardan yarısı hristiyanlardan oluşacak olan bir izleme komitesinin vilayet vatandaşları tarafından seçilerek göreve getirilmesi talep edilmektedir.²⁰⁶

İngiltere Başbakanı Disraeli başlangıçta Andrassy Notası'na tereddütle yaklaşmış, fakat İngiltere'nin gelişmelerin dışında kalmaması için²⁰⁷ daha sonra şartlı olarak olumlu yaklaşmış ve desteklemek için aşağıdaki koşulların yerine getirilmesini şart koşturmuştur:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü korunacaktır.
2. Osmanlı Hükümdarı'nın hem isyancılar hem de büyük güçler karşısında bağımsız iradesi tanınacaktır.
3. Önerilen reform tasarıları Osmanlı Hükümeti'ne basit gözlemler ve dostane öneriler olarak aktarılacaktır ve her devlet kendi notasını ayrı olarak verecektir.
4. Sultan önerilen reformları sahiplenmek konusunda irade gösterdiği takdirde Sırbistan ve Karadağ'daki isyancılara baskı uygulanacaktır. Türk güçlerinin yetersiz kalması

²⁰⁶ Hertslet, E., *The Map Of Europe By Treat*, Butterworths, Londra, 1891, C.4 s.2423-2426.

²⁰⁷ Reed, C.A., "Disraeli and the Eastern Question: Defending British Interests", *Tenor of Our Times*, Harding University, 2016, C.5 s.22.

durumunda isyanın bastırılması için Avusturya Sultan'ın namına isyanı bastırmak üzere göreve çağrılabilir.²⁰⁸

İngiltere'nin bu yaklaşımının olumlu karşılanması üzerine Lord Derby 25 Ocak 1876 tarihinde yayınladığı İngiltere'nin Andrassy Notası'na cevabi yazısı ile birlikte, İngiltere Hükümeti'nin genel olarak notada belirlenen önerilere destek vermek üzere, İstanbul'da bulunan elçilerine direktif verileceğini bildirmektedir.²⁰⁹

Andrassy Notası'nın hazırlık aşamaları, büyük güçler olarak adlandırılan devletlere gönderilmesi ve müzakere süreçleri ve nihayetinde Osmanlı Devleti'ne sunulması ile alakalı tüm gelişmeler İngiliz kamuoyu tarafından yakından takip edilmiş ve İngiliz basınında bu konuda bir çok haber ve yorum yayınlanmıştır. Diplomatik olarak İngiltere'nin sürece katılması aslında Rusya'nın menfaatlerinin aksine uluslararası baskıyı Osmanlı lehine sınırlandırmış, Paris düzeninin garantör devletlerini ortak hareket etmeye çağırırken aynı zamanda herhangi bir devletin tek başına doğrudan müdahalesini imkansız hale getirmiş ve bir taraftan da Balkanlardaki isyan hareketlerinin bastırılmasını garanti altına almaya çalışmıştır. Bir taraftan da fırsatı iyi değerlendiren Lord Derby, İngiltere'nin sonradan katıldığı diplomasi sürecinde halen uluslararası ilişkiler alanında etkili siyaset izleme yeteneğini kanıtlamıştır. Bir başka deyişle İngiltere, Üçlü İttifak'ın Osmanlı hükümdarının devletin iç işleyişine doğrudan müdahale sayılarak reddetmesi olası bir girişimi zayıflatarak diplomatik olarak Osmanlı'nın yalnızlaştırılması sürecine darbe vurmuş oluyordu. Üçlü İttifak Balkanlar'daki isyanın sona erdirilmesi konusunda gerçekten samimi olsa idi, bölgeden elçilerini çekerek ve isyancılara vermiş oldukları maddi desteği keserek isyanın kendiliğinden sönmesini sağlayabilirlerdi. Türkiye'nin doğrudan yabancı müdahale sayılabilecek bir teklif ile uzlaşmayı kabul etmemesi en doğal hakkıdır.²¹⁰ Nitekim, bir konuşmacı söyleyeceklerini bitirmeden onun sözünü asla kesmemek gibi saygılı bir üslubu olan Türklerin hükümdarı, bu defa bu kuralı bozarak büyük devletlerin başkentlerinde bulunan elçilerine Bâb-ı Âli'nin bağımsızlığını ve bütünlüğünü zedeleyecek herhangi bir müdahalenin direkt olarak reddedileceğini bildirmiştir. İngiltere'nin sürece katılımı, Bâb-ı

²⁰⁸ Edinburg Evening News, 21 Ocak 1876, s.3.

²⁰⁹ Hertslet, E., a.g.e. s.2440.

²¹⁰ The Morning Post, 13 Ocak 1876, s.4.

Âli'ye yapılacak teklifi en azından değerlendirilebilir bir hale sokmuştur.²¹¹ İngiliz kamuoyunun önemli bir bölümü ve muhalefet İngiltere'nin bu notaya destek vererek, "Kutsal ittifakın kuyruğuna takılmak"²¹² olarak adlandırılan ortaklığına şiddetle karşı çıkmıştır.

Bu karar İngiltere'nin geleneksel politikasından sapmasına, Doğu Sorunu'nun Türkleri onurlarına ve inançlarına ters düşecek bir şekilde empoze edilmesine ve bu sürecin bundan sonraki olumsuz sonuçlarına İngiltere'nin de ortak olmasına yol açacak bir hata olarak değerlendirilmektedir.²¹³ Halbuki reddedilmesi durumunda Fransa ve İtalya'nın da desteği ile öneri düşecek, böylece Paris Anlaşmasının hükümleri ihlal olmayacaktır. Hükümet kanadı ise son hali ile önerinin içeriğinde bulunan reformların zaten Osmanlı Devleti'nin daha önce açıklamış olduğu reform politikası ile uyumlu olduğunu, aksi türlü hareket etmenin hem İngiltere'nin Osmanlı'nın hristiyan nüfusunun taleplerine karşı olduğu, hem de aynı zamanda salt Üçlü İttifak Devletleri'ne nispet yapmak için İngiltere'nin Türklerden beklenen reformların gerçekten uygulanıp uygulanmadığını aslında çok da önemsemediği izlenimini yaratarak yanlış bir politika uygulamış olacağını savunmaktadır.²¹⁴

Andrassy Notası'nın resmi olarak Bâb-ı Âli'ye iletilmesinin bir hayli gecikmesi, her devletin elçileri vasıtası ile nota içeriğini ayrı ayrı paylaşması, konunun diplomatik bir notadan ziyade yabancı devletlerin Osmanlı için öngördüğü reform önerileri şeklinde sunulması uluslararası siyaset alanında Osmanlı Devleti'nin elini rahatlatırken aynı zamanda da Hersek'e yapılacak askeri müdahale için zaman kazanmasını sağlıyordu. Bu esnada İstanbul'dan Paris'e gelen özel yazışmalarda Osmanlı Devleti'nin Andrassy Notası'nın koşullarını kabul etmesi durumunda Hersek isyanı liderlerinin silah bırakmayı kabul ettikleri bildirilmektedir.²¹⁵

31 Ocak 1876 tarihinde Andrassy Notası metni Avusturya elçisi Kont Zichy tarafından bir kopyası da paylaşılacak üzere Hariciye Nazırı Reşid Paşa'ya okunmuştur. Hariciye

²¹¹ The Examiner, 15 Ocak 1876, s.1.

²¹² The Morning Post, 21 Ocak 1876, s.4.

²¹³ The Star, 20 Ocak 1876, s.2.

²¹⁴ London Evening Standard, 20 Ocak 1876, s.4.

²¹⁵ The Morning Post, 26 Ocak 1876, s.2.

Nezaretî'ne davet edilmiş olan diğer imzacı devletlerin temsilcileri de okunan metne desteklerini bildirmişlerdir. Reşit Paşa bir kaç gün içerisinde yazılı olarak Bâb-ı Âli'nin yanıtını bildireceğini açıklamıştır.²¹⁶

Osmanlı Hükümeti'nin Avusturya'nın tekliflerini dinlemeden reddetmediği, aksine sağduyulu ve hassas bir şekilde yaklaşmasını takdire şâyan bir davranış olarak değerdirerek tebrik etmektedir.²¹⁷

Nitekim 13 Şubat 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Anrassy Notası'nın dikkatle incelendiği, isyancı bölgelerdeki hareketlerin pasifize edilmesi için işbirliğinde bulunmak isteyen devletlerin içten niyetlerinin anlaşıldığı ve küçük bir düzenleme ile teklif edilen reform çalışmalarının kabul edilerek derhal uygulamasına başlanacağını ilan eden Reşit Paşa imzalı yanıt yazısı yayınlanmıştır.²¹⁸

Yine Şubat ayı içerisinde Sultan Abdül Aziz tarafından dört hafta içerisinde silahlarını bırakarak teslim olacak tüm isyancıların affedileceğine dair bir irade yayınlanmıştır, fakat bu tasarının kendilerinin aleyhine işleyeceğini sezinleyen isyancı liderler bir taraftan da el altından Rusya, Karadağ ve Sırbistan tarafından mukavemete teşvik edildikleri için notayı reddederek daha köklü bir reform talebinde bulundular. Andrassy Notası'nın isyancılar tarafından reddedilmesi, Bosna Hersek isyanının bastırılması hususunda büyük ümitlerle yapılmış olan son teşebbüsü de suya düşürmüştü. Girişimin Bâb-ı Âli bakımından olumlu sonucu, Avrupa'da barış düzeninin tesis edilmesi hususunda Türklerin engel teşkil etmediğinin dünya kamuoyuna gösterilmiş olması idi.²¹⁹

²¹⁶ The Leeds Mercury, 2 Şubat 1876, s.4

²¹⁷ Pall Mall Gazette, 2 Şubat 1876, s.2

²¹⁸ Hertslet, E. A.g.e., C.4 s.2441-2443

²¹⁹ Karal, E.Z., a.g.e., C.3. s.82

9.2. SELANİK VAKASI

1876 yılında Selanik’te yaşanan talihsiz hadise Osmanlı’nın Avrupa kamuoyu nezdinde giderek azalan itibarını son derece olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu olay Balkanlar’daki Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasındaki derin ayrışma ve Osmanlı hükümetinin bu sosyolojik sorunu yönetmekteki yetersizliğini ve diplomasi çağında adi bir mahalli olayın, tıpkı Midhat Paşa’nın Tuna Valiliği sırasında yaşanan Germany Vapuru hadisesinde olduğu gibi, bir anda nasıl uluslararası bir krize dönüşebildiğinin çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir.

Özetle, 12-13 yaşlarında olan babasını kaybetmiş, anne ve kardeşleri ile birlikte yaşayan Stephana isimli bir fakir bir Bulgar köylüsü kızın, aralarında Türk sevgilisinin de bulunduğu müslüman komşularının etkisinde kalarak annesinin itirazlarına rağmen müslüman olmaya karar vermiş, Selanik Kadısı’ndan din değiştirme için gerekli belgelerin alınması için müslüman komşuları tarafından şehir merkezine götürülmek üzere kaçırılmıştır. Tren istasyonunda ise bu sefer daha kalabalık bir gayrimüslim topluluğun Amerikan konsolosunun da devreye girmesi ile kızı alıkoyması üzerine iki topluluk arasında gerilim artmış, olay çarşafli bir müslüman kadının Hristiyanlar tarafından tartaklanıp çarşafının çıkarılması görüntüleri ile birleşince haberin Müslüman bir kızın Hristiyanlar tarafından kaçırıldığı şeklinde yayılması ve akabinde çok daha kalabalık bir Müslüman grubun taşkınlık hali içerisinde vali konağının önünde toplanması üzerine gerilim tırmanmıştır. Olayların yatıştırılması amacı ile vali konağına gelen Fransız Konsolosu Jules Moulin ve Alman Konsolosu Henry Abbott’un kalabalığın hışmına uğraması üzerine civardaki bir camiye sığınması, saatlerce süren uğraşa rağmen dizginlenemeyen Müslüman kalabalığının her iki diplomatı da taş ve sopalar ile linç etmesi sonucu hayatlarını kaybetmeleri²²⁰ üzerine İstanbul’dan gönderilen bir firkateyn ile yeni Selanik Valisi Şerif Paşa ve komiser Vahan Efendi ile İstanbul Fransız Elçiliği ikinci kalemi ve İstanbul Almanya Konsolosu bölgeye gelmişler, suçlular işledikleri suçun niteliğine göre cezalandırılmışlardır.²²¹ Bu hadise Avrupa kamuoyunda dehşetli bir tepki oluşmasına neden olmuş, gazeteler hadiseyi “Müslüman İsyanı” ya da “Müslümanlar Selanikte Fransız ve

²²⁰ London Daily News, 8 Mayıs 1876, s.5.

²²¹ Shipping and Mercantile Gazette, 8 Mayıs 1876, s.2.

Alman Konsoloslarını Katletti” benzeri başlıklar ile duyurmuşlardır.²²² Selanikte yaşanan cinayet, geçen yüzyıl boyunca genellikle kırsal bölgelerde görülen müslüman fanatizminin bu sefer Avrupa diplomatlarına yönelmesi Doğu Sorununun vardığı en ciddi aşama olarak değerlendirilmektedir.²²³

Nitekim bölgedeki hristiyan nüfusun güvenliği üzerine yapılan spekülasyonlar, bu olayın hem Avrupa kamuoyu hem de Osmanlı gayrimüslimleri üzerinde yarattığı travmatik bir etkiyi büyütecektir. Sultan yazılı olarak tüm tedbirlerin alınarak suçluların en ağır şekilde cezalandırılacağını duyurmuş buna rağmen İngiltere²²⁴, Fransa, İtalya, Almanya ve Yunanistan ile Türkiye’den hareket eden savaş gemileri ihtiyaç halinde gayrimüslim nüfusu korumak adına Selanik’te buluşmuştur.²²⁵

Selanik’te yaşanan cinayet vakası küçük bir olayın bir anda nasıl tüm ülkeyi ateşe verebildiğini göstermektedir.²²⁶ Bu nedenle Üçlü İttifak devletlerinin Osmanlı Avrupa’sına müdahil olmak için sarfettikleri diplomatik çabalar önem kazanmaktadır.

Midhat Paşa’nın rakibi General Ignatieff de İstanbul’da boş durmamış, üçyüz kadar Hırvat ve Karadağlı askerden oluşan bir birliği Pera sokaklarında yürütmüş ve bu ajitatif eylemi İstanbul’daki hristiyanların güvenliği için, olası bir müslüman saldırısı karşısında hristiyanları korumak üzere Rusya Elçiliği tarafından alınan bir tedbir olarak duyurmuştur.²²⁷ Bu davranışı ile General Ignatieff aslında tüm dünyaya Osmanlı Devleti’nin kendi tebaasını koruma kapasitesine sahip olmadığını göstererek başkentte tansiyonu yükseltiyordu.²²⁸ İngiliz Elçisi Elliot ise Ignatieff’in bu provokasyonunu boşa çıkartmak

²²² London Evening Standart, “*Mussulman Riot At Salonica*”, 8 Mayıs 1876. s.4.

²²³ The Globe, “*The Salonica Outrage*”, 8 Mayıs 1876, s.2.

²²⁴ 18 Mayıs 1876 tarihli Avam Kamarası oturumunda Hanbury’nin sorusu üzerine Amiral Mr. Hunt Selanik’e Kraliçe donanmasına ait Swiftsure gemisinin Selanik’e gönderildiğini, donanma komutanının ise Beşika Körfezi’ne gitmek üzere Akdenizde bulunduğu, kendisine Malta’dan üç ya da dört zırhlının daha eşlik edeceği bilgisi verilmiştir. Bkz. HC Deb, 18 Mayıs 1876, vol 229, cc.925.

Aynı soru Lordlar Kamarası’nda da gündeme gelmiş, Derby Kontu Edward Stanley İstanbul’daki müslüman nüfusun heyecan içerisinde olduğunu bu durumun hristiyan nüfus üzerinde hatırı sayılır bir endişe yarattığını ve fakat ajitasyonun büyük ölçüde yatırıldığı ve daha ileri bir tehdit bulunmadığını umduklarını belirtmiştir. Bkz. Hansard, HL Deb, 18 Mayıs 1876, vol 229, cc.914-5.

²²⁵ Leeds Mercury, 9 Mayıs 1876, s.4.

²²⁶ The Morning Post, 9 Mayıs 1876, s.4.

²²⁷ Elliot, G.H., *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, J. Murray. Londra, 1922, s.219-221.

²²⁸ Torunoğlu, B., 2009, “*Murder in Salonika, 1876 : A Tale of Apostasy Turned into an International Crisis*” Bilkent Üniversitesi, Tarih Fakültesi Yüksek Lisans Tezi, s.61.

için İngiliz Eliliğinin kapılarının sadece gündüz değil gece de açık tutulacağını duyuruyordu.

9.3.BERLİN MEMORANDUMU

Selanik Vakası'nı Osmanlı İmparatorluğu'na dış müdahaleyi gerektiren bir iç güvenlik sorunu haline getirerek propoganda malzemesine dönüştüren Ignatiyeff ve Rusya Başvekili Gorçakof, Rus yanlısı Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın hızla itibar kaybettiğini de göz önünde bulundurarak, Rusya'nın Osmanlı iç siyasetinde kaybedeceği siyasi nüfuzunu diplomasi ile dengelemek için Berlin Memorandumu olarak anılacak bir süreci başlattı.

12 Mayıs 1876'da Alman İmparatoru'nu ziyaret amacı ile Berlin'e giden Rus Çarına eşlik eden Gorçakof, Bismarck ve Andrassy ile buluşarak yine Gorçakof tarafından hazırlanmış olan metni esas alarak Berlin Memorandumu'nu hazırladılar.²²⁹

Osmanlı Devleti'ne baskı yapılması konusunda Gorçakof tarafından ikna edilmiş olan Bismarck'ın başkanlığında yapılan görüşmelerin sonunda 13 Mayıs 1876 tarihinde Bâb-ı Âli'ye tebliğ edilmek üzere kaleme alınan belge dili itibarı ile diplomatik bir metine yakışmayacak, Osmanlı Devleti açısından onur kırıcı ve küçük düşürücü ifadeler içermektedir. Kont Andrasi'ye göre zaten 30 Aralık notasının şartlarını yerine getirmeyi kabul etmiş Osmanlı Devleti'ne mevcut statükonun korunması temel alınarak ve barışın muhafazası rehberliği gözetilerek yapması gereken reformların önündeki engelleri ortadan kaldırmak ve bölgedeki olayları yatıştırmak adına yapılan bir girişimdir.²³⁰

Berlin Memorandumu'na göre Osmanlı Devleti'nden:

1. Asiler ile Osmanlı kuvvetleri arasında iki aylık bir mütareke yapılması
2. Yapılacak ıslahat konusunda Bâb-ı Âli ile asiler arasında doğrudan görüşmelere girişilmesi
3. Ayaklanma dolayısı ile meydana gelen zararların tazmini ve memleketlerine dönen asilerin affedilmesi
4. Islahatın tamamen uygulanmasına kadar Hristiyanların silah taşımalarına izin verilmesi

²²⁹ Karal, E.Z., *a.g.e.*, C.3. s.100.

²³⁰ The Times, 22 Mayıs 1876, s.7.

5. Islahatın, devletlerin elçilerinin gözetimi altında yapılması

isteklerinde bulunulmaktaydı.²³¹ Ültimatın niteliğindeki bu bildirim özet olarak beş madde halinde Osmanlı topraklarında yaşayan hristiyan ahalinin emniyetini tehlikeye atan şartların ortadan kaldırılması için yapılması gerekenler sert bir dille dikte edilmiş, ve Osmanlı Devleti'nin bu bildirgenin gereklerini beklenen süre içerisinde yerine getirmediği takdirde, genel barışın korunması ve fenalığın önünün alınması ve yayılmasının önlenmesi maksadı ile imzacı üç devletin (Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan) tesirli tedbirleri ortaklaşa alacağı bildirilmektedir.²³² Bu açık olarak diplomatik bir metin aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne yöneltilmiş bir tehdit olarak algılanmıştır.

22 Mayıs 1876 tarihli Lordlar Kamarası oturumunda Kont Edward Stanley, yöneltilen soru üzerine üç devletin Andrassy Notası'nın devamı olarak tasarladıkları metnin İngiltere, Fransa ve İtalya'nın önüne konduğunu ve Fransa ile İtalya'nın teklifi derhal kabul ettiklerini fakat Kraliçe Hükümeti'nin metni dikkatlice inceledikten sonra reddetme kararı aldığını açıklamıştır. Bunun öncelikli gerekçesi teklif edilen metnin hazırlık aşamasında İngiltere'nin görüşünün alınmamış olmasıdır.²³³ Avam Kamarası oturumunda konuşan Benjamin Disraeli de İngiltere hükümetinin Berlin Memorandumu teklifi ile mutabık olmadıklarını belirtmiştir.²³⁴

İngilizlere göre memorandum, Andrassy Notası'nın devamı olarak tanıtılmasına rağmen, Sultan'ın generallerine genişletilmiş bir silah bırakma ve vilayetlerin karma komisyonlar tarafından yönetilmesi gibi koşulları dayatması nedeniyle Avusturya ya da bir başka güç yerine Gortchakoff ve Ignatieff'in ruhunu tam olarak yansıtmaktadır.²³⁵ İngiliz Hükümeti'nin yapmış olduğu açıklamaya göre, Berlin Memorandumu kolektif bir uzlaşmanın ürünü olmayıp aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale anlamına gelecek tedbirler içerdiği için reddedilmiştir.

²³¹ Armaoğlu, F., *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.501.

²³² Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., C.1 s.155-156.

²³³ Hansard, HL Deb, 22 Mayıs 1876, vol. 229, cc. 1000-1.

²³⁴ Hansard, HC Deb, 22 May 1876, vol. 229, cc.1053.

²³⁵ The Times, 22 Mayıs 1876, s.9.

İngiltere'nin bu kararı büyük güçlerin ortak tutumunu zayıflatmış ve Osmanlı Devleti'ne nefsi müdafaa meşruiyeti sağlamıştır. Dönemin denizlere hakim donanma gücünün İngiltere'ye ait olduğu düşünülürse, İngiltere'nin muhalefetine sadece politik değil aynı zamanda fiziksel bir güç unsuru olarak dengeleri değiştirme potansiyeli taşıdığı daha iyi anlaşılabilir. Nitekim, başlangıçta Berlin Memorandumu'nu onaylayan Fransa ve İtalya, İngiltere'nin bu tutumu üzerine muvafakiyetlerini geri çekmişlerdir.

Bu çerçevede İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin, İstanbul elçisi Henry Elliot'a çektiği 19 Mayıs 1876 tarihli telgraf içeriği oldukça ilgi çekicidir:

“Ekselanslarına şunu bildirmeyi bir görev sayarım: Bosna ve Hersek ayaklanmalarının çıktığı günden itibaren Majestelerinin Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili konularda, diğer devletlerin diplomatik faaliyetini paralyze etmeyi kendisine görev saymıştır.”²³⁶

İngiltere stratejik olarak Türklere ait olan toprakların diğer güçler tarafında işgal edilmesini önlemek ile Sultanın keyfi ve irrasyonel yönetimine taviz vermemek çizgileri arasında bir siyaset arayışı içerisindeydi. Ne Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına, ne de gayrimüslim nüfusun taleplerine seyirci kalmayı istememektedir. Bu İngiltere'yi diğer tüm devletlerden ayıran bir tutumdur. Ne var ki, kaybedilen zaman Osmanlı kaynaklarının tükenmesine, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki husumetin artmasına, Türklerin hızla kötü akıbetlerini mühürleyecek kadere doğru ilerlemesine sebep oluyordu. Mevcut yönetimin halkın isyanını dindirerek ülkeyi kalıcı olarak istikrara kavuşturacak reformları hayata geçirmek için hiçbir girişimde bulunmaması sorunun ana kaynağı olarak görülmekte idi. Türkiye'nin bir anayasası, parlamenter demokratik bir siyasi iklimi, siyasal parti geleneği, özgür basını, serbest tartışma ortamı bulunmamaktadır. Mutlak bir monarşi idaresi altında ülkenin kötü yönetimine karşı siyasal refleks verebilecek herhangi bir unsurun varlığı tartışmalı iken, Berlin Memorandumu'na eşzamanlı olarak yaşanan iç gelişmeler İngiltere'yi tekrar ümitlendirecektir. Bu beklentiler Midhat Paşa'nın siyaset algısı, görüş ve eylemleri ile uyum içerisindeydi ve 1876 senesine sığın büyük tarihi gelişmeler, her ne kadar bir kenara çekilmiş gibi gözükse de, aslen Midhat Paşa'nın İngiliz siyaseti yanı sıra, kötü gidişe

²³⁶ Armaoğlu, F., a.g.e., s.502.

muhalif olan nüfuzlu paşalar, ulema sınıfı, Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve tahtın bir sonraki sahibi olması gereken Mecidiye veliahtları arasında ortak ve birleştirici bir unsur olarak belirdiğini kaydedecektir.

9.4.TALEBE-i ŪLŪM İSYANI

Sultan AbdŪlaziz'in mizacına daha uygun dŪşen ama aynı zamanda her biri dŪneminin yükselen gücü sayılabilecek Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi otoriter anlayış ile yönetilen devletlere yakınlık göstermek ve kendini öncelikle yakın güç olan Rusya'dan sakınmak adına Rusya yanlısı bir denge politikası takip etmek çabaları istenen neticeyi vermemiştir. Osmanlı mali yapısı hızla iflasa doğru sürŪklenirken, Osmanlı tebaası arasında husumet ve güvensizlik yükselmiş, Balkanlar'da küçük bir isyan hareketi olarak başlayan gelişmelere duyarsız kalınması neticesinde bir iç savaş ortamı yaratılmasına sebep olunmuş, Osmanlı'nın Avrupa'daki itibar ve güvenilirliği büyük zarar görerek Avrupa kamuoyu Türkiye aleyhine dönmüş, en nihayetinde de Osmanlı Devleti'ne dış müdahale için gerekli ortamın yaratılmasına zemin hazırlanmıştır. Basının sansŪr altında olmasına rağmen, son gelişmeler karşısında galeyana gelen halk kesimlerinde tüm bu gelişmelerin odağında olan Rusya'ya ve onu destekleyen Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya karşı büyük bir tepki oluşmuştur. Midhat Paşa'ya göre devletin dahili ve harici idaresindeki birbirini takibeden kötölük ve kusurlar ve her çeşit suistimallerin maddi manevi zararları en başta Mahmud Nedim Paşa'nın fiillerinin eseri ise de, halk arkasında Padişah'ın istek ve arzuları ile desteğı bulunmayan hiçbir sadrazam tek başına bu kadarını yapmaya muktedir olamaz ve cesaret edemezdi. Fakat Sultan AbdŪlaziz'e hatasını anlatmaya kimse cesaret edememekte, olsa bile kabul edilme ihtimalinin olmadığı düşünŪlmekteydi.²³⁷ Bu çerçevede saltanat değışikliğı bir bekâ sorunu haline gelmiş bulunmaktadır ve toplum nezdinde ilk harekete geçen İstanbul'da öğrenim gören medrese öğrencileri olacaktır. Talebe-i UlŪm olarak adlandırılan bu öğrenciler devrin yüksek tahsilli gençliğine karşılık gelmekte olup çoğı Rumeli kökenli idi, halen bölgede bulunan akrabalarından aldıkları haberlerde yakınlarının Bulgarlar tarafından öldürŪldükleri ya da topraklarından edildikleri, mallarının yağmalandığı, varlıklarının tehlike altında olduğunu öğrenmiş, tepki olarak deslerini bırakmış, öncelikle Mabeyn-i Hümayun'a bir şikayet dilekçesi sunmuşlar fakat herhangi bir yanıt alamamışlardır.

10 Mayıs 1876 tarihinde başlayan Talebe-i ulŪm gösterileri esnasında Midhat Paşa Adliye Nezareti'nden istifa etmiş, Çırpıcı çayırındaki köşkünde vakit geçirmektedir.

²³⁷ Midhat Paşa, a.g.e., s.184.

İngiliz kamuoyunda Talebe-i Ulûm hadiseleri ilk aşamada Osmanlı gayrimüslim nüfusuna karşı örgütlenen radikal dinci ve silahlı bir tedhiş hareketi olarak algılanmışsa da kısa süre içerisinde bu oluşumun son derece kontrollü bir biçimde iktidar değişikliği için bir araya gelmiş, belirgin siyasal hedeflere odaklanmış muhalif bir tepki hareketi olduğu anlaşılmıştır.

The Times gazetesinde, 15 Mayıs tarihinde İstanbul'dan gönderilmiş olan ve yazarının ismi belirtilmeyen bir mektup, olaylar hakkında etraflı bilgi vermektedir. Gazete mektubun yazarının gerçekliği abartmadan olduğu gibi aktarmak erdemine sahip ve olaylar hakkında kesin malumat verebilecek düzeyde cesaretli bir kişi olduğunu belirtmektedir.

İstanbul, Mayıs 15.

“Softaların gösterilerinin yanlış yorumlanacağı ve Türkiye’nin aleyhine kullanılabileceğini önceden tahmin ettiğim için bu mektubu yazıyorum. Tarafsız bir gözlemcinin tanıklığının alakanızı uyandıracağını düşünüyorum. Sizlere bu hareketi düzenleyen, yöneten ve provake edenlerin Hristiyanlara karşı olan fanatik Müslümanlar olduğu söylenecektir, bu doğru değil. Bu hareket sadece Rusya’ya yöneliktir, Hristiyanlar ile bir ilgisi olmadığı gibi, yüzlerce hristiyan da içinde yer almıştır. Harbiye Nezareti, Şeyhülislamlık ve Bâb-ı Âli önünde toplanan softalar Hristiyanlara, “Bize katılın. Bu bir hristiyan ya da müslüman meselesi değildir. Siz de bizim gibi bu memleketin çocuklarısınız. Biz özgürlük, bağımsızlık ve Türkiye’nin güvenliğini istiyoruz. Türkiye’nin düşmanları onu büyük bir suçun mümessili olana kadar hata yapmaya ve karışıklığa mecbur etmektedir” demişler ve sizi temin ederim ki, bu sözlerin işitildiği her yerde Hristiyanlar da softaları takip etmiştir. Softalar General İgnatiyeff’in oyuncağı olarak nitelendirdikleri Mahmud’un azlini istemektedir. Türkiye’nin son bir yılda yaptığı tüm hataların Rusya’nın etkisi yüzünden olduğunu savunmaktadırlar. İsyanın ilerlediği safhada Türkiye’nin savunmasını geri bırakan ve isyanın bastırılmasını engelleyen Rusya’dır, Türkiye’nin zayıf düşmesine sebep olacak mali kararlara yönlendiren Rusya’dır. Bir yandan isyancıları teşvik edip cesaretlendirirerek Türkiye’yi zayıf düşürürken diğer

yandan Avrupa'yı tedirgin eden yine Rusya'dır. Nüfusun aydın kesimini temsil eden softalar barışın yeniden tesisi için kendisini bu ihanet siyasetinin bir aleti haline getirmiş olan Mahmud Paşa'dan kurtulunması gerektiğini değerlendirmektedir. Bunlar beni eylemlerine katılmam için davet eden bir softa tarafından aktarılan gerekçelerdir. Kendisini takip ettim fakat eylemlerine iştirak etmedim. Daha sonra aşırı heyecanlı bir kesimin, bana göre agresif bir belirti olarak, Hüseyin (Avni) Paşa'nın iktidara getirilmesini talep ettiğini gördüm. İtiraf etmeliyim ki Sultan'ın seçiminin Rüştü Paşa'dan öteye gitmediğini duyunca rahatladım, bu sayede önemi çok abartılan Softaların buradaki hareketinin yalnız Rusya'ya yönelik olduğuna ikna oldum. Rus diplomasisinin temel maksadının Türkiye'nin damarlarındaki akışı akamete uğratmak ve imparatorluğun çözülmesinin kaçınılmaz olduğunu Avrupa'ya aksettirmek olduğu yönündeki kanaatin ne kadar güçlü olduğunu hayal edemezsiniz. Ne ölçüde bir değişimin Rusya'nın çabalarını nötralize etmeye kafi geleceğini bilemiyorum fakat Rüştü Paşa'nın iktidara getirilmesinin tek başına Rusya'ya yönelik tüm korkuları dengeleyebileceğini düşünmediğimi söyleyebilirim.

Gösteriler başladığından bu yana Berlin'deki Konferans ile ilgili tüm gelişmeler dikkatle takip ediliyor. Bu mektubu yazdığım esnada Konferans'ın en azından kamuoyu tarafından bilinmesi istenen kısımları açığa çıkıyor. Rusya'nın askeri müdahale prensibini kabul ettirmek istediği fakat başarılı olamadığını biliyorlar. Elçilere iletilen memorandumun baştan sona isyancıların menfaatine olduğu ve Türkiye'yi diplomatik dille suçlayan bir metin olduğunu biliyorlar. Türkiye Andrassy Notası'nda belirlenen reformları henüz gerçekleştirmemiştir derken gerçekte topyekün isyan hareketi içerisinde bulunan ve hükümetin reformları tatbik edebilecek kapasitede bir otoritenin temsili olmaksızın, hangi ülke olursa olsun kimsenin reformları hayata geçiremeyeceğini unutuyorlar. Tekraren buradaki en büyük soru, Türkiye'den iki aylık bir ateşkes isteneceği anlaşıyor. Bu iki aylık sürede Türkiye tarafından taahhüt edilen reformlar mı icra edilecek, yoksa iki ay boyunca sonu gelmeyecek yeni pazarlıklar mı sürdürülecek söylenmiyor; bu sayede Türkiye kıymetli iki ayı daha kaybedecek, isyancılar yeni bir kışa dolayısıyla yeni bir seneye daha erişecek, bu sayede Avrupa'nın şifa bulmaz, onarılamaz enkazını daha fazla speküle edebilmek imkanı karşılanacak. Son olarak bu memorandumun büyük

güçlerin gemilerinin bazı özel durumlarda Boğazlar'dan geçiş ile alakalı düzenlemelerinin İngilizleri Berlin'de uzlaşılan önerilere katılmasını olanaksız kılacağı iddia edilmektedir. Bu basit madde İngiliz siyasetinin 20 senedir sadık kaldığı müdahalesizlik ilkesini ihlal etmektedir. Hal böyle iken, iki aylık ateşkes süresine ilave olarak altı güçlü devletin yeni bir müzakere faslını açarak aralarında görüşmeye başlamalarının ne kadar zaman kaybettireceği kolaylıkla anlaşılmaktadır. Tüm bunlara mali sorunları, alacaklılara, demiryolu şirketlerine yapılacak kesintileri ve son olarak Selanik hadisesinden kaynaklanan korkuları eklediğiniz taktirde, ne kadar kasvetli bir manzaranın hüküm sürdüğünü ve büyük güçlerin gerçekte açıklık ve çözüm için hareket etmesinin ne kadar arzu edildiğini idrak edebilirsiniz. Aslında olayları bu yönü ile takip eden bir kişi nihai olarak şunu söyleyecektir : Avrupa'nın ne Türkiye'yi öldürecek ne de onun hayatta kalmasını tayin edebilecek kudreti bulunmamaktadır.”²³⁸

Gerçekten de İngiliz Basını'na Talebe-i Ulûm olayları ile ilgili düşen ilk haberler, “İstanbul'da Panik” benzeri başlıklar ile duyurulmakta, İstanbul'da softaların ve aşağı halk sınıflarından müslümanların Sultan'ı tahttan indirmek için entrika içinde olanların temin ettiği para ile revolver ve hançerler ile donandıklarını, hristiyanları yağma ve katliama hazırlandıkları, Ermeni ve Yunanlıları ölüm ile tehdit ettikleri, yabancı ziyaretçilerin ülkeyi terk ettikleri, yerleşik yabancıların ise ailelerini uzaklaştırdıkları anlatılmaktadır. Yaklaşan tehlikeden tedirgin olanlar Avrupa elçiliklerine başvurmakta, Avrupalı askerlerden oluşan gönüllü birlikler tertip edilmektedir.²³⁹

Pall Mall Gazette İstanbul'dan çelişkili haberler geldiğini bildirmektedir, bir kaynağa göre din adamları Sultan Mehmet Camiinde 5.000 kadar adam toplamış ve Padişah'a Şeyhül İslam ve Sadrazam'ın azlini talep eden bir heyet göndermiştir. Tehdit altındaki hristiyanlar koruma talebi ile konsolosluk binalarına sığınmaktadır. Viyana'da yayınlanan Politische Correspondenz gazetesini verdiği bilgilere göre ise bir nümayiş olmamakla birlikte, mevcut sükunet bir an bile bozulmamış sadece ilahiyat öğrencileri Sultan'a son derece saygılı bir şekilde Şeyhülislam'ın görevden azledilmesi için dilekçe vermiştir. Türk Basın Bürosu

²³⁸ The Times, 22 Mayıs 1876, s.7.

²³⁹ Manchester Times, 13 Mayıs 1876, s.5; Manchester Evening News, 13 Mayıs 1876, s.3.

tarafından yayın öncesi sansür denetimi kararı kaldırılmış, sadece Levant Herald Gazetesi'nin, İstanbul'da bulunan Rus elçisi İgnatieff için kullandığı yakışsız dil nedeniyle yayını durdurulmuştur.²⁴⁰

Morning Post Gazetesi İstanbul muhabiri 11 Mayıs tarihli mektubunda yaşanan olayları şu şekilde aktarmaktadır:

“Büyük bir devrimin habercisi olabilecek bir günün arifesinde yazıyorum. Bir süredir Sultan, başkentteki müslümanların en kötü şöhretlisi konumundadır. Onlar Sultan'ın ülkelerini hızla yıkıma sürükleyen bir kötü hükümet kliğinin tarafgirliği için feda ettiğini düşünüyorlar. Bazıları aslında daha ileri giderek Sultan'ın hataları ve deliliklerini suçlayarak, ancak radikal bir değişikliğin etkili olacağını bildiriyorlar. Türk mahfillerinde kaygı verici sözler verip veriştiriliyor ve memnuniyetsizlerin arasında en etkili Paşalar da bulunuyor. Kalabalık ve önemli bir sınıf olan softalar okulları kapatarak bir hareket başlattılar. Aniden vahşi bir heyecan egemen oldu, silah ve tüfeklerin fiyatı yükseldi, Türkler ve hristiyanlar göz konulan silahlara sahip olmak hevesi ile birbirini dürtükledi. Büyük bir güvensizlik hızla yayıldı ve hristiyanların müslümanlardan mı ya da müslümanların hristiyanlardan mı korktuğunu anlamak çok zor. Camilerin silah ile doldurulduğu biliniyor. Elçilik ve konsolosluklar önleyici tedbirler aldılar ve Frenklerin (Avrupalılar) çoğu hala daha rahatsız. Çeşitli durumlar bu rahatsızlığı yükseltiyor. Sokaktan geçtiği sırada General Ignatiev'i atının yularını eline geçirerek kendisini aşağılayan bir Türk'ü atını üzerine sürerek devirdi. General'in başka bir geçişinde "O domuzun kanını alacağız" şeklinde türkçe bir bağırış duyuldu. Ardından Selanik'teki cinayetler ve son olarak Sir Henry Elliot'un Kadıköylü İngilizlerden yeni kliselerinin açılışını erteleme ricası geldi. Törenin dün gerçekleşmesi ve gerekli tüm hazırlıkların tamamlanmış olmasına rağmen mevcut gerilimi dikkate alarak açılışın ertelenmesinin daha iyi olacağını söyledi.

Hristiyanlar konuşurken Türkler harekete geçtiler. Bu sabah 5 sularında 500 kadar softa (sayıları daha sonra 5 kat artacak) İstanbul camisinde buluştu ve Sadrazam,

²⁴⁰ Pall Mall Gazette, 15 Mayıs 1876, s.6.

Şeyhülislam ve Seraskerin hemen görevden alınmasını ve bir anayasa talep eden programı akdettiler. Bu koşullar, gerekirse daha güçlü tedbirler alınacağını güçlü olarak ifade eden belirgin bir ima ile saraya gönderildi. Daha sonra Şeyhülislam ziyaret edildi ve niyetlerini anlattılar. Sadrazam arandı, fakat halen kır evinde olduğu anlaşıldı. Şeyhülislam ve Mahmud, her ikisi de kendilerini Rus ve vatan haini olarak gören müslümanların büyük çoğunluğu tarafından nefret ediliyor. Mahmud'un babasının Bağdat'a büyük zararlar verdiği söyleniyor, kendisinin Türkiye'yi onursuzluğun kıyısına getirerek ateşe attığını ve hem sadrazam hem de Şeyhülislam'ın Ignatiev'in ayaklarına kapandıklarını söylüyorlar. Sultan güçlükle duraksadı. Korkunç bir endişe ile Çırağan sarayının üzerindeki bir köşke giden Sultan, ardı ardına asker sevkiyatı yapıyor, etrafında bulunan en az 4000 askere rağmen rahat değil. Mahmud ve Şeyhülislam hızla itibarını kaybetti ve Serasker de dahil, bunun üzerine softalar dağıldılar. Yeni Sadrazamın kim olacağı belli değil. Güvenilir kaynaklar eski Mehmet Rüştü Paşa olduğunu söylüyorlar. Softaların Sultan'a cami yolunda ikinci dilekçeyi sunacakları ve reddederse atından çekip düşürecekleri söyleniyor. Duruma bakılırsa Sultan Abdül Aziz son derece tehlikeli bir durumda ve bir kalkışmanın veliaht prens Murat'ı tahta çıkaracak bir devrim anlamına geleceği konusunda pozitif olabiliriz... Hristiyanlar arasından genel bir asabiyet hakim, farklı milletlerin tahliye gemileri Rus elçiliğinden gelecek bir işaret ile karaya çıkmaya hazır. Sir Henry Elliot büyük bir İngiliz firmasına iki gemi hazır etmesi talimatını verdi. Konsoloshuklar bir vurucu birlik oluşturuyor, Avusturya ve Rusya Elçilikleri Hırvatları bir araya çağırdı ve bireyler revolverlerini temizleyip hazır ediyorlar. Yaygaracılar bu gece bize bir saldırı planlandığını söylüyorlar. Her şeyden önce Türkler İstanbul'a ayak bastıklarından beri hristiyanlara yönelik bir katliam hareketine hiç girişmediler. Softalar hristiyanlar ile hiçbir sorunlarının olmadığını bildirdiler ve bunu da ispatladılar. Anlaşmazlıkları sultan ile, bizimle değil, tek yapmamız gereken sokaklarda bir kavga olursa evimizde kalmaktan ibaret. Önlem alınmasını eleştirmiyorum ama zamanından önce korku gösterilemsini onaylamıyorum. Kandilli ve Kadıköy Asya tarafında ve izole, bu nedenle kıyıda gece boyunca uzak durmak doğru fakat Pera'daki bir adamın pijamalar üzerindeyken ayakkabıları ile paltosunu taşımasını absürd buluyorum.

Türk borçlarının halledilmesi ile ilgili finansal projelerin yeni Sadrazamın elinde akıbeti ne olacak, şu anda kimse bunu söyleyemez. Mahmud 2.30'da imzalamaya söz verdi."²⁴¹

Göstericilerin sayısının 10.000'i aşması üzerine Abdülaziz, talebelerin gösterilerini bastırmak için nasihat heyetleri göndermiş, fakat talebeler dağılmamakta ısrar etmişler, Sadrazam ve Şeyhülislam'ın görevden alınmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Mahmud Nedim Paşa mevkiini muhafaza etmek düşüncesi ile Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi yerine Anadolu kazaskerliği payesini almış olan Gürcü Şerif Efendi'nin tayinini ve isyanda rolü olduğuna inandığı Midhat Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılmasını Padişah'a teklif etmiştir. Abdülaziz bu teklifi kabul etmekle birlikte, önce Hüseyin Avni Paşa'yı Meclisi Vükelâ'ya atamış, sonra da Mahmud Nedim Paşa'nın isyanı bastırmakta yetersiz kalacağı düşüncesi ile onu azletmiş yerine Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'yı getirmiştir. Mahmud Nedim Paşa, herhangi bir itirazda bulunmadan sadaret mührünü teslim ettikten sonra Bebek'teki yalısına çekilmiştir.²⁴² Hüseyin Avni Paşa Seraskerliğe, Hüseyin Hayrullah Efendi Şeyhülislamlığa, Midhat Paşa da Vükela heyetine memur edilmiştir.²⁴³ Softalar Mehmet Rüştü Paşa'nın yerine Midhat Paşa'nın Sadrazam olarak atanmasını, Rüştü Paşa'nın ise meclis-i Vükelâ'nın başına getirilmesini talep etmektedirler.²⁴⁴ Osmanlı siyasetinde The Daily News gazetesi softalar için, "Softalar besbelli bilinçli ya da bilinçsiz olarak yeniçerilerin rolünü oynamaya talipler" yorumunu yapmaktadır. Osmanlı başkentinde bu tarihte redif (yedek) ve paralı asker harici yaklaşık 1.600 düzenli asker bulunmaktadır. Çoğu Anadolu'da bulunan paralı askerin de eğitimsiz ve düzensiz olmaları hesaba katılarak kolaylıkla softaların tarafına geçebilecekleri düşünüldüğü taktirde, Sultan'ın üç yöneticiyi gözden çıkarması akıllı bir tercih gibi görünmektedir.

Softaların Padişahın kendisinden talep ettikleri iki istekleri bulunmaktadır. Bunların ilki Padişahın 50.000 liralık aylık maaş dışında hiçbir ödeme almamasıdır. İkincisi ise ulusal meclisin tesis edilmesi ile alakalıdır. İlk istek talebe hareketinin olmazsa olmazı olarak kabul edilmektedir. Devletin başında mutlak bir idareci bulunduğu sürece tüm reformlar nihai

²⁴¹ The Morning Post, 18 Mayıs 1876, s.6.

²⁴² The Times, 20 Mayıs 1876, s.8.

²⁴³ Karal, E.Z., a.g.e., C.3. s.100.

²⁴⁴ The Daily News, 17 Mayıs 1876, s. 5.

olarak işlevsiz kalmaktadır. Sultanın tek başına böyle mutlak bir idareyi yürütebilmesi için ihtiyacından fazla parayı istiflemesi ve bu nedenle para ile ilgili talepleri devletin tüm organlarında düzeni bozmaktadır. Aynı zamanda İslam devlet yönetiminde meşveret emretmektedir, buna uygun bir meclis ve anayasa gereklidir.²⁴⁵

Berlin’de yayınlanan North German Gazette, Talebe-i Ulûm hareketi karşısında Rusya’nın görüşlerini aktarmaktadır, buna göre Mahmud Paşa ve Şeyh-ül İslam’ın düşüşü hakkında İstanbul’dan gelen bilgi, beklenmedik olmasının dışında, kabul edilemez bir izlenim yaratmıştır. Sadece Rusya değil, diğer güçlerin de güvenini kazanan Mahmud Paşa’nın istifası ile Türkiye’nin meselerin barışçıl çözümüne yönelik çabaları kayıp gitmiştir. Gazete Türkiye’nin değişik çevrelerinden gelen hristiyanların, müslümanların şiddet eylemleri ile tehditlere karşı korunma için yalvaran telegraf dilekçelerinin Rus elçiliğine ulaştığını ve bu nedenle geleceğin umut kırıcı olmaktan öteye geçemeyeceğini yazmaktadır. Gazeteye göre, doğru ve enerjik bir adam olan Midhat Paşa’nın atanması, eski Türk partisinin ruhuna işaret eden ve her zaman isyancılara karşı savaşta ısrarcı Hüseyin Avni Paşa’nın geri çağırılmasına göre daha az üzücüdür. Bu gelişmeler nedeniyle Gortschakoff, özellikle Mahmud Paşa’nın düşüşü konusunda son derece irite olmuştur.²⁴⁶

The Times gazetesine göre Mahmud Nedim Paşa’nın aksine, Serasker Hüseyin Avni Paşa isyancılara karşı sert tedbir almakta çekinmeyecek mizaçta bir devlet adamı idi. Midhat Paşa hem ise Jön Türkler’in başı, hem de yabancı devletlerin nüfuzuna karşılık Osmanlı ve anayasacı, kısmen de İngiliz yanlısı siyasi kişiliğe sahip idi, Sultan’ın mutlak yönetimine karşılık bir denetim mekanizması kurulması teklifi kabul etmediği için hükümetten ayrılmış, yeniden atanması bu sefer devrimci bir süreç ile birlikte yeni reformlara öncülük edebilirdi. Sorulması gereken asıl soru bu değişimin mevcut Sultan ile mi, yoksa onsuz mu gerçekleşeceğidir. Sultan’a karşı olan softaların bu konudaki umutları az olmakla birlikte, Sultan’ın kudretine denk güçlü bir dirence de sahiptirler.²⁴⁷ Gazetenin ifade tarzı ve dili neredeyse olacakların habercisi gibidir.

²⁴⁵ The Daily News, 23 Mayıs 1876, s.6.

²⁴⁶ The Morning Post, 18 Mayıs 1876, s.6.

²⁴⁷ The Times, 20 Mayıs 1876, s.8.

Talebe-i Ulûm hareketinin arzu edilen siyasi sonuçlara ulaşması ile birlikte, softalar Osmanlı siyasetinde bundan sonra dikkate alınması gereken yeni bir güç merkezi olarak belirmiştir. İngiliz basınına göre daha önce fanatik dinciler olarak tanımlanabilen ilahiyat ve hukuk öğrencileri, aslında barışsever ve hayırhah bir güç olduğunu kanıtlamış ve bu sayede popülaritelerinin zirvesine tırmanmışlardır. Ulema sınıfı tarafından yönlendirilen bu öğrenciler içlerinden seçtikleri temsilciler heyeti eliyle Padişaha ilettikleri dilekçeler ve düzenli gösterileri ile başarıya ulaşmışlardır. Cuma namazı sonrası yanında nazırları ile birlikte yeni sadrazam Sirkeci İskeleyi'nden Bâb-ı Âli'ye kalabalık bir askeri eskort ve halk topluluğu ile birlikte gelmiş ve sonrasında yeni atamaların duyurulduğu Padişah fermanı okunmuştur. Midhat Paşa'nın Sadrazam olarak atanması istenmektedir, fakat kendisine önce Bursa Valiliği teklif edilmişse de Midhat Paşa tarafından kabul edilmemiştir.²⁴⁸

Bir hafta sonra 19 Mayıs 1876 tarihinde Midhat Paşa mazuliyet maaşı olan 10.000 kuruş maaş ile Meclis-i Vükela üyeliğine tayin edilecektir.²⁴⁹ Midhat Paşa'nın emsallerine göre çok düşük bir maaş ile istihdam edilmesi²⁵⁰ Sultan Abdülaziz arasındaki gerilimin devam ettiğinin bir göstergesi sayılabilir. Nitekim Padişah'ın geleneksel Cuma selamlığına çıkmaması ve namazını saray içerisindeki özel camide kılması da bu gerilime yorulabilir.

The Times gazetesi yarı anayasal bir yönetimin hem Müslümanları hem de yatıştıracağını ve olası bir taht değişikliği neticesinde Abdülaziz'in 8.000.000 lirayı aşkın kişisel servetinin Osmanlı maliyesini rahatlatacağını savunmaktadır.²⁵¹ İçinde bulunulan durum “esne ya da kırıl” halidir, bir önceki hükümet ile benimsediği siyaseti sürdürme imkanı bulunmayan Padişah'ın yeni nazırlar ve ulema ile sürtüşmesi, zorunlu değişikliklere ayak diremesi, zaten zor durumda olan Osmanlı Devleti'ni kaotik bir sürece taşıyacaktı.

²⁴⁸ The Times, 23 Mayıs 1876, s.8.

²⁴⁹ Korkmaz, A., a.g.e., s.300.

²⁵⁰ İnal, İ.M.K., a.g.e., C.1 s.336-337.

²⁵¹ The Times, 23 Mayıs 1876, s.8.

9.5. SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İ

Softaların isyanı yatıştıktan sonra Sultan Abdülaziz Şehzade Murat Efendi başta olmak üzere, tüm şehzadelere sayfiyelerinden dönmelerini irade etmiş ve göz hapsine aldirmıştı. Başmabeyinci Hafız Mehmed Bey'i Şeyhülislam kapısına göndererek yeni Şeyhülislam önünde ulemaya şu iradesini tebliğ etmişti :

“Devletin şevketini, hukukunun muhafazasını temin eylemek azmiyle bir misli görülmemiş zırhlı donanma yaptırdım. Berrî kuvvetlerin takviyesi maksadıyla ordularla nev-îcâd top ve tüfek ve mühimmat aldirdım. Âmâl-i mülûkânem asayişin idamesi iken bazı ulemanın tefevvuhata cüretleri takbihe ve muahezeye layık ise de bu kere affa nail oldular. Lâkin tekrar böyle bir hale cesaretlerinde düşman için hazırladığım silahları onların üzerinde kullanırım.”²⁵²

Bu iradenin içeriğinden Abdülaziz'in Yeniçeri Ocağı'nın muhalefet yöntemine öykünen Talebe-i Ulûm'un, aynı tavrı bir kez daha sergilediği taktirde sonunun da tıpkı Yeniçeri Ocağı gibi olacağı yönünde şiddetli bir ikazda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu iradeye karşılık olarak ulema lisanından bir bağlılık ve itaat mazbatası yapılarak Padişaha arz olundu ise de, ulemanın aksine hükümet değişiklikleri ile birlikte Padişah'ın sert ikazı memleketin geneline hakim olan endişe ve huzursuzluğu dağıtmaya yetmemiştir. General İgnatiyeff hakkında suçlayıcı ve ağır bir makale yayınlayan Levant Herald gazetesinin yayını durdurulmuşsa da²⁵³ makalenin tamamı ertesi günlerde bir çok İngiliz gazetesinde aynen yayınlanmıştır.²⁵⁴

Genç Türkler politik etkilerini giderek artırmakta, Türkiye'nin başka ülkelerin vesayetine girmeden reformları uygulaması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu hareketin lideri Bulgaristan başta olmak üzere sonrasında da görev yaptığı tüm vilayetlerdeki başarılı çalışmaları ile tanınan Midhat Paşa olarak görülmektedir. Genç Türkler her ne kadar Midhat

²⁵² Şehsuvaroğlu, H. Y., *Sultan Aziz Hayatı – Hal'i – Ölümü*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı. İstanbul, 1949, s.79.

²⁵³ Levant Herald gazetesi kapatıldıktan sonra “Moniteur du Commerce” ismi ile yayın hayatını sürdürmüştür.

²⁵⁴ The Daily News, 23 Mayıs 1876, s.6.

Paşa ile ilgili hedeflerine ulaşamamışlarsa da, yine de aynı görüşün mensubu sayılan Mehmet Rüştü Paşa'nın sadrazamlığı Midhat hükümetinin habercisi olarak değerlendirilmektedir.²⁵⁵

Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'dan öncelikle tüm gücüyle anayasal programı uygulaması ve Sultan'ın giderlerini sınırlaması beklenmektedir. Pall Mall Gazette 14 Mayıs tarihinde İstanbul'dan yazılan bir makalede, Saray'ın cüzdanının ipleri ele alınınca saray danışmanlarının ve yordakçılarının imtiyaz ve ayrıcalıklarının da ortadan kalkmaması için direneceklerini fakat bu sefer ızdıraplarından cesaret alan halkın liderlerinin Sultan'ın yeğeni ve tahtın varisi Murat Efendi ile anlaşma halinde olduğu ve ikinci bir hareketin Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ile neticelenmesine kimsenin şaşırması gerektiğini yazmaktadır.²⁵⁶

Osmanlı tarihinin 19. yüzyılın en önemli siyasi olaylarından birisi sayılabilecek Abdülaziz'in hal'inin, olay gerçekleşmeden yaklaşık iki hafta öncesinden İngiliz basınında gündeme getirilmesi, keskin bir siyasi öngörü ya da olacakların açık habercisi olarak değerlendirilebilir. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ile bir kenara istiflemiş olduğu 4 milyon sterlin ve 8 milyon adet devlet senedi hazineye aktarılacak, halefi tarafından imzalanacak ferman ile Anayasa ve Millet Meclisi / Parlamento tesis edilecektir. The Times Gazetesi, darbeden dört gün önce bu oyunun daha fazla devam edemeyeceğini ve softaların popülaritesini yitirmiş Sultan'a tahammüllerinin kalmadığını, Murad Efendi'nin Eyüp Sultan Cami'ne getirilip Osman'ın kılıcını kuşanmasının yirmi günü bulmayacağını yazmaktadır.²⁵⁷

Genç Türklerin Midhat Paşa'nın Sadareti ile ilgili talepleri karşılık bulmasa da, Şeyhülislam'ın değiştirilmiş olması onlara önemli bir stratejik üstünlük sağlamaktaydı. Kuran'a dayalı İslam hukukunun egemen olduğu Osmanlı Devlet idaresinde, aynı zamanda İslam aleminin halifesi sayılan Padişah'ın hal edilebilmesi için bu duruma icazet veren bir fetvanın Şeyhülislam tarafından verilmesi gerekli idi. Dolayısıyla Sultan Abdülaziz'e karşı girişilecek bir tahttan indirme girişiminin kabul edilebilir bir siyasal eyleme dönüşebilmesi

²⁵⁵ Daily Telegraph & Courier, 24 Mayıs 1876, s.5.

²⁵⁶ Pall Mall Gazette, 24 Mayıs 1876, s.10.

²⁵⁷ The Times, "Crisis in Turkey", 26 Mayıs 1876, s.8.

için, bu eylemin hukuki ve dini kanadının güvence altına alınması gerekli idi. Daha sonra Midhat Paşa ile birlikte Taif Kalesine sürgüne gönderilecek olan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal edilmesi planında fetvanın gücünü temsil edecektir. Yine İngiliz basınının bu faktörü hadiseler cereyan etmezden evvel siyaseten tanımış ve teşhis etmiş olması dikkat çekicidir.²⁵⁸ Avrupa'da halkın, ordunun ve ulemanın desteğini yitirmiş Sultan'ın hem sakladığı şahsi servetini korumak hem de askeri olarak daha muhafazalı olduğunu düşündüğü için ikametini Çırağan'dan Dolmabahçe'ye taşıdığı ve kısa bir süre içerisinde tahttan indirilebileceği dedikoduları konuşulmaktadır.²⁵⁹

Midhat Paşa'nın bu dönemde Sultan Abdülaziz'in, bütün Osmanlı tebaasının hürriyet ve özgürlük ve eşitliği ve devlet adamlarının yetki ve sorumluluk esaslarını gösteren bir Kanun'u derhal ilan etmesi durumunda, tahttan indirilmesine gerek kalmayabileceğini düşünüyordu. Nitekim Sultan Abdülaziz'in validesi aracılığı ile Sultan'a iletilmek üzere bir kanun taslağı hazırladığını Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'ya yazdığı bu mektupta²⁶⁰ belirtmektedir:

Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa Hazretlerine

Bu gün yine huzuru Padişahi'de devlet ve milletin selamet ve saadet-i ahvaline büyük ders olacak ıslahat-ı ceride ve muntazamanın icrası için devamlı istirahatda bulundum. Bir müddet kendi kendime düşündükten sonra durumun müşkülâtını itiraf ve ıslahatın lüzum ve icrasını tasdik ile kabahati Mahmud Nedim Paşa'ya atfettiklerinden, bu defa da tarafı sadaret penahilerinden Valide Sultan Hazretlerine lazım gelen nasihatler ifa ve taahhüt altına alınacak olursa tebdili hareket etmek hayırlı olur. Zâtı Hazreti Padişahi'ye olan şu maruzatı acizanem Hüseyin Avni Paşa Hazretlerinden gizli kalması icabedeceği cihetle, ona göre hareket etmek yüce fikirlerinize ait olmakla. Ol babta.

Sene 1923 (1876)

Midhat

²⁵⁸ The Standart, 26 Mayıs 1876, s.3.

²⁵⁹ The Graphic, "The Eastern Question", 27 Mayıs 1876, s.530.

²⁶⁰ Midhat Paşa, a.g.e., s.187.

Midhat Paşa'nın hazırlamış olduğu bu layiha ele geçirilememiştir, fakat Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan imzasız bir layiha belgesi²⁶¹ büyük olasılıkla Midhat Paşa'nın hazırlamış olduğu kanun taslağından özetlenmiştir.

Berlin Memorandumu'nu yayınlayan üç kuzeyli güç, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne kaba bir dille elzem gördükleri reformları dayatıyor, yerine getirilmemesi halinde Osmanlı'nın siyasi varlığının ortadan kaldırılmasına varan tedbirlerin zor kullanarak uygulanması gerektiğini savunuyorlar, alttan alta Osmanlı'ya egemen olan İslam geleneğinin zihniyet olarak çağdaş yönetim anlayışının ve gelişimin önündeki en önemli engel olduğunu, böyle bir zihniyetin Hristiyan nüfusun yaşadığı toprakları çağın gereği olan asgari düzene kavuşturmak konusunda yetersiz kalacağı fikrini işliyorlardı. İngiliz siyaseti ise bunun aksine, Osmanlı Devleti'nin tek adama dayalı keyfi yönetiminin anayasal ve parlamenter bir denetim mekanizması ile sınırlanması halinde, başarılı valilerin kısıtlı imkanlar ile kendi bölgelerinde yarattıkları hızlı değişim ve dönüşümden anlaşılabilceği üzere ülkeyi istikrara kavuşturacak reformların uygulanması sayesinde sahip olduğu ekonomik zenginliklerin akılcı bir şekilde değerlendirilmesi ile kısa sürede kalkınabileceğini savunmaktadır. İlahiyat öğrencilerinin sebep olduğu başarılı dönüşüm ise gerçekte İslam'ın ve Müslüman zihniyetinin gelişimin önünde engel olmadığının esaslı bir göstergesi kabul edilmektedir.

Mevcut teorilere göre aydınlanma ve çağdaşlaşmanın önündeki en büyük engel sayılan softaların hareketinin gerçek karakteri söylenildiği gibi İslam'ın ayrılmaz parçası sayılan bağnazlık ve tutuculuktan ibaret olsa idi, İslam teolojisi ve Kuran şeriatı öğrencilerinin koşulsuz olarak, tüm dünyada İslam'ın halifesi ve peygamberin elçisi sayılan Sultan'ın etrafında toplanmaları gerekirdi. Oysa onlar tüm karalama ve kışkırtmalara rağmen, soğuk kanlı bir şekilde barışçıl ve ılımlı eylemleri ile ve hatta bazı Hristiyan devletlerin reform hareketlerine örnek olacak şekilde, kansız bir devrim gerçekleştirerek ruhani liderleri sayılan Şeyhülislam'ı değiştirmiş, devletin menfaatine olacak isteklerinde ısrarcı olmuşlardır. İsteklerini açık ve önceden tasarlanmış bir şekilde dile getiren softalara karşı ne halktan ne de ordudan bir itiraz gelmemiştir.

²⁶¹ DABOA, Y. EE. 21/29, H-24-04-1293.

Başlangıcında dinci fanatik bir eylem olarak nitelendirilen hareket, Hristiyan tebaanın özgürlükleri ile çakışmadığı gibi toleranslı ve ılımlı yaklaşımı ile onların da güvencesi haline gelmiştir. Türk reform hareketi dışarıdan gelen baskılarla değil ancak içeriden gelen tepkiler ile gerçekleşebilir. Türk Hükümeti'ne bugüne kadar verilen diplomatik notalar, protokoller ve memorandumların başarısızlığı ortadadır. Din Türkler için hayati öneme sahip bir prensiptir, buradan doğacak bir yenileşme hareketi sadece dinsel bir hareket olarak kalsa dahi Türk yönetim sistemine olumsuz etki eden fenalıkların ortadan kaldırılmasına hizmet edebilir. İngilizler yenilikleri tehdit ile dışarıdan dikte etmek yerine Osmanlı'da içeriden kaynaklanan yenileşme çabalarını saygı ile karşılayarak desteklemelidir.²⁶² Bu sağduyulu ve gerçekçi değerlendirmelerin ışığında, Osmanlı'da arzu edilen değişimin, tarihin bu zaman diliminde örneğin Çin'de (Tai-ping) ya da Japonya'da monarşik despotizmi zayıflatan, fakat aynı zamanda geleneksel dokuyu muhafaza eden reformlar ile batı dışı modernlik ve değerlerinden taviz vermeden çağdaşlaşmak bağlamında benzeştiğini söyleyebiliriz. Bu çerçevede, İngiliz kamuoyu algısına göre Osmanlı Devleti'nin hayrı ve selameti önündeki gerçek engel olarak, keyfi idarede direten Sultan ve menfaatleri onunla ortaklaşmış saray çevresine odaklanılmaktadır.

“Buradaki durumun ehemmiyetini okurlarınızdan saklamak yanlış bir tutum olacaktır, hadiselerin mevcut durumu çok ciddidir ve hızla daha da tehlikeli hale gelmektedir. Hiçbir zaman ortalığı velveleye veren bir kişi olmadım. Sizlere defaaten çok sade bir şekilde anlattığım gibi, Türkiye'nin gelecek yıllar da dahil olmak üzere hesabını kapatması mümkün değildir, Türkiye tüm alacaklılarına eşit şekilde adaletli davrandığı taktirde Türk bono sahiplerinin kendilerini çok daha tedbirlerle yüzleşmeye hazırlamaları gerekmektedir. Sizlere burada yaşananlarla ilgili aylardır ortalıkta dönen, Türk toplumunun topyekün çözülüşü ve anarşi, isyan ve yağmacılığın hüküm sürdüğüne dair binbir dedikoduyu anlatmayacağım. Ben hala kötümserlerin günün sonunda yanılmış olacaklarını umut ediyorum, fakat bir yandan da kendimi onların görüşlerine meyletmek zorunluluğunda hissediyorum. Mevcut durum çok kötü olmakla beraber, kötünden daha berbat bir hale doğru ilerlemektedir. Nisan hisselerinin ödemelerinin ertelenmesi ile başlayan finansal kriz bir kabine krizine dönüştü. Bu hadise İngiltere ya da Fransa'da bir kabine krizine dönüştü, oysa

²⁶² The Standard, 27 Mayıs 1876, s.5.

Türkiye kabinesi İngiltere ve Fransa ile herhangi bir dayanışma içerisinde olmadığı gibi, Türkiye’de bakanlardan birisi bile çekilmedi, kabine sarsılmadı. Sizler İngiltere’de Türkiye’nin bir aristokrasiye sahip olmadığını, seçkinlerinin olmadığını, bir tüccar sınıfının bulunmadığını, basın olmadığını, kamuoyunun olmadığını idrak edemiyorsunuz. Burada kamuoyu yoktur. Burada kamu sefaleti vardır. Burada sıkıntının her türü altında ezilen bir halk vardır. Perişanlığın eşiğinde olduğundan şikayet etmeyen bir adam zor bulunur, işte bu perişanlık Türk hükümetinin kötü yönetiminden kaynaklanmaktadır. Kötülük herhangi bir sınıf ile sınırlı değildir, toplumun tüm sınıflarını kaplamıştır. Yoksulluk Paşa’nın sarayının kapısında oturur; yoksulluk askerin tayinini böler, yoksulluk ekim yapamayan köylünün tarlasındadır, yoksulluk esnafın çocuğunu vurur, yoksulluk dul kadının aylığını keser, yoksulluk ekinsiz tarlalarda gelecek yılın hasadını alamadığı için açlıktan ölmektir. Türkiye’de aristokrasi yoktur, seçkinler yoktur, burjuva yoktur, basın yoktur, kamuoyu yoktur. Peki ne vardır. Türkiye’nin bir Sultan’ı vardır. Sadrazam onun özel kaleminden başka bir şey değildir. Diğer nazırlar da, sadrazamın katipleridir. Eğer sadrazam güçlü ise, keyfine göre onları kullanır, gerektiğinde kurtulur, güçsüz ise onlar sadrazamdan kurtulur...

Geçen hafta kalabalık bir grup kadın, çoğunluğu dul, Harbiye Nezareti önünde uzun süredir ödenmeyen maaşları için feryat ettiler. Bu gün binlerce işçi Kadıköy’den gelerek Maliye Nezareti etrafını sararak öfkeli çılgınlık ile ödenmeyen ücretlerini talep ettiler. Eğer bu insanlara ödeme yapılmazsa son çare yağmaya başvuracaklar. En ufak bir darbeye yerle bir olacak kağıttan bir kulenin üzerinde yaşıyoruz. Tüm bu hadiseler yaşanırken, Herr Krupp’un kendisine hediye ettiği büyük silahtan oldukça etkilenen Sultan’ın silah başı 25.000 liraya üç adet daha sipariş ettiğini Basiret gazetesinden okuyoruz. Nisan kuponlarının ödemesinin Sultan tarafından alıkonularak saray harcamalarına ayrılmasını teklif ettiğini öğreniyoruz, sizce bu daha ne kadar sürecek?”²⁶³

Midhat Paşa anılarında saltanat değişikliğinden başka çarenin kalmadığı düşüncesinin halk efkarında yerleşerek herkesin buna hazırlandığını anlatmaktadır. Sözü edilen saltanat

²⁶³ The Standart, “The Financial Crisis”, 18 Nisan 1876, s.2.

değişikliği gerçekleşmeden bir hafta önce İngiliz basınında kısa bir süre içerisinde Abdül Aziz'in tahttan feragat edebileceği olasılığı konu edilmektedir.²⁶⁴

Neredeyse tüm kahvehanelerde halk korkusuzca aynı konuyu konuşmaktadır, mesele Müslümanın Hristiyan ile olan meselesi değildir; Müslüman ve Hristiyan'ın pervasız hükümet, bencil ve müsrif saray ile olan meselesidir.²⁶⁵

Times Gazetesi'ne göre Abdül Aziz'in tahttan indirilmesi şaşırtıcı değildir, özellikle son üç haftada yaşanan olaylar toplumu bir değişime hazırlamıştır. Reformcuların seçtiği yöntem Batı düşüncesi ile uyumludur, Softalar ve yeni Türkiye partisi Anayasal bir yol takip etmektedir. Abdül Aziz'in 15 yıllık kariyeri umudu öfkeye dönüşen halkın tepkisi ile sonlanmıştır.²⁶⁶

Rüştü Paşa'nın göndermiş olduğu resmi telgrafa göre, Abdül Aziz'in tahttan indirilmesini imzalayan hükümet kabinesinin tamamı Murat Efendiyi, V. Murad sanı ile Sultan ilan etmiştir. Şimdilik doğal olarak yeni kabinenin başı olarak görülen Midhat Paşa'nın liderlik ettiği reformların uygulamaya geçip geçmeyeceği belirsizdir.²⁶⁷

²⁶⁴ Pall Mall Gazette, 23 Mayıs 1876, s.6; Liverpool Daily Post, 24 Mayıs 1876, s.5.

²⁶⁵ Western Times, 30 Mayıs 1876, s.8.

²⁶⁶ The Times, 31 Mayıs 1876, s.11.

²⁶⁷ The Times, 31 Mayıs 1876, s.7.

Nazırlar Abdülaziz'in Hal' Kararını Görüşüyor

THE EASTERN QUESTION—THE MINISTERIAL COUNCIL AT WHICH THE DEPOSITION OF THE LATE SULTAN WAS DECIDED UPON
SKETCHED BY A RESIDENT IN CONSTANTINOPLE

Yerde bir Türk halısı, duvarda çerçevelenmiş bir Kur'an ayeti, bir kanepa, bir koltuk ve ayaklı bir sigara küllüğünden oluşan genişçe ve boş bir odada; sağda arkası dönük olarak Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa, yanında Serasker Hüseyin Avni Paşa, yanında Vezir-i Azam Mehmet Rüştü Paşa, tek olarak oturan Genç Türkler Hareketinin lideri Midhat Paşa ve ayakta Halil Şerif Paşa. ²⁶⁸

²⁶⁸ The Graphic, "Deciding Upon Sultans Deposition", 24 Haziran 1876, s.1.

Sultan'ı gerekli reformlar için ikna etmek için verdikleri çabalar boşa çıkınca, Sadrazam, Şeyhülislam, Hüseyin Avni ve Midhat Paşa'lar Sultanın hal edilmesine karar vermişlerdir. Alınan bu tedbirin gerekçesi Sultan'ın ülkeyi tehlikeye atan tutumunu değiştirmeyeceğinin anlaşılmasıdır. Gece yarısı, Dolmabahçe Sarayı denizden ve karadan olmak üzere askerlerce çevrilmiş, halde Redif Paşa tarafından Abdül Aziz'e halkın kendisini tahttan indirdiği bildirilmiş ve sarayı halefine teslim etmesi istenmiştir. Hal kararının kendisine tebliğ edilmesi üzerine büyük öfkeye kapılan Abdül Aziz, sarayın askerlerce çevrilmiş olduğunu görüp direnmenin faydasız olduğunu anladıktan sonra ailesi, hane halkı ve 53 kayık dolusu haremi ile birlikte asker eşliğinde Topkapı Sarayı'na götürülmüştür.

Daily Telegraph gazetesi, Midhat Paşa'nın tüm vilayet yöneticilerine hitaben bir kararname yayınladığı, buna göre yabancı temsilcilikler ya da gayrimüslimlere yönelik olası bir saldırıdan bizzat sorumlu tutulacaklarını bildirdiğini yazmaktadır.²⁶⁹

Abdül Aziz'in hal edilmesi ile görünüşte Osmanlı Devleti için yeni bir sayfa açılmış, yeni bir başlangıç umudu yaratılmıştır. Fakat bu durum Osmanlı'nın iç dinamiklerinden çok Avrupa siyasetinin güç dengeleri ile alakalıdır. Uzaktan müdahale kapasitesine sahip iki devlet, deniz gücü ile İngiltere, kara gücü ile Rusya birbirlerini dengelemektedir. Benzer şekilde Avrupa anakarasının iki büyük gücü Almanya ile Fransa da birbirlerinin aksi istikamette hareket ederek bir anlamda karşılıklı güçlerini nötralize etmektedir. Aynı durumun İtalya ve Avusturya için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Büyük güçlerin diplomatik mücadelesi bir büyük dünya savaşına dönüşene değin, Osmanlı Devleti bu denge oyunundan istifade ederek ayakta kalmaya çalışacaktır.

Benjamin Disraeli 1 Haziran 1876 tarihinde Avam Kamarası'nda Türkiye'deki son durum üzerine verilen soru önergesi üzerine söz almış, şimdilik Türkiye'de durumun oldukça sakin olduğunu belirttikten sonra taht değişikliği nedeniyle Berlin notasının resmi olarak Türkiye'ye iletilemediğini ve bu vesile ile bu konunun önemini yitirmesine ilişkin umudunu dile getirmiştir.²⁷⁰

²⁶⁹ Daily News, 1 Haziran 1876, s.6.

²⁷⁰ Hansard, HC Deb, 1 Haziran 1876, vol 229, cc1521-2.

9.6. SULTAN V. MURAD'IN TAHTA ÇIKIŞI

Sultan Murad elbette bütün gelişmelerin başından beri içinde idi, fakat hassas mizacı, veliaht bulunduğu dönemde sarayda yaşadığı korku dolu günlerin üzerindeki olumsuz etkisi ve alkole olan düşkünlüğü yaşanacak gerilim dolu olaylar ile bir araya geldiğinde yavaş yavaş bozulan psikolojisi artık çökme noktasına gelecek ve tüm hesapları bir anda altüst edecek gelişmelerin yaşanmasına sebep olacaktır. Murad Efendi, Abdülaziz'in veraset usulünde değişiklik yaparak yerine oğlu İzzettin Efendi'yi geçirmek istediğini biliyordu, bu nedenle Abdülaziz'in son dönemlerinde gerek Yeni Osmanlılar üzerinden yürüttüğü hazırlık, gerek ise kendisini bir alternatif olarak gören General Ignatiyeff ile yürüttüğü müzakereleri göz önünde bulundurarak saray istibdadının el verdiği ölçüde tedbirli ve tetikte geçirmek ve bu nedenle tehlikeli bir vaziyette bulunmak durumunda kalmıştır. Aslında amcası ile yapmış olduğu Avrupa seyahatinde görmüş olduğu ilgi, özellikle İmparator Napolyon'un kendisi ile özel olarak görüşmek isteği Abdülaziz'i tedirgin etmiş, bu durum onun seyahat dönüşü İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'na kapatılarak sıkı bir göz hapsine alınmasına neden olmuştu. Fransızca öğrenimi yasaklanmış, Türkçe kitaplar bile kendisinden uzaklaştırılmıştı.²⁷¹

Cevdet Paşa açık bir şekilde Midhat Paşa'nın gizlice talebe-i ulum hareketini örgütlemekte olduğunu yazmaktadır.²⁷² Fakat bu hareketin finansmanının kısmen Hristaki Efendi aracılığıyla bir hayli borçlanan Murad Efendi tarafından karşılanmakta olunduğu da bilinmektedir.²⁷³ Buna rağmen 31 Mayıs'ta yapılması planlanan darbenin Murad Efendi'nin bilgisi haricinde bir gün öne çekilmesi, 30 Mayıs sabahı iki tabur askerle Dolmabahçe'yi kuşatan Süleyman Paşa'yı bir anda karşısında gören Murad Efendi başına gelebilecekler ile alakalı endişeye kapılmış, saraydan çıkmak istememiştir. Bu durum, yani ölüm korkusu Murad Efendi'nin psikolojik yapısında önemli bir kırılma noktası olmuştur. Biat töreninin Topkapı Sarayı'nda icra edilmesi adeti bozularak, Serasker Kapısı'nda tören gerçekleştirilmiştir. Murad Efendinin gelişinden önce olayın gizli tutulmasına gayret

²⁷¹ Pall Mall Gazette, "Some Antecedents of Murad V", 28 Haziran 1876, s.5.

²⁷² Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., C.1, s.92.

²⁷³ Terzi, A., *Sarayda İktidar Mücadelesi: Saray Mücevher İktidar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.92.

edilmesine rağmen²⁷⁴ devletin ileri gelenleri, memurları ve koşarak gelen halk Bâb-ı Seraskeri²⁷⁵ Meydanı'nı ve Beyazıt civarını doldurmuştur.²⁷⁶

Tüm işlemler mükemmel bir düzen içerisinde yürütülmüş, yeni sultanı ilk olarak Fransa, İtalya ve İngiltere tanımışlardır. Halk mutlu hadiseyi heyecan ile desteklemiş, halkın memnuniyet ve neşesi gece vakti aydınlatılan İstanbul Boğazı'na ve diğer vilayetlere yansımıştır. Türk ve yabancı gemiler göndere bayrak çekmişlerdir.²⁷⁷ Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı için üç gün üç gece boyunca tüm yurttta şenlikler düzenlenmiştir. Bu sevinç gösterilerinin arkasında ülkenin içinde bulunduğu mali buhran, politik kriz ve Balkanlar'daki kayıpların doğurmuş olduğu sıkıntıların ortadan kaldırılmasına yönelik bir umut bulunmaktadır.

Sultan V. Murat'ın cülûsu ile kabinede bir değişiklik yapılmamakla birlikte Ticaret Nazırı Sadullah Paşa Mabeyn-i Hümayun Başkatipliği'ne getirilmiştir. Aslında Midhat Paşa Mabeyn Başkatipliği'ne Ziya Bey'i önermiştir, fakat Hüseyin Avni Paşa'nın karşı çıkması nedeniyle önerisi kabul edilmemiştir. Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa'nın önemli gördüğü reformlara özellikle anayasa ve parlamento fikirlerine sıcak bakmamaktadır.

Yeni denklemde Hüseyin Avni Paşa silahlı gücü, Midhat Paşa ise politik gücü temsil etmektedir. Midhat Paşa'nın maksadı meşrutiyet iken Hüseyin Avni Paşa Abdülaziz'i hal etmek ve eski düzeni aynen sürdürmek taraftarı idi. Midhat Paşa biat merasimi tamamlandıktan sonra,

“Padişahımızın tahta çıkmaları münasebetiyle olageldiği gibi çıkarılacak hattın nasıl olması gerektiğini görüşelim” diyerek dileğini ortaya koymuş, buna karşılık Hüseyin Avni Paşa ve Mabeyn Başkatibi Sadullah Bey, “Padişahımız millet meclisi teşkil etmek istemiyor. Milletimizin görgü ve terbiyesi buna elverişli değildir. Ancak orta yerdeki emniyetsizliği gidermek için devletin idaresini kuvvetli kanunlarla

²⁷⁴ Mithat, A.H., a.g.e., s.157.

²⁷⁵ Bugünkü İstanbul Üniversitesi Merkez Binası.

²⁷⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.188.

²⁷⁷ The Times, 1 Haziran 1876, s.5; The Times, “The New Sultan”, 2 Haziran 1876, s.5.

*güçlendirmek ve bunlar arasında mali işleri düzeltmelidir. Padişahımızın da arzusu budur” sözleri ile karşılık vermişlerdir.*²⁷⁸

Etkili bir isim olan Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa’nın ülkenin idaresi konusunda yaşadıkları fikir ayrılığı, daha sonra Sultan V. Murad üzerinde daha fazla etki sahibi olabilmek için üstü örtülü bir çatışmaya dönecektir. İngiliz kamuoyunda Yeni Osmanlılar ve Midhat Paşa’nın anayasa önerisine karşı çıkması durumunda kısa bir süre içerisinde kanlı olayların yaşanabileceği beklentisi mevcuttur.²⁷⁹

The Standart gazetesi İstanbul muhabiri bir sonraki yazısında da bu gerilimden bahsetmektedir. Hüseyin Avni Paşa askerinin sempatisini kazanmış ve entrika işlerinde usta bir devlet adamıdır, fakat Midhat Paşa ve Yeni Osmanlılar onun için güçlü bir rakiptir. Gazete muhabirinin kanaati bir ay içerisinde Midhat Paşa’nın sadrazam olacağı yönündedir.²⁸⁰

Bu arada, Namık Kemal’in de aralarında bulunduğu Yeni Osmanlılar’ın önemli isimleri ve önceki yönetim döneminde sürgüne gönderilmiş bulunan devlet adamları geri çağırılmıştır. Sadrazam yurtdışı görevinde bulunan Türk elçiliklerine bir ıslahat programının ivedilikle hayata geçirileceğini telgraf ile bildirmiştir. Yayınlanan Hatt-ı Hümayun ile mevcut kabinenin görevine devam edeceği, Sultan’a ait 60.000 kesenin ve Saltanatın özel mülklerinden elde edilen gelirlerin devlet hazinesine aktarılacağı bildirilmiştir. Bu kararname uyarınca, bütçe denkliliği sağlanacak, finansal vaziyet ve kamusal eğitim acil olarak geliştirilecek, Adalet Nezareti ve Şûrâyı Devlet yeniden organize edilecektir.

Sultan V. Murad, imparatorluğun tehlike altında olduğunu ve bunun yanlış yönetim usullerinden kaynaklandığını kabul etmektedir.²⁸¹ Ayrımsız olarak tüm bireylerin refah ve özgürlüklerini güvence altına almak için İmparatorluğun tüm tebaası için en uygun olan hükümet yapısı düzenlenecektir. Hatt Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasındaki

²⁷⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.119.

²⁷⁹ The Standart “*Split in the Turkish cabinet*”, 6 Haziran 1876, s.5.

²⁸⁰ The Standart “*The Old And The New Sultan*”, 8 Haziran 1876, s.5.

²⁸¹ The Times, 8 Haziran 1876, s.9.

dostluk bağlarının daha da yakınlaşması ve Sultan'ın Tanrının inayeti ve milletin arzusu ile tahta çıkarıldığı ifadeleri ile son bulmaktadır.²⁸²

Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı 6 Haziran tarihli bir resmi yazı ile yabancı elçiliklere duyurulmuş, Avusturya, Rusya ve Almanya yeni sultanı tanıdıklarını bildiren yazılar ile mukabele etmişlerdir.²⁸³

²⁸² The Times, 2 Haziran 1876, s.5

²⁸³ The Times, 10 Haziran 1876, s.7

9.7. ABDÜLAZİZ'İN ÖLÜMÜ

Haremi ile birlikte Topkapı Sarayı'na nakledilen Abdülaziz, halefi Murad'a iki mektup yollamıştır, bu mektuplar sayesinde hem Murad'ın saltanatını kabullenişini hem de içinde bulunduğu psikolojik durumu birinci elden anlaşılabilmektedir. Mektupların ilki Vakıf Gazetesi'nde yayınlanmıştır:

“Evvela cenab-ı Allah’a ve saniyen atebe-i şevketlerine sığınırım. Cülus-ı hümayunlarını tebrik ile beraber hizmet-i millette sa’y ü gayret etmiş isem de muvaffak olamadığıma teessüf ve zat-ı mülukânelelerinin muvaffakiyetlerini temenni ederim. Milletin itilası şanına ve devletin temin-i istikbaline vasıta-i müstakille olabilecek esbabı zat-ı mülkdarilerine amade etmiş olduğumu feramuş buyurmazlar ümidindeyim. Mürüvvet ve insaniyet sıkılmışlara yardım etmek meziyetini gösterdiğinden bulunduğum tengna-yı ıstıraptan halas ile bir mahall-i mahsus tayinini rica eder ve Saltanat-ı Osmaniye’yi sülale-i Abdülmecid Han hazretlerine terk eylerim.”²⁸⁴

Bu mektupta Abdülaziz saltanatı Sultan Murad'a terk ettiğini yazılı olarak beyan etmekle birlikte kullanmış olduğu “sülale-i Abdülmecid Han hazretleri” ifadesi saltanat üzerinde Mecidiye ve Aziziye sülalelerinin rekabetini açık eden bir belge mahiyetinde olması nedeniyle de önemlidir. Abdülaziz mektubunda içinde bulunduğu durumu bir nevi kabir azabı olarak değerlendirilebilecek tengna'yı ıstırap kelimeleri ile ifade etmekte ve ikamet etmekte bulunduğu Topkapı Saray dairesinin elverişsizliği nedeniyle bir başka özel mekana nakil edilmesi ricasında bulunmaktadır. Alternatif mekanlar kendisine bildirilerek istek ve arzusu sorulmuş, kendisi Fer'iyye Sarayı'nı tercih etmesi üzerine bu dairenin tertip edilme işine girişilmiştir.

²⁸⁴ Vakıf Gazetesi, 8 Haziran 1876, s.1; The Times “Sultan Abdul Aziz and Sultan Murad”, 15 Haziran 1876, s.10.

Sultan V. Murad'ın yanıtı Abdülaziz'i teskin etmeye yöneliktir:

“Tezkire-i aliyezi kemal-i dikkat ve rikkatle mütalaa eyledim. Hakkımda şayan buyurulan eltaf-ı celilerine teşekkürden başka diyeceğim yoktur. Mücerret mukadderat-ı ilahiye olan şu hal üzerine hakk-ı alilerinde müterettip zimmet fütüvvet ve mürüvvet ne ise icrasını diriğ etmeyeceğime kalb-i alileri şehadet eder. Aram buyurulan mahallin hal-i harabisine gelince buna vukuf-ı sahih olmayarak mücerret hazır bu mahal idiği haber verilmesine mebni ihtiyar olunmuş ise de şimdi ona bir çare aranmakta olduğu gibi sair suretle esbab-ı huzur ve aramışlerine bezl-i mesai olunacağını temine ibtidar ederim”²⁸⁵

Sultan V. Murad'ın yanıtı üzerine Abdülaziz bir mektup daha yazmıştır, fakat Osmanlı gazetelerinde yer almayan bu mektup arşivlerde bulunmamaktadır. Dönemin tanıklarından ve uzun zamanlar Abdülhamid'in nazırı olmuş olan Mahmud Celaleddin Paşa, bu mektupların ikisini gördüğünü fakat maalesef kopyalarını almadığını belirtip, aklında kaldığı kadarıyla ikinci mektubun şu ifadeleri içerdiğini yazmaktadır:

“Önce Allah'a, sonra kapına sığındım. Elimle silahlandığı asker bana karşı ayaklandı. Bizim başımıza gelen felaketi Rabbim sana göstermesin. [...] Allah ve Resul aşkına beni buradan kurtar; çünkü canımdan emin değilim. Neyim varsa hepsi sana helal olsun. Bundan böyle her ne verilirse ona kanaat edeceğim.”²⁸⁶

Sultan Murad amcasının acıklı bir üslupla yazılan mektubuna cevabında onu rahatlatmaya çalışmaktadır:

“Bu defa dahi irsal buyurulan tezkire-i seniyeleri mütalaa ile hakikaten müteessir oldum. Dünkü işarım veçhile nezd-i halisanemde en ziyade fikrim ve kastım olan istirahat-ı vücudiyeleri kaziyesidir. Saray-ı Atikte istihzar olunan mahallin adem-i kabiliyeti muahharan taayyün etmesiyle Ortaköy'deki dairenin hemen tanzimine teşebbüs edildi. Teessüf ederim ki bugün yetiştirilemediğinden inşallah cemi-i

²⁸⁵ Eldem, E., *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, C. 1, s.31.

²⁸⁶ Eldem, E., a.g.e., s.31; Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.119-120.

levazımı yarın ikmal olunarak oraya nakl-i alileri mukarrerdir. Böyle ahval üzerine münasip olmayan mülahazat ile efkâr-ı âliyenizi itap ve tahdiş buyurmamalarını rica ederim. Zira maazallahu teala zatınızın değil hanedanınızdan birisi hakkında zerrece bir zarar vukuunu tasavvur bile Allah hakkı için kimsenin hatırına gelmemiştir. Kendinizi evlad ü hanedanınızla cenab-ı Hakk'ın ve Resul-ı Ekrem sallallahu teala aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin savb u himayet-i âliyesinde cemi-i hatardan masun bilmenizi kemal-i ehemmiyetle beyan ederim.”²⁸⁷ ²⁸⁸

Sultan V. Murad'ın bu yanıtı kurşun kalem ile taslak olarak Midhat Paşa tarafından yazılmıştır. Buradan akli melekelerini tam olarak kullanamayan Sultan'ın özel yazışmalarına kadar Midhat Paşa'nın birebir denetimine tabi olduğunu söylemek mümkündür. Midhat Paşa ilk günler Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Hayrullah Efendi ile birlikte Sultan Murad'ın yanında sarayda kalmıştır, sonrasında ise neredeyse her gün Sultan Murad ile birlikte olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan Abdülaziz saltanat tahtından düşürülüşünün dördüncü günü deniz yolu ile Ortaköy Feriye Sarayı'nda kendisi için tahsis edilen daireye yerleştirilmiştir. 4 Haziran Pazar günü Abdülaziz kollarını bir makas ile kesmiş ve kan kaybından ölmüş olarak bulunmuştur. Aşağıdaki telgraf Osmanlı Devleti'nin yurtdışı temsilciliklerine gönderilmiştir:

“Muhterem efendimiz ve hükümetini acı ile etkileyen üzücü bir hadise gerçekleşmiştir. Bir süre önce zihinsel dengesizlik belirtileri göstermiş olan Abdül Aziz Han, bu sabah kendisini Çırağan Sarayı'ndaki odasına kilitleyerek, önceden gizlemiş olduğu bir makas ile kol damarlarını keserek intihar etmiştir. İmparatorluk hükümeti ivedilikle tüm yasal adımları yerine getirmiş ve vaka ile ilgili olarak bir tıbbi rapor hazırlanmıştır. Bu rapor bir an evvel sizlere gönderilecektir. Tüm nazırlar, askeri ve mülki yüksek erkân ile birlikte Efendimizin cenaze töreninde hazır bulunacaklar ve merhum, Sultan Mahmud'un mezarlığına defnedilecektir.”²⁸⁹

²⁸⁷ Eldem, E., a.g.e., s.31.

²⁸⁸ DABOA, Y.EE. 22/2.

²⁸⁹ Manchester Courier and Lancashire General Advertiser “Suicide of the Ex-Sultan”, 10 Haziran 1876, s.4.

Abdülaziz'in tahttan indirildikten kısa bir süre sonra intihar etmesi İngiliz kamuoyunda geniş yankı bulmuştur. Ana hatları ile zaten bunalımlı bir ruh hali içerisinde olan Abdülaziz'in yardımcılarında istediği bir makas ile her iki kolunun damarlarını kesmek sureti ile intihar ettiğini, hadisenin akabinde yabancı elçiliklerde ve İstanbul'un çeşitli hastanelerinde görevli 19 hekimin²⁹⁰ Çırağan Sarayı'na çağrılarak mevtayı müşahade ettikleri, kollarındaki kesik izlerinden başka bir darp izi gözlenmediği, detaylı otopsiye Türklerin geleneklerinden dolayı izin verilmediği, bu çerçevede genel kanının hal' edilmiş sultanın intihar ettiği yönünde olduğunu yazmaktadırlar.

Olayı haber boyutu ile ele alan İngiliz basınının yanı sıra özellikle medikal alanda çalışan akademik yayınların da konuya ilgi gösterdiğini görmekteyiz. Sağlık bilimleri üzerine çalışan yapan periyodik yayınlarda, eldeki verilerin ışığında mevtanın vücudunda herhangi bir darp izine rastlanmadığı, mevcut kesik izlerinin açık bir şekilde intihar vakasına işaret ettiği, daha önce bir katilin kurbanının damarlarını keserek ölümüne sebep olması, ya da öldükten sonra damarlarını kestiği vuku bulmadığı için böyle bir olay yaşanmış olsa dahi vücutta darp izlerinin bulunması gerektiği fakat tıbbi raporlara göre vücutta herhangi bir darp izinin bulunmadığının belirtilmesi nedeniyle intihar dışı bir seçeneğin son derece zayıf olduğu vurgulanmaktadır.²⁹¹

İngiliz kamuoyundaki değerlendirmelerde İngiliz sefareti hekimi Doktor Edward Dalzel Dickson'un olayın kesinlikle intihar olduğuna dair görüşleri öne çıkmaktadır, fakat diğer bir taraftanda tahttan indirilmiş bir Osmanlı padişahının zaten yaşamını sürdürmesinin olanaklı olmayacağı konusunda bir ön kabul de bulunmaktadır. Bu vahim olay aynı zamanda başta Midhat Paşa olmak üzere, Yeni Osmanlı hareketi için Osmanlı kamuoyu nezdinde olumsuz ve talihsiz bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

²⁹⁰ Abdülaziz'in naaşının muayenesi sonucu hazırlanan tabib raporunun Türkçesi için bkz : DABOA, Y.EE. 17/25; Fransızcası için bkz: DABOA, Y.EE. 17/26.

²⁹¹ The Medical Examiner, "Death of Abdulaziz", 9 Haziran 1876; The British Medical Journal, "Report on the Death of Ex-Sultan Abdul Aziz Khan", 8 Haziran 1876, s41-42; The British Medical Journal, "The Death Of The Ex-Sultan Abdul Aziz", 9 Haziran 1876, s.51-52; The British Medical Journal, "The Death Of Sultan Abdul Aziz", 10 Haziran 1876, s.740; Lancet – The Broad Arrow "The Death Of Abdul Aziz", 10 Haziran 1876. s.762.

İntihar vakası yaşandığında Midhat Paşa İstanbul'daki evindedir, bu nedenle olay yerine en geç gelenlerdendir. Midhat Paşa, Merhum hakanın bulunduğu odada validesi, evlatları ve üçyüz kişiden fazla cariyesi ile birlikte bulunmasından hareketle olayı cinayet değil, padişahın kendi nefsine suikastı olarak nitelendirmektedir.²⁹²

²⁹² Midha Paşa, a.g.e., s.193

9.8. ÇERKES HASAN VAKASI

Sultan V. Murad'ın tahta çıkışından bir hafta geçmiş olmasına rağmen halk nazarında cülusunu simgeleyecek olan kılıç alayı töreni henüz gerçekleştirilememiştir. Törenin 9 Haziran günü gerçekleşmesi planlanmıştı, fakat Abdülaziz'in ölümü gerekçe gösterilerek bu tarih 12 Haziran Pazartesi gününe ertelenmişti.²⁹³ İngiltere kamuoyunun bundan sonraki süreçle alakalı genel beklentisi, V. Murad'ın cülus töreninin yapılmasından sonra özgürlükçü kanadın kazandığı zafer sonrası Midhat Paşa'nın bir an önce anayasal reformlar üzerine çalışmaya başlaması ve meşruti yeni rejime geçilmesi yönündedir.²⁹⁴

Sultan V. Murad'ın kılıç alayının henüz gerçekleştirilememiş olması, yabancı elçilikler nezdinde de bir gergin havanın egemen olmasına neden oluyordu. Tam da bu esnada 15 Haziran akşamı yaşanan beklenmedik olay İngiliz Basını'nın manşetlerine "İstanbul'da Suikastlar" başlığı ile düşecektir. Abdülaziz'in dördüncü kadını iken Edadil Kadın'ın vefat etmesi üzerine üçüncü kadınlığa yükselen Neş'erek Hanım'ın kardeşi olan Çerkes Hasan isimli bir subay²⁹⁵, o hafta Midhat Paşa'nın konağında toplanan Vükelâ Meclisi toplantısını basarak Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Hariciye Nazırı Mehmed Raşid Paşa'yı öldürmüş, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa'yı yaralamıştır. Midhat Paşa'nın hademesi Ahmet Ağa ve sonradan yetişen zaptiye neferinden 4-5 kişi ve Bahriye Kolağası Şükrü Bey'i de kurşun yağmuruna tutarak öldürmüştür. Yakalandıktan sonra sorguya çekilen Çerkes Hasan bu eylemi merhum Abdülaziz ve ölen ablasının intikamını almak için gerçekleştirdiğini söylemiştir. Yapılan tahkikat sonucu geçmişte Hüseyin Avni Paşa'nın kendisini Bağdat'a göndermek istemesi nedeniyle yaşadığı gerginlik yüzünden kişisel husumeti olduğu anlaşılmıştır.²⁹⁶

Katilin yakalanmasından sonra vükelâdan arta kalanlar toplanıp durumu değerlendirirler ve yapılan hareketin Abdülaziz'in intikamını almak amacı ile düzenlenmiş

²⁹³ The Manchester Evening News, 12 Haziran 1876, s.2

²⁹⁴ Bazı gazeteler anayasanın ilan edileceği tarih ile alakalı tahminlerini yazmaktadır, bkz. : The Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, "The Eastern Question" 12 Haziran 1876, s.8; York Herald, 12 Haziran 1876, s.5

²⁹⁵ Eldem, E., a.g.e., s.39

²⁹⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.197

geniş ölçüde bir hareket olarak kabul etmişlerdir. Bu nedenle Sultan Murad'ın ikamet etmekte olduğu Yıldız Sarayı'na haber gönderilerek, sarayı muhafaza için tedbir alınır. Olayın İstanbul'da duyulması üzerine genel bir isyan hareketinin başlangıcı olarak algılanmış, yabancı elçiler limanda bulunan sefaret gemilerine iltica etmeyi düşünmüşlerdir. Daha sonra olayın tek failinin bulunduğu anlaşıldıktan sonra bu endişeler yatışmıştır.²⁹⁷

Sadrazam Mütercim Mustafa Reşid Paşa tarafından Paris'te bulunan Osmanlı elçisine gönderilmiş aşağıdaki telgraf The Times gazetesinde yayınlanmıştır:

Konstantinopol – 16 Temmuz – Saat 06:45
Sadrazam'dan Osmanlı Büyükelçisine – Paris

*Perşembe gecesi Hüseyin Avni Paşa ve Raşid Paşa zatualilerine karşı işlenen suikasti üzümlere bildiririm. Suikastçı Hasan, harp okulunu teğmen rütbesi ile dört yıl önce terketmiş, akabinde Bağdat'ta bulunan silahlı kuvvetlere komutan olarak atanmış Çerkes milliyetinden bir kişidir.*²⁹⁸

Çeşitli durumlar neticesinde alıkonmuş ve farklı görevlerde istihdam edilmiştir. Neticede binbaşı rütbesine yükseltilem Hasan bir bahane ile görevlendirildiği birliğe katılmayı reddetmiş ve bu nedenle tutuklanmıştır. Dün itibarı ile serbest bırakıldıktan sonra, önce Serasker'in sayfiye konağına gitmiş, kendisinin Midhat Paşa'nın konağında Vükelâ Meclisi toplantısına katılmakta olduğunu öğrenmiş ve orada kendisini takip etmiştir. Konakta kendisini hala yaver zanneden zaptiye Hasan'ın toplantı salonuna girmesine izin vermiştir. Hasan cebinden çıkardığı bir silahı Hüseyin Avni Paşa'nın üzerine boşaltmıştır. Orada bulunan diğer kişilerin kendisini etkisiz hale getirmek için davranışları sonucu, Raşid Paşa, Ahmet Ağa, Midhat Paşa'nın bir hizmetlisi ve bir asker, aynı akibete uğramışlardır. Bahriye Nazırı ve bir asker yaralanmışlardır. Suikastçı tutuklanmıştır. Buradaki detaylardan da

²⁹⁷ Karal, E.Z., a.g.e., C.3 s.360.

²⁹⁸ Çerkes Hasan Bey, 1872 yılında Harbiye Mektebi'nden yüzbaşılık rütbesi ile mezun olmuş, Altıncı Ordu'nun merkezi Bağdat'a gitmesi gerekirken saraydan gördüğü himaye ile Bağdat'a gitmemiş, sırasıyla Dâr-ı Şûra-yı Askeri yaverliğine, bir müddet sonra Hassa yaverliğine ve son olarak da Yusuf İzzettin Efendi'nin yaverliğine getirilmişti. Hal'den sonra Çerkes Hasan'ın İstanbul'da kalmasını tehlikeli bulan Hüseyin Avni Paşa onu binbaşılık rütbesi ile Altıncı Ordu'ya tayin etmiştir. Bkz. Korkmaz, A., a.g.e., s.308.

*anlaşılacağı üzere cinayetin ana motifi kişisel intikamdır ve politik bir nitelik taşımamaktadır.*²⁹⁹

The Standart Gazetesi Abdülaziz'in hal'i ve intiharı sonrasında gelişen bu trajik olayı Türklerin, Avrupa'nın hiçbir noktasında hüküm sürmemesi ve Bursa'ya geri sürülmesi gereken iflah olmaz barbarlar olduğu görüşünü savunanlar için bir fırsat olacağını değerlendirmektedir.³⁰⁰ Haberde Çerkes Hasan'ın alkollü olduğu belirtilmektedir ki böyle bir bilgi Türkçe kaynaklarda bulunmamaktadır. Bu olayın kişisel bir husumet mi, yoksa Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin devamı ile ilişkilendirilebilecek ardışık siyasi komplolar zincirinin bir ayağı mı olduğu henüz açık değildir. Rusya karşıtı olan ve milliyetçi kanadı temsil eden Hüseyin Avni Paşa'nın suikastının, Abdülaziz'in hal'i ve Veliaht Murad Efendi'nin tutulduğu göz hapsinden kurtulup tahta yükselmesi süreçlerinin baş aktörü olması sebebiyle önemli siyasal sonuçları olacaktır.

Hariciye Nazırı Mehmed Raşid Paşa ise Hüseyin Avni Paşa'nın aksine, Midhat Paşa'nın siyasal programına meyleden bir siyasi kişilik idi. Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa'da hal sırasında ve sonrasındaki gelişmelerde şahsen yer almış önemli bir şahsiyettir. Bu hali ile Çerkes Hasan Vakası bir yönü ile siyasal devrimin öncü kadrosuna büyük darbe vurmuş ve parıltılı bir halk hareketi olarak başlayan devrimi intihar ve siyasal cinayet hadiseleri ile kanlı ve karanlık bir atmosfere bürünmesine sebep olurken, diğer taraftan yeni rejimin gölgelenmesini saymazsak Midhat Paşa'nın siyasal programının Hüseyin Avni Paşa gibi bir rakibini ortadan kaldırarak bir anlamda önünü açmıştır.

Avusturya National Zeitung Gazetesi kendilerine bu olayın Midhat Paşa'nın bir tertibi olduğu bildirildiğini yazmıştır. Midhat Paşa'nın kendi evinde, en büyük rakibini ortadan kaldıran bu planlı katliamdan kaçmayı başarmış olmasına dikkat çekilmektedir.³⁰¹ Softa hareketinin birinci hedefi Abdül Aziz'in hal'i ise, ikinci hedefi de Genç Türklerin lideri olan Midhat Paşa'nın Sadrazamlığı idi, Midhat Paşa siyasetine muhalif olan, Midhat Paşa'nın yeni Anayasa teklifini reddeden Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan V. Murad üzerinde

²⁹⁹ The Times, 17 Haziran 1876, s.7.

³⁰⁰ The Standart, 17 Haziran 1876, s.4.

³⁰¹ Pall Mall Gazette, "The Murders At Constantinople", 17 Haziran 1876, s.1.

etkinlik kurarak ipleri eline alması bu grup tarafından arzu edilen bir durum olmayacaktı. Özellikle son dönemde iki lider arasındaki görüş ayrılıkları iyice su yüzüne çıkmış, bu nedenle vükela neredeyse çalışamaz hale gelmişti. Hüseyin Avni Paşa anayasa ve reformlar ile gelecek değişime inanmayan, savaş yanlısı muhafazakar bir karaktere sahipti. Dost devletler olarak anılan yabancı güçlerin tüm muhalefetine rağmen Balkanlar'daki isyanları doğrudan askeri güç ve şiddet ile bastırmak konusunda her türlü riski göze almaya hazırdı. Avrupa basınının önemli bir bölümü bu hadiseyi savaş taraftarları ile reform taraftarları arasında bir siyasal iç hesaplaşma olarak değerlendirmekte idi.

Osmanlı iç siyasetini ilgilendiren olayların belirli menfaat odakları tarafından saptırılarak, isimsiz mektuplar ile gazete yayınları üzerinden farklı bir siyasal algı oluşturma çabalarını sıklıkla tesadüf edilmektedir. Fransız Courrier de France gazetesinde yayınlanan ve verdiği detaylar üzerinden gerçekdışı olduğu kolaylıkla anlaşılabilen bir şifreli mektup bu konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir. 17 Haziran tarihli bu telgrafın isimsiz sahibi anlattıklarının gerçek olduğu konusunda güvence vererek cinayeti açıkça Midhat Paşa'nın bir tertibi olarak aksettirmektedir.

“Bu karanlık drama hakkında size söyleyeceklerimin hepsi doğrudur, 4 Haziran sabahı, Hüseyin Avni Paşa, üç koruma ve iki katibi ile birlikte Dolma Bahçe'ye gelmiş ve Murad'ın huzuruna çıkmıştır.³⁰² Sultan ile görüşmeleri saat 13.00'e kadar sürmüş, Sadrazam ve Midhat Paşa'nın gelmesi üzerine görüşme sonlandı. Midhat Paşa'nın yanında onu takibeden uzun boylu, koyu ve soluk tenli, softa kıyafeti giyen ve işareti taşıyan genç bir adam bulunmaktadır. Midhat Paşa içeri girdikten sonra bu adam kendisini dışarıda bekliyordu. Midhat ve Hüseyin dışarıya birlikte çıkmışlar ve Midhat softaya “kesilen baş yeniden çıkmaz” diye fısıldamış, bir işaret yaparak Hüseyin ile birlikte at arabasına binmiştir. Saat 22.00'de aynı softa Midhat'ın evindedir ve giriş holünde Midhat çabucak şu gizemli sözleri söylemiştir : “Perdeyi ört”. Akabinde Softa çekilmiş ve altı gün boyunca İstanbul'da gözükmemiş fakat Pera'nın belirli sokaklarında varlığı fark edilmiştir. Ayın 11'inde aynı kişi

³⁰² Edhem Eldem'in yayınlanmış olduğu Sultan Murad'ın kabul günleri ve ziyaretçi isimlerinin bulunduğu tabloda 4 Haziran (Pazar) günü kimseyle görüşmemiş olduğu, Hüseyin Avni Paşa ile yapmış olduğu en yakın tarihli görüşme kaydının 10 Haziran tarihine ait olduğu anlaşılmaktadır. Mektupta bahsedildiği üzere 11 Haziran tarihi içinde bir ziyaret kaydı bulunmamaktadır. Eldem, E., a.g.e., s.46.

Dolmabahçe civarında tekrar belirmiş, fakat bu sefer üzerinde bir yüzbaşı üniforması bulunmaktadır. Midhat kendisini Murad'a tanıtmış ve gece geç saatler kadar süren bir görüşme yapmışlardır. Yüzbaşı bindikleri kayıkta Midhat'ın evine kadar eşlik etmiş ve ertesi sabah Pera'da görülmüştür. Ayın 14'ünde, sabah dokuzda, bir zabıt Midhat Paşa ve yüzbaşıya Sultan'dan bir mesaj getirmiştir. Yazışmayı okuduktan sonra Midhat, “ana sütü ile edinilen karakteri hayat değiştirir” demiş yüzbaşı da “Allah muvaffak etsin” diye yanıt vermiştir. 15'i akşamı yüzbaşı yeni emirler almak üzere gelmiştir.

Saat 10'u 10 gece vükela toplantısının mekanına yerleşmiştir. Kendisine eskort eden ve evin etrafında nöbetçi olarak yerleştirdiği bir düzine zaptiye bulunmaktadır. Harbiye zabıtlarına bir miktar alkol servis edilmiş ve Hasan nazırların bulunduğu odanın yan tarafına konumlandırmıştır. Kayserili Paşa saat dokuzda gelmiş ve sarayda Sultan ile görüşmekte olan Hüseyin Paşa'yı beklemektedir. Midhat ve Raşid saat 10.30 gibi gelmişlerdir. Gece yarısı heyet tamamlanmıştır. Midhat'ın gözdesi Ziya Bey hakkında tartışılmaktadır, Hüseyin ve Raşid kendisini görevden almak konusunda ısrar etmektedirler. Yaklaşık yarım saattir yürümekte olan Midhat bir anda salonun sol tarafındaki büyük kapıya doğru giderek yüksek sesle haykırdı. Akabinde Hasan ve bir düzine zaptiye odaya doluştular. Midhat bir köşeye sığırdı. Hüseyin koltuğundan doğrulduğu esnada vuruldu. Bir boğuşma başladı. Raşid yardım isterken hançerlendi. Kayserili Paşa Midhat'ın üzerine yürüdü, kılıcını çekti fakat ardarda atışlar ile omuzundan ve kalçasından vuruldu. Bağırış üzerine yetişen yaveri Şükrü Bey revolver ile Midhat'a ateş etti. Fakat Midhat Paşa'nın eski koruması Ahmed Aya fedakerane bir şekilde kendini araya atarak kurşunu yedi. Sırtından vurulan Şükrü yere kapaklandı. Korkunç dram sona erdiğinde Midhat ayakta kalan tek nazırdı. Midhat'ın emri ile Kayserili yaraları sarılmak üzere taşındı. Daha sonra arabasına binen Midhat, Regulus'un Roma'yı terk ettiği gibi³⁰³ sakin bir şekilde saraya gitmek üzere ayrıldı. Kendini evinde kabul eden ve Midhat Paşa'nın korumasına güvenen Hasan ile ilgili hiç kaygılanmamış, Hasan sabaha karşı yorgun

³⁰³ Kahraman Roma Generali Marcus Atilius Regulus, Birinci Kartaca Savaşı'nın ardından Kartacalılar'a esir düşmüş, Kartacalılar kendisini halkını barış anlaşımasına ikna etmek üzere Roma'ya geri göndermiş, fakat Regulus Romalıları barış yapmamaları ve direnmeleri için uyarmış ve ardından Roma'yı terk ederek kendisini Kartacalı düşmanlarına teslim etmiş, işkencelerle dolu bir ölümü göze almıştı.

bir şekilde Sadrazam'ın evine gitmiştir. Tutuklanıp Seraskeriye'ye götürüldükten sonra gizemli bir şekilde kaybolmuş, daha sonra asıldığı söylenmesine rağmen ben kendisini Dolmabahçe hareminde güvende olduğunu tahayyül ediyorum. Bu korkunç öykünün sonuçlarını değerlendirmeye girişmeyeceğim. Ben gerçekleri dile getirdim, ahlaki değerlendirmesini siz yapın. Büyük düşmanlarından kurtulan Midhat şu anda tek efendidir.”³⁰⁴

Dönemin görgü tanıklarının anlatımları, olayların akışı ve tarihsel belgelerdeki ifadeler ile uyumsuz bu isimsiz mektupta Midhat Paşa, Çerkes Hasan ve Sultan Murad bu olayın tasarlayıcısı ve failleri olarak suçlanmaktadır.

İngilizler genel olarak Midhat Paşa gibi entelektüel seviyesi yüksek bir kişinin bu siyasal probleme böyle bir cinayet ile çözüm arayabileceğine ihtimal vermemektedir. Diğer taraftan bunun bir çözüm olduğu ve Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünün savaş yandaşlarını yatıştırmaya yetebileceği konusu da bir hayli tartışmalıdır. Bu hadisenin yukarıda belirtilen politik amaçlara ulaşmak için tezgahlanmış bir eylem olduğunun açığa çıkması aksine büyük bir tepki doğuracak ve savaş taraftarlarını siyasi olarak güçlendirecektir. Daily News Gazetesi, Çerkes Hasan'ın yakalandıktan sonra sorgusu sırasında zaptiye askerini öldürdüğü ve Midhat Paşa'yı öldüremediği için üzgün olduğunu söylediğini iddia etmektedir.³⁰⁵

İstikbal Gazetesi'ne göre bu haber yalandır.

“Katil böyle bir şeyi söylememiş, yalnız Avni Paşa'nın işini bitirdim, artık şimdi beni ne yaparlarsa yapsınlar demiştir. İşte işin meydana gelme sebebi tamamen şahsi bir garezdir.”

sözleri ile gazete olayda Midhat Paşa ile alakalı kişisel bir husumet söz konusu olmadığını savunmuştur.³⁰⁶

³⁰⁴ The Manchester Evening News, “Midhat Pasha Accused Of Instigating The Assassinations”, 19 Haziran 1876, s.2; The Daily News, 19 Haziran 1876, s.5.

³⁰⁵ Pall Mall Gazette, 17 Haziran 1876, s.8.

³⁰⁶ İstikbâl Gazetesi, 18 Haziran 1876, s.1-2.

Standart Gazetesi'ne göre ise kişisel saikler ile tamamen bağımsız hareket eden bir fanatiğin eseri olan bu trajedi, Doğu İmparatorluğu'nda insan hayatının güven altında olmadığını gösteren münferit bir gelişmedir, Büyük güçlerin Türkiye siyasetini olumsuz etkileyecek bir olay değildir. Siyasal bir cinayet görünümü içerse de bu olaydan gerçekte en büyük zararı Türkiye görmüştür, dolayısıyla bir bütün olarak ülkeyi suçlamak ancak adaletsizlik olacaktır.

Avusturya basınında bu hadisenin Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin Efendi yandaşları tarafından tertiplenen bir askeri darbenin öncüsü olduğuna dair yorumlar yapılmıştır. Times Viyana temsilcisi gönderdiği bir telgrafta küçük bir çocuk olarak geldiği sarayda Abdülaziz'in validesinin himayesinde yetişen Çerkes Hasan'ın, Valide Sultan tarafından veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin saltanat üzerindeki haklarını korumak üzere böyle bir cinayeti işlemeye teşvik edildiğini bildirmektedir.³⁰⁷ Fransız basını ise konuyu daha gerçekçi bir şekilde değerlendirmektedir.

Temps Gazetesi, Çerkes Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa ile olan kişisel husumetinden ve Midhat Paşa'nın köşküne gelmezden önce Hüseyin Avni Paşa'nın evine gittiğini ve orada bulamayıp nerede olduğunu öğrenince Midhat Paşa'nın köşküne geldiğini, kapıda elindeki bir takım belgeleri göstererek Hüseyin Avni Paşa ile görüşmek için geldiğini söylemesi ile ilgili detaylar paylaşmaktadır.³⁰⁸ Çerkes Hasan'ın aslında sadece Hüseyin Avni Paşa'yı hedef aldığı, diğer nazır ve askerleri kendisine müdahale edilmesi nedeniyle öldürdüğü iddia edilmektedir. Sorgusunda sadece Kayserili Ahmet Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'yı vurma niyetinde olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁹ Balkan isyanları konusunda askeri tedbirlerin şiddetle uygulanmasından yana olan Hüseyin Avni Paşa'nın ortadan kaldırılmasının Türklerin Balkan politikasını ne şekilde etkileyeceği de merak edilmektedir. Merak edilen bir diğer konu da Midhat Paşa'nın reform programını uygulayabilecek kadar yeni Sultan üzerinde etkili olup olmayacağıdır.³¹⁰

³⁰⁷ The Times, "The Assassinations At Constantinople", 21 Haziran 1876, s.7.

³⁰⁸ The Standart, 17 Haziran 1876, s.6.

³⁰⁹ Celaledin, M., a.g.e., s.130.

³¹⁰ The Globe, "The Assassinations At Constantinople", 17 Haziran 1876, s.4.

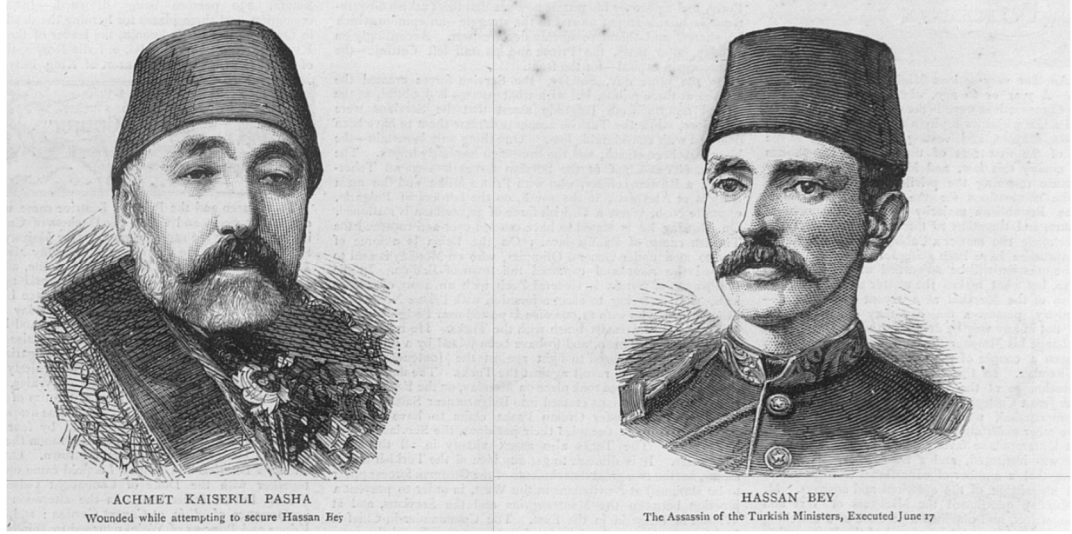
Çerkes Hasan 17 Haziran günü Divan-ı Harp'te kumandanını öldürmek gerekçesi ile askerlikten tard edilerek idamına karar verilmiştir. Hüküm aynı gün içerisinde Beyazıt Meydanı'nda, Bâb-ı Seraskeri'nin büyük kapısının yanındaki bir dut ağacına asılmak sureti ile yerine getirilmiştir.³¹¹ Safvet Paşa Hariciye Nezareti, Abdülkerim Paşa Harbiye Nezareti ve Halil Şerif Paşa Adliye Nezareti'ne atanmıştır.³¹²

Olaydan iki ay sonra Times gazetesi Viyana temsilcisinin gönderdiği bir haber Çerkes Hasan olayına yeni bir boyut katmaktadır. Habere göre Çerkes Hasan baskınının amacı tüm kabineyi ortadan kaldırmaktı ve bu tertibin arkasında Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin Efendi ve Abdülaziz'in ölümü ile şahsi istikbali tehlikeye düşen Mahmud Nedim Paşa bulunmaktadır. Yusuf İzzettin Efendi'nin yaverliğini yapmış İzzet Paşa ve diğer on beş şüphelinin tutuklanmasının İzzettin Efendi'yi daha tedbirli davranmaya sevkettiği anlatılmaktadır. Bu haberden Çerkes Hasan olayının münferit bir eylem değil, organize ve planlı bir karşı devrim girişimi olduğunu okumaktayız.³¹³

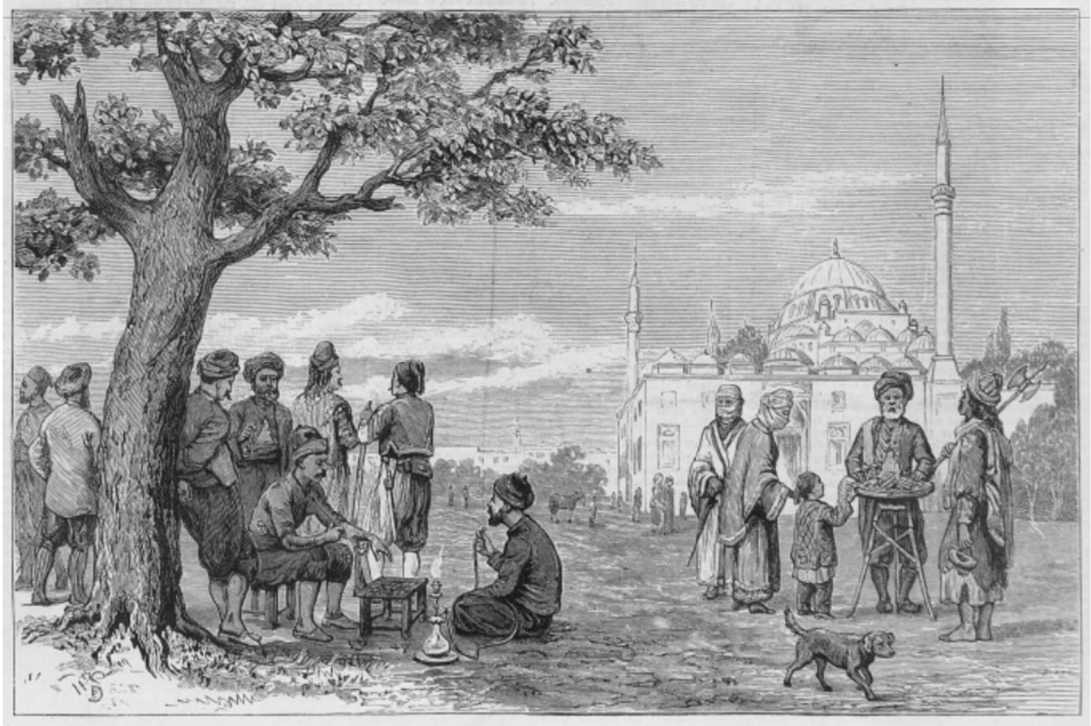
³¹¹ Uzunçarşılı, İ.H., *Çerkes Hasan Vak'ası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, s.105; Danişmend, İ.H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s.282.

³¹² The Times, "The Constantinople Assassinations", 19 Haziran 1876, s.7.

³¹³ The Times, 22 Ağustos 1876, s.5.

Hasan Bey ile mücadele ederken yaralanan Kayserili Ahmet Paşa ve 17 Haziran'da idam edilen Türk nazırların katili Hasan Bey.

Çerkes Hasan'ın idam edildiği Seraskeriye meydanı, İstanbul.³¹⁴

³¹⁴ The Graphic, "The Assassinations In Turkey", 8 Temmuz 1876, s.41

9.9. MİDHAT PAŞA VE KANUNİ ESASİ HAZIRLIKLARI

Çerkes Hasan vakasının Osmanlı siyaseti üzerindeki etkisi son derece olumsuz olmuştur. Balkanlar'daki gerilim, mali sıkıntılar ve Sultan V. Murad'ın durumundaki belirsizliğe ilave olarak siyasi cinayetler sonucu politik bir buhran ortamı siyasi atmosfere hakim olmaya başlamıştır. Çerkes Hasan vakasının münferit bir olay mı, yoksa organize bir siyasi teşebbüsün ayağı mı olduğu konusunun belirsizliğini koruduğu bu dönemde, Midhat Paşa nefisini korumak için ihtiyatı elden bırakmıyor, önemli görüşmelerinde dahi revolver tabancasını tedbiren yanında bulunduruyordu.³¹⁵ Devletin düştüğü bunalımlı ortamda tüm sıkıntılar Sadrazam Rüştü Paşa ve Şura-yi Devlet Başkanı Midhat Paşa üzerine çökmüş gibiydi, Bab-ı Âli'nin işleri yanı sıra harbiye nazırlığının ihtiyaçları ile alakadar olmak görevi de ikisinin üzerinde idi, gündüz yürütülen devlet işleri geceleri de Tophane'de iki devlet adamının bir araya gelmesi ile yürütülüyordu. Midhat Paşa'nın riyaseti altında Bab-ı Seraskeri'de bir komisyon kurulmuş, Rumeli ve Anadolu'dan toplanan gönüllülerin nizami harp düzenine geçebilmeleri için hazırlıklar yapılmaktaydı. Bu çalışmalar sonucu iki ay gibi bir zaman zarfında 12 tabur usta asker yetiştirilecektir.

Midhat Paşa'nın askeri alanda yaptığı yeniliklerden birisi de, Balkanlar'da sadece müslümanların değil aynı zamanda hristiyan tebanın da Osmanlı sancağı altında omuz omuza savaşabilmesine olanak verecek düzenlemelere önayak olmasıdır. Özgürlük, eşitlik, hürriyet parolası altında sadece müslüman değil aynı zamanda Balkanlar'daki nüfusun önemli bölümünü oluşturan gayri müslim tebaada da Osmanlılık kimliği altında vatanseverlik hisleri canlanmakta idi. General Ignatieff'in tezi Osmanlı yönetimi altında hristiyan ve müslümanların artık bir arada yaşama olanağının bulunmadığı propogandasına dayanmakta idi. Dönemin en aktif diplomatlarından Kont Andrassy ise Bosna-Hersek olayları ile ilgili raporunda Haç ile Hilal'in bir sancakta toplanmasının olanaksız olduğunu bildirmekte idi. Bu politik algıyı kırmak üzere Midhat Paşa, Hristiyan gönüllü askerlerden oluşan bir tabur teşkil etmiş, sancağına da Ay-yıldız'ın yanına hristiyan salibini eklemiş, daha sonra Niş fırkasına gönderilen bu tabur hiçbir surette müslüman askerden geri

³¹⁵ İrtem, S.K., *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*, Temel Yayınları, İstanbul, 2003, s.48.

kalmayarak gayret ve cesaret göstermiş, düşmana kuvvetli zaiyat vererek devlet ve vatan uğruna fedakarlık ve birlik örneği olmuştur.³¹⁶

Osmanlı Devleti’ni hristiyan tebası ile birlikte bir arada muhafaza etmek adına girişilen bu hamle daha sonra Necip Fazıl başta olmak üzere, Türkiye’de siyasal islamcı kesimin önde gelen temsilcileri tarafından suistimal edilerek, bu örnek üzerinden Midhat Paşa kasıtlı olarak İslam’ın simgelerini deforme etmek ile suçlayarak itibarsızlaştırmayı amaçlayan politik argümanlar üretilecektir.³¹⁷

Hindistan’da yayımlanan The Indian Times gazetesi bu durumdan övgü ile bahsetmektedir. Abdülaziz’in tahttan indirilmesi sonrasında devlet hazinesine kaydedilen kişisel serveti savaş harcamalarına aktarılmış, bu sayede gayet sağlıklı ve iyi donatılmış askerler cepheye sevk edilmektedir. Midhat Paşa Osmanlı milletine yaptığı çağrı ile tüm halktan maddi ve manevi destek talep etmiş, bu çağrı zengin fakir ayırdetmeden coşku ile karşılık bulmuş, kimileri parasal yardımda bulunurken bir kısım ahali de gönüllü olarak askere yazılmıştır. Belki de ilk olarak hem müslümanlar, hem de hristiyan, ermeni ve rumlardan oluşan gayrimüslimler aynı safta Osmanlı devleti için çarpışmak için gönüllü olmuştur. Her iki inancın sembolleri gönüllü birliği sancağında buluşmuş, bu sancak Galata ve Pera sokaklarında askerin muzafferiyetini ümit eden kalabalıklar tarafından coşku ile takip edilmiştir.³¹⁸

Meşrutiyet ve Kanuni Esasi meselesi Hüseyin Avni Paşa’nın öldürülmesinden hemen önce Bab-ı Meşihat’te düzenlene hükümet toplantısında görüşülmüş ve Midhat Paşa ve Müşir Namık Paşa dışında neredeyse bütün hükümet üyeleri farklı gerekçelerle Meşrutiyet’in Osmanlı Devleti açısından sakıncalarını savunarak karşı çıkmış, Hüseyin Avni Paşa da “Meşrutiyet ilan edilemez” diyerek son noktayı koymuştu.

Bu tutum Midhat Paşa’nın temsil ettiği siyasal anlayışı ve yeni bir Anayasa hazırlanması ile ilgili tüm çabalarını boşa çıkarması yanı sıra, diğer taraftan belki de en

³¹⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s. 202.

³¹⁷ Kısakürek, N.F., *Ulu Hakan İkinci Abdülhamid Han*, Büyük Doğu Yayınları, Ankara, 2003.

³¹⁸ The Times of India, “*The Turco-Servian War*”, 10 Ağustos 1876, s.2.

önemlisi Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi gerekçesini de anlamsız kılmakta idi. Çerkes Hasan Vakası'ndan önce yaptığı bir konuşmada Midhat Paşa:

“Padişahı hal' etmekten maksadımız, meşrutiyeti ilan ile devlet ve milletin her veçhile hayati selametini temin edebilmektir. Yoksa yine istibdat idaresini devam ettirmeye çalışmak, istibdatı yaşatmak değildir!”

sözleri ile dile getirmekte idi. Hüseyin Avni Paşa'nın buna karşılık yanıtı oldukça serttir:

“(Kılıcını göstererek) Millete ıslahat işte bu kılıçtır ve padişahların idaresi ise devletin başında bulunanlara aittir.”³¹⁹

Osmanlı yenilikçi siyaseti ile muhafazakar kanat arasındaki çekişmeyi doğru okuyan İngiliz basınında, tüm beklentilere rağmen henüz reformlar ve anayasa çalışmaları ile ilgili herhangi bir adım atılmadığı, Midhat Paşa'nın hazırlamış olduğu anayasa taslağının madde madde okunarak değerlendirildiği, fakat böyle bir girişimin başarı şansının bulunmadığına dair görüşler paylaşılmaktadır. Avrupa aslında Midhat Paşa'nın etrafını saran büyük güçlükler ve üstesinden gelmek zorunda olduğu büyük engeller hakkında hiçbir şey bilmemektedir. Dünyanın en despot egemenlerinden olan Abdülaziz tahtından indirilmiştir, fakat esas ve güç olan önyargıları tahtından indirip yerine akılcılığı egemen kılmaktır. Esas başarılması gereken hakim unsurların ihtiraslarını gemleyip, tebaanın geri kalanını iktidara ortak etmek, aylaklığın yerine üretkenliği egemen kılmak, yolsuzluğu ve yozlaşmaya sebep olan kayıtsızlığı yok etmek, dürüst, çalışkan ve ortak bir yeni ulusal ruh yaratmaktır. Müesses nizamın yontulmasını gerektirecek bu girişimlerde Midhat Paşa şu ana kadar kendisi ile birlikte hareket eden bir çok mesai arkadaşlarını karşısında bulacaktır. Abdülaziz'in hal' edilmesinden bir gün önce yapılan toplantıda herkes onun tahttan indirilmesi konusunda hemfikir iken büyük oyunun bir sonraki hamlesinin ne olacağı konusunda hiçbir uzlaşma bulunmamaktaydı. Uzlaşma ve uzlaşmazlık elbette doğal ve beklenen durumlardı. Dosdoğru bir adam olan Mehmet Rüştü, hırslı bir adam olan Hüseyin Avni, deneyimli bir saray adamı olan Rıza Paşa, fanatik bir müslüman olan Namık Paşa ve aydınlanmış bir vatan sevdalısı olan Midhat Paşa'nın en nefret edilen figür olan Abdülaziz'in

³¹⁹ Öztuna, Y., *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s.265-266.

tahttan indirilmesi noktasında bir araya gelmeleri doğal karşılanmalıdır. Fakat sonraki tasarılar da uzlaşma mümkün gözükmemektedir ve bilinmelidir ki, aslında Midhat Paşa'nın arkasına aldığı güçlü ve tutkulu siyasi taban sayesinde onun bu meclisten dışlanması mümkün olmamıştır. O günün şartları altında Midhat Paşa'nın tasarılarını geliştirmesine ayak uydurmak zorunda kalanlar bugün önlerine gelen önerilerinin ne kadarını reddebileceklerini tartışarak Midhat Paşa'ya ayak diremektedirler. İnsanüstü bir görev üstlenen Midhat Paşa eğer başarılı olacak olursa, kendinden önceki yöneticilerin hiç yaşamadığı bir zafer ve otoriteye sahip olacaktır. Başaramazsa dahi büyük tasarısının ışıltısı sonsuza dek ismini süsleyecektir.³²⁰

Midhat Paşa'nın siyasi önerilerine karşı takınılan muhalif tutumun Hüseyin Avni Paşa'ca temsil edilen kayıtsız otoriter bir anlayışın sürdürülmesi gibi olumsuz yönlerini bir kenara bırakırsak, aslında İngiliz basınında çokça işlenen Osmanlı'nın gayri müslim tebaa ile birlikte yeni bir füzyon oluşturması projesine makul gerekçeleri olan itirazlar bulunmakta idi. Osmanlı İmparatorluğu her ne kadar çok uluslu bir nüfus yapısına sahip olsa da, başlangıcından itibaren kurucu nüvesi ve fütühatçı dinamiği Sadrazam'dan en düşük rütbeli idarecisine kadar Türk-müslüman unsura dayanmakta idi. Diğer müslüman halkları bir potada eritmek bir nebze mümkün olsa dahi, nüfus esas alınarak yapılacak bir seçim, bir yönüyle üçte bir gibi önemli bir orana sahip olan siyasi temsil ve iktidar gücünün imparatorluğun gayrimüslim nüfusunun temsilcilerine devredilmesi anlamına gelmektedir. İmparatorluğun İngiltere ya da Fransa gibi yekpare bir ulus olmaması yanısıra yüzlerce yıllık saltanat monarşisinin bir anda usul-i meşruta yönetimine evrilmesini güçleştiren faktörlerdi, devletin bekasını tehdit edebilecek telafisi güç zararları göze almak dönemin geleneksel devlet adamlığı anlayışına güç gelmesi oldukça anlaşılır bir durum olmakla birlikte, diğer yandan nüfusunun büyükçe bir bölümünü bekasına tehdit olarak gören bir imparatorluk siyasetinin de sürdürülebilir olmadığı ortada idi. Bu yönüyle dönemin anlayış ve şartları çerçevesinde değerlendirildiğinde yenilikçiliğin de, muhafazakarlığın da farklı risk ve avantajlara sahip olduğunun anlaşılması ve samimi devlet adamlarının bu nedenle farklı hassasiyetler geliştirmesinin doğal olduğunu kabul etmek önem arz etmektedir. Fakat bunun yanı sıra uluslararası güç dengesini göz önünde bulundurduğumuzda, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel yapısını ve onun içerisinde Türk-İslam egemen hiyerarşik

³²⁰ The Standard, 20 Haziran 1876, s.6.

yönetimini aynen sürdürerek siyasal istikrarını koruyabileceği savının inandırıcılığının olmadığı gibi, aslında Osmanlı'nın siyasal varlığının sonuna geldiği ve çok milletli yapıyı daha fazla bir arada tutarak sürdürme kabiliyetine sahip olmayan bu devletin ortadan kalkması gerektiğini savunan Avrupa'nın doğulu devletleri ve buna karşıt olarak, demokratik ve anayasal reformlar ile takviye edilecek Osmanlı varlığının yeni yüzyılda da Avrupa güçleri arasında muhafaza edilmesi politikasını benimsemekte olan İngiltere'nin mevcudiyetini de dikkate almak gereklidir. Bu çerçevede Midhat Paşa'nın, İngiltere'nin siyasal gücünü Osmanlı Devleti'nin yıkımdan kurtularak bekâsını sürdürmek için faydalı bir araç olarak değerlendirmekte olduğunu ve siyasal programını Osmanlı'nın çokuluslu unsurlarını eşitlikçi ve özgürlükçü bir potada kaynaştıracak yenilikçi ve çağdaş bir rotaya oturtmak için çaba sarfettiğini değerlendirebiliriz.

Osmanlı Devleti adeta ikili bir yol ayrımının başlangıcında durmaktadır. Bir istikamet anayasal parlamenterizm ve meşruti demokratik sistem, diğer istikamet ise otoriter monarşizmi göstermektedir. Midhat Paşa'nın yüzü İngiltere ve Fransa'nın temsil ettiği anayasal ve parlamenter istikamete dönüktür, fakat yine kabul etmemiz gerekir ki 1876 yılı itibari ile bu istikamet henüz kalkınma ve güçlü bir devlet olmanın tek açık adresi değildir. Nitekim diğer istikamette bulunan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya otoriter yapıları ile güçlenmiş, hatta Almanya Fransa'yı yenilgiye uğratarak kara Avrupası'ndaki Fransız hakimiyetini sonlandırmayı başarmıştır, Rusya'nın siyasal etkinliği Asya kıtasında hızla genişleyerek güneyde İngiltere ticaret kolonilerini tehdit edebilecek düzeye ulaşmıştır. Dolayısıyla mevcut monarşik yapıyı güçlendirerek otoriter bir devlet olarak varlığını sürdürmek Osmanlı Devleti açısından tercih edilebilir makul bir seçenek olarak gözükmemekte idi, nitekim Osmanlı muhafazakarlığı ve takiben Abdülhamid 33 yıllık iktidarını bu esas üzerine tesis etmeyi seçecektir.

Times muhabirinin haberine göre 8 Haziran'da Şeyh'ül-islam kapısında yapılan toplantıda uzun süren tartışmalar sonucunda bir temsilciler meclisi modeli üzerine çalışarak bir teklif hazırlama göre Midhat Paşa'ya verilmişti ve o zamandan bu yana Osmanlı Anayasası'nın ana hatları belirginleşmeye başlamıştı. Toplam üye sayısı 110'u geçmeyecek şekilde belirlenen 24 vilayet ve bölgeden dörder vekile ilave olarak başkenti temsilen 6 ya da 8 vekilin ilave katılımı ile bir memleket meclisi (meclis-i memalik) modeli üzerinde

çalışılmakta olduğunu anlıyoruz. Vekillerin aylık maaşları 3.000 kuruş olarak öngörülmüş.³²¹

Maliye üzerinde denetim hakkı olacak parlamentonun, bütçeyi onaylaması, adalet sisteminin iyi yönetimi, mevcut yasaların revize edilmesi ve yeni yasama görevlerini yerine getirmesi tasarlanmaktadır. Kâğıt üzerinde çok güzel duran ve Batı modeli esas alınarak geliştirilmiş bu tasarı, Türkiye'nin mevcut koşulları gerçekçi bir şekilde göz önünde bulundurulduğu taktirde büyük engellerin üstesinden gelinmesini gerektiren muazzam güçlüklerle sahip bir vazifedir. Hristiyan ve Müslümanlar arasındaki nefret, parlamento seçimlerinin bir iç savaşa dönüşmesine sebep olabilir. Dürüst ve vatansever bir devlet adamı olan Midhat Paşa bu nedenle aynı zamanda bir hayalperest olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple, tasarılarının devletin kontrol etmek zorunda olduğu nüfusun gereksinim ve genel yapısı ile uyum içerisinde olması önem arz etmektedir.³²²

Hüseyin Avni artık hayatta değildir, fakat bu onun temsil ettiği politik direncin de onunla birlikte ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Daha önce hiçbir arada çalışmamış farklı kültürlerin temsilcilerinin ne şekilde seçileceği ve uygun koşullarda ne şekilde bir arada çalışabileceği konuları belirsizliğini korumaktadır. Ulusal bir ruhun mevcut olmadığı bir ortamda ulusal kurumlar yaratmanın güçlüğü ortadadır. Eğer Midhat Paşa ulusal bir parlamentonun inşasından vaz geçerek daha sınırlı bir görev olan Türk unsurların yeniden organizasyonuna girişirse, bu sadece askeri aristokrasinin iktidarını bir dönem daha yenileme vazifesi görecektir. Büyük resimde görülen gayrimüslimler ile Türklerin arasında ortak duygular yaratarak Osmanlı imparatorluğunu anayasal bir meşrutî yapıya dönüştürmek düşüncesi şu aşamada olasılıkların ötesinde bir seçenek olarak gözükmemektedir.³²³

Fransız basınında yer alan, Türkiye'de uzun süre görev yapmış eski bir diplomatın görüşlerine göre Osmanlı'da temsili demokrasinin hayata geçmesi olası değildir. Osmanlı'ya batılı bir hükümet modeli icat etmek yerine, mevcut idari suistimallerin ortadan kaldırılması, tebaanın padişaha olan bağlılığını daha fazla artıracaktır. Doğuda anayasal bir hükümet

³²¹ The Times, "The Ottoman Constitution", 21 Haziran 1876, s.5.

³²² The Globe, "Turkish Reform", 21 Haziran 1876, s.1.

³²³ Pall Mall Gazette, "Constitutional Reform In Turkey", 21 Haziran 1876, s.2.

modeli ancak dogulu olduklarini unutacak kadar yurtdisinda yasamis Turkler tarafından tasavvur olunabilecek bir dusunce olabilir.³²⁴

Diğer taraftan Çerkes Hasan vakasını, bir suikastçinin Hüseyin Avni Paşa'yı ortadan kaldırarak eski usul dogulu bir yöntem ile gordion düğümünü keserek yeni siyasetin önünü açtığı ve bu sayede batı ile uyumlu liberal fikirlerin vücut bulmuş hali olarak Midhat Paşa'nın nihai hedefine bir adım daha yaklaştığı düşünülmektedir. Balkan yarımadasında, baskıcı İslami oligarşi ile baskı altındaki Hristiyan nüfus arasındaki ilişki sürdürülebilir değildir, isyancılara boyun eğdirilmesini sabırla beklemek de mümkün gözükmemektedir. En doğrusu Bab-ı Âli'nin dürüst bir şekilde hem isyancıların taleplerini hem de Avrupa kamuoyunu içtenlikle tatmin edebilecek bir programı bir an önce açıklaması ve bu sayede Türklerin Avrupa'nın iyi niyet ve güvenini tekrar kazanabilmesidir. Türkiye'nin geleceği Osmanlı hükümdarlarının mutlak egemenliklerini paylaşmak ile alakalı soruya verecekleri yanıtta gizlidir. Osmanlı kabinesini de bölen bu soruya verilecek yanıttır. Bu çerçevede ortadan kaldırılan kişiler Midhat Paşa'nın siyasi rakipleri ve engel teşkil eden taraftır ve Midhat Paşa devrimi başarılı bir neticeye eriştirebilecek tek adam olarak gözükmemektedir.³²⁵ Türkiye'nin düşmanları Türkiye'nin yaşadığı olumsuz hadiseleri onun düşüşü için fırsat olarak görmektedir. Midhat Paşa'nın bir an evvel hükümet sahasını iyi kullanarak temsili bir hükümet modeli yaratması, kaçırılmaması gereken bir fırsat ve Türkiye'nin geleceği için tek ümittir.³²⁶

Gerçekte sorun Midhat Paşa'nın yeni anayasa tasarısının Osmanlı Devleti'nde egemen olan islami yönetim anlayışı ile çelişecek şekilde gayri müslim azınlığa eşit haklar ve temsil yetkisinin verilmesi, aynı zamanda İslam halifesi olan padişahın denetiminin yaklaşık 1/3 gayrimüslimlerden oluşacak bir meclise verilmesi, gayrimüslimlere askerlik hizmetini yerine getirme imkanı sağlayarak bir anlamda yarın devlete doğrultulma riski olan silahın ellerine verilmesi ve yine askerlik görevini yerine getirecek gayrimüslimlerden alınamayacak muafiyet vergisinin devlet gelirlerine olan olumsuz etkisi ilk sırada sayılabilir. Kaldı ki, Abdülaziz'in hal'ine sebep olan softa hareketi de sadece Müslümanlardan oluşacak bir “Şura-i Ümmet” modelini destekliyordu. Fakat öte yandan imparatorluğu tüm

³²⁴ The Morning Post, 21 Haziran 1876, s.5.

³²⁵ The Cork Constitution, “*Affairs In Turkey*”, 21 Haziran 1876, s.2.

³²⁶ Nottinghamshire Guardian, 23 Haziran 1876, s.6.

vatandaşlarını ortak bir potada kaynaştırmadan bir arada tutabilme olanağı da günden güne eriyordu. Çerkes Hasan cinayeti Midhat Paşa'nın önündeki önemli bir engeli kaldırmış gibi gözükse de aslında bu itirazın kökleri değişimin önünde en büyük direnç unsuru olacak müslüman nüfusun zihin yapısında çok güçlü bir şekilde mevcuttu. Her halükarda Midhat Paşa'nın öncelikli olarak ulaşması gereken ilk hedef siyaseten sorumsuz ve keyfiyet sahibi bir tek adam despotik yönetimini daha adaletli ve akılcı bir kabine hükümeti yapısı ile dengelemektir.³²⁷

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin şahsına münhasır siyasi yapısı nedeniyle köklü reformlar ve kurumsal değişikliklerin gerçek manada hayata geçirilmesi pek olanaklı gözükmemektedir. Bunun en büyük nedeni tüm devlet görevlilerinin akıbetinin padişahın iki dudağı arasında olması ve bu keyfiyetin padişahın menfaatleri uyarınca çok sık olarak gerçekleşmesidir. Sultan Abdülaziz döneminde senede dört kez Sadrazam ve onunla birlikte çalışacak merkez ve vilayet kadroları değiştirilebiliyordu. Dolayısıyla kalıcı bir siyaset yürütmesi beklenen mülki amirler, sürekli değişken bir devlet yapısı içerisinde idari sorumluluklarını kavrayıp eyleme geçirecek zamanı bulmak konusunda sıkıntı yaşamaktadır. Aynı zamanda idari kadroların önceliği kişisel servetlerini geliştirmeye verdikleri, yolsuzluğun norm olduğu bir tarihsel dönemden geçilmektedir. The Times gazetesinin İstanbul muhabiri Antonio Gallenga anılarında bu dönemi Fransız İhtilali'ni hazırlayan koşullar ile mukayese ederek, Türkiye'nin içine düştüğü durumu algılayabilmek için 18. yüzyıl Fransız monarşisinin sebep olduğu düzensizlik ve kargaşayı yüz ile çarpamak gerektiğini ifade etmektedir:

“Şundan eminim ki, bu ülkede hayal edilen herhangi bir reformun pratikte gerçekleşebileceğine inanan kimse ile henüz karşılaşmış değilim. Herkes bana şu sözleri söylüyor, kurumlar yeniden düzenlenebilir fakat insan doğası değiştirilemez. Türkler bir halk olarak güçten başka hükümet tarzı tanımazlar, hükümet görevlilerinin vazifelerinin kişisel servetlerini geliştirmek değil aslında kamu yararına hizmet olduğunu kavrayamazlar. Bu kuralın çok soylu istisnaları olabilir, fakat yine de hakikattir.

³²⁷ Pall Mall Gazette, “Parliamentary Government In Turkey”, 23 Haziran 1876, s.5.

İyi ya da kötü olsun, devlet görevlileri kaprisler ve hak etmedikleri mevkii değişikliklerinden fırsat bulurlarsa, bir şeyler yapmaları beklenebilir fakat bunun için öncelikle atandıkları görevlerin gerekleri ve sorumluluk bölgelerindeki insanların beklentilerine aşına olmayı sağlayacak kadar zamana ihtiyaç duymaktadırlar. Fakat sistemin derin kökleri, neredeyse padişah ve vezir-i azam başta olmak üzere, saray ve kabinenin tüm mensuplarına uzanır, bir mevkiye aday olan kişi “bahşiş” ile selefinin ayağının altındaki otların yeşermesini engelleyebilir.”³²⁸

Yine Gallenga’ya göre Midhat Paşa geleceğe dair reform ve anayasa projeksiyonlarında girişimlerinin önünde duran en büyük engelin farkında değildir, diğer ülkelerde olup Osmanlı’da olmayan şey “ulus” idi. Kendini hakim millet olarak gören Osmanlı yüzyıllar önceki fetih izlerini ortadan kaldırmak için hiç çaba harcamamış, sadece hristiyan, musevi ve diğer gayrimüslimlerle değil, Ortadoğulu müslüman Araplar, Bosna ve Bulgaristanlı müslüman Pomaklar ile dahi kaynaşmak konusunda direnç gösteriyordu. Henüz hiç yapılmamış, hatta teşebbüs bile edilmemiş şey fetheden ve fetih edileni bir araya getirerek uzlaştıracak Türk ulusunu yaratmaktı, tıpkı Frank ve Galli’den Fransız, Norman ve Sakson’dan İngiliz yaratıldığı gibi.³²⁹

Ulusal bir parlamento öncelikle bir ulusun, temsili bir sistem de seçmenlerin varlığını gerektirir. Osmanlı’nın meşrutiyet deneyindeki en önemli güçlük burada yatmaktadır. Osmanlı’nın hakim unsuru, araplar, Suriyeliler, Katolikler, Rumlar, Ermeniler ve diğer azınlıların temsilcilerinin oluşturduğu bir meclis tarafından denetlenmeyi kabul edecek midir?

Sonuç olarak Osmanlı Anayasası üzerine yürütülen tartışmalar temelde Osmanlı’da liberal bir anayasanın kök salmasının ve yorgun ve çok uluslu karmaşık bir nüfus yapısına sahip Osmanlı Devleti’nin anayasal bir güç olarak yeniden yapılanmasının olanaksızlığı üzerinde odaklanmaktadır.³³⁰

³²⁸ Gallenga, A., *Two Years Of The Eastern Question*, Samuele Tinsley, Londra, 1877, C. 1 s.126.

³²⁹ Gallenga, A., a.g.e., s.162.

³³⁰ Lloyd’s Weekly London Newspaper, 25 Haziran 1876, s.6.

9.10. SULTAN V. MURAD'IN DURUMU

Sultan V. Murad, Abdülaziz Efendi'nin aksine İngiliz kamuoyunda gösterişi sevmeyen, sade ve doğal bir yaşamı tercih eden, sessiz ve sakin yaradılışlı bir kişilik olarak algılanmaktadır. Vaktinin çoğunu Dolmabahçe yerine daha sessiz ve etrafı bahçeler ile çevrili olan Yıldız Sarayı'nda geçirmektedir. Nazırları ile burada görüşerek işlerini yürütmekte, sıcak fakat tatlı yaz akşamlarında ay ışığında annesi, eşi ve çocukları ile birlikte yürüyüşler yapmaktadır. Kendisini desteklediği için sürgüne gönderilmiş bu sayede Osmanlı aydınlarını geri çağırmış³³¹, ılımlı, hoşgörülü ve incelikli bir iktidar döneminin başlangıcını yapmıştı.³³²

Sultan Murad'ın renkli kişiliği Avrupa basınında olumlu karşılık bulmaktadır. Aynı zamanda iyi bir müzisyen olan Sultan Murad, Pera'da yaşayan Sinyor Giamalva'ya³³³ kendi bestesinin notalarını orkestrasyon uyarlaması için vermiş, Murad'ın tahta çıktığı gün Giamalva kiraladığı buharlı bir tekne ile Dolmabahçe Sarayı önüne denizden yanaşarak, Sultan'a kendi bestesini elli kişilik bir orkestra ile seslendirmiştir.³³⁴ Diğer yandan Sultan Murad'ın kılıç alayı töreninin sürekli olarak ertelenmesi çeşitli dedikoduların yayılmasına sebep olmaktadır. Amcasının intiharı sonrası yaşamış olduğu şok henüz tesirini korumaktadır, kendisini saraya kapatarak tecrit eden Sultan, nazırları ile görüşmeyi reddediyor, cuma selamlıklarında görülmüyordu. İmparatorluğun başkentinde siyaset ve hükümet işleri adeta durmuş gibiydi.³³⁵

29 Haziran tarihli The Times gazetesi Haziran başından beri yapılamayan Sultan V. Murad'ın Eyüp Camisi'ndeki kılıç alayı töreninin bir kez daha Sultan'ın rahatsızlığı nedeni

³³¹ Yeni dönemin liberal aydınlarının başında gelen Namık Kemal Bey, Abdülaziz döneminde Kıbrıs'a sürgüne gönderilmiş, memlekete dönüşü ise çok gösterişli olmuştu. Kendisini karşılamaya gelen halkın Çanakkale'den başlayan müthiş bir ilgi İstanbul'a kadar devam etmiş, İstanbul limanına girdiğinde yaklaşık ikiyüz tekne etrafını sarmıştı. Eldem, E., a.g.e., s.42; La Turquie, 10/141. 20 Haziran 1876.

³³² Liverpool Mercury, 23 Haziran 1876, s.7.

³³³ Paul Giammalva İstanbul Tarlabası'nda bir müzik mağazası bulunan aynı zamanda Osmanlı haremının keman hocası olan Malta asıllı bir müzisyendir. Baydar, K., *Osmanlı'nın Avrupalı Müzisyenleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2010, s.248.

³³⁴ The Western Times, 24 Haziran 1876, s.4.

³³⁵ The Yorkshire Post and Leeds Intelligencer, 26 Haziran 1876, s.2.

ile ertelendiğini yazmaktadır.³³⁶ Times muhabiri belki de basında ilk defa olarak, Sultan V. Murad ile alakalı gizlenen bir gerçeği aşağıdaki sözler ile gündeme getirmektedir:

“Sultan on günden fazla bir süredir kendini saraya kapatmış ve kimseyi kabul etmemektedir. Bu durum birçok varsayım ve spekülasyona mahal vermektedir. Bunlardan birisi de, tahta çıkışının hemen akabinde gelişen amcasının ölümü ve nazırlarının cinayete kurban gitmesi olaylarının zihninde derin bir etki bıraktığı bu nedenle vazifesinin kişisel becerilerinin üzerinde olduğu, bu nedenle kardeşi Ahmed Hamdi³³⁷ lehine tahttan çekilmeyi düşündüğüdür. Bu varsayımların bir temeli olmamakla birlikte inzivaya çekilme sebebinin boynunda çıkan bir çıban olduğu ve iyileşmekte olduğu bilinmektedir.”³³⁸

Tören alayının bin adet eldivene ihtiyaç duyduğu, bunun da Pera’dan temin edilemediği, ya da Sultan Murad’ın kılıç töreni sırasında Kur’an ile birlikte yeni anayasa üzerine yemin edeceği, bu nedenle yeni anayasa metni üzerindeki uzlaşmazlıkların tamamlanmasının beklendiği gibi asılsız yorumlar da gazetelerde yer almaktadır.³³⁹ Sultan Murad’ın suikaste uğradığı ve Midhat Paşa’nın tutuklandığı gibi dezenformasyon içerikli haberlere sıkça rastlanmaktadır. Pall Mall Gazette, 18 Temmuz tarihinde Sultan Murad’ın ağır bir şekilde hasta olduğu, tahttan feragat etmesinin an meselesi olduğunu İstanbul’dan gelen rahatsız edici haber olarak duyurur.³⁴⁰ Görünüşe göre bu rahatsızlık fiziksel değil, deliliğin sınırında ölümcül bir depresyondur. Sultan nazırlarını çok nadir olarak görmekte, çoğu zaman çocukça ve delice davranışlar sergilemektedir. Hızlı bir şekilde iyileşmediği takdirde yeni bir hal fetvası için Şeyhülislam’ın onayına başvurulması gerekecektir. Halefi ve bir küçük kardeşi olan Abdülhamid, genç ve zeki bir kişi olup, muhtemelen yakın

³³⁶ The Times, 29 Haziran 1876, s.7.

³³⁷ Abdülhamid Efendi kastediliyor.

³³⁸ Bu resmi varsayım 23 Haziran 1876 tarihli Vakit gazetesinde yayınlanmış bilgilendirme notuna dayanmaktadır : “*Veliyü’n – nimet-i biminnetimiz padişah-ı ma’ali-menkabet efendimiz hazretlerinin vücud-ı mesud-ı hümayunlarında bir haftadır zuhur eden çıbanın iras ettiği ıstırap elbise-i resmiye iksasına mani olduğu cihetle geçen Cuma günü selamlık resm-i âlisi icra buyurulmamış idi. Bircümle tebaa-i sadıka-i saltanat-ı seniyelerini dağdar ve müteessir eden şu hal-i müteessife hamdolsun cenab-ı Hâkim-i Mutlak hazretlerinin eltafinayat-ı samedaniyle bu kere mübeddel-i sıhhat ü afiyet olarak hatta evvelki gün bi’l şevket ve’l-iclal selamlık daire-i hümayınlarını teşrif buyurmuş oldukları ve bugün Cuma olmak münasebetiyle selamlık resm-i âlisinin dahi icrası mukarrer olduğu vasıl-ı sem’-i sürur-u şükranîyet olmuştur. Kılıç alay-ı valasının şimdiye kadar tehiri bu sebebe mebni olduğundan bi-minneti teala onun dahi birkaç güne kadar icrası mutasavver imiş.*” Eldem, E., a.g.e., s.41.

³³⁹ The Western Times, 24 Haziran 1876, s.4.

³⁴⁰ Pall Mall Gazette, 18 Temmuz 1876, s.6.

zamanda kendisinin Osmanlı tahtının yeni padişahı olacağı duyurulacaktır.³⁴¹ Fransız gazetesi Messenger du Midi'nin haberine göre Sultan Murad'ın hekimi Dr. Carpoleone yazdığı mektupta Sultan Murad'ın alkol bağımlılarında görülen ölümcül bir rahatsızlık, “delirium tremens” (alkol yoksunluğu hezeyanı) tespit edilmiştir. Özellikle alkol oranı yüksek bir içki olan absinthe'in aşırı tüketimi, amcasının kaybının vicdan azabı, Rusya'nın Osmanlı topraklarını istila edeceği korkusu ile birleşerek bu rahatsızlığın şiddetini artırmıştır.³⁴²

Kimi gazeteler Sultan Murad'ın bilinçsiz olarak yatmakta olduğunu ve bir hafta içerisinde ölmesinin beklendiğini yazmaktadır. Bu halde Midhat Paşa'nın hristiyan ve müslüman tebanın mutlak eşitliği, Hristiyanların kamuda memuriyet hakları, Hristiyanların tanıklığını reddeden dinsel yasaların iptali, toplumun tüm dinsel kesimlerini kapsayacak ve ve tüm vilayetlere oransal temsil hakkı tanıyacak bir parlamentonun kurulması, bir anayasanın inşası ve yürütmenin parlamentoya karşı sorumlu olması maddelerini kapsayan reform çalışmaları, bu tekliflerin yazılı olduğu kağıttan daha değersiz hale gelmiştir.³⁴³ Midhat Paşa, Sultan Murad üzerinde oluşturduğu etkiyi Abdülhamid üzerinde de kurabilirse, ancak bu şekilde reformları hayata geçirme olanağına sahip olacaktır. Midhat Paşa siyasetine sıcak bakmayan önemli bir muhafazakâr kesim bulunmaktadır, iktidar erkine sahip olacak yeni sultanın Midhat Paşa'nın geçmişte başardıklarını gelecekte de gerçekleştirmesine sıcak bakacağı şüphelidir.³⁴⁴

Standard Gazetesi'nin Viyana muhabirinin bildirdiğine göre ise tahtın varisi Abdülhamid eski ve muhafazakar Osmanlı ekolüne aittir, bu sebeple Midhat Paşa'yı uzun süre devlet görevinde tutması beklenmemelidir.³⁴⁵ Durumu giderek kötüleşen Sultan V. Murad'ın huzuruna sadece validesi, kardeşi, Dr. Karpoleone, Sadrazam ve Midhat Paşa kabul edilmektedir. Sultan Murad durumunun farkındadır, ailesi ve özellikle 12 yaşındaki

³⁴¹ Liverpool Daily Post, 19 Temmuz 1876, s.4.

³⁴² The Daily News, 26 Temmuz 1876, s.5.

³⁴³ Northern Echo. 1 Ağustos 1876, s.3.

³⁴⁴ The Cork Constitution, “*Sultan Murad V. And The Eastern Question*”, 1 Ağustos 1876. s.2.

³⁴⁵ Belfast Telegraph, 02 Ağustos 1876, s.4.

oğlu Selahaddin Efendi için endişelenmektedir.³⁴⁶ İsviçre’de yayınlanan Tagblatt gazetesine göre Abdülhamid, Sultan Murad’ın naibi olarak atanmıştır.³⁴⁷

Bu esnada Osmanlı hükümeti Rusya destekli Sırbistan ile savaşa seferber olmuş, gemiler sürekli olarak Anadolu’dan Balkanlar’a asker taşımaktadır. Sultan V. Murad’ın tahta çıkışı ve akabinde gelişen siyasal istikrarsızlık ortamı içerisinde, Sırbistan Osmanlı Devleti’ne düşmanca hareketlerini artırmaya başlamıştır. Balkanlar 1876 yılında Avrupa siyaseti’nin odak meselesi haline gelmiştir. Rusya, Balkanlar’da Slav birliğinin sağlanması ve Osmanlı egemenliğinin sonlandırılması siyasetini izlerken, Avusturya orta ve güney Avrupa’da Almanya ve İtalya’ya mağlup olmak sureti ile kaybettiği toprak ve prestiji telafi edebilmek umudu ile Bosna Hersek’ten Selanik’e uzanan bir hat üzerinde egemenlik kurabilmek isteğinde idi. Avusturya ve Rusya’nın Balkanlar ile meşgul olmaları Almanya’nın da işine gelmekte idi, zira daha önce de belirttiğimiz üzere Bismarck siyaseti Rusya ve Avusturya’yı Fransa ile ittifak çizgisinden uzak tutmak üzerine kurulu idi. İngiltere ise Balkanlarda Rusya lehine bir statüko değişikliğine kesinlikle karşı idi, fakat aynı zamanda Osmanlı devletinin mevcut hali ile bölgede egemenliğini sürdürmesinin çok güç olduğunu da değerlendirmekte idi. Bu nedenle İngiliz siyaseti ve İngiliz kamuoyunun temel beklentisi Balkanlardaki huzursuzluğun bir an evvel yatıştırılması, bunun için Bâb-ı Âli’nin gerekli reformları hızlı bir şekilde hayata geçirmesi ve Balkan milletlerinin taleplerinin verilecek siyasi tavizler ile karşılanması yönünde idi.

Bu esnada Sırbistan önemli miktarda dış borç almış ve bu parayı savaş için seferberlik hazırlıklarına ayırmıştı. Rusya Sırbistan’ın savaş yeteneğini artırmak için aktif olarak destek vermekten kaçınmıyor, Rus generaller Sırp güçlerini yönetmek üzere görevlendiriliyorlardı. Osmanlı Devleti’nin bu gelişmeler üzerine rahatsızlığını beyan etmesine cevaben, Prens Milan Bosna Hersek’te asayişin Sırp güçleri tarafından sağlanmasını talep edecek, Osmanlı bu teklife yanıt verme fırsatı bulamadan Karadağ’ın da müttefik olarak Sırbistan yanında yer alması ile Osmanlı devleti ile Sırbistan ve Karadağ arasında savaş başlamış olacaktı.³⁴⁸

³⁴⁶ The Cork Constitution, 07 Ağustos 1876, s.3.

³⁴⁷ The Western Times, “*Reported Death of the Sultan*”, 29 Temmuz 1876, s.4.

³⁴⁸ Karal, E. Z., a.g.e., C.4. s.14-24.

1 Temmuz 1876’da başlayan savaş Sultan V. Murad’ın rahatsızlığı ile devam eden Osmanlı Devleti’nin siyasal rejim boşluğu yaşadığı, devlet erkinin çalışmadığı döneme denk gelmektedir. Buna rağmen Osmanlı kamuoyunda savaş hali büyük bir heyecan ile karşılanmıştır. Özellikle Genç Osmanlılar Cemiyeti’nin vatan, hak, hürriyet ve meşrutiyet mefhumlarını aydınlar arasında yayma çalışmalarının bir sonucu olarak halk imparatorluğun mukadderatı ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. İstanbul’da ve Anadolu’da halk gönüllü birlikleri teşkil ederken, belki de ilk olarak Hristiyan tebaadan da gönüllü yazılmak sureti ile İmparatorluk için savaşmak üzere hareketlere katıldığını görmekteyiz.

İşte böyle bir siyasal iklimde Midhat Paşa anayasa çalışmaları hakkında kendisine yöneltilen bir soruya şu yanıtı vermiştir:

“Avrupa isyancıları cezalandırmamıza engel olmadığı taktirde reform programımızı ilk fırsatta gerçekleştirebiliriz. Milletimiz gerek görüldüğü taktirde savaşmak konusunda gayretlidir, gerekirse kısa sürede 100.000 gönüllü çıkarabiliriz. Her şey bir anda üzerimize çöküyor. Tüm tehlikelerde yaşamımızı elimizden almak istiyorlar fakat mamefih imparatorluk yaşamakta...”³⁴⁹

³⁴⁹ Exeter Flying Post, “The War in the East”, 02 Ağustos 1876, s.8.

9.11. MİDHAT PAŞA’NIN ANAYASA TASARISI : KANUN-I CEDİD

Bu dönemde İngiliz kamuoyunun Osmanlı ile alakalı üç temel konuya odaklandığını görmekteyiz: Osmanlı hükümdarının durumu, Sırp savaşı ve anayasa-reform çalışmaları. Bu çerçevede İngiliz kamuoyunun ortalama yargısı ve gelecek öngörüsü, Sultan Murad’ın tedavisinin mümkün olmadığı, tahttan feragat edeceği, yerine Abdülhamid Efendi’nin geçmesinin beklendiği, Abdülhamid’in ağabeyi Sultan Murad’ın aksine fiziksel olarak güçlü fakat eğitimsiz, muhafazakâr ve tutucu bir siyasal görüşe sahip olduğu ve iktidara kavuştuktan sonra Midhat Paşa ve onun temsil ettiği liberal Yeni Osmanlı partisinin görüşlerini ilk fırsatta saf dışı bırakacağı yönündedir.

Osmanlı iç ve dış siyasetinde ardarda yaşanan olumsuz gelişmeler Midhat Paşa’nın gündemini geri plana atmaktadır. Buna rağmen Midhat Paşa’nın hazırladığı anayasa taslağının hükümet tarafından The Times muhabirine iletildiğini okumaktayız.³⁵⁰ The Times muhabirinin bildirdiği üzere, Osmanlı basınında yer alan resmi bir duyuruya göre anayasal reformlar ile alakalı her türlü toplumsa tartışma ve gösteriler yasaklanmış bulunuyordu, bu durum Türk reformunun başlangıcı için klasik bir karakteristik idi. Bundan itibaren bu tip tartışma ve gösterilere katılan kişiler vatana ihanet suçu ile yargılanacaktır. Böyle bir tedbirin sebebi ise bu aşamadan sonra anayasal reformların devlet idaresi, toplumsal yapı ve şer’i hüküm, içtihat ve geleneklere uygunluğu ile ilgili derinlemesine çalışmalar yapılması gerektiği ve bu nedenle halkın bu konulara ilgi göstermesinin meselenin özüne bir katkı sağlamayacağı olarak anlaşılmaktadır. Osmanlı anayasası şu aşamada Osmanlı düşünür ve yazarlarını en az ilgilendiren konu olmalıydı. Özellikle Osmanlı matbuatındaki her türlü eleştiri ve kinayeli yazılar bir an önce durdurulmalı ve bu mesele Devlet-i Âli’nin ellerine bırakılmalı idi. Daha önce Midhat Paşa bir anayasa taslağı hazırlamak üzere görevlendirilmiş, fakat Midhat Paşa’nın hazırlayıp sunduğu taslak metin Sadrazam tarafından konu ile alakalı uzlaşmaz tartışmaların mevcudiyeti gerekçe gösterilerek sürüncemede bırakılmıştı. Akabinde Midhat Paşa’nın temsil ettiği liberal yeni Osmanlılar ile, Şeyhülislam etrafında toplanan muhafazakâr eski Osmanlılar arasında bir tartışma

³⁵⁰ The Exeter and Plymouth Gazette Daily Telegram, 09 Ağustos 1876, s.2.

Gazetede Osmanlı’nın İngiliz kamuoyunun olumlu kanaatini muhafaza etmek siyaseti çerçevesinde anayasa taslağının Times gazetesi İstanbul muhabiri ile paylaşıldığı özellikle vurgulanmaktadır.

başlamış, muhafazakârlar askerin cephede olduğu bir dönemde milli heyecan ve efkarın sadece düşmanların tasarılarının boşa çıkarılmasına odaklanması gerektiğini savunuyorlardı. Buna karşılık yeni Osmanlılar ise tam aksine böyle bir dönemde Sultan'ın siyasal vaadlerinin gerçekleştirdiğinin görülmesinin imparatorluk sathında tüm vatanseverleri birleştireceğini ve Türkiye'nin terakki yolunda ilerlemek yolundaki kararlılığının aslında onun dünyanın medeni geleceğinin ve toplumlarının ortağı olduğu düşüncesini pekiştirerek diğer ulusların sempati ve desteğini sağlayacağını savunmakta idi.³⁵¹ Aslında her iki tarafında doğru söylediğini kabul edebiliriz. Sultan Abdülaziz'in döneminde, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın girişimleri ile Midhat Paşa'nın belki de Balkanların kaderini değiştirebilecek başarılı çalışmalarını ters yüz ederek bölgeyi kaderine teslim etmesinin akabinde Osmanlı'nın tepkisiz kaldığı hadiseler, Rusya'nın bilfiil sahaya inmesi ile felaket noktasına gelmiş, Sultan Murad'ın siyaseten devre dışı kaldığı bu fetret döneminde Osmanlı'nın Balkanlar'daki idari ve askeri varlığının güçlendirilmesi ve Balkan hareketlerine odaklanması hayati bir mesele haline gelmişti. Fakat diğer taraftan, geri kalmış Osmanlı zihniyetinin artık Balkan milletlerini yönetme kabiliyetini kaybettiğini savunan uluslararası tezlere karşılık Osmanlı yönetim erkinin etkin idari ve siyasal düzenlemeler ile çağdaş bir yönetim anlayışı ile kontrolü yeniden ele alması, çağın gerektirdiği hak ve özgürlükleri ayrımsız olarak imparatorluk çapında uygulamaya koyarak olumsuz algıları kırması gerekmekte idi.

Midhat Paşa'nın hazırladığı metinde Osmanlı askeriyesini paralize edecek bir içerik bulunmamakla birlikte buna rağmen anayasal tartışmaları yasaklayan kanunun duyurulması, bu dönemde hükümette muhafazakâr paşaların baskın çıktığının göstergesidir. Midhat Paşa'nın hazırladığı şekli ile Osmanlı Anayasası imparatorluğun yetkilerini tanımlayan ve bütünlük ve bölünmezliğini vurgulayan bir önsöz ve 63 madde içeren 7 bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm hükümdarın fonksiyon ve niteliklerini vurgulamakta, hükümdara kara ve deniz kuvvetlerinin kumandanı, yasaların uygulayıcısı yetkilerini tanımlamakla birlikte çoğu çağdaş Avrupa devletlerinde görüldüğü üzere aslında bir anayasal monark profili çizmektedir. İkinci bölüm hükümet ile alakalıdır. Sadrazamlık makamını ortadan kaldırarak bu makam bakanlar kuruluna başkanlık edecek, bakanların bireysel ve kollektif sorumluluklarını taşıyacak ve yargıya karşı sorumlu olmalarını temin edecek bir hükümet

³⁵¹ Yorkshire Post and Leeds Intelligencer, "The Proposed Turkish Reforms", 09 Ağustos 1876, s.2.

başkanı – başvekâlet makamı ile ikâme edilmektedir. Üçüncü bölüm kamu görevlilerine ayrılmış olup, beş yıllık görev süresi sonunda makamın gereklerini yerine getirdiklerini ispatlamadıkları takdirde aynı göreve atanamayacaklarını ve görev ihmalî kanıtlanmadığı sürece keyfî olarak görevden alınamayacaklarına dair düzenlemeler içermektedir. Dördüncü bölüm kanun yapıcı olarak yasama fonksiyonunu üstlenecek bir devlet konseyinin esaslarını detaylandırmaktadır. Meclis-i Mebusân olarak adlandırılan bu yapı 40'ı atanmış, 80'i seçimle belirlenecek 120 üyeden oluşacaktır. Başkanı hükümet tarafından seçilecek meclisin görev süresi üç sene olacak, hükümet tarafından atanan vekiller her sene değiştirilebilecektir. 80 vekil ise Vilayet Meclisleri tarafından aday gösterilmek sureti ile halk tarafından seçilecektir. Meclis oturumları kamuya açık olacak, tutanakları raporlar halinde basılarak yayımlanacaktır. En fazla 6 ay içerisinde yeni bir meclis oturuma çağırılmak koşulu ile, meclis başkanının ve meclis üyelerinin asgari 2/3 oyuyla hükümdar tarafından meclis feshedilebilir. Vekiller oylarını gizli oy ve mutlak çoğunluk esaslarına göre kullanacaklardır. Altıncı bölüm vatandaşların hak ve yükümlülüklerini tanımlamaktadır. Tüm Osmanlı tebasının doğal bir hak olarak eksiksiz ve mutlak bir şekilde hukuk önünde sivil ve politik eşitliğe sahip olduğu tanınmaktadır. Kişisel hakların dokunulmazlığını; iskân, mülkiyet, basın, kamu yükümlülüklerinin eşit ve adaletli paylaşımı, dinsel yükümlülüklerin özgürce yerine getirilmesi, devlet makamları önünde tüm vatandaşların eşit kabulü alanlarına yaygınlaştırmaktadır. Yedinci bölüm yürütme ile ilgili olarak, merkezi hükümet ile vilayet yönetimlerinin yetki ve sorumluluklarını tanımlamaktadır.³⁵²

Midhat Paşa'nın İngiliz basınına yansıyan anayasa tasarısı aslında Kanun-ı Cedid adı altında yazılmış olup, 8 bölüm ve 59 maddeden oluşmaktadır.³⁵³ Tarık Zafer Tunaya 9 bölüm ve 57 maddelik bir Kanun-ı Cedid metnini esas alır, ona göre Kanun-ı Cedid'in içeriklerinde farklılıklar bulunan basılı ve el yazılı iki metni bulunmaktadır.³⁵⁴

Midhat Paşa'nın kaleme almış olduğu basılı taslak Ahmet Mithad Efendi'nin Üss-i İnkılap eserinde aynen yayınlanmıştır³⁵⁵, şu bölümlerden oluşmaktadır:

³⁵² Yorkshire Post and Leeds Intelligencer, "The Proposed Turkish Reforms" 09 Ağustos 1876, s.2.

³⁵³ Kılıç, S.K., "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara, 1993, s.559.

³⁵⁴ Tunaya, T.Z., "Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı : Kanun-ı Cedid", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul. c.1 s.30.

³⁵⁵ Ahmet Midhat, *Üss-i İnkılap*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013, s.466-473.

1. Memâlik-i Devlet-i Osmâniye
2. Zât-ı Hazret-i Padişahi ve Hanedân-ı Celili
3. Memûrin
4. Şûra-i Devlet
5. Meclis-i Mebûsan
6. Tabiiyet-i Osmâniye ve Osmanlıların Hukûk ve Vezâifi
7. Kuvve-i İcrâiye
8. Kanûn-ı Cedid'in Tadili

Abdülhamid'in tahta çıkmasının akabinde birçok maddesinin üzeri çizilecek bu anayasa çalışması İngiliz basınına göre gerçek olamayacak kadar güzeldir fakat yine de Türk kağıtlarına yatırım yapan İngilizlere göre Muhammedi bir devlette böyle bir anayasanın uygulanma şansı sıfırdır çünkü Kuran ve şeriat, gayrimüslimlerin devlet yönetimine ortak edilmelerine icazet vermemektedir. Gerçekte Osmanlı devlet adamlarını büyük çoğunluğu bu tasarıya karşıdır ve içeride anayasa reformları ile ilgili tartışmaların yasaklanmış olması aslında bunun Türksever batılıların gözünü boyamak için ucuz bir girişim olarak kalacağını göstermektedir.³⁵⁶

Anayasa reformu ile ilgili tartışmaların sürdüğü sırada Midhat Paşa İstanbul'da "İstikbal" isimli bir makale yayımlamıştır. Bu makalede parlamenterizm ilkelerine uygun olarak bir ulusal meclis tesis edilmesinin hilafet ve islam doktrinlerine uygun düşmeyeceğini savunanlara yanıt veren Midhat Paşa, şeriat kaidelerine göre temsili kurumların müspet olarak gerekliliğine vurgu yapmış ve peygamberin yasal temsilcisi olan dört halife döneminde de meclis yapısının varlığına işaret etmiştir.^{357 358}

³⁵⁶ The Exeter and Plymouth Gazette Daily Telegram, 09 Ağustos 1876, s.2.

³⁵⁷ The Examiner, 19 Ağustos 1876, s.2.

³⁵⁸ İslam amme hukukunda idari yetki anlamında hakimiyetin kaynağı ümmet olup, halifenin ilahi bir gücü bulunmamaktadır. Bundan dolayı İslam düşüncesinde devlet başkanının mutlak bir yetkisinin olmadığı, bu yetkinin İslam'ın genel ilkeleriyle ve ilahi iradeyle sınırlı kabul edildiği, bu sebeple de yöneticiye mutlak yetki öngören yönetim biçimlerinin İslam'ın özüne ve amacına aykırı düştüğü söylenebilir. Halifenin şûra veya ehlü'l hal ve'l -akd denilen ümmetin bilgili, seçkin ve toplumda saygınlığı olan temsilcilerinden oluşan kurulun seçimiyle veya bir nevi seçim demek olan halkın biatıyla iş başına gelmesinin önemi vurgulanır. (TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 17, s.546-553) Hilafetin saltanat ve veraset yerine ümmet ya da seçkinlerden oluşan şûranın seçimine dayanması usulü dört halife döneminden sonra terk edilmiştir.

9.12. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TAHTA ÇIKIŞI

1876 yılının Ağustos ayı boyunca Sultan Murad'ın sağlık durumunun ciddiyetini koruması sonucunda devletin umumi siyaseti akamete uğradı, elçiler itimatnamelerini takdim edemedikleri için görevlerine başlayamıyorlardı.³⁵⁹ İngiltere elçisinin tedbir için önerdiği sultan naipliği teklifi Abdülhamid tarafından kesin olarak reddedilmiş, kendisi hal' fermanı okunana değin ağabeyinin durumunun netleşmesini beklemek yolunda bir stratejiyi tercih etmiştir. Osmanlı Devleti'nin padişahsız olarak idaresi mevcut koşullarda sürdürülebilir bir durum olmamakla birlikte, bu durum başta Midhat Paşa olmak üzere Osmanlı Devleti yöneticilerinin kendi hükümdarlığından başka seçeneği kalmadığının farkına varan Abdülhamid Efendi tarafından isteklerini kabul ettirebilmek adına bir koz olarak kullanılmıştır.

Bu süreçte Abdülhamid'in pasif bir şekilde olup bitenleri seyrederek beklemediğini, tahta kesin ve geri dönülmez bir şekilde sahip olmak için dolaylı olarak çaba sarfettiğini görmekteyiz. Bu dolaylı çabanın uzantısı olarak Abdülhamid Efendi'nin damadı Ticaret Nazırı Mahmud Paşa ve Serasker Redif Paşa veliaht Abdülhamid efendinin tahta çıkmasını temine çalışmışlardır.³⁶⁰

Ağustos ayında Alman sefaretinin hekimi Doktor Mühlig'in Alman Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri Bernhard Ernst von Bülow'a yolladığı raporda, Mahmud Paşa'nın kendisine Meclis-i Vükela'nın saltanat değişimi meselesini dikkate alacağını ve kararın bir ulema meclisine sunulacağını, nihayet herkesin selametini geleceğin Sultan Hamid'inde gördüğünü söylediğini aktarmaktadır.³⁶¹

Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa Sultan Murad'ın durumunun umutsuz olduğu anlaşılan kadar bu konuda girişimde bulunmaktan kaçınıyordu. Midhat Paşa ise hükümdarın durumunun milletten bu kadar uzun süre gizlenmesinin hükümet açısından sakıncalarının getirdiği büyük sorumluluğu öne sürerek konunun bir meclisi umuminin

³⁵⁹ Karal, E. Z. *a.g.e.* C.4. s.364.

³⁶⁰ Korkmaz, A., *a.g.e.*, s.311.

³⁶¹ Eldem, E., *a.g.e.*, s.52.

gündemine getirilmesi ve kurulun vereceği karar doğrultusunda bir istikamet belirlenmesi gerektiğini düşünüyordu. Abdülhamid tahta davet edildiği taktirde Kanun-i Esasi'ye izin verip vermeyeceği bilinmediği için Midhat Paşa anayasa reformu hakkındaki kararın da aynı özel meclis tarafından verilmesi taraftarı idi. Sultan Murad tahta çıkarken Kanun-i Esasi'yi olduğu gibi kabul edeceğine söz vermişti, fakat şu durumda Abdülhamid'in böyle bir engeli bulunmamaktaydı. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa bu yönetime itiraz etmekteydi, akli melekeleri yerinde olmayan Sultan Murad, kendi yetki ve ayrıcalıklarının kısıtlandığı bir yasanın mahiyetini kavramağa muktedir bir halde değil iken, mebusan meclisi fikrine muhalif olanlar bu durumu gerekçe göstererek meşrutiyeti inkar edebilirlerdi. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, İngiliz büyükelçisi Henry Elliot'a göre bu kadar zorlu bir işi hızlı bir şekilde halletmeye müsait bir zat değildi ve bu itirazı bir aylık bir sürenin daha heba olmasına sebep olmuştu.³⁶²

Dr. Leidersdorff'un verdiği ikinci rapora göre hastalığın tedavisinin kabil olup olmayacağını üç aydan önce bilmek mümkün değildir ve hasta bu müddet zarfında odasından çıkmamalıdır. Leidersdorff'a göre Sultan Murad'ın yakalandığı illetin sebebi belirgin olmamakla birlikte tedavi edilemez gözükmektedir.³⁶³ Ramazan bayramı yaklaşmakta olduğundan Sultan bayram tebriklerinin kabulü usulü üzere dışarı çıkmak zarureti ile karşı karşıyadır. Bunun yanı sıra "İmamü'l müslimin cinnet halinde olduğundan cuma namazı kılınmaz" şeklinde söylemlerin ve "Padişahsız devlet idaresi Rüştü Paşa'nın hoşuna gitti" türünden dedikoduların yaygınlaşması Sadrazamın artık bir karar vermesini zorunlu hale getirmişti.³⁶⁴

Mehmet Rüştü Paşa 25 Ağustos tarihinde Tarabya'da İngiliz sefiri Henry Elliot'u ziyaret etmiş, bu konuda takip edilmesi gereken yol hususunda görüşlerini sormuştur. Henry Elliot verdiği yanıtta bu kadar hassas bir konuda Kraliçe'nin elçisinin doğrudan görüş bildirmesinin doğru olmayacağı, Sadrazamın bir yanda hükümdarına diğer yanda ülkesine olan sorumluluklarını akılda tutarak iki tarafı da uzlaştırmaya çalışması fakat Sultan'ın mevcut engelini devamı imparatorluğun refah ve bekasını tehlikeye atacak mahiyete

³⁶² Elliot, H., *Bir Hakikatin Tezahürü*, Gün Basımevi. İstanbul, 1946, s.19-20; Elliot, H., "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *The Nineteenth Century Magazine*, 1888, s.289-291.

³⁶³ *The Morning Post*, 1 Eylül 1876, s.5.

³⁶⁴ Uzunçarşılı, İ. H., *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, s.121.

ulaştığına kani ise, vereceği kararın diğerinin üzerinde olması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumda en doğru yanıtı verecek kişi yine sadrazamın kendisidir.³⁶⁵

Ertesi gün Abdülhamid Efendi, kendi mahiyetinde bulunan ve güvenini kazanmış bir İngiliz memuru³⁶⁶ Henry Elliot'un yanına göndermiş, İngiliz devletinin desteğini edinmek maksadı ile şahsi görüş ve efkârı hakkında majestelerinin elçisini bilgilendirmek isteğini iletmıştır. İngiliz dışişlerinin diplomatik raporları sayılan Mavi Kitap'ları çevirterek dikkatle incelediğini ve İngiltere'nin Türkiye hakkındaki dostane hislerini tamamen kavradığını, Bulgaristan olayları nedeniyle ilişkilerin soğuması nedeniyle İngiliz parlamentosunda Türkler aleyhinde söylenen ağır sözlerin dahi haklı olduğunu itiraf ettiğini, hükümet idaresi eline geçtikten sonra mevcut suistimallerin ortadan kaldırılmasına çalışarak ve israfa neden olan her türlü harcamaya son vererek kanuni alacaklılara yapılacak ödemeleri kademeli olarak kapatacağını, mali işler üzerinde kontrol sağlayarak yürürlükte olan hırsızlığın önünü alacağını, kamuoyu ve basını özgür bırakarak gerek politika ve gerekse ilim ve fen konularına kadar tartışma ve görüşmelere izin vereceğini, sözün özü milletin idaresinde benimseyeceği yöntemin her suretle geniş ve özgürlükçü bir anlayışa dayanacağını bahsi geçen İngiliz memur aracılığı ile vadedmiştir.

Henry Elliot, Abdülhamid'in kendisi ile görüşmeye memur ettiği İngiliz ile sohbeti derinleştirdiğini ve özellikle öğrenmek için endişe ettiği bir konuda aldığı yanıtlar ile kaygılandığını ve Abdülhamid hakkındaki kanaatini kesinleştirdiğini anlatmaktadır. İngiliz Abdülhamid'in kabiliyet ve eğilimlerinin yüksekliğinden bahsederken kendisini nazırların eline teslim etmemek konusunda ne kadar kararlı olduğunu ve mümkün olan en kısa sürede hepsinden kurtulmayı planladığını söyleyerek, aslında Abdülhamid'in keyfi ve mutlak bir

³⁶⁵ Elliot, H., 1946, a.g.e., s.21; Elliot, H., 1888, a.g.e., s.292.

³⁶⁶ Süleyman Kani İrtem'e göre bu memur Woods Paşa'dır. Sir Henry Felix Woods ya da namı diğer Woods Paşa İngiliz Kraliyet Donanması'nda teğmen rütbesine kadar yükseldikten sonra 1867 yılında İstanbul Boğazı'nın Karadeniz kıyısı tarafında gemilerin yön bulmasını kolaylaştırmak için fener yapımı konusunda Osmanlı Donanması ile birlikte çalışması için gönderilen ekibin üyesi iken 1869 yılında Abdülhamid Efendi'nin mahiyetinde görev yapmaya başlamıştır. Osmanlı donanmasında amiral rütbesine yükseltelen Woods Paşa Abdülhamid'in Times muhabiri Henry Blowitz ile röportajlarına aracılık etmiş, İngiltere seyahatlerinde Galler Prensi Edward ve Lord Salisbury'e Abdülhamid'in mesajlarını ilettiğini anılarını derlediği iki ciltlik Spun yarn isimli kitapta belirtmiştir. Woods, H. F., *Spun yarn – From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore*, Hutchinson & Co. London, 1924, C.2, s.165.

yönetim anlayışının sürdürücüsü olacağını da açık etmiştir.³⁶⁷ Gelecek zamanlar Elliot'un bu düşüncesini haklı çıkaracaktır.

Midhat Paşa 29 Ağustos tarihinde Abdülmecid'in dördüncü kadını Pristo Hanım'ın Nişantaşı'ndaki konağında Abdülhamid Efendi ile bir mülakat yaparak cülus ve meşrutiyet konularını görüşmüştür.³⁶⁸ Bu görüşmede Abdülhamid Osmanlı devletinin nazik bir dönemden geçtiğini, genel kanaat ve Avrupa'nın beklentisinin yeni bir devir olduğunu, Kanun-i Esasi'nin ilanının da bu yeni devrin ilk işareti olacağını düşündüğünü söyleyerek Midhat Paşa'ya Kanun-i Esasi'yi kabul edeceğine dair söz vermiştir. Abdülhamid Efendi ile en son görüşme Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa tarafından yapılmış, Abdülhamid son derece hürmetkar bir şekilde davranarak istenilen tüm şartlara uyacağına dair söz vermiştir.³⁶⁹ Midhat Paşa kendi kaleme aldığı anılarında Sultan Abdülhamid'in Kanun-i Esasi taslağını önceden okuduğunu ve devletin bekâ ve ilerlemesinin mutlaka böyle bir kanunun yürürlüğe konmasına bağlı olduğunu tasdik ettiğini belirtmektedir.³⁷⁰

The Times gazetesi muhabiri Tarabya'dan gönderdiği 31 Ağustos tarihli telgrafında büyük bir hadisenin gölgesinin belirdiğini yazmaktadır. Turquie gazetesi, Sadrazam ve Midhat Paşa'nın Şeyhülislam Hayrullah Efendi'yi Bebek'teki yalısında ziyaret ettiklerini ve yaptıkları uzun süreli görüşme sonrasında Midhat Paşa'nın önce Harbiye Nezareti sonra da Bab-ı Âli'ye gittiğini yazmaktadır.³⁷¹ Anlaşıldığı üzere, Abdülhamid ile yapılan görüşmenin ertesi günü, Meclis-i Vükela'da konu görüşülmüş, Midhat Paşa'nın diğerlerini ikna etmesi sonucu Sultan Murad'ın hal' kararı alınmıştır.³⁷² 31 Ağustos sabahı Topkapı Sarayı'nda Mecidiye Köşkü'ne götürülen Abdülhamid'in cülusu gerçekleştirildi. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa kubbe altında toplanan davetlilere bir giriş konuşması yaptı.³⁷³ Ardından

³⁶⁷ Elliot, H., 1946, a.g.e., s.21; Elliot, H. 1888, a.g.e., s.293.

³⁶⁸ Korkmaz, A., a.g.e., s.311.

³⁶⁹ Eldem, E., a.g.e., s.54.

³⁷⁰ Midhat Paşa, a.g.e., s.206.

³⁷¹ The Times, "Sultan Murad and Abdul Hamid", 6 Eylül 1876, s.3.

³⁷² Shipping and Mercantile Gazette, 30 Ağustos 1876, s.2; The Daily News, 1 Eylül 1876, s.4.

³⁷³ "Efendilerim! Sultan Murad Hazretleri bir zatı melaiksemat olup cüluslarından on, oniki gün kadar idarei saltanatta iktidar gösterdiler. Sonra gayri kabil ifakat bir maraza müptelâ oldular. Kuvvei müfekkireleri tam bir zaafa uğradı. Gerek tedavi için Avrupa'dan getirilen mütehassıs, gerek memleketimizce hazekatları mücerrep doktorlar zatı şahanelerini defeat ile muayene ve mualecelerle tedaviye çalıştılar. Vüs'ü beşerin müsait olduğu çarelere tamamilen müracaat edildi, ifakatlerine etibba muktedir olmadılar. Nihayet tanzim ettikleri raporda bu illetin define çare ve ifakatleri memul olmadığını bildirdiler. Masum padişahımızın şu derde düşmesi cümlemizi mahzun ve dilhun eyledi. Şeri şerifin tayin ettiği müddet zarfında ifakatlerine intizar edildi. O müddet de geçti. Hakikati hal bu merkezdedir. İcabı şerisi ne ise beyan buyurulsun."

söz alan Midhat Paşa bu devletin padişah olmadan idare edilemeyeceğini söyledi ve ekledi: “Meseleler ve meşguliyetlerin bütününde merci padişaktır. İdaresinde çaresiz kaldığımız zor durum fetvaya güçlü bir gereksinim gösterdi.” Daha sonra usulen fetva emini tarafından tertip edilen hal fetvası³⁷⁴ Şeyhülislam Hayrullah Efendi tarafından okundu.

Şehzade Abdülhamid’in cülus töreni Sultan Murat’ın törenindeki heyecan ve coşkunun aksine gözyaşları ve sessizlik içerisinde gerçekleştirilmiştir. Mehmet Rüştü Paşa, Mabeyin başkatibi Sadullah Bey ağlıyor, diğerleri ise gözyaşlarını tutmak için kendilerini zorluyorlardı. Sadrazam ve Şeyhülislam ile Midhat Paşa hırka dairesine giderek fetva nüshalarının ikisini de Abdülhamid’e arz ettiler. Biat vaki oldu. Yüzbir pare top atışı yapıldı.³⁷⁵

İngiliz kamuoyunda Sultan Abdülhamid hakkında ilk izlenimlerin belirsizliğinin koruduğunu görmekteyiz. Zaten kendi kabuğuna çekilmiş kapalı bir dünya olan Osmanlı sarayında tecrit içerisinde yaşayan şehzadelerin karakteri hakkında dış dünyada bilgi eksikliğinden kaynaklanan bir belirsizliğin olması, Osmanlı monarşisinin doğasında mevcuttu. Osmanlı tahtının veliahtı genellikle devletin kötü yönetildiği dönemlerde yeni bir umut olarak belirir, kamuoyunun geleceğe dair beklentileri ve heyecanları bu veliaht üzerinde toplanırdı. Sultan Abdülaziz’de de, Sultan V. Murad’da da bu şekilde olmuştu, fakat Abdülaziz 22 sene, Murad ise 15 sene veliaht şehzade olarak hükümdarlık sırasının kendisine gelmesini beklemiştir. Doğal olarak, bu geniş zaman zarfında kamuoyunun hükümdar adaylarını daha yakından tanımak için fırsatı olmuştur.

Abdülhamid’in veliaht şehzadeligi sadece üç ay sürmüştür, dolayısıyla tahta çıkma şansı son derece az olan bu şehzade ile özel olarak ilgilenen ve onu yakından tanıyanlar da son derece az olmuştur. Yabancı kamuoyu bir kenara Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ve Midhat Paşa başta olmak üzere, saray ve Bâb-ı Âli çevrelerinin, Osmanlı bürokrasisinin, yabancı sefaretlerin ve onların çevresinde bulunan dragomanlar, katipler ve askeri

İrtem, S. K. “*Saray ve Babıâli’nin İçyüzü*”. Akşam Gazetesi. 14 Kasım 1933. s.8.

³⁷⁴ “*İmamü’l müslimin cününi-ı mutbik ile mecnun olmağla, imametten maksud fevt olsa uhdesinden akd-i imamet münhal olur mu? beyan buyurula. el cevab: Allahu âlem olur.*” Uzunçarşılı, İ. H., 1967, a.g.e., s.121.

³⁷⁵ İrtem, S. K., a.g.e., s.8.

ateşelerden oluşan Osmanlı hariciyesinin Abdülhamid'in kişiliği hakkında pek fazla fikri bulunmamaktadır.

Bu çerçevede İngiliz basınında Abdülhamid hakkında söylenen olumlu sözler onun Sultan Murad'a göre bedenen ve zihnen daha dinç olduğu yolundayken, Abdülhamid'in olumsuz tarafı onun fanatik bir İslamcı, muhafazakar Osmanlı siyasetine taraf ve Midhat Paşa'nın reform çabalarına karşı olması şeklinde vurgulanmaktadır. Sultan V. Murad'ın tahta çıkışının ertesi günü İngiliz elçi Sir Henry Elliot, Lord Derby ile yaptığı bir yazışmada Bab-ı Âli'nin bundan sonra izleyeceği siyaset hakkında konuşmak için henüz erken olduğunu fakat iktidarın enerjisinin ilk olarak imparatorluğun iç işleyişindeki aksaklıkları düzeltmeye yöneleceğini ve hükümdarın ilk eyleminin tüm tebaayı eşit bir konuma getirecek düzenlemeleri hayata geçirmek olacağını kendinden emin bir şekilde belirtmişti. Abdülhamid'in tahta çıktığı bu günden bakıldığında geçen üç ay ile ilgili bu öngörüler acı bir ironi gibi gözükmemektedir.

Elliot son dokuz yılını İstanbul'da geçirmiş deneyimli bir diplomat olsa da, günün sonunda diplomasinin bilgeliği her zaman mükemmel değildi.³⁷⁶ Biraz da bu sebeple 34 yaşında tahta çıkan Abdülhamid, Elliot için tam manasıyla meçhul bir kişidir. Osmanlı siyasetinde hangi eğilimleri öne çıkartacak, otuz yıldır süregelen reform siyasetinin sürdürücüsü olacak mı, Kanun-i Esasi'yi ve yeni meşruti düzeni kabul edecek mi, Balkanlar'ı kasıp kavuran savaş karşısında tutumu ne olacak, hangi büyük güçlerden destek almaya çalışacak, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel müttefikleri İngiltere ve Fransa'ya mı yoksa Rusya başta olmak üzere Almanya, Avusturya gibi otoriter devletlere mi yaslanacak, mali kriz ve bir yıl önce ilan edip Osmanlı'nın büyük güçleri karşısına almasına neden olan moratoryum konusundaki tavrı ne olacak; tüm bu endişe verici sorular karşısında Elliot şaşkınlık ve şüphe içerisindedir.³⁷⁷

³⁷⁶ The Exeter and Plymouth Gazette Daily Telegram, 1 Eylül 1876, s.2.

³⁷⁷ Georgeon, F., *Sultan Abdülhamid*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, Çev. Ali Berkay, İstanbul, 2006, s.62.

9.13. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN SALTANATININ İLK GÜNLERİ

Sultan Abdülhamid gerek veliahtlık döneminde gerekse saltanatın ilk günlerinde Midhat Paşa'ya özenli ve saygılı bir yakınlık göstermiştir, fakat bu yakın ilginin içtenlikli değil zamanın gerekleri nedeni ile olduğu bilinmektedir. Midhat Paşa'nın güçlü kişiliği ve sahip olduğu siyasi nüfuz Abdülhamid için gelecekte sorun teşkil edecektir. Abdülhamid saltanatının ilk günlerinde kendi çevresinde güvenilebilir ve yönetilebilir bir idari halka oluşturmak çabasıdadır, bu amaçla özellikle Bab-ı Âli bürokrasisi karşısında sarayı güçlü tutmak maksadı ile Mabeyn-i Hümayun'un mevcudunu artırarak devlet yönetiminde saray merkezli bir siyaset izleyecektir.

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkmasında büyük pay sahibi olan Damat Mahmud Paşa'nın³⁷⁸ tavsiyelerine uygun olarak, Mabeyn Müşirliğine Damat Mahmud Paşa'nın eniştesi İngiliz Said Paşa, Mabeyn Başkatipliğine Said Bey, İkinci Katipliğe de Lebib Bey'i getirmiştir. Abdülhamid Midhat Paşa ve Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa gibi güçlü siyasal şahsiyetler yerine kendisine daha yakın gördüğü ve güvenebileceği kişilerden oluşan bir çalışma kadrosunu tercih etmiştir. Musluoğlu Köşkü'nde yapılan görüşmede Midhat Paşa'nın öne sürdüğü dört şarttan birinin Sadullah Bey'in mabeyn kitabetine, Ziya ve Namık Kemal Beylerin mabeyn katipliğine tayin olunmaları alınmaları koşulu olduğu iddia edilmektedir, Abdülhamid daha ilk kararından bu uzlaşmaya riayet etmemiştir ve mabeyn ekibini eniştesinin tavsiyesi uyarınca belirlemiştir.³⁷⁹

Osman Nuri'ye göre Sadrazam Rüştü Paşa ve Midhat Paşa bu atamaya çok önem veriyorlardı, zira şimdiye kadar bunca ıslahat çabalarının sonuçsuz kalmasına sebep olan saray entrikalarının önünü almak lüzumunu hissediyorlardı. Böylelikle saray ile Bab-ı Âli

³⁷⁸ Mahmut Celalettin Paşa, Damat Mahmut'un girişimlerinin hangi boyutta olduğunu şu sözlerle anlatmaktadır : "Damat Mahmut Paşa, Redif Paşa ile birlikte sadarete ait odada gizlice sohbet ederken Mahmut Celalettin Paşa'yı da çağırırlar ve sözlerine sırdaş ederler. Konuştukları ve düşündükleri tahta geçme işini çabuklaştırmaya çare aramaktan ibarettir. Redif Paşa, "Eğer Sadrazam bu tahta geçme işini biraz daha tehir ederse, biz çaresine bakarız" demekle, Abdülaziz Han'ın silah zoruyla tahttan indirilmesi gibi, bunu da ordunun üzerine alabileceğini, üstü kapalı olarak anlatmak istedi." Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.161.

³⁷⁹ Sadullah, Ziya ve Kemal Beylerin tayini ile ilgili bu iddiayı ileri sürenler kaynak olarak Osman Nuri'nin "Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı" eserini göstermektedirler. Osman Nuri bu bilginin Midhat Paşa'nın Tabsıra-i İbret eserinde geçtiğini söylemektedir, fakat bu eserde böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır.

arasında uzun zamandır sürmekte olan mücadelenin tekrar etmesinin önüne geçilmiş olacaktı. Midhat Paşa ile olan görüşmelerinde gerçek düşüncelerini gizleyen Abdülhamid'in bu kararı, bundan sonraki izleyeceği siyasetin işaretlerini vermekte idi, Sadrazam Rüştü Paşa'nın bu durumu sezerek sağlık durumunu bahane göstermek sureti ile Abdülhamid'e olan tepkisini göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sadrazam Rüştü Paşa rahatsızlığını bahane göstererek Sultan Abdülhamid'in kılıç alayı töreninde geleneklere göre Şeyhülislam'ın yanında olması gerekirken katılmamayı tercih etmiştir.³⁸⁰ Sırp Savaşı ile meşgul olan Serasker Abdi Paşa'nın kendisine danışılmadan görevden azledilip yerine Redif Paşa'nın tayin edildiğini öğrendiğinde ise derhal görevinden istifa ettiyse de, padişah istifasını kabul etmemiş ve kendisine izzet ikram göstererek Rüştü Paşa'nın görevi bırakmasına mani olmuştur.³⁸¹

Sultan Abdülhamid'in Mabeyn-i Hümayun Feriki olarak atadığı İngiliz Said Paşa Woolwich'de dokuz yıl eğitim görmüş, İngiliz diline ve çağdaş Avrupa ideallerine hakim olan bir kişi idi.³⁸² Sahip olduğu modern, ilerici ve özgürlükçü görüşleri nedeniyle yakın çevresinde 'gavur' olarak nitelendiriliyordu.³⁸³ The Guardian gazetesi Said Paşa ve liberal görüşlerini öven uzunca bir yazı yayınlamış, Mabeyn Ferikliği görevinin sarayın tüm yönetiminden sorumlu ve Sultan'a en yakın daire olması nedeniyle öneminden bahsederek bu sayede Sultan'ın önemli hususlarda ikinci bir görüş duymaya ihtiyacı olduğunda doğal olarak kendisine kulak vereceğini anlatmıştır.³⁸⁴

İngiliz Sait Paşa göreve getirildiğinin ilk günlerinde meşrutiyet taraftarı olduğunu Sultan Abdülhamid'e açık dille ifade etmiş, karşılığında Abdülhamid'in memnuniyetini belirterek kendisine iltifat etmesi sonucunda padişahın meftunu olmuştur.³⁸⁵ Cuma selamı törenlerinde

³⁸⁰ The Star. "The Investiture Of The Sabre", 19 Eylül 1876, s.4.

³⁸¹ Mahmut Celalettin Paşa (1983) s.164.

³⁸² The Times. "The Porte", 27 Eylül 1876, s.5.

³⁸³ The Morning Post, "An Audience At Dolma-Baghtche", 19 Eylül 1876, s.6.

³⁸⁴ The Guardian, "The New Sultan And His Advisors", 12 Eylül 1876, s.6.

³⁸⁵ Said Paşa Jurnal ismini verdiği anılarında bu hissiyatını şu sözlerle dile getirmiştir: "Böyle fatin ve mültefit ve ahlak-ı hamide sahibi değil bir padişah, hatta arkadaşlarım ve dostlarım meyanında bile görmedim; evsaf-ı cemilesini ve hüsn-i ahlakını hiçbir kimse kalen ve kaleme ifade ve beyana muktedir değildir. Bu ifadem mübalağa görünür, lâkin değildir, söylediğim hakikattir. Sultan Abdülhamid Efendimize olkadar muhabbet edip meftunu oldum ki, bundan evvel bu mertebe mahabbet hissetmemiş idim; kendisinin yoluna benim için can feda etmek hiçbir şey değildir; kimsede görülmiyen hüsn-i ahlâkı ve iltifat-ı mülükaneleri beni cismen ve ruhen kendisine esir etmiştir." Bkz. Çağlar, B., İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal), Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2010, s.103.

ve tercümanlık görevi ile yabancı diplomatlarla olan görüşmelerde daima Sultan Abdülhamid'in yanında olan İngiliz Said Paşa'nın Midhat Paşa ile olan ilişkileri Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı "hain" olarak niteleyen sözleri ve görüşleri doğrultusunda sertleşecek³⁸⁶, Midhat Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesinde ve sürgüne gönderilmesinde İngiliz Said Paşa önemli rol oynayacaktır.

Sadrazam Rüştü Paşa, sağlık durumunu gerekçe göstererek bir süredir mesaisine ara vermiş istirahat ederken nazırlar Midhat Paşa başkanlığı altında toplanmaktadır. Mehmet Rüştü Paşa'nın görevden azli söz konusu değildir, fakat ileri yaşı ve Sultan Murad'ın yokluğunda geçen üç ay boyunca yıpratıcı ve yoğun bir tempo ile çalışması kendisini bir hayli yormuştur. İstanbul'dan gelen telgraflarda sağlık sorunları nedeniyle Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın gözden çıkarıldığı, yerine Midhat Paşa ya da Damat Mahmud Paşa'nın düşünüldüğü yazılmakta ve özellikle Damat Mahmud Paşa üzerinde durulmaktadır.³⁸⁷ Damat Mahmud Paşa Ahmet Fethi Paşa'nın oğlu olup Abdülhamid'in kız kardeşi Cemile Sultan ile evlidir. Mehmet Rüştü Paşa'nın kabinesinde Ticaret Nazırı olarak görev yapmıştır.^{388 389}

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışı sonrası bazı farklı özellikleri ve uygulamaları göze çarpmaktadır. Harcamalarına son derece dikkat eden ve tahsisatının dışına çıkmayan Abdülhamid şahsi para kayıtlarını ve kendi mali hesabını kendisi tutmaktadır.³⁹⁰ Abdülhamid'in annesi Abdülmecid'in ikinci karısı olan Tır-i Müjgan Kadınefendi, şehzade Abdülhamid henüz 10 yaşındayken Beylerbeyi Sarayı'nda veremden ölmüştür. Abdülmecid'in çocuğu olmayan diğer karısı Rahime Perestü Kadınefendi, Abdülhamid'in bakımını üstlenmiş ve ona manevi annelik yapmıştır. İngiliz basınında Abdülhamid'in tahta çıkışı akabinde kişisel hizmetinde 80 haremağası ve 100 kadar cariye bulunan Perestü

³⁸⁶ Erkan, D., "II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, 2010, S.35. s.40-41.

³⁸⁷ The Western Times, "The War In The East", 11 Eylül 1876, s.4.

³⁸⁸ The Times, 12 Eylül 1876, s.5.

³⁸⁹ The Times gazetesi her ikisi de Abdülhamid'in eniştesi olan Mahmud Celeleddin Paşa'ları birbirine karıştırmaktadır. Bahsi geçen Damat Mahmut Paşa, Halil Rıfat Paşa'nın oğlu olan ve Abdülmecid'in kızı, Abdülhamid'in kardeşi olan Seniha Sultan ile evlenen damat paşadır. Cemile Sultan ile evlenen diğer damat Mahmut Celelettin Paşa ise yine saraya damat olan Ahmed Fethi Paşa'nın oğludur, Sultan Abdülaziz'i öldürmek suçlaması ile Midhat Paşa ile birlikte Taif'e sürgün edilmiş ve orada öldürülmüştür. Çorluzade lakabı ile anılan Mahmut Celelettin Paşa ise Mir'at-ı Hakikat'ın yazarıdır. Bu kitapta Seniha Sultan'ın eşi ve Prens Sabahattin'in babası olan Damat Mahmud Paşa memleketi harp ateşine atarlardan biri olarak nitelendirilmektedir. Bir diğer damat ise Abdülhamid'in kızı ile evlenen 1874 doğumlu İşkodralı Mahmud Celelettin Paşa'dır.

³⁹⁰ The Morning Post, 7 Eylül 1876, s.5.

Kadınefendi'nin Valide Sultan olmak talebinin Abdülhamid tarafından geri çevrildiği ve bu sayede senede 150.000 pound tasarruf sağlandığını yazmaktadır. Merasim ve teşrifatı sadeleştiren Abdülhamid, seleflerinin aksine yemeklerini yalnız değil ailesi ile birlikte yemeyi tercih etmektedir.³⁹¹

Politische Correspondenz gazetesi Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışı henüz beş gün olmasına rağmen, ülke ekonomisinin iyileştirilmesine yönelik adımlar atmaya öncelikli olarak saray çevresinden başladığını yazmaktadır. Geçmişte saray mutfağında pişirilen öğünleri Bab-ı Âli mensuplarının ve memurların hanelerine dağıtılması adeti saray bütçesine yaklaşık 40.000 pound tutarında aylık bir maliyet yüklemektedir. Sultan Abdülhamid bu uygulamayı değiştirerek, öğünlerin belirli saatlerde sarayda yenilebileceği şekilde bir yeni uygulama başlatarak bu maliyeti yarıya düşürmüştür.³⁹² Yine daha önceki dönemlerde adet olduğu üzere Sadrazam da dahil olmak üzere tüm devlet adamları sultan huzurunda ayakta dururken, Abdülhamid bundan sonra tüm vükelanın oturmasını emretmiş, saray geleneğine aykırı olan bu isteğe uyum sağlamak kolay olmamıştır.³⁹³

Sadrazam Rüştü Paşa ve Midhat Paşa'ya ilk görüşmesinde son derece arkadaşça ve samimi davranmış ve hatta sigara dahi ikram etmiş, Rüştü Paşa saygısından sigarayı almış fakat yakmamış, Midhat Paşa ise verilen sigarayı içmiştir.³⁹⁴

The Times muhabirinin bizzat tanıklık ettiği manzara da dikkat çekicidir. Altın simli geniş bir kare şeklindeki halının üzerinde bulunan tahtında oturan Sultan Abdülhamid, Bank-ı Osmani-i Şahane genel müdür Mr. Forster huzura kabul olunduğunda, oturduğu yerden kalkarak kendisini nezaketle eğilerek selamlamıştır. Mr. Forster Osmanlı maliyesinin içler acısı durumuna değinen bir konuşma yapmış, reformların gerekliliğine değinerek hükümdarının himayesinde kurulacak yeni düzende tüm bu meselelerin hallolacağına dair ümidini dile

³⁹¹ The Morning Post, 15 Eylül 1876, s.5.

³⁹² Pall Mall Gazette, 12 Eylül 1876, s.8.

³⁹³ Sultan Abdülhamid'e tebriklerini iletmek üzere huzura çıkan arkadaşı Kamil Bey, Abdülhamid kendisinden oturmasını isteyince, hükümdar karşısında ayakta durulur yanıtını vererek oturmayı reddetmiştir. Abdülhamid'in ikinci ikazına rağmen ayakta durmaya devam edince, sultan yerinden kalkarak Kamil Bey'in iki omuzundan bastırarak zorla oturtuktan sonra "İşte böyle, nihayet oturdun" sözleri ile tutumunda ısrarcı olmuştur. Bkz. The Morning Post, 19 Eylül 1876, s.5.

³⁹⁴ Nuri, O., *Bilinmeyen Abdülhamid - Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı : Hayat-ı Hususiyesi ve Siyasiyesi (1327)*, Temel Yayınları, İstanbul, 2017, s.142.

getirmiş ve hükümdara uzun ve müreffeh bir gelecek dilemiştir. Sultan Abdülhamid gözlerini bir an dahi konuşmacıdan ayırmadan dikkatle dinlemiş ve Türkçe olarak mali işlerin mevcut durumunun kendisi açısından da önemli bir endişe kaynağı olduğunu ve bu konuya azami dikkat gösterileceğini belirtmiştir. Osmanlı Bankası'nın hizmetlerinin farkında olduğunu ve bu itimadının hiçbir zaman pişmanlık konusu olmayacağına inandığını söyleyerek, geçmiş hizmetleri için kendilerine teşekkür ederken, gelecekte de bu işbirliğinin devamını rica ederek Mr. Foster'ın şahsına dile getirmiş olduğu iyi dilek ve temennileri için ayrıca teşekkür etmiştir. Bu görüşmeye Mr. Foster'ın yanında bulunarak şahit olan The Times gazetesi muhabiri, son üç ay içerisinde saray adabında yaşanan önemli değişmeyi sultanın eğilerek selam vermesi ve tüm görüşme boyunca gözlerini ayırmadan konuşmacıyı ayakta dinlemesi nedeniyle özel olarak irdelenmiştir. Daha önce alışık olunduğu üzere Osmanlı hükümdarları konuklarını oturdukları yerden istifini bozmadan dinler, sadrazam da dahil olmak üzere hiç kimseye özel olarak selam verilmez, belki en fazla beş saniyelik bir karşılama cümlesi ile geçiştirilirdi. Görüşme esnasında tercüman olarak orada bulunan Damat Mahmud Paşa ve Sadullah Paşa'nın da aynı şekilde Sultan'a hitapları esnasında baş eğmeden ayakta konuşmaları saraydaki ilgi çekici yenilikler olarak göze çarpmakta idi.³⁹⁵

Abdülhamid kendi riyaseti altında toplanan ilk Meclis-i Vükelâ'da da azanın ayakta durmayıp oturmasını emretmiştir.³⁹⁶ Mabeyn-i Hümayun Feriki Said Paşa da anılarında Abdülhamid'in oturup kendisi ile sohbet etmesi için ısrarcı olduğunu aktarmaktadır.³⁹⁷ Saltanatının ilk günlerinde Abdülhamid'in alçak gönüllü ve nazik tutumu sadece yakın çevresi ile sınırlı kalmamış, örneğin Osmanlı tarihinde bir ilk olarak Harbiye Nezareti'ne giderek orada askeriye ile birlikte yemek yemiştir.³⁹⁸ Geleneksel olarak kendisini dünyanın geri kalanında soyutlayan padişah imajını yıkan Abdülhamid, Midhat Paşa, Damat Mahmud Paşa, Savfet Paşa ve Kayserili Ahmet Paşa'dan oluşan nazırlarını Yıldız Köşkü'nde yemeğe

³⁹⁵ The Cork Constitution, "An Audience At Dolma-Baghtche", 22 Eylül 1876, s.3.

³⁹⁶ Nuri, O., a.g.e., s.143.

³⁹⁷ "Bu takdimi müteakip Efendimiz benim için bir sandalye getirtip : Otur Sait Paşa, biraz lâkırdı edelim! diye ferman buyurdular; ben her ne kadar teeddüp ettimse de nihayet irade-i seniyye tekerrür ettiğinden oturmağa mecbur oldum." Çağlar, B., a.g.e., s.103.

³⁹⁸ "Akşama doğru araba ile Bâb-ı Ser'Askeriyi teşrif buyurdular ve akşam taamını tenezzülen ümera ve zabitan ile birlikte ettiler ve hitam*ı taamda yemiş yenir iken kaffemiz sofrada ayakta olduğumuz halde bir nutk-ı Hümayun kıraat edildi. Bu ise Devlet-i Aliyye'de bir hükümdarın sairleriyle birlikte taam eylemesi bu gün birinci defa vaki olarak bundan mukaddem salâtin-i Osmaniyece mesbuk-ül-emsal olmadığından, bundan Zat'i Hazret-i Şehriyari'nin ne kadar hasail-i hamideye ve ne büyük efkâra malik bir padişah-ı âdil-ü-âkıl olduğu ednâ mülâhaza ile tezahür eder." Çağlar, B., a.g.e., s.105.

davet etmiş, kendisi içmediği halde konuklarına şarap servis ettirmiştir.³⁹⁹ Tüm dünyanın Osmanlı'nın yeni hükümdarının kişiliğini yakından tanıyabilmek için çaba sarfettiği bu dönemde, Sultan Abdülhamid'in bu yenilikçi tavırları son derece olumlu karşılanmış ve tutucu yapısına rağmen liberal bir siyaset anlayışının uygulayıcısı olacağı izlenimini yaratmıştır.

³⁹⁹ The Guardian, 27 Eylül 1876, s.6.

9.14. HATT-I HÜMÂYUN

Sultan II. Abdülhamid, cülus hatt-ı hümayunun kaleme alınması görevini Midhat Paşa'ya vermiştir.⁴⁰⁰ Tahta çıkan hükümdar ve kabinesinin siyasal programı ve takip edecekleri istikamet hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir metin olan Hatt-ı Hümayun taslağı Midhat Paşa tarafından yazılarak Sultan II. Abdülhamid'e gönderilmiştir. Midhat Paşa hazırladığı Hatt-ı Hümayun metnine şu maddeleri koymuştur:

Osmanlı devleti, Avrupa'nın büyük devletlerindendir; onlarla asrın telakkileri yolunda yürümeye ve ahenk içinde yaşamaya mecburdur. Bu sebeple:

1. Meşveret usulünü kabul edecektir.
2. Sarayın içindeki ve dışındaki memurların sayısı azaltılacak ve hanedanın daire masrafları kısıllacaktır.
3. Suçu sabit olmaksızın hiçbir memur yerinden atılmayacaktır.
4. Başbozuk asker teşkilatı kaldırılacaktır.
5. Köle ve cariye ticareti şeriate ve insaniyete aykırı bulunduğundan, saraydaki köleler ve cariyeler azat edilecek, hariçten esir getirilmeyecek ve şahısların elinde bulunan esirlerin de muayyen bir müddet zarfında hürriyetlerine kavuşturulması temin edilecektir.⁴⁰¹

Abdülhamid bu fikirlerden hiçbirini kabul etmemiş ve tahta çıkışının 12. gününde eski geleneksel ifadelerle kaleme alınmış bir Hatt-ı Hümayun metni yayınlanmıştır. Sultan Abdülhamid ve Midhat Paşa'nın arasındaki karşılıklı fikir ayrılığı ve güvensizlik bu olay sayesinde açığa çıkmaktadır.

Reuters ajansının İngiliz gazetelerine geçtiği telgrafa göre II. Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışını duyuran hatt-ı hümayuna göre sultan Osmanlı hukukunun esaslarına uygun bir şekilde tahta çıkmış; sadrazam, nazırlar ve makamlarını koruyan diğer devlet adamlarına, kamu huzurunun sağlanması, adaletin uygun bir şekilde idaresinin temini ve tüm Osmanlı

⁴⁰⁰ Korkmaz, A., a.g.e., s.315.

⁴⁰¹ Karal, E.Z., a.g.e., C.4, s.6.

tebasının ayrımsız olarak özgürlüklerinin güvencesi olmaları hususunda emir buyurulmuştur. İmparatorluğun içinde bulunduğu kritik durum, şer'i talimatlara dayalı hukuk sisteminin kötü uygulanmasından kaynaklanmakta olup, mali istikrarsızlık, makamların verimsiz çalışması, ticaret, üretim ve tarımın gelişmemesine sebebiyet vermiştir. Bu fenalıklara çare olarak, mevcut kanunların ve şariat ile uyumlu tedbirlerin eksiksiz olarak uygulanmasını garanti edecek özel bir kurul görevlendirilecektir. Bu kurul aynı zamanda mali bütçeye de nezaret edecektir. Kamu görevleri liyakatli kişilere teslim edilecek, bu kişiler görevlerinden sorumlu tutulacak ve keyfi olarak görevden alınmayacaklardır. Nazırlar kamusal eğitimin yaygınlaştırılması için gerekli tedbirleri almak ve ülkenin idari ve mali durumunu iyileştirmeye yönelik reformları hayata geçirmek üzere görevlendirilmişlerdir. Bosna Hersek kötü niyetli tahriklere kapılarak isyan etmiş ve Sırbistan da bu isyana katılmış olup, aynı ülkenin iki tarafının da çocuklarının kanı dökülmüştür. Nazırlar bu sorunu ortadan kaldırmak için gerekli etkin tedbirleri alacaklardır. Hatt-ı Hümayun, yabancı güçler ile imzalanmış ve yürürlükte olan tüm anlaşmaları onayladığını ve nazırların gayretli bir şekilde Türkiye ve yabancı devletler arasındaki iyi ilişkileri güçlendirmek üzere çalışacaklarını bildirmektedir.⁴⁰²

Hatt-ı Hümayun sadece Türkçe olarak duyurulmuştur, tam metni İngilizce olarak yine Reuters tarafından servis edilmiş, tüm önemli İngiliz gazeteleri tarafından yayınlanmıştır.⁴⁰³ Metin ile ilgili yapılan genel değerlendirmelerde belgede İngiliz etkisi olduğu ve Avrupa barışının temel taşı olan Paris anlaşmasından bu yana Osmanlı devleti bir çok farklı doküman ile reform sözü vermiş fakat uygulamada hiçbirini yerine getirmemiştir. Barış döneminde gerekli reform düzenlemelerini hayata geçirmemiş bir devletten, mali iflasın, siyasal bunalımın ve savaş halinin yaşandığı bir dönemde harekete geçmesini ummak saflık olacaktır. Bu nedenle, Hatt-ı Hümayun tıpkı kendinden öncekiler gibi umut vadetmeyen bir metindir.⁴⁰⁴ Reformun her türlüşünü vadeden ihmal edilmiş önceki bildirilere yeni bir ilaveden ibarettir. Üstelik Osmanlı Devleti'nin yaşamakta olduğu tüm sorunların kaynağı olarak şer'i hukukun gereği gibi uygulanmamasını gerekçe göstermek, bu nedenle kurulacak bir kurulun denetimi ile bundan sonraki uygulamalarda şer'i hukuka

⁴⁰² The Pall Mall Gazette, "The New Sultan's Manifesto", 12 Eylül 1876, s.5.

⁴⁰³ The Times, 19 Eylül 1876, s.3; The Pall Mall Gazette, 19 Eylül 1876, s.4; The Guardian, 19 Eylül 1876, s.6; The Morning Post, 19 Eylül 1876, s.5; Liverpool Mercury, 19 Eylül 1876, s.7.

⁴⁰⁴ The Morning Post, 14 Eylül 1876, s.5.

tam uygunluk gözetileceğinin duyurulması, ne sorunun teşhisi ne de tedavisi hakkında Avrupalı devletlere güven vermemiştir. Gayr-i müslim tebanın şartlarının iyileştirilmesi ile ilgili olarak da bunun ne şekilde sağlanacağı konusunda bir açıklama bulunmamaktadır.⁴⁰⁵ Yine de yeni Sultan'ın etkili yerel reformları gerçekleştirmeye gücü olup olmadığı merak konusudur. Hükümdarın karakteri üzerinde etkili olmak için mücadele eden karşıt akımların varlığı bilinmektedir. Bir taraftan kendisinden gayri müslim tebanın artık Muhammedi hukuk ile yönetilmesinin pratik olarak imkansız hale geldiğini itiraf etmesi beklenirken, diğer taraftan tebasının Osmanlı geleneklerine ve islam hukukunun otoritesine sadakat göstermesini beklemesi çelişkili bir durum içermektedir. Bu hali ile Hatt-ı Hümayun metni açık bir şekilde liberal ya da insancıl idealler taşımaktan oldukça uzaktır. Anayasal yeniden yapılanma ile ilgili ne yapılacağına ilişkin hiçbir açık ifade bulunmamaktadır.

Standart Gazetesi muhabirinin bildirdiğine göre, Sultan Abdülhamid ile yakınlığı olan kişilerin değerlendirmesine göre, Sultan zeki ve liberal görüşlere sahip birisidir ve tebasının refahı için gerekli olan tüm tedbir ve yaptırımları desteklemeye hazırdır. Muhabir Hatt-ı Hümayun metninde değinilmeyen iki reformun Sultan tarafından gönülden desteklendiğini yazmaktadır. Bunların ilki basın özgürlüğünün genişletilmesidir ki, bu hususta Midhat Paşa da kendisini desteklemektedir. Aynı zamanda Harem'e köle satın alınmasını engellenmesi konusunda da isteklidir. Abdülhamid'in bir eşi vardır ve özellikle kadın kölelerin hareme alımının durdurulması konusunda kişisel olarak elinden geleni yapacaktır. Türk kadınının eğitim olanaklarının artırılması konusunda istekli olmasına rağmen, kimi nazırlar bu görüşüne muhalefet etmektedir.⁴⁰⁶

Tahta çıktığı ilk andan itibaren Abdülhamit'i sıkıntıya sokan en önemli konuların başında Sırbistan ve Karadağ ile süren savaş, Bosna Hersek isyanı ve Bulgaristan olayları kaynayan Balkanlar ile tüm bu hadiselerin arkasındaki Rusya'nın izlediği pan-slavist siyaset ve Osmanlı devletine yönelik savaş hazırlıkları gelmekte idi. Balkan sorunu 1876 yılında Avrupa politikasının ağırlık merkezi, bir numaralı diplomasi konusu idi. Üstelik Abdülaziz döneminde izlenen yanlış mali politikalar nedeniyle Rusya karşısındaki en önemli dış dayanak olan İngiltere ile olan iyi ilişkiler epey yıpranmış, İngiliz kamuoyu Gladstone'un

⁴⁰⁵ The Manchester Guardian, "Proclamation of the New Sultan", 19 Eylül 1876, s.6.

⁴⁰⁶ The Pall Mall Gazette, 21 Eylül 1876, s.4.

Disraeli karşısında yürüttüğü muhafazakar siyaset sonucu neredeyse Osmanlı aleyhtarı bir havaya bürünmüştü. Bu çerçevede İngiltere eskiden olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne açıktan politik, mali ve askeri destek vermek konusunda epey sıkıntılı idi. Üstelik Midhat Paşa'nın anayasal hazırlıkları Balkanlarda yaşayan hristiyan nüfusun yönetimde daha fazla söz sahibi olabilmesi için etkili bir çözüm önermiyordu. Abdülhamid Balkan gerilimini barış ve diplomasi ile çözümlemekten yana idi, fakat başta ulema ve onun etkilediği geniş müslüman kesim, sonrasında asker tek çözümün savaş ile elde edilebileceği görüşünde idi. Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ya da Midhat Paşa'nın Rusya'nın tasarladığı bir barış planına razı gelmeleri olası değildi. Aksi taktirde Berlin Memorandumu'na direnmenin ve Abdül Aziz'in hal' edilişinin gerekçesi ortadan kalkmış ve kendi eylemleri ile çelişmiş olacaktı. Fakat Balkan hareketlerinin süratle askeri tedbirler ile bastırılması mümkün olmuyordu, çünkü savaş gerilla harbi görünümü almış ve Balkan kamuoyu süreç içerisinde Osmanlı'dan giderek uzaklaşmakta idi. Osmanlı Devleti'nin kötü idaresi, bozuk ve köhnemiş mali durum ve başıbozuk ismi verilen düzensiz güçlerin eylemleri Osmanlı siyasetini çıkmaza sokuyordu. Balkan nüfusunun çoğunluğunun hristiyan olmasından hareketle, Avrupa kamuoyu gelişmelere tepkisel yaklaşıyor, Avrupa başkentlerinde yayınlanan gazetelerde "Türk mezalimi" haberleri giderek artıyordu.

Çatışma ya da koşulsuz teslimiyet yerine, Rumeli ve Makedonya ile Balkanlarda geri kalan Osmanlı topraklarında idari olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı otonom yapılar oluşturulması daha doğru bir çözüm gibi görünmekle birlikte bu Türk Devleti'nin Avrupa toprakları için baştan sona yeni bir idari modelin tasarlanması ve yapılandırılmasını gerektiriyordu, fakat böyle büyük ve köklü dönüşümü gerçekleştirecek, bu organizasyonu yürütüp kurumsallaştıracak donanım Osmanlı'da mevcut değildi. İngiltere ise tam tersine son derece sınırlı kaynaklar ile Hindistan gibi büyük nüfus ve coğrafi alanı idari kontrol altına almak konusunda son derece deneyim kazanmıştı. Osmanlı bu konuda İngiltere yönetiminden destek aldığı taktirde, bu ihtilaflı bölgelerin kaderi hızlı bir şekilde ve olumlu yönde değişecek, hakları güvence altına alınmış, refah ve huzura kavuşmuş Balkan nüfusu Rusya'nın entrikalarını boşa çıkaracak ve Anglo-Türk ittifakı bir ideal olarak gerçek anlamını bulmuş olacaktı.⁴⁰⁷ İngiltere bu çerçevede, Bosna, Hersek ve Bulgaristan

⁴⁰⁷ The Pall Mall Gazette, "Affairs At Constantinople", 4 Ekim 1876, s.3.

bölgelerini kapsayan bir “idari otonomi” önerisi geliştirmiş, fakat bu öneri Bâb-ı Âli tarafından kabul edilmemiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Wigan Observer and District Advertiser, “*The Turks at Bay*”, 6 Ekim 1876, s.4.

10. MİDHAT PAŞA’NIN İKİNCİ SADARETİ

Levant Herald Gazetesi’nin yazdığına göre Sultan Abdülhamid Sadrazam Rüştü Paşa’nın maaşına yıllık 3.000 liralık bir artış talep etmiş, fakat Sadrazam Rüştü Paşa hazinenin böyle bir ilave yükü taşıyacak durumda olmadığını gerekçe göstererek bu talebi reddetmiştir.⁴⁰⁹ Bu haberden Sadrazam Rüştü Paşa ve Abdülhamid arasında iyi bir iletişimin olmadığını tahmin edebiliriz. Bu duruma ilave olarak, halk arasında V. Murad’ın hastalık sebebi ile değil, kişisel nedenlerle tahttan indirilmesi ile ilgili söylentiler dolaşmaya ve bu hareketin sorumlusu olarak Rüştü Paşa’nın gösterilmeye başlaması da onun halk desteğini yitirmesine neden olmuştur.

Mütercim Rüştü Paşa, Midhat Paşa’nın Kanun-i Esasi çalışmalarına da sıcak bakmamaktadır, ona göre Midhat Paşa’nın aceleye getirerek hazırlattığı o kanun evvela kendi başını yiyecektir.⁴¹⁰ Yeni Anayasa’nın son aşamasına geldiği bu dönemde Sadrazam Rüştü Paşa, genç ve dinamik Sultan Abdülhamid’in yanında bir tezat olarak nitelendiriliyor, vatansever fakat dar kafalı, ağır ve sinirli bir mizaç ile tasvir ediliyor.⁴¹¹ Rüştü Paşa’nın vehimli bir kişi olduğu, bu nedenle süratle iş göremediği söyleniyor, hatta Abdurrahman Şeref Efendi, Abdülhamid’in çok yakınlarına Sadrazam Rüştü Paşa hakkında, “*iki yüzlü idi, her şeyi yapacak gibi yaltaklanır, fakat elinden bir şey gelmezdi; bütün hareketleri sahte idi*” sözleri ile eleştirdiğini aktarmaktadır.⁴¹² Kanun-i Esasi’ye uzunca bir süre ayak diremenin ardından sonunda Mütercim Rüştü Paşa sağlık sorunlarını gerekçe göstererek sadrazamlıktan çekilirken yerine Midhat Paşa’yı önerir⁴¹³.

Bir yandan yeni Anayasa çalışmalarının yürütüldüğü diğer yandan İstanbul’da toplanacak Tersane Konferansı’na birkaç gün kala Sadrazam Rüştü Paşa’nın istifasının ardından, Midhat Paşa’nın sadaret makamına getirileceğine dair beklentiler artmıştır. Bir İngiliz yorumcu, Sadrazam Rüştü Paşa’nın devlet organizasyonu içerisinde çok sayıda farklı

⁴⁰⁹ The Pall Mall Gazette, 5 Ekim 1876, s.1.

⁴¹⁰ Şeref, A., a.g.e., s.159.

⁴¹¹ The Morning Post, “Turkey”, 08 Aralık 1876, s.5.

⁴¹² Şeref, A., a.g.e., s.157.

⁴¹³ Karal, E. Z., a.g.e., C.4 s.5.

görüşü birleştirdiği için makamını koruduğu, fakat gelinen aşamada Rusya faktörü karşısında özellikle Osmanlı iç işlerindeki durumun vehametinin daha fazla gecikmeyi tolere edemeyeceğini yazmaktadır.⁴¹⁴ 20 Aralık 1876 tarihli İngiliz gazeteleri Midhat Paşa ve Rüştü Paşa arasındaki uzun süreli çekişmenin Rüştü Paşa'nın çekilmesi ile çözümlendiğini yazmaktadır. Midhat Paşa'nın sadaret makamına atandığı, imparatorluk hükümetinin istikrar ve ilerleme siyasetinin aynen devam edeceği notu ile birlikte yayınlanan Hatt-ı Hümayun⁴¹⁵ ile birlikte 19 Aralık'ta duyurulmuştur.⁴¹⁶ Mahmud Kemal İnal'a göre makama Midhat Paşa'nın getirilmesi Abdülhamid için "Hasbezzaman ve bizzarure"⁴¹⁷dir.⁴¹⁸ Cevdet Paşa'nın Tezahir'ine göre, Rüştü Paşa, Midhat Paşa'yı engelleme olanağına sahipse de, onun İngiltere sefareti tarafından pek ziyade korunup kollandığını bildiği için durumu idare etmeyi uygun görüyordu.⁴¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Sultan Murad zamanında Rüştü Paşa tam istiklal ve istibdada alışmış, "Padişah-ı âlem-penâh hazretleri" (Abdülhamid) derece derece hükümet yularını eline almakta olduğundan Rüştü Paşa kendisine haksız yere gücenmiş ve istifa etmiştir. Padişah kendisinden her ne kadar istifasını geri almasını teklif etse de kabul

⁴¹⁴ The Scotsman, "From Private Correspondence", 20 Aralık 1876, s.5.

⁴¹⁵ "Veziri maali semirim Midhat Paşa, Rüşdi Paşanın illeti vücudiyesinden ve sinni mertebeli şeyhuhate vasıl olduğundan bahs ile hizmeti sadareten istifa eylemesine ve ehemmiyeti muhtacı tarif olmayan mesalihi hazırai devletin yolile görülmesi ve devleti aliyemizin hukuk ve menafii meşruasının enzari umumiyede isbatiyle mesaili mevcudeye bir hüsnî netice verilmesi ve ümuri maliyece devam eden müşkilatın tadinine çalışılması hususlarında olan amalimiz, bir yedi iktidare tevdi idareye lüzum gösterüb sizin sıfatı matlube ve müstekimeyi câmi olmanıza binaen mesnedi sadaret uhdei hamiyetinize tecvih kılınmağla ibrazı âsarî reviiyete ikdam eylemeniz matlubumuzdur. Hak Taala mazharı tevfik buyura. 3 Zilhicce 1293"

⁴¹⁶ Pall Mall Gazette, "Summary of this Morning's News", 20 Aralık 1876, s.6.

⁴¹⁷ "Zamanın ve zorunlulukların gereği". İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın anlatımlarına göre Yıldız evrakını tetkik etme görevi verildiği sırada, önceki görevliler tarafından karmakarışık edilmiş sandıklar dolusu kağıtlar arasında Sultan Abdülhamid'in söyleyip yazdırdığı bazı muhtıraların dağınık müsveddelerine tesdüf etmiş ve bunların bir kısmını Türk Tarih Encümeni dergisinde yayınlamıştır. Bu muhtıra müsveddelerinden bir kısmında beyan edildiğine göre Mütercim Rüştü Paşa "Midhat Paşa'nın entirikası ile beraber sorumluluktan korkarak istifa" ettiğinden "Midhat ve Mahmut Paşaların entrikalarına bakmayıp" saraya gelmesine ve bunların "müttefik taraf olarak türlü türlü entrikalar ve aldatmacalar ile güvensizliğe ve ilgisizliğe çalışmaları esassız şeylerden ibaret" olduğuna dair bildirimde bulunuldu ise de istifada ısrar etmekte ve bir taraftan da Midhat Paşa "Biz, efendimizin haini miyiz? Rüştü Paşa'nın bu gibi hallerine ne için merak ediyorlar? Buna tahammül olunuyor. Efendimizin her ne emri fermanları var ise bize irade buyursunlar, can defa ederek işe bakarız" gibi haberler göndermekte olduğunu aktarmaktadır. "İstanbul'da büyük adamlar bırakılmayıp taşraya gönderilmiş olmasından ve zatı şahanenin malumu olanlar Edhem, Ahmet Muhtar ve Rauf Paşalar gibi zevat ise de bunlardan uzak mahallerde ve Ahmet Vefik Paşa ise inzivada bulunmasından dolayı hasbezzaman ve bizzarure Midhat Paşa, sadarete getirildi."

⁴¹⁸ İnal, M.K., a.g.e., C.I, s.342.

⁴¹⁹ "Kaffe-i ümuri devlet, Rüşdi Paşa'nın elinde idi. Zâhirde Sadriazam olduğu halde manevi hükümdarlık ediyordu. Fakat Midhat Paşa dahi nüfuz ve ikbalde ana şerik gibi idi ve eğerçi Rüşdi Paşa anı def'e muktadir idi. Lâkin Midhat Paşa'yı İngiltere sefareti pek ziyade tasahhub ve iltizam ettiği cihetle Rüşdi Paşa, anı hüsnî idare etmeği icabı halden görüyordu"

etmediğinden azledilmiştir.⁴²⁰ İstanbul'dan yabancı elçiliklere gönderilen telgrafa göre, Rüştü Paşa'nın görevden ayrılma nedeni sağlık sorunlarıdır.⁴²¹

Midhat Paşa'nın sadrazamlık görevine getirilmesi, Henry Elliot'un Derby Kontuna gönderdiği kısa bir telgraf ile duyurulmuştur.⁴²² İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot 19 Aralık gecesi İngiltere'ye gönderdiği ikinci telgrafta şu ifadeleri kullanmıştır:

“Midhat Paşa'nın sadrazamlığa atanması fevkalade önemli bir hadisedir. Kendisi kimi zaman acele kararlar vermekle birlikte Türk devlet adamları arasında şüphesiz en enerjik ve özgürlükçü olanıdır. Her zaman Müslümanlar ile Hristiyanların eşitliğini savunmuştur ve sadrazam ile padişahın yetkilerini sınırlandırmak arzusundadır.

Kendisi merkezîyetçiliğe karşıdır ve taşra nüfuslarına iç işlerinde daha fazla takdir yetkisi verilmesine taraftır. Bununla birlikte Slav bölgelerinde özel kurumlara müsaade edilmesine şiddetle karşı olduğunu bana söylemiştir. Ama bugünkü durumda bunun gerekli olduğunu belki kavrayabilir, çünkü kendisi anlatılanlara kulak veren bir kimsedir.

General Ignatieff kendisinden nefret ediyor ve eşkıya, serseri, çılgın diye söz ediyor. Karşılıklı olan bu nefret onun davranışını etkileyebilir. Midhat Paşa, reform yanlısı Müslümanların ve Hristiyanların umududur. Ama eski düşüncede olan Müslümanlar kendisinden hoşlanmıyorlar. O her zaman İngiliz öğütlerine kulak vermiştir, ama şu aşamada bize karşı duygularının ne olduğunu bilmiyorum.”⁴²³

Tuna'da bir valinin gösterebileceği en üst seviyedeki nitelikleri ortaya koyan Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nin birlik ve bağımsızlığını koruyacak ve Türklerin dışarıdan herhangi bir baskı olmaksızın yenileşme çabalarını gerçekleştirebileceğini ispatlayacaktır. Rüştü Paşa, yeni olan her şeyden hoşnutsuzluk duyan, eski tip yönetim anlayışına dört elle sarılan

⁴²⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, Tezkire No:40, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, C.4 s.200-201.

⁴²¹ Stamford Mercury, 22 Aralık 1876, s.3.

⁴²² FO 424/47, No.376, “Sir H. Elliot to the Earl of Derby”.

⁴²³ FO 424/47, No.697, “Sir H. Elliot to the Earl of Derby”.

bir mizaca sahipti. Rüştü Paşa, Sultanı anayasal bir egemen, sadrazamı parlamenter rejimin başı haline getirecek değişikliklere sıcak bakmamaktadır.⁴²⁴

Midhat Paşa'nın sadaret makamına getirilmesi Osmanlı aydınları tarafından sevinçle karşılanmış, imparatorluk dışındaki müslümanlar da Midhat Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhrandan kurtaracağı inancı ile selamlamışlardır.

Midhat Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynaklarına güvenen, Türk toprağının herhangi parçasının işgal edilmesine ve teslimiyetçi anlayışa keskin bir şekilde karşı çıkan bir siyaset uygulayacak, bu nedenle Bab-ı Âli'nin konferansın tüm taleplerini kabul etmesi beklenmemelidir.⁴²⁵ Midhat Paşa, Rus Generali İgnatieff'in kontrolü altına girmiş olan Abdülaziz'i tahttan indirmiş, Osmanlı üzerindeki Rus etkisini kırmıştır. Balkanlar'daki slav milletleri bahane ederek Türkiye'ye karşı savaş hazırlığı içinde olan Rusya'nın, Midhat Paşa'nın sadrazamlığını olumlu bir gelişme olarak karşılamayacağı ortadadır. Midhat Paşa'nın yaklaşık altı aydır üzerinde çalıştığı anayasanın duyurulması ise özellikle Rus Çarı için ayrı bir rahatsızlık kaynağı olacaktır, zira Rusya bu sayede Avrupa'da anayasal idareye sahip olmayan tek devlet olacaktır.

Midhat Paşa anılarında sadarete geldiğinde zaten meydanda olan Rumeli karışıklığından ve dertlerinden, konferans tekliflerinden ve diğer dahili ve harici işlerden ortaya çıkan bunca güçlüklerle ilaveten bir de, maliyece her zamandan daha fazla baş gösteren çok sıkıntı ve ihtiyaçların üst üste binmesinden yakınmaktadır.⁴²⁶

Lord Salisbury,

“Midhat Paşa'nın sadrazam olarak atanması, selefinin zorluk çıkaran, obstrüktif mizacı dikkate alınırca bir bakımdan faydalı olmuştur. Fakat, onun (Balkanlar'daki Osmanlı) mezalimine derinden bulaşmış olduğu varsayımını kabul edersek, bunun Rusya üzerindeki etkisi tehlikeli olabilir. Bu açıdan empati kurarak bu işte bizim parmağımız olduğu inkar edilmelidir. Bu yüce Sultan'ın kendi işidir.”

⁴²⁴ The Tablet, “The Advent Of Midhat Pasha To Power”, 23 Aralık 1876, s.802.

⁴²⁵ The Leeds Mercury, 20 Aralık 1876, s.4.

⁴²⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.210.

sözleri ile ileriki aşamada çıkabilecek Osmanlı-Rus savaşında İngiltere'nin dahli olduğu görünümünü ortadan kaldırmak istemekte ve bu açıdan Midhat Paşa'yı tehlikeli bulmaktadır.⁴²⁷

Midhat Paşa'nın ikinci sadrazamlığı sadece bir buçuk ay kadar sürecek ve bu kısa dönem Midhat Paşa'nın siyasal yaşamında bir dönüm noktası teşkil edecektir. Midhat Paşa, yıldızının son bir kez parlamayıp sonra birdenbire söneceği yeni bir döneme adım atmaktadır. Bu aynı zamanda Osmanlı toplumunun, anayasal bir devlet yönetimi ve meşruti bir idare ile ilgili beklentilerinin uzunca bir süre askıda kalacağı yeni dönemin habercisidir.

⁴²⁷ FO 424/47, No. 64, “*The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby*”.

10.1. İSTANBUL KONFERANSI

Sırbistan'ın Osmanlı karşısında askeri hezime uğramasının ardından Rusya, Slav milliyetçiliği merkezli planını başka bir strateji ile uygulamaya koymaya girişmiş, son dönemde Osmanlı'nın Avrupa kamuoyu üzerindeki olumsuz izlenimlerinden de faydalanmak maksadı ile Bulgaristan meselesi için İstanbul'da bir konferans toplanmasını Avrupa'ya teklif etmiştir. İşin gerçeği Rus Çarı II. Alexander 2 Kasım 1876'da İngiltere elçisi ile yaptığı bir mülakatta niyetini açıkça belli etmiş ve İngiltere'yi böyle bir konferansa arka çıkmaya mecbur etmişti.

*“Avrupa, Osmanlı hükümetinin devamlı hakaretlerine katlanmaya hazır ise Rusya böyle bir hale katılamaz. Böyle bir davranış Rusya'nın şeref ve haysiyetiyle olduğu gibi menfaatleri ile de telif edilemez. Durum devam ettirilemez. Eğer Avrupa cesaret ile hareket etmeye hazır değilse, Rusya tek başına hareket etmek zorunda kalacaktır.”*⁴²⁸

Rusya'nın bu tutumu İngiliz kamuoyunda tepki ile karşılanmış, İngilizler Hindistan sömürgelerine uzanan Süveyş Kanalı ve Akdeniz yolunun tehlikeye girebileceği düşüncesi ile İngiltere'nin gerekirse savaşmaktan çekinmeyeceğini belirterek Rusya'ya sert tepki vermiştir.⁴²⁹ Osmanlı ile savaş hazırlıklarını uzun bir süredir sürdüren Rusya ise bu durum karşısında geri atmamış, Osmanlı hükümeti tarafından isteklerinin yerine getirilmemesi halinde tek başına hareket etmek konusunda azimli olduğunu duyurmuştur. Rusya İngiltere'nin tehdidine tehdit ile karşılık vererek ilişkileri tırmandırmaktan kaçınmamıştır.

⁴²⁸ Karal. E.Z., a.g.e., C.4, s.25; Emil Bourgeois, *Manuel Historique de Politique Etrangere*, Librarie Classique Eugene Belin, Paris, 1892, C.3, s.73.

⁴²⁹ Lord Salisbury Rusya'nın ultimatom niteliğindeki açıklamalarına karşılık olarak “Barış, özellikle bir İngiliz siyasetidir. İngiltere agresif bir güç değildir... Hiçbir şehir ya da bölgede gözü yoktur. İngiltere inşaa etmiş olduğu benzersiz İmparatorluğu korumak arzusundadır. Fakat barış İngiltere siyaseti olduğu kadar hiçbir devlet yine bizim kadar savaşa hazırlıklı değildir. Eğer haklı bir gerekçe ile bir savaşa girerse, özgürlüğü ve imparatorluğunu alakadar eden bir çatışmaya dahil olması durumunda İngiltere'nin kaynakları tükenmez. İngiltere bir mücadeleye girdiği taktirde, ikinci ya da üçüncü bir cepheyi ayakta tutabileceği konusunda tereddüt etmez. Bir mücadeleye girdiği taktirde nihayete değin geri çekilmez.” sözleri ile yanıt vermiştir. The Times. 10 Kasım 1876. s.5.

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki zayıf durumunun farkındadır, İngiliz Maliye Bakanı Sir Strafford Northcote, Türk eyaletlerinin idari yapısının iyileştirilmediği takdirde Avrupa barışını korumanın mümkün olmadığını söylemekte, William Harcourt ise bu durumu “*cerahatli yara üzerine yara bandı yapıştırmakla iyileşmez*”⁴³⁰ benzetmesi ile ifade etmektedir. İngiliz hükümeti savaş gemileri, askeri, topları ve her şeyi ile saldırgan bir Rusya karşısında savaşa hazırdır⁴³¹ fakat yine de Osmanlı Elçisi (Musurus Paşa) Kırım Savaşı günlerindeki gibi ağırlanmamıştır, bu aşamada savaştan kaçınmak İngiltere'nin öncelikli siyasetidir. Osmanlı hükümeti, Rusya'nın savaş ilanı için bahane aradığının farkında idi, bu nedenle İstanbul Konferansı düzenlenmesi teklifi de Ruslara işte böyle bir bahane yaratmamak için kabul edilmiştir. Böyle bir konferansın en başından geri çevrilmesi, Rusya'ya istediği elverişli ortamı sağlayacağı gibi konferansa katılacak diğer beş Avrupa devletinin desteğinin de yitirilmesine neden olacaktı.

Osmanlı Devleti açısından bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü tehlike altına düşürecek kararların alınacağı bir konferans devletin iç işlerine karışmak anlamına gelecektir, bu nedenle konferans öncesinde bu konuda yabancı devletlerden teminat alınmaya çalışılmıştır. Konferans görüşmelerinin Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlar doğurma tehlikesine karşılık Kanun-i Esasi ilanının bir koruma kalkını olarak devreye girmesi kararlaştırılmıştı. Rüştü Paşa'nın bu esnada istifa edip yerine Midhat Paşa'nın getirilmesini, Avrupa nezdinde saygın ve etkili bir devlet adamının hükümetin başında olmasının sağlayacağı avantajları da hesaba katarak değerlendirmekte fayda bulunmaktadır.

Konferansın 6 Aralık tarihinde İstanbul'da toplanması kararlaştırılmış fakat öncesinde altı devlet temsilcisinin ön görüşmeler yapmak üzere bir araya gelmesi uygun görülmüştür. Majestelerinin hükümeti tarafından görevlendirilen Lord Salisbury, diğer büyük güçlerin devlet adamları ile yaptığı görüşmelerden Doğu Sorunu'nun geleceğine dair önemli ipuçları yakalamıştır, özellikle Osmanlı meselesinde barış yolu ile bir çözüm elde edilmesinden ziyade, Türk İmparatorluğu parçalara ayrıldıktan sonra ne olacağına daha fazla kafa yordukları bu önemli izlenimlerden birisidir. Bismarck'ın Alman çıkarları açısından hem İngiltere ve Rusya'nın birbirleri ile ilişkileri korumalarının önemli olduğuna inanıyor

⁴³⁰ Hansard, HC Deb., cccxxiii. s.112.

⁴³¹ F.O., Gladstone papers, “*Stradford to Gladstone*”, 10 Kasım 1876.

ve bu nedenle konferansın başarısız olması durumunda İngiltere'nin olası bir Osmanlı-Rus savaşına müdahale etmekte aceleci olmamasını, en azından Rusların Tuna'yı aşıp Osmanlı başkentini tehdit edecek aşamaya gelene kadar uzlaşmak için epey zaman olacağını hatırlatması önemlidir.⁴³²

Midhat Paşa Avrupa'da Osmanlı Devleti için borç arayışında : “Yeni Türk borçlanmasının kimlere yapılacağını bulmak için Midhat Paşa önce sinekleri serbest bırakıp sonra kimin en iyi yuttuğuna bakıyor.”⁴³³

⁴³² Seton-Watson, R.W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, W. W. Norton & Company, Newyork, 1962, s.106.

⁴³³ Galerie Napoleon, “*Rus Türk Savaşı Karikatürleri*”, Paris, 1877.

Bismarck, Salisbury'e Türkiye'de yapmak istediklerinin umutsuz olduğunu ve Türkiye'yi iki ayağı üzerinde doğrultmayı başaramayacaklarını söyleyecektir.⁴³⁴ Bismarck konferansın başarısızlıkla sonuçlanacağına ve Türk-Rus savaşının Rusya'nın savaş gücünü azaltması açısından faydalı olacağına inanmaktadır.⁴³⁵ Salisbury, Lord Derby'e yazdığı raporunda görüşmeleri sonucu edindiği genel izlenimi şu sözlerle özetlemektedir :

*“Seyahatlerim boyunca Türk'ün dostunu bulmak konusunda başarılı olamadım. Böyle bir kimse bulunmamaktadır. Sanırım beklenen saat gelmiştir.”*⁴³⁶

İstanbul Konferansı öncesi yapılan diplomatik görüşme metinleri incelendiği vakit, Avrupa diplomasisi açısından Türk-Rus savaşının kaçınılmaz olduğu kanısının yaygınlığı tüm çıplaklığı ile anlaşılacaktır. Midhat Paşa'yı Osmanlı Devleti'ni Rusya ile savaşa sürüklemek ile suçlayan yaygın kanaatin aksine, Midhat Paşa'nın sadrazamlık görevini üstlenmesinden aylar öncesinden İngiltere hariç tüm Avrupa devletlerinin Türk-Rus savaşına neredeyse kesin gözü ile baktıkları anlaşılacaktır. Böyle bir durumda Midhat Paşa bu savaşın sebebi değil ancak tüm olumsuz sonuçlarının kurbanı olabilir. Bu aşamada Midhat Paşa'nın tek yapabileceği konferansta ortaya konulacak Bulgaristan'a muhtariyet tanınması, memurların kendilerinden seçilmesi, Bulgarlardan milis askeri kurulması, toplanan vergilerin tamamen ilgili mahalin masraflarına harcanması, kalelerden başka yerlerde Osmanlı askeri bulundurulmaması, Çerkeslerin Anadolu içlerine çekilmesi gibi tekliflerin tamamının kabul edilmesi olmalıydı ve fakat durum Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlığı sırasında Rus elçiliği tarafından kendisine verilen raporda yazılı olan ve uygulanmasına teşebbüs edildiği halde vükela tarafından kabul edilmeyen tekliflerin aynısını kabul etmek anlamına gelecekti. Bunun sonucu ise Rumeli'nin yarısının şimdiden elden çıkması olacaktı. Buna razı olmak hiç kimsenin haddi olmayacağından Midhat Paşa, Saffet ve Ethem Paşalara konferansta söz konusu teklifleri değiştirmeye çalışmaları için gerekli talimatları vermiştir.⁴³⁷

⁴³⁴ Cecil, G., *Life Of Robert Marquis Of Salisbury*, Hodder and Stoughton Limited, London, 1932, C.2, s.96.

⁴³⁵ Cecil, G., a.g.e., s.99.

⁴³⁶ Cecil, G., a.g.e., s.107.

⁴³⁷ Midhat Paşa, a.g.e., s.208-209.

20 Kasım tarihinde Lord Salisbury’e Majestelerinin Özel Elçisi olarak İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot ile birlikte İstanbul Konferansı’na katılmak üzere görevlendirildiği bildirilmiştir. İngiltere Kraliçesi’nin konferans müzakerelerine ilişkin istekleri üç maddede özetlenmiştir:

1. Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü
2. Büyük güçler tarafından, toprak elde etmek gibi menfi arayış, harici bir nüfuz elde etme, kendi tebaalarına özel olarak başka milletler ile eşit olmayan ticari ayrıcalıklar temin etme gibi eğilimlere girilmeyeceğine dair bir deklarasyon yayınlaması.

3. Bab-ı Âli’ye sunulan uzlaştırma önerisi

a. Sırbistan ve Karadağ’daki statüko.

b. Konferansta arabulucu devletler ile Bosna ve Hersek’e yerel veya idari bir otonomi verilmesine ilişkin bir protokolün imzalanması. Otonomiden kasıt, yerel nüfusa kendi iç işlerini kontrol edebilecekleri yedek kurumlardan oluşan kendi sistemlerini kurma ve mevcut otoritenin keyfi uygulamalarına karşı garanti verilmesidir. Benzer yetkiler Bulgaristan’daki kötü yönetime karşı olarak da sağlanmalıdır.⁴³⁸

Lord Salisbury İstanbul Konferansı’ndan iki gün önce Lord Derby’e yazdığı raporda Türklerin tavrının herkes için yorucu olduğunu yazmaktadır. Avrupa güçlerinin teklifleri karşısındaki itirazları çocukça olarak nitelendirmektedir:

“Mesela, planlarınız Sultan’ın gücünü ya da gelirlerini azaltıyor, ya da hristiyanları neredeyse müslümanlar ile eşit hale getiriyor, ya da başkentteki Türklerin durumu iyi eyaletler üzerindeki kazanılmış haklarından mahrum ediyor deseler tüm bunlar anlaşılır olacak, oysa onların tek söylediği, komisyon itibarımıza saygı gösterecek. Bu bir çöpçünün üzerim kirlendi diye şikayet etmesine benziyor. Onların bu direnci neye dayanarak gösterdiklerini anlayamıyorum. Kuvvetle muhtemelen Rusya’nın zayıf olmasına güveniyorlar ya da savaştan çıkarı olan birileri

⁴³⁸ FO 424/37, No: 1, “Correspondance with the Marquis of Salisbury respecting the Conference at Constantinople”.

yönlendiriyor...Türkleri ikna etme konusunda umudumu kaybetmedim, fakat bu oldukça zor bir iş olacak.”⁴³⁹

Lord Salisbury Türklerin bu mağrur tavrının arkasında uzun vadede İngiltere’nin onlar için savaşıcağına inanmalarının yattığını düşünmektedir. Lord Salisbury’nin izlenimi tüm kalbi ile konferansın başarılı olmasını dileyen İngiltere’den başkasının bu düşüncede olmadığıdır. Dolayısıyla Türkleri bu konuda ikna etmek İngiltere temsilcisinin üzerine düşmektedir, fakat İstanbul’a iş görmek için gönderilen bu temsilcinin kendi deyimleri ile, ne alışveriş yapacak bir cüzdanı ne de onları tehdit edecek bir kılıcı bulunmamaktadır.⁴⁴⁰ Lord Salisbury 22 Aralık tarihli mektubunda “aptal Türkler”i bu teklifleri kabul etmelerini sağlayabileceğinden emin olmadığını yazmaktadır. Rusya karşısında güçlü bir güvence sağlamanın tek yolu Türklerin teklifi kabul etmeleridir, yoksa savaş kaçınılmaz olacaktır.⁴⁴¹

Tersane Konferansı olarak da bilinen bu toplantı, 23 Aralık 1876’da Almanya İmparatorluğu’nu temsilen Baron Karl von Werher, Büyük Britanya ve İrlanda’yı temsilen Lord Salisbury ve Sir Henry Elliot, Fransa Cumhuriyeti’ni temsilen Jea-Baptiste de Chaudordy ve Kont François de Bourgoing, Rus İmparatorluğu’nu temsilen Nicolai Ignatieff, Avusturya Macaristan İmparatorluğu’nu temsilen Baron Heinrich von Callice ve Kont Ferenc Zichy, İtalya Krallığı’nı temsilen Kont Luigi Lodovico Corti ile Osmanlı hükümeti adına Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin Elçisi Edhem Paşa’nın katılımı ile Kasımpaşa’daki Bahriye Nezareti’nde yapılmıştır. Osmanlı temsilcileri bu konferansın öncüsü niteliğindeki Avrupa devletlerinin görüşmelerine dahil edilmemiştir. Konferans 20 Ocak 1877 tarihine kadar 29 günde 9 oturum ile tamamlanmıştır. Tersane Konferansı süresince Lord Salisbury ve Kont Ignatieff, yani İngiltere ve Rusya baş rolü oynamıştır. Bir anlamda bu konferans İngiltere ve Rusya’nın Asya kıtasındaki çatışan menfaatleri ve hırslarını etraflica görüştükleri bir fırsata dönüşecektir⁴⁴² ki, Osmanlı Devleti açısından bu gelişme hiç de iyiye işaret olmayacaktır.

⁴³⁹ Cecil, G., a.g.e., s.111.

⁴⁴⁰ Cecil, G., a.g.e., s.112.

⁴⁴¹ Cecil, G., a.g.e., s.115.

⁴⁴² Mahajan, S., *British Foreign Policy 1874-1914 – The Role Of India*, Routledge Studies In Modern European History, Taylor & Francis, 2004, s.40.

Konferansın başladığı tarih aynı zamanda Midhat Paşa'nın sadrazamlığının dördüncü günüdür. İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'un Midhat Paşa hakkındaki son derece olumlu görüşlerine karşılık, Lord Salisbury genç Türklerin lideri hakkında aynı kanaatte değildir:

“Midhat Ignatieff'in kendisine ayrı bir barış anlaşması teklif ettiğini söylüyor. Ignatieff Midhat'ın kendisine ayrı bir barış anlaşması teklif ettiğini söylüyor. Bunlar Avrupa'da rastlanabilecek en büyük iki yalancı, fakat bu ikiliden Midhat'ın daha fazla yanıltıcı olduğunu düşünüyorum.”

Konferans henüz dağılmadan Türk tarafının dirençli tutumu üzerine Lord Salisbury 17 Ocak tarihinde doğrudan Midhat Paşa'ya yönelik bir mektup kaleme almıştır. Fransızca kaleme alınan bu mektubun içeriği şu şekildedir:

*“Monşer Veziri Azam
17 Ocak 1877*

Pera,

Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının söz konusu olan bu önemli anda, majestelerine son bir çağrıda bulunmanın görevim olduğunu düşünmekteyim. Konferansa katılan güçler adına ve tam yetkili olarak değil ama, sadece herhangi bir gizli emeli olmadan Türkiye'yi destekleyen ve arka çıkan samimi bir dost olan tek gücün temsilcisi olarak sözlerimi dinlemeniz ricası ile size hitap ediyorum.

Ekselanslarının omuzlarına yüklenen sorumluluk çok büyüktür. Büyük devletlerin tekliflerinin kabulü ya da reddi size bağlıdır. Memleketinizin kurtuluşu ya da kaybı sizin elinizdedir. Hükümdarınızın zihnine yalnız siz etki edebilirsiniz.

Ekselansları, Rusya ile savaşın sizi tehdit eden yegâne tehlike olduğunu düşünmemelisiniz.

Eğer bu savaş patlarsa, bana ulaşan bilgiye göre Türkiye her halükârda sonunda pes edecek. Tüm askeri otoriteler bu noktada hemfikir. Olaylar sizin beklentilerinize uygun olarak aksi istikamette gelişse bile, yani savaş patlak vermese de tehlike hala

çok büyük olacaktır. Konferans dağıldıktan sonra Avrupa, Türkiye'nin kendi tavsiyelerine aldırmadığına ikna olacaktır. Sizin dünyanıza ait herkes Osmanlı İmparatorluğu'nun istikbaldeki sonunun kaçınılmaz bir yazgı olduğuna inanacaktır. Hazineniz bitik durumda ve borçlanacak para bulamayacaksınız. Hristiyan unsurlarınız isyan için her fırsatı kollayacaklar. Kaynaklarınız tükenecektir. En güçlü komşunuz (Rusya), Avrupa'nın tarafsızlığına güvenerek, ilk fırsatta Osmanlı'yı ezmek fırsatını kollayacaktır. Ekselanslarının aydınlanmış zihni bu tehlikelere karşı kör kalamaz. Her şey size bağlıdır, çünkü kamuoyu, devlet şurası ve bakanlar konseyi sadece sizin iradenize uygun hareket edecektir.

Yarın bir araya gelecek konsey, sizin ifade edeceğiniz düşüncelere ve tavra bağlı olarak kararını verecektir. Bir kez karar verdikten sonra bir daha geri adım olanağınız olmayacak.

Ekselansları, sizden Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun imhasına sebep verecek bir rotayı izlememeniz konusunda ciddiyetle düşünmenizi bir kez daha istirham ederim.

Rica ederim, bir kez daha geri gelmeyecek selamet anının elinizden kayıp gitmesine müsaade etmeyiniz.

Saygılarımla,

(İmza) SALISBURY.”⁴⁴³

Lord Salisbury'nin “düveli muazzama”dan İngiltere'yi ayırarak samimi bir dilde kaleme almış olduğu bu tarihi uyarı mektubuna Midhat Paşa'nın yanıtı gecikmemiştir:

“ (ÖZEL)

Monşer Markiz,

18 Ocak 1877

Bab-ı Âli, Vezir Azam,

Dün gece siz ekselanslarının bana hitaben yazmakla onurlandırdığınız, büyük güçlerin teklifleri hususundaki özel mektubunuzu aldım. Yardımseverlik hisleri ile geliştirilmiş Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik yüksek alakanızın nişanesi

⁴⁴³ FO 424/37, No: 217, “The Marquis of Salisbury to Midhat Pasha”.

değerlendirmelerinizin gerçek değerini takdir ediyorum. Bu nedenle hem şahsım hem de İmparatorluk hükümeti adına teşekkürlerimi ifade ederim.

Tekliflerin reddedilmesi ile alakalı sorunuza gelince, üzülerək belirtmeliyim ki Ekselansları Bab-ı Âli’de bu tekliflerin kabulüne karşı çıkanın yalnız ben olduğuna inandırılmak sureti ile yanıltılmışlardır. Konferansın son bölümünde delegelerimiz diğer tüm maddeler üzerinde bir uzlaşmaya varılmasına mani olan iki nokta haricinde diğer tüm hususları tüm taraflar tatmin olana değin müzakere etmeye açık olduklarını deklare etmişlerdir.

Bu iki maddenin kabulünün, bağımsızlığımıza, İmparatorluğun onur ve haysiyetine çok ağır bir saldırı teşkil edeceğine bizzat ikna olmasaydık; bizlere sempati ve içtenlikli ve çıkarsız dostluğuna dair birçok çarpıcı kanıt ortaya koyan Majestelerinin Britanya hükümetinin bilge nasihatlerini takipte bir an bile tereddüt etmezdik.

Fakat, şu ana kadar benim de danışmakta olduğum nazırlar ve vatanseverlik ahdi ile hareket eden herkes bu kanıyı paylaşmaktadır. Bana bu iki maddenin kabulü halinde İmparatorluk için muhakkak bir tehlikenin an meselesi olduğunu gördüklerini anlattılar, imparatorluğun top yekün çöküşünü kabullenmek karşısında devletin bir takım mühim tedbirlere göğüs germesi yeğdir. Yanısıra, ekselansları imparatorlukta tüm halk sınıflarının kesin kanaati ile memleketteki genel efkarın hiddet derecesi siz kolaylıkla ikna edecektir.

Tutumumuza ilişkin olarak, sorun bugün Şûrâ-yı Devlet’in müzakeresine sunulacaktır. Şahsi tavrım, garantör güçlerin temsilcilerinin onayı ile valilerin atanması ve uluslararası bir komisyonun tesisi konularını içeren teklifi kabul etmezden evvel, ciddi sorumluluk gerektiren bu hususlar ile ilgili durumun ve sakıncalarının açıkça ortaya konması yönünde olacaktır.

Saygılarımla,

(İmza) MİDHAT⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ FO 424/37, No: 217, “The Marquis of Salisbury to Midhat Pasha”.

Konferansın dayattığı şartların kabul ya da reddedilmesi dönemin koşullarında tek başına padişahın ya da vekillerin alabileceği bir karar değildi⁴⁴⁵, bu nedenle bu iş için özel olarak bir araya gelen eski görevde ya da azledilmiş vezirler, dini ve askeri liderler ile gayri müslim temsilcileri ve vekillerden oluşan yaklaşık 300 kişiyi bulan geniş katılımlı bir Meclis-i Umumi toplantısında 18 Ocak 1876 tarihinde Bâbîâli’de görüşülmüştür.

Midhat Paşa meclis açılış konuşmasında şunları söylemiştir:

“Bugün hükümet-i seniyyenin konferans tarafından dermiyan edilen teklifatı kabul edip etmemesi meselesi müzakere edilecek ve bu babda herkes fikrini beyan eyleyecektir. Teklifat-ı mezkûre kabul edilmediği taktirde, altı devlet sefirleriyle fevkalade murahhasları İstanbul’u terk edip gidecektir. İngiltere ve Fransa devletleri bize vaki’ olan tebligatlarına nazaran ilanı harb etmeyecek iseler de bize muavenet dahi etmeyeceklerdir. Bu iki devletten bekleyecek hiçbir şeyimiz yoktur. Avusturya-Macaristan’a gelince bu, şimdilik bitaraftır. Fakat devlet-i müşarun-ileyha’nın ileride Rusya ile anlaşması melhuzdur. Vaziyetimiz aydındır. Konferansın teklifatını kabul edersek istiklaliyetimizi kaybetmek tehlikesine maruz kalmış olacağız. Mesele gayet mühim ve müşkil olup son derece dikkatle mütalaanıza muhtaçtır. Her biriniz fikrinizi serbest olarak söyleyiniz.”⁴⁴⁶

Midhat Paşa için konferans kararlarına razı olmak Rumeli’nin yarısının şimdiden elden çıkmasına razı olmak anlamına gelmekte idi.⁴⁴⁷ İngiliz elçisi Henry Elliot anılarında Midhat Paşa’nın meclisi ılımlı bir eğilimle açtığını, güçlü bir ifade tarzı ile Rusya ile savaşa maruz kaldığı taktirde imparatorluğun hangi tehlikeler ile yüzleşeceğini anlattığını, bu sırada kendisine karşı hoşnutsuz mırıldanmaların yükseldiğini sonrasında ise tüm tehlikelerine rağmen oy birliği ile konferansta teklif edilen maddelerin reddine karar verildiğini aktarmaktadır. Elliot, meclisin müslüman ve hristiyan temsilcilerinin tek yürek olmalarından çok etkilenmiştir. Hristiyan nüfusu temsil eden delegeler bunun bir din savaşı değil

⁴⁴⁵ Midhat Paşa, a.g.e., s.211.

⁴⁴⁶ Korkmaz, A., a.g.e., s.340.

⁴⁴⁷ Midhat Paşa, a.g.e., s.209.

bağımsızlık ve onur mücadelesi olması gerektiğini, aksi taktirde hristiyan azınlıkların sempatisinin yitirilebileceğini, diğer taraftan bir bağımsızlık savaşının Osmanlı'nın hristiyan ve müslüman halklarını birleştireceğini söylemeleri karşısında ulema mensuplarının da “siz kiliseye, biz camiye gideriz; fakat hepimiz bir Allah’a inanırız, bir devletin tebaasıyız, kardeş olarak yaşayacağız” sözleri ile karşılık vermesi ile ortaya çıkan bu uyumu tarihte bir ilk olarak nitelendirmektedir.⁴⁴⁸

Bu gelişmeler karşısında, tebaanın hak ve özgürlüklerinin anayasa ile teminat altına alındığının ilan olunmasının ardından, Osmanlı delegeleri konferans oturumunu terk etmişlerdir. Ne var ki, işler hesaplandığı şekilde gelişmeyecek, burada da İngiltere'nin tavrı önemli ölçüde belirleyici olacaktır. Midhat Paşa'nın İngiltere'yi ikna etmek için Londra'ya gönderdiği yakın çalışma arkadaşı Odyan Efendi'nin çabaları yetersiz kalacak, Lord Derby meselenin konferansta karara bağlanacağını, Londra'da ayrıca yapılacak görüşmelerin yersiz olduğunu ve yeni bir Osmanlı-Rus harbinin seyrinin Osmanlı delegasyonunun Tersane Konferansı kararlarını kabul edip etmemesine bağlı olduğunda diretecektir.

*“Kont Derby'den Salisbury Markizi ve Sör H. Elliot'a
Hariciye Makamı, 4 Ocak 1877*

*Değerli Lordum ve Sör,
Türkiye büyükelçisi (Musurus Paşa) bu öğleden sonra beni arayarak, İngiltere'ye özel görev ile gönderilmiş ve bana Midhat Paşa tarafından kaleme alınan bir mektubu takdim eden Odyan Efendi ile görüşürdü, ekte bir kopyasını sunuyorum.*

Odyan Efendi, uzun süreli hitabında güncel hadiselerin tarihsel geçmişini özetledi ve altı büyük gücün delegelerinin konferansta yapmış oldukları teklifleri reddetmek zorunda kalan Türk hükümetinin gerekçelerini yineledi.

⁴⁴⁸ Elliot, H., *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, E. P. Dutton & Company, Newyork, 1922, s.289-291.

Kendisine bu konu İstanbul'da görüşme halinde olduğu için bu konu üzerinde tartışmaya girmek istemediğimi söyledim. Buna rağmen, Bab-ı Âli'nin tekliflerin temel bölümlerini bir tartışma konusu olarak ele alıp bu sayede olası değişiklik ve ödünler elde etmek mümkün iken, kesin bir dille reddetmeleri karşısında majestelerinin hükümetinin hayal kırıklığını ilettim. Odyan Efendi buna karşılık, hükümetinin karşı çıktığı bölümlerin talep edilen reformlar değil, reformların uygulanmasına ilişkin talep edilen garantiler olduğu görüşünü bildirdi. Yanıt olarak kendisine bu tarz garantilerin Türk idareciler ve halk tarafından tatsız karşılanmasını anlaşılır bulduğumu, fakat buna karşılık Bab-ı Âli tarafından son yirmi yılda verilen reform sözlerinin, en hafif tabirle, son derece yetersiz bir şekilde yerine getirildiğini, bir çok tedbirin büyük ölçüde sadece kağıt üzerinde kaldığını hatırla tutmak gerektiğini söyledim. Bu durum şüphesiz önemli oranda son sultanın ve önceki veziri azamların kusuru sayılmalıdır.

Aynı zamanda, önceden verilmiş sözlerin beyhude olduğunun ispatlandığı böyle bir durumda büyük güçlerin sadece söz yerine daha iyi güvenceler beklemesinin ve istemesinin akılsızca olduğunu değerlendirmek neredeyse olanaksızdır. Kendisine ilave olarak iki itirafta bulunmak istediğimi söyledim. Midhat Paşa'nın imparatorluk idaresine gerçek reformları tanıtmak konusunda içtenlikle istekli olduğuna inandım ve kendisinin ve yeni sultanın büyük güçlerin istekleri ile yüzleşmek konusunda imparatorluğun Müslüman tebaasının hararetli duyguları ile baş etmenin acı verici ve zorlu bir durum olduğunu teslim ediyorum; fakat majestelerinin hükümetinin bir konferans teklif etmek ve katılmak ısrarındaki maksadının bir felaketten kaçınma yolu bulmak olduğunu aksi taktirde Rusya ve Türkiye arasındaki bir savaşın kaçınılmaz olacağını hatırla tutması için kendisinden ricacı oldum. Böyle bir ihtimalden kaçınmak için teklif olunan imtiyazların Türkiye'nin çıkarına olup olmadığını değerlendirmek Bab-ı Âli'nin yükümlülüğü idi.

Bu sözlerime hem Musurus Paşa hem de Odyan Efendi, Sultan ve danışmanlarının takdir-i ilahiye riayet etmek zorunda olduğunu, böyle bir çekişmenin sonucu aleyhlerine olursa sonuçlarına katlanacaklarını, fakat mücadele etmeden böylesine onur kırıcı olarak nitelenen şartları kabul ederek alçalmayacaklarını, Türkiye'nin

silah altına alınmış 600.000 adamı olduğunu ve gerekli durumda Rusya ile yüzleşmekten korkmadıkları sözleri ile yanıt verdiler.

Bu durumda, bu konuda en doğru hükmü Bab-ı Âli'nin vereceğini fakat büyük güçlerin tamamın Türk hükümetine makul gördükleri tekliflerde ısrarcı oldukları böyle bir ortamda, kendilerini Majestelerinin Hükümeti'nin diğer devletlere sırt çevirerek büyük güçler tarafından alınacak kollektif tutumdan İngiltere'nin kendisini ayrı tutabileceği hususunda kendilerini cesaretlendiremeyeceğini ifade ettim.

Saygılarımla,

(İmza) DERBY.”⁴⁴⁹

Bu ve benzeri yazışmalardan anlaşıldığı üzere konferansın sonuçları hakkında İngiltere'nin tutumu net olarak bilinmektedir. The Times, Midhat Paşa'nın Türkiye'nin konferans tavsiyelerini reddederek müstakil hareket etmesi halinde tek başına kalacağı konusunda açıkça uyarıldığı, sonrasına hesabını Rusya ile görmek zorunda kalacağı, Rusya'nın Bulgaristan'ı işgal etmeye kalkışması durumunda dahi hiçbir İngiliz siyasetçisinin tek bir İngiliz askeri birliğini bile o bölgeyi savunmak üzere göndermeyeceğini, İngiltere'nin çıkarları gereği İstanbul tehlikeye düşene kadar harekete geçmeyeceğini yazmaktadır.⁴⁵⁰ Buna rağmen, İngilizlere göre Midhat Paşa'nın tavrı ve nüfuzu konferansın başlamasından itibaren Türklerin Avrupa'ya direnişini cesaretlendirmiştir. Midhat Paşa'nın sadareti öncesinde Türkiye'nin Avrupalı devletlerin isteklerine uyması kesinlikle beklenebilirdi fakat şimdi Midhat Paşa'nın savaşın muhakkak yıkım getireceğini bildiği halde büyük güçlerin teklif ettiği aşağılayıcı şartlara razı olmaksızın savaşın yıkımını yeğlemesi İngiliz diplomatik yazışmalarında sinir bozucu bir durum olarak değerlendirilmektedir. Midhat Paşa'ya göre ise konferansta teklif edilen konuların yumuşatılmasına Devlet-i Âliyye temsilcileri tarafından pek çok çalışılmış fakat Avrupa güçleri tarafından gönderilen elçiler Rusya'nın taleplerini kati olarak desteklemek niyeti ile gelmiş olduklarından ikna edilmeleri mümkün olamamıştır.⁴⁵¹

⁴⁴⁹ FO 424/37, No: 124, “The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot”.

⁴⁵⁰ The Cork Constitution, 22 Aralık 1876, s.2.

⁴⁵¹ Midhat Paşa, a.g.e., s.211.

İngiliz arşivlerinde muhafaza edilen diplomatik yazışmalar çerçevesinde, Türk kamuoyunun Tersane Konferansı'nın önemine vakıf olmadığı ve herhangi bir uluslararası diplomatik etkinlik olarak algıladığı, keza Türk delegelerin de yeterli ciddiyeti göstermedikleri, örneğin Safvet Paşa'nın konferansın ikinci gününü herhangi bir gerekçe göstermeden ertelediğini⁴⁵², Türk tarafının tekliflerin hemen hemen her noktasına itiraz ettiklerini ve her maddeyi ad referendum⁴⁵³ müzakere ettikleri, teklif metinlerini okumadan ya da son dakika konferans esnasında okumuş izlenimi uyandıracak şekilde hareket ettikleri⁴⁵⁴ gözlemlenmiştir. Buradan anlaşılabileceği üzerine, Türk delegasyonu başından itibaren bu konferansı zorunluluk icabı ve prosedür gereği olarak geçiştirmek ve yer yer itibarsızlaştırmak çabası içerisinde olmuştur.

İngiliz basınında, daha konferans başlamadan önce Osmanlı-Rus savaşının kaçınılmaz olduğu, Midhat Paşanın sadaret makamına atanmasının Ignatiev politikasına yönelik bir şah hamlesi olduğu, Rusya tarafından bir tehdit olarak algılanan Midhat Paşa'nın varlığında Ignatiev'in eski oyunlarını daha fazla sürdüremeyeceği⁴⁵⁵, buna karşılık Ignatiev'in de Türkiye'nin konferansta önerilecek her teklifi reddedeceğinin farkında olduğuna dair yorumlar yapılmıştır.⁴⁵⁶

Gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir husus da, Prusya Şansölyesi Prens Bismarck'ın konferans masasına uzlaşma için değil, Türkiye açısından kabul edilemez müzakere maddelerini bir dayatma şeklinde masaya koyarak bir Türk-Rus savaşını tetikleyecek gerilimi oluşturma düşüncesinin açığa çıkmış olması ve bu istihbarattan Midhat Paşa'nın da haberdar olduğuna dair yazışmaların kaydının İngiliz arşivlerine düşülmüş olmasıdır. Başbakan Bismarck Prusya elçisine altılı güçlerin teklif ettikleri maddelerin hiçbirinden Osmanlı karşısında taviz verilmeyeceği yönünde bir direktif vermiştir.⁴⁵⁷ Konferans süresince Alman elçisinin hükümetine herhangi bir şey rapor etmediği ve Prens Bismarck'ın konferansın seyri ve içeriğinden bihaber olduğu, gerçekte tekliflerin müzakere

⁴⁵² FO 424/37, No: 132, "The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby – (Received January 6, 1877)".

⁴⁵³ Koşullu imza, bir maddenin görüşmeler sırasında kabul edilmiş olsa bile meclis ya da hükümdar kararına bağlı olması ve aksi bir karar ile geçersiz sayılma durumu.

⁴⁵⁴ FO 424/37, No: 133, "The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby – (Received January 6, 1877)".

⁴⁵⁵ Pall Mall Gazette, "Letter From Paris", 22 Aralık 1876, s.11.

⁴⁵⁶ The Manchester Courier, "The New Grand Vizier", 22 Aralık 1876, s.8.

⁴⁵⁷ FO 424/37, No: 139, "The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby – Received January 8, 1877".

edilmesi yerine bir ulti­matom şeklinde Türk tarafına iletilmesi düşüncesine sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁸ Şu halde Türk tarafının önüne konan bir teklif değil dayatma olmalıdır. Bu haberin yayılması üzerine gözler İstanbul'dan Berlin'e çevrilmiş, Alman Şansölyesi diplomasinin yeni ilgi odağı olmuştur. İngiliz basınında olası Türk-Rus savaşının, aslında Bismarck'ın kurduğu bir tuzak olduğu değerlendirilmektedir. Bismarck'ın hesaplarına göre Rusya'nın doğu meselesini tek başına halletmek üzere Osmanlı ile savaşa girmeye heveslendirilmesi, doğu sorunu ile alakalı çıkarı olan tüm devletleri aynı anda meşgul edecek, bu sayede oluşacak çıkar çatışması Avrupa'nın büyük devletlerinin Almanya aleyhine bir araya gelmesini engelleyecekti, üstelik Almanya bu çıkar çatışması içinde Rusya, Osmanlı, İngiltere, Fransa ve Avusturya arasında namuslu bir hakem rolünü oynayabilecekti.^{459 460}

Midhat Paşa'nın da Lord Salisbury'e bu durumdan haberdar olduğunu anlatması, belki de Tersane Konferansı'nın gereği kadar önemsenmemiş olmasının en önemli nedenidir. Bismarck siyaseti İngiltere, Fransa ile Rusya yakınlaşmasını önlemek, Fransa'yı Avusturya ve İtalya ile birlikte kıta Avrupası ittifakına çekmek, bu ittifaklar sistemi düzenini ayakta tutabilmek için İngiltere ve Rusya rekabetini körüklemek stratejisini takip ediyordu.

İstanbul Konferansı'nın başarısız olması durumunda bunun Türkler için bedelinin Rusya ile savaş olacağı düşüncesi Konferans boyunca işlendi, karşılıklı müzakere yerine tek taraflı dayatma şeklinde gelişecek konferansın başarısız olması kaçınılmazdı. Ardından gelecek Osmanlı-Rus savaşı her iki imparatorluğu da yıpratacak, ya İngiltere'yi Rusya karşısında savaşa sokacak ya da Osmanlı-İngiltere ittifakını kalıcı olarak sonlandıracaktı.

Nitekim Tersane Konferansı'ndan sonra Osmanlı'ya savaş ilan etmekte tereddüt eden Rus Çarı'nın harp hakkındaki tereddütlerini yenecek telkinlerde bulunarak ikna eden yine Bismarck olmuştur. Alman Genel Kurmayı Balkan harekatı hakkında düzenlenmiş olan bir planı Rus Çarı'na teslim edecek, Tuna'nın aşılmaz bir engel olmadığını ve yaklaşık

⁴⁵⁸ FO 424/37, No : 146, "The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury".

⁴⁵⁹ Karal, Enver Ziya, a.g.e. C.4, s.61.

⁴⁶⁰ Nitekim 93 Harbi yenilgisi sonrası imza edilen Ayastafanos anlaşması sonucu Osmanlı'nın Balkanlar'daki büyük kayıpları ile ortaya çıkan Rusya lehine şartların Rusya, İngiltere ve Avusturya arasında tadil edilmesi ve karşılıklı menfaatlerin uzlaştırılması için Prens Bismarck tarafından Berlin'de bir kongre toplanması teklifi kabul görecekti, kongrenin açılış konuşması Bismarck tarafından yapılacaktır.

250bin kişilik bir kuvvetin Osmanlı direnişini ezmeye yeterli olacağına dair görüşleri ile Rusları teşvik edecektir.⁴⁶¹

Tersane Konferansı'ndan yaklaşık 3 yıl kadar sonra İngiliz parlamenter Mr. Paddy'nin konuşmasından Bismarck'ın tuzağına ilk düşenlerden birisinin de İngiltere temsilcisi Lord Salisbury olduğu anlaşılmaktadır. Salisbury, konferans sonrasında şu sözleri söylemiştir:

“Hata Türkiye’ye aittir, bu hatanın doğuracağı sonuçların sorumluluğu - ki bu savaş demektir – sadece Sultan ve onun danışmanlarına aittir.”

Lord Salisbury'nin bu ifadeleri Tersane Konferansı'nın tam da Bismarck'ın istediği gibi aslında Türkiye'nin yargılandığı ve suçlu ilan edildiği bir Avrupa mahkemesi⁴⁶² niteliği taşıdığını tescillemektedir. Bu konuşmasından tam sekiz gün sonra aynı Lord Salisbury savaşın gerçek sorumlusunun Rusya olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır. Parlamenter Mr. Paddy şu sözlerle Lord Salisbury'i eleştirmektedir :

“Böyle zırvaca sözler etmek hiçbir şey bilmeyen ya da hiçbir şey öğrenmeyen cahil bir adam için pek kolaydır, oysa Lord Salisbury için tam aksi söylenmektedir.”

Mr. Paddy'e göre Savaş ilanından sonra Mr. Paddy Rus Hükümeti'nin İngiliz Hükümeti'ne gönderdiği bir memorandumdan bahsetmektedir, bu niyet mektubunda Rus İmparatoru askeri hareket sırasında, tıpkı Almanların Paris'i alması gibi operasyonel gerekliliklerin kendilerini İstanbul kapılarına taşıyabileceğini, böyle bir durumda askeri operasyonu sınırlamayacağını, ama İstanbul'u kalıcı olarak elde tutmayı düşünmediklerini söylemektedir. Elbette bunun karşılığı olarak İngiltere'nin de İstanbul ve boğazlara müdahil olmaması beklenecektir.⁴⁶³

⁴⁶¹ Karal, Enver Ziya, a.g.e. C.4, s.38.

⁴⁶² Aydın, M., “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876) 'nın Yeri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 2006, C.25, S.39, s.101.

⁴⁶³ Sheffield and Rotherdam Independent, “Great Liberal Meeting”, 9 Ocak 1879, s.3.

Savaşın belki de gerçekten kaçınılmaz olduğu bu iklimde, Osmanlı siyasetinin İngiltere’yi Osmanlı devleti ile müttefik olarak tutmayı konferansın kendisinden çok daha fazla önemsemesinin sebebi Avrupa siyasetindeki bu denklem ile izah olunabilir. Konferansın daha ilk görüşmelerinden itibaren her fırsatta direnmeye kararlı olduğunu göstermekte olan bir güç, zaten çoktan kararını vermiştir diye yazan Pall Mall Gazette muhabiri Midhat Paşa’nın şu sözlerini aktarır :

*“Avrupa, dedi Midhat Paşa, bizden kendi boğazımızı kesmemizi istiyor. Eğer illa kesilecekse Avrupa’dan bizim için bu zahmete katlanmalarını talep edeceğiz. Bu topraklara az bir nüfusla geldik, geldiğimiz gibi gideceksek mezarlarımızı kaplayacak çimenlerin bakımını İngiltere’ye bırakacağız...”*⁴⁶⁴

Midhat Paşa aynı zamanda Lord Salisbury’nin İngiliz hükümeti tarafından konferans delegesi olarak tayin edilmesi karşısında, Lord Salisbury’nin Türkiye’nin mevcut durumu hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığını, sadece son günlerde yayımlanan evrak ve haberlerden edindiği bilgilere göre hareket ettiğini, meselelerin hakikatine vakıf olmadığını düşünüyordu. Midhat Paşa’ya göre Lord Salisbury, İstanbul’a geldiği andan itibaren bütün bilgiyi General İgnatieff’ten almış, dolayısıyla genel düşünceleri Rusya’nın talep ve amaçları yönünde eğilim göstermiştir. Konferansın başarısız olmasının nedenlerinden biri de budur.⁴⁶⁵

İngiliz elçisi Henry Elliot da çok sonra yazdığı anılarında bu düşünceleri doğrulamaktadır. Hükümetinin delege olarak Lord Salisbury’i görevlendirdiğini öğrendiği zaman karışık hisler taşımasına rağmen ortak görevlerinde uyumlu çalışmayı gözettiğini, fakat Salisbury’nin Rus elçisi Ignatieff elinde uysal bir enstrümana dönüşeceğini kendisinin bile tahmin edemediğini, yıllarca ülkenin dış işlerini yönetmiş bir bakanın Türkiye ilişkileri ve güncel meseleler karşısında tamamen bilgisiz ve duyarsız olduğunu, Rus entirikaları hakkında söylenenleri hakikat değil aksine abartıdan ibaret görmekte olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Pall Mall Gazette, “War Prospects”, 23 Aralık 1876, s.1.

⁴⁶⁵ Midhat Paşa, a.g.e., s.214.

⁴⁶⁶ Elliot, H., 1922, a.g.e., s.276.

Henry Elliot, mümkün mertebe Lord Salisbury'nin uygulamaya çalıştığı politikaya engellemek için mücadele etmiştir. Salisbury, Elliot'un Türklere sempati duyduğunu ve çalışmalarını engellediği gerekçesiyle İngiliz hükümetine şikayette bulunmuştur. Salisbury, Türkj tarafı konferans maddelerini kabul etmediği taktirde, bu tutuma tepki olarak tüm İngiliz diplomatlarının aynı anda Osmanlı topraklarını terk etmelerini istemektedir, Elliot Salisbury'nin bu isteğine uymayacağını açıklamıştır. Elliot'a sahip çıkan, en başından beri Türkiye'nin siyasal varlığını koruma politikası güden Başbakan Disraeli olmuştur. Disraeli, Lord Derby'e yazdığı bir mektupta Salisbury'yi çok ağır sözlerle eleştirmiştir:

"Gizli. 30 Aralık.

*Bu sabah Sal.(Salisbury)'in telgrafi üzerine müthiş bir sıkıntı duydum... Sal. (Salisbury) müthiş önyargılı görünüyor ve İstanbul'a gönderilmek ile alakalı öncelikli vazifesinin Rusları Türkiye'den uzak tutmak ve Türk hristiyanları için ideal bir Rus varlığı yaratmamak olduğundan bihaber. O Ignatieff'ten daha beter bir Rus : plus Arabe que l' Arabe (Araptan daha fazla Arap)..."*⁴⁶⁷

Mahmud Celaleddin Paşa da Tersane Konferansı üzerindeki Bismarck etkisini ve Türklerin uğradığı hayal kırıklığını şu sözler ile ifade etmektedir :

*"Batı devletlerinden ve özellikle İngiltere'den samimi yardım beklemek, gönüllerden çıkmadığı için İngiltere ve Fransa temsilcilerinin, konferansta Osmanlı Devleti'ne faydalı bir karar almasına çalışacaklarına büyük bir ümit beslemekte idi. Ancak, bu sırada Marki dö Salisbury Londra'dan Berlin'e gidip, çağımızda Avrupa siyasetinde baş rolü oynayan Almanya Başvekili Bismarck ile fikir teatisinde bulunduktan sonra İstanbul'a gelerek vükelaya beyan ettiği ilk mütalaalarda, o ümitleri tamamen ortadan kaldırmıştı."*⁴⁶⁸

Tüm bu şartlar altında gelişen Türk-Rus harbinin sorumluluğu, Midhat Paşa'ya eskiden beri husumet güden Cevdet Paşa tarafından Tezakir eserinde Midhat Paşa'nın omuzlarına yüklenmektedir.

⁴⁶⁷ R. W. Seton-Watson, a.g.e., s.131.

⁴⁶⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.208.

“ Rusya İmparatoru, muharebe kapısının açılmasını istemezdi. Midhat Paşa, anı ilanı harbe mecbur etti. İslam ahalisinin efkârını heyecana getirip cenge hırslandıran odur. Sanki tüfengini o doldurdu, Damat Mahmud Paşa üst tetiğe çıkardı. Redif Paşa, ateş etti. Bu üç kişi devletin başını bu felakete uğrattı.”

Cevdet Paşa’nın, yukarıda anlattığımız Avrupa siyasetinin denklemlerinden bihaber olarak ve olayların gelişimini dönemin tarihsel gerçeklerinden soyutlayarak savaşın sorumluluğunu başta Midhat Paşa olmak üzere üç kişinin kabahati olarak indirgemesi nesnel bir tarihçilik anlayışını yansıtmamaktadır. Onun bu faraziyelerini tarihsel gerçeklik olarak kabul edenler, bugün dahi herhangi bir sorgulama yapmaksızın aynı ezberi sürdürerek Midhat Paşa’yı Türk-Rus harbinin baş sorumlusu olarak yaftalamaktadır. 19. Yüzyıl harp tekniğindeki gelişmeler, bir devletin savaş ilanından önce askeri, diplomatik, ekonomik ve psikolojik bir takım hazırlıkları aşama aşama tamamlamış olmasını gerektirmektedir. Zira Rus Devleti de Tersane Konferansı’nda 93 Harbi hazırlıklarını çoktan tamamlamış bir halde masaya oturmuştur.

10.2. KANUN-İ ESASİ'NİN İLANI

“Midhat Paşa, sadaret makamına geldiği anda Kanun-i Esasi'nin iradesini almış ve bu iradeyi Şurâ-yı Devlet'ten kaleme alınmış olan nüsha üzerine almış olduğu cihetle Meclis-i Vükelâ'da icra olunan bazı düzeltmeleri geri bıraktıracak hemen Kanun-ı Esasi'yi ilan etmiştir.”⁴⁶⁹

Bu satırların yazarı Ahmet Cevdet Paşa, Kanun-i Esasi'nin bölüm bölüm hazırlanmakta olduğu dönemde bazı maddelerinde Midhat Paşa ile arasında ayrılık olduğunu ve bundan dolayı Midhat Paşa'nın kendisine gücendiğini anlatmaktadır. Midhat Paşa için böyle bir anayasal rejim değişikliğini kabul ettirmenin kolay olmadığı açıktır. Kanun-i Esasi Meclis-i Vükelâ'da okunurken sultan Abdülhamid tarafından desteklenen Cevdet Paşa'nın başı çektiği muhalif grup ile Midhat Paşa yandaşları arasında tartışmalar olmuştur. Midhat Paşa, Cevdet Paşa'ya “Avrupa kanunlarına senin aklın ermez!” demiş, karşılığında Cevdet Paşa da hiddetle “erdem ve akli tartacak ölçünüz on, onbeş kelime Fransızca lügat bilmekle sınırlıdır. Bir kunduracı Fransız lisanında senden dürüst konuşmaya muktedirdir!” sözleri ile yanıt vermiştir.⁴⁷⁰

Midhat Paşa'nın anayasalı devlet girişimine karşı İstanbul sokaklarında imzasız bildiriler dağıtılmış, halk arasında anayasa karşıtı propoganda yükselmiş, önceki Talebe-i Ülum olaylarını anımsatan gösteri hazırlıkları yapılmıştır. Cevdet Paşa akıllı bir padişahın başta olduğunu ileri sürerek anayasanın yürürlüğe sokulmasına ihtiyaç kalmadığını savunmuştur. Midhat Paşa Sultan Abdülhamid'in direktmeleri karşısında tasarının idare-i örfiyye ile ilgili 113. maddesine son dakikada eklenen yargısız cezalandırma maddesini kabul etmek durumunda kalmıştır. Sadrazam Mütercim Paşa'nın “Paşamız akılsız bir adamdır. Alelacele kaleme aldırıldığı o kanun iptida kendi başını yiyecektir” kehaneti zaman içerisinde gerçek olacak, Abdülhamid 113. Maddeye dayanarak Midhat Paşa'yı yargılamadan sürgüne gönderecektir.

⁴⁶⁹ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s.201.

⁴⁷⁰ İrtəm, S. K., *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, Temel Yayınları, İstanbul, 2004, s.14.

Yaklaşık iki ay süren zorlu bir sürecin sonunda, Midhat Paşa'nın sert bir tutumla Sultan Abdülaziz'in meşrutiyetin ilanı için tahttan indirildiğini belirterek diğer nazırların da Cevdet Paşa'ya katılması durumunda Sadarettin istifa edeceğini söyleyerek rest çekmesi⁴⁷¹ ve bu kararlı tutum karşısında itiraz gelmeyince, tasarının padişahın benimsemesiyle kanunlaşması önündeki son engel de böylece aşılmış olur. Fakat, Ahmet Cevdet Paşa bu konudaki husumetini daha sonra, Midhat Paşa'nın haksız ve usulsüz yargılanma sürecinde ortaya koyacaktır.

Kanun-i Esasi İstanbul Konferansı'nın ilk gün oturumunda ilan edilmişti, bundaki temel maksat Türklerin kendi başlarına reform yapamayacağı varsayımını protesto etmek olarak yorumlansa da aslında Midhat Paşa ve destekçileri için her zaman ana fikir, imparatorluğun bekası için tek kurtuluş yolu olarak görülen Meşrutiyet idaresini hayata geçirmektir. Meşrutî yönetimin Osmanlı tebaasının tamamını devletin geleceği ile irtibatlandırması sayesinde, büyük güçlerin hristiyanları korumak bahanesi ile Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmalarını da engellemiş olacaktır. İlave olarak, Tersane Konferansı Osmanlı devletinin bir idari bölgesi olan Balkanlar'da yaşanan sorunların çözümü amacı ile toplanıyordu, oysa Kanun-i Esasi'nin ilanı ile Osmanlı memleketinin aksamında ayrı ve mahalli islahata lüzum kalmayacaktı. Çünkü anayasa ile birlikte Balkanlar için istenilen hak ve özgürlükler Osmanlı arazisinin tamamı için kabul edilmiş oluyordu.

Midhat Paşa, Osmanlı'nın aleyhine gelişen konferansın hükümlerini boşa çıkaracağını düşünmekteydi, şöyle ki, bütün Osmanlı tebaasının özgürlüklerinin anayasal güvence ile teminat altına alındığı ve bundan sonra tüm sorunların tebaanın temsilcileri vasıtasıyla Meclis-i Mebusan çatısı altında ele alınacağı duyurulduktan sonra, Avrupa'nın talep etmekte olduğu garantiler kesin olarak karşılanacaktı. Bu kritik stratejiye göre, aynı zamanda Midhat Paşa, uluslararası diplomasiye aldığı güç ile Abdülhamid'i anayasal bir rejime razı etmiş oluyordu. Nitekim Rus savaşının patlak vermesi üzerine Sultan Abdülhamid'in ilk icraatlarından birisi anayasayı ve parlamentoyu süresiz askıya almak olacaktır. Midhat Paşa stratejisi Türkiye üzerinde gelişen Avrupa kamuoyunun siyasal ve ekonomik baskısını adeta bir kaldıraç olarak kullanarak Avrupa karşısında yozlaşmış, tutucu

⁴⁷¹ Davidson, R.H., *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s.160-161; Korkmaz, A., a.g.e., s.320.

ve hantal olarak görülen Osmanlı devlet yapısını dönüştürerek bu sayede Osmanlı topraklarında anayasal ve parlamenter bir monarşi rejiminine kapı aralamak üzerine kurulu idi. Tüm bu girişimler yaklaşık elli yıl sonra kurulacak çağdaş Türk devletine esas teşkil edecek fikriyatın nüvesi ve esin kaynağı olmak niteliğini taşımaktadır. Bunu yanı sıra günümüz Midhat Paşa karşıtlarının iddia ettikleri gibi Midhat Paşa'nın bu girişiminde İngiliz sempatisi olmak bir yana, tarihsel belgelerin işaret ettiği üzere İngiliz tarafının istek ve uyarılarına rağmen tam aksi istikamette hareket ettiğini görmekteyiz.

Bu düşünceler ile hazırlanan Kanun-i Esasi, 23 Aralık 1876'da Beyazıt meydanında düzenlenen bir tören ile devlet erkânı ve askeri rical huzurunda ilan edildi. İngiltere delegasyonu adına Henry Elliot ile birlikte toplantıya katılan Lord Salisbury'nin İngiltere hükümetine ilettiği ve toplantının ilk gününü raporlayan yazışmada Kanun-i Esasi ilanından bahsetmiyor oluşu ilgi çekici olmakla birlikte bu ilanın yabancı delegasyonlar tarafından gerçekte çok da fazla önemsenmediğinin bir göstergesi olabilir.

Kanun-i Esasi'nin ilanının Tersane Konferansı'na denk getirilmesi bir yönü ile kaçınılmazdı. Midhat Paşa'nın sadrazamlığının henüz ilk haftası hem uluslararası konferansın hem de anayasa ilanının aynı zaman dilimine denk düşmesi, Midhat Paşa'nın konferansın olumsuz seyri ihtimali karşısında kendisi için daha önemli bir konu olan anayasal rejim ilanını riske atmak istemediği açıktır. Bu nedenle konferans öncesinde anayasa ilanı hazırlıkları kapsamında tüm devlet dairelerinin aydınlatmalarla süslendiği ve birkaç gün içerisinde Kanun-i Esasi ilanının gerçekleştirileceği İngiliz basınında ve Reuter ajansında haber olarak yayınlanmıştır. Anayasa ilanı Avrupa için bir sürpriz değildi.⁴⁷² Osmanlı'nın anayasal rejime geçişi Rusya tarafından özel olarak bir hoşnutsuzlukla karşılandı, Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği bu idari değişiklik sonrasında Rusya Avrupa'da anayasal idareye sahip olmayan tek güç olarak sivrilecektir. Bu yönü ile Rus gözü ile değerlendirildiğinde Midhat Paşa'nın anayasası, Türk saldırganlığının zirvesidir. Doğunun değersiz saydığı, batının özgürlükçü kurumlarını edinmek çabası Rus despotizm anlayışına karşı bardağı taşıran son damladır.⁴⁷³ Rus Çarı'nın en büyük endişesi, parlamentocu bir idare kurmaya çalışan Osmanlı'nın başarılı olması idi. Rus liberalleri daha

⁴⁷² The Western Times, "The Conference", 22 Aralık 1876, s.8.

⁴⁷³ The Globe, "Eastern Parliaments", 6 Temmuz 1876, s.4.

şimdiden Osmanlı reformlarını örnek göstererek Çarın istibdat yönetimine karşı propogandaya başlamışlardı. Osmanlı devlet yönetiminde parlamenterizmin kökleşmesi, Rus idari sistemi için bir tehdit olarak süreklilik arzedecektir. Aynı zamanda Osmanlı tebaasının parlamentoda temsil edilmesi, Rusya'nın Balkanlar'da hristiyanların hamiliği ve avukatlığı pozisyonunu da zayıflatacaktı.⁴⁷⁴

Lord Salisbury'nin bir başka raporunda ise Sultan Abdülhamid'in kişisel tutumu hakkında detaylı fikir elde etmekteyiz. Salisbury, Sultan Abdülhamid'in konferans delegelerinin tekliflerine razı olmak konusundaki yaşadığı güçlükler ile ilgili olarak görüşlerini genel bir çerçevede ifade ettiğini ve kendisini bu tekliflerin detaylarını kritik etmek konusunda ikna edemediğini belirtmektedir. Abdülhamid'e göre bir bölüm Osmanlı tebaasına tanınacak ayrıcalıkların uyandıracak nefret duygusu bizzat kendi yaşamı için bir tehdit unsuru olacaktır.

Lord Salisbury, Sultan Abdülhamid'in kendi idarecilerinin gözetimi esnasında Bulgaristan'da işlenen suçların İngiltere kamuoyunun önemli bölümünün Türkiye aleyhine dönmesinin temel sebebi olduğunu belirtmiş ve bu suçların cezasız kalmasının Türkiye ve İngiltere arasındaki dostluk ilişkilerini zedelemekte olduğunu belirtmiş ise de Abdülhamid yaşanan olaylar ile ilgili olarak Rusya'yı sorumlu tutarak Lord Salisbury'nin görüşlerinin aksine İngiliz kamuoyunun Osmanlı aleyhine dönmesinin gerekçesinin Bulgaristan'da yaşanan olaylar değil Osmanlı'nın borç ödemeleri ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmemiş olmasına bağlamıştır. Sultan Abdülhamid henüz borç ödemesi gerçekleşmemiş olmasına karşın bir yıl önceki kararı iptal eden yasaya onay verdiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda Kanun-i Esasi ile kapsanan özgürlükçü adımlardan duyduğu memnuniyeti de ifade etmiştir.⁴⁷⁵

Benzer şekilde Midhat Paşa'nın da sadaret makamına atanmasının ertesi günü İngiliz kamuoyuna ve yabancı alacaklılar komitesine yönelik yapmış olduğu yeni anayasa ile birlikte tüm dikkatini mali yapının geliştirilmesine vereceği yönündeki açıklamalar bu kanaati desteklemektedir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Karal, Enver Ziya, a.g.e, C4, s.36.

⁴⁷⁵ FO 424/37, No: 130, "The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby – Received January 6, 1877".

⁴⁷⁶ The Liverpool Daily Post, "The Grand Vizier and the Bondholders", 22 Aralık 1876, s.5.

Sonuç olarak, Abdülhamid ve Lord Salisbury görüşmesine dayanarak Sultan Abdülhamid'in de tıpkı Midhat Paşa gibi, İngiltere ile olan mali problemlerin çözülmesi ve liberal reformlar ile İngiltere'nin eski desteğine kavuşacağına inanmakta olduğunu söylemek mümkündür.

Kuvvetle muhtemeldir ki, Sultan Abdülhamid ve Midhat Paşa, Osmanlı borçlarının büyük alacaklısı İngiltere'nin, Rusya ile yapılacak bir savaş sonrası yaşanacak ekonomik yıkımın altında Osmanlı ile birlikte kalmak istemeyeceğini hesap ediyorlardı. Bunun büyük ve tarihsel bir yanlışlığı olması bir yana, İngiltere'nin açık tutumuna ve aksi yönde ikna çabalarına rağmen hem Midhat Paşa hem de Sultan Abdülhamid'in İngiltere-Rusya rekabeti ile Avrupa Barışı'nın dayattığı uluslararası siyasal dengelere bir sigorta gözü ile bakarak fazla itibar ettikleri anlaşılmaktadır. Bu düşüncüyü destekleyen bir başka belge de, Lord Salisbury konferans sırasında Midhat Paşa ile bir çok defa görüşme fırsatı edindiğini, Türk tarafının hiçbir konuyu kabullenmemekle birlikte, Midhat Paşa'nın olası bir Rus saldırganlığının Avrupa çapında bir savaşa yol açacağını ispatlamak hususunda kendisini ikna etmek için çokça çaba sarf ettiğini belirttiği yazışmasıdır.⁴⁷⁷

Midhat Paşa'nın Lord Salisbury'nin taleplerini geri çevirdiği ve İngiltere'nin taleplerine karşılık taviz vermemekte direndiği bu dönemde, Sultan Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın aksine Lord Salisbury ile son derece iyi ilişkiler kurduğu ve Salisbury'i yavaş yavaş Midhat Paşa aleyhine ve kendi tarafına çekmeyi başardığı söylenebilir. Öyle ki, Lord Salisbury konferansın başında dost gibi gördüğü Midhat Paşa'yı, konferans bitiminde adeta bir düşman gibi görmeye başlamıştır.⁴⁷⁸ Midhat Paşa'nın Lord Salisbury'i son derece gülünç bir duruma düşürdüğü bir hadisenin de bu ani değişimde katkısı bulunmaktadır. Lord Salisbury Konferansı boyunca Bâb-ı Âli'nin Karadağ'da türlü imtiyazlar sağlaması konusunda ısrarcı bir tavır sergilemiştir, Midhat Paşa bir sohbette kendisine bu konuda bir itirazı olmadığını, "Bocche di Cataro" liman bölgesinin Karadağ mülkiyetine terk edilebileceğini bildirir. Kongrenin bir sonraki oturumunda Lord Salisbury keyifli bir şekilde bu haberi diplomatlara duyurur. Kısa süreli bir sessizlikten sonra, Avusturya elçisi bu bölgenin Osmanlı Devleti'ne değil Avusturya'ya ait olduğunu hatırlatır. Lord Salisbury'nin

⁴⁷⁷ FO 424/37, No: 135, "The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby – Received January 7, 1877".

⁴⁷⁸ Şimşir, B., "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere", Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s.266.

düştüğü bu güç durum, gerçekte kendisinin konferans masasında görüşülen konulara ne kadar uzak olduğunu ispatlamaktadır. İngiliz Truth gazetesi hükümetin bir dahaki sefere Doğu Sorunu’nu çözümlmek üzere İstanbul’a bir özel elçi göndermeye karar verdiği taktirde, atanan elçinin bir harita atlasından destek almasının faydalı olacağını yazarak adeta alay etmektedir.⁴⁷⁹

Kanun-i Esasi ilanı sonrasında konağında tertip ettiği ziyafet ve şenlikte sabırsızlıkla Hariciye Nazırı Saffet Paşa’yı bekleyen Midhat Paşa, anayasa ilanının Tersane Konferansı’na katılan Avrupalı diplomatları üzerindeki tesirini merak ediyordu. Saffet Paşa’nın Avrupalı diplomatların anayasa ilanını “çocuk oyuncağı”⁴⁸⁰ olarak nitelendiklerini söylemesi, Midhat Paşa’nın neşesini kaçırarak, 1. Meşrutiyet denemesinin kısa ömürlü yolculuğu bu olumsuz şartlar altında başlayacaktı.

Daily News gazetesinde yayınlanan geniş kapsamlı bir makalede Kanun-i Esasi temel olarak 1856 Gülhane Hatt-ı Hümayun metni ile karşılaştırılıyor, iki metnin benzerlikleri ortaya konarak, Osmanlı’da eksik olan şeyin bu reformları uygulama kapasitesi olduğuna dikkat çekiliyordu. Midhat Paşa’nın taşımakta olduğu aydınlanma ideallerine karşılık, koskoca imparatorluğun hükümet mekanizmasının tamamında reformların gerekliliğini, bunlara neden ihtiyaç duyulduğunu ve nasıl uygulanması gerektiğini anlayacak adam sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadardır. Dolayısıyla, tüm içtenliğine, yeteneğine ve kararlılığına rağmen Midhat Paşa, ancak kriket oynamak isteyen ve fakat kolları ve bacakları olmayan bir adam kadar kudretlidir. Yazara göre Hatt-ı Hümayun ve Kanun-i esasi arasındaki tek fark, ilkinin ahmak bir sultan ve müsrif bir vezir, ikincisinin ise büyük meclis sanı ile yüceltilmiş, vurdumduymaz, fanatik, yozlaşmış ve dürüst olmayan bir kalabalık tarafından ele alınmış olmasıdır.⁴⁸¹

Gerçekte, İngilizlerin Kanun-i Esasi ile alakalı hoşnutsuzluğunun altında bir başka önemli neden bulunmakta idi. Hristiyan ve müslüman vatandaşlarını eşitleyen, hristiyan azınlıklara özgürlüklerini veren Osmanlı Anayasası, aslında İngiliz sömürgesi altında bulunan başta Hindistan olmak üzere bir çok farklı coğrafya için tehdit içermekteydi. Hindistan’da İngiliz

⁴⁷⁹ Truth, 8 Şubat 1877, s.3

⁴⁸⁰ İrtem, S.K., 2004, a.g.e., s.32.

⁴⁸¹ The Daily News, “*Midhat Pacha and the Turkish Constitution*”, 1 Ocak 1877, s.6.

yönetimine karşı yöneltilen yoğun eleştirilerin başında, İngiltere'nin Hindistan'ın yerlilerine hiçbir hak tanımaması geliyordu. Bu nedenle Kanun-i Esasi İngiliz çıkarları açısından, özellikle Hindistan için kötü bir örnek teşkil etmektedir.

10.3. MİDHAT PAŞA’NIN SADARET MAKAMINDAN AZLI VE 93 HARBİ

Osmanlı devleti tarafından Tersane Konferansı tekliflerinin reddedilmesi ve Kanun-i Esasi ilanının Avrupalı devletler üzerinde beklenen etkiyi uyandırmaması ardından, Midhat Paşa olası bir Rus saldırısına karşı hazırlıklara girişmiştir. Aynı zamanda Kanun-i Esasi kapsamındaki hükümlerin gereklerini yerine getirmek için çeşitli idari uygulamalarda bulunmuştur.

İngiliz kamuoyu, Tersane Konferansı’nın başarısızlıkla sonuçlanıp Avrupalı delegelerin evlerine gönderilmiş olmasını “aşağılayıcı” olarak nitelemekle birlikte, Osmanlı Devleti’nin egemenlik haklarını korumak maksadı ile bağlayıcı bir resmi angajmanı ve dışarıdan gelen müdahaleleri reddederek, konferansta öngörülen reformları kendi istek ve iradesi ile gerçekleştireceği konusunda Midhat Paşa’nın varlığını bir garanti olarak algılayarak durumu kısmen anlayışla karşılıyordu. Midhat Paşa’ya göre konferansa Lord Salisbury’nin gönderilmiş olması, İngiliz Hükümeti’nin Osmanlı siyasetine aykırı bir tutumdur. Türklerin, Rusya’nın meşru olmayan taleplerine ve altı büyük devlet tarafından yapılan baskılara milli gurur ve namuslarını koruyarak ve son derece fedakarlığı göze alarak karşı koymuş olmaları, Midhat Paşa tarafından İngiltere halkı arasından takdir toplayan bir tutum olarak ifade edilmektedir.⁴⁸²

29 Ocak 1877 tarihli Pall Mall Gazette makalesi bu düşünceyi doğrular mahiyettedir.⁴⁸³ Makalede Midhat Paşa’nın idari reformları gereği gibi yerine getirip, Sırbistan meselesini barış ile çözmesi durumunda hem Rusya’nın savaş kampanyasını hem de Avrupa diplomasisini mağlup etmiş olacağını yazmaktadır. Midhat Paşa’nın Sırbistan ve Karadağ Prenslerini doğrudan Osmanlı ile barış görüşmelerine davet etmesi⁴⁸⁴ ve

⁴⁸² İrtem, S.K., 1994, a.g.e., s.214.

⁴⁸³ Pall Mall Gazette, “*Midhat Pasha’s Conduct Of Turkish Affairs*”, 29 Ocak 1877, s.1.

⁴⁸⁴ Daily News Gazetesi Viyana Muhabirinin verdiği habere göre Midhat Paşa Sırbistan Prensi Milan’a şu mektubu göndermiştir: “Ekselanslarının hatırlayacağı üzere isteginiz üzere altılı devletler Bâb-ı Âli’ye bir ateşkes talebinde bulunmuş ve imparatorluk hükümetimiz her zamanki gibi ılımlı ve uzlaştırıcı bir tavır ile böyle bir ateşkes katılmak konusunda tereddüt etmemiş ve böylelikle ikinci kez yenilenen ateşkes anlaşmasıyla gereksiz yere kan dökülmesinin durdurulması ve barışın kolaylaştırılması amaçlanmıştır. Uzak olmayan bir gelecekte ateşkesin sonlanması ile savaş tahtında bulunan ülkelerin aleyhine olarak saldırganlık yeniden baş gösterebilir. Böylesine acı verici bir soruna sadık ve içten çabalar ile engel olunabilir. Bu bakış açısı ile, ekselanslarının bu üzücü ve talihsiz savaşa son vermek ve benim de paylaştığım barışı güvence altına

müzakerelere başlanması, Kanun-i Esasi hükümleri çerçevesinde gayri müslim çocukların askeri mekteplere girebilmelerinin önünün açılması, Hristiyanlardan mülki idarelere atamalar gerçekleştirilmesi, Balkanlar’da karma zaptiye teşkilatının kurulması, ayaklanmalara katılanlar için genel af çıkarılması, aşarın kaldırılarak halkın arazi üzerinden vergilendirilmesi, kaza ve nahiyelerin taksimi, Rumeli’de Çerkes göçmenlerin yarattığı sorunların çözülmesi çabaları, isyanlardan zarar gören mahallelerin vergi borçlarının affedilmesi, iltizamın kaldırılması, Bosna ve Hersek’te devlete ait arazilerin gayrimüslimlere de satışına imkan tanınması, ibadet özgürlüğüne müdahale edilmemesi, belediye gelirlerinin yerinde harcanması, vergilerin zaptiye askerleri yerine müslim ve gayrimüslimlerden oluşturulacak tahsildarlar aracılığı ile toplanması⁴⁸⁵ gibi idari düzenlemelerin hayata geçirilmesi için çaba sarf edilmiştir. Ne var ki, Midhat Paşa’nın bir hükümet lideri gibi hareket ederek kararlar alması, Hristiyan azınlıkların ruhani liderleri ile kurduğu ilişkiler, keyfi irade ile sürgün edilmiş aydınların İstanbul’a dönüşlerine müsaade etmesi, Osmanlı basının geniş bir siyasi özgürlük atmosferinde yayın yapmasına izin verilmesi, meşrutiyet idaresi altında efkâr-ı umuminin son derece önem kazanması ve umumi efkâra dayanmadan iktidara gelmek ve orada tutunmak olanağının ortadan kalkmış olması başta Abdülhamid olmak üzere saray çevresine mevzilenmiş ve istikbalini padişaha bağlamış menfaat odaklarını ve yeniliklere kapalı tutucu kesimleri son derece rahatsız etti. İç siyasette Midhat Paşa’nın gücü Meclis-i Mebusan’a ve padişahın itimatına bağlı idi, ve fakat meclis henüz toplanamadığı gibi Sultan Abdülhamid ile Midhat Paşa arasındaki güvensizlik bir dargınlık halini almış, sonuç olarak hükümetin hemen hemen her teklifi ve girişimini Abdülhamid’in reddetmesi nedeniyle istenen neticeleri vermemekte idi.

Abdülhamid’e göre Midhat Paşa’nın Avrupa kamuoyu nezdinde gün geçtikçe artan şan ve şöhreti, saltanat makamının sahip bulunduğu maddi ve manevi nüfuzu gölgelendirmektedir, Meclis-i Mebusan’ın toplanması ise Midhat Paşa’nın artık yerinden kımdatılmasını imkansız hale getirecekti.⁴⁸⁶ Aynı zamanda Meclis-i Mebusan’ın çalışmalara başlayarak işlerlik kazanması Midhat Paşa’nın en büyük dayanağı olacak yeni bir güç odağını ortaya çıkaracak, parlamenter rejim saray iktidarını işlevsizleştirerek gölgede

alma arzusuna katıldığına ikna olarak, insani gerekçelerle sizi dostça ve kişisel olarak hükümet ile doğrudan görüşme yoluyla uzlaşmaya davet ediyorum. Midhat” Bkz. South Wales Daily News, “*Midhat Pasha to Prince Milan*” 29 Ocak 1877, s.6.

⁴⁸⁵ Korkmaz, A., a.g.e., s.344.

⁴⁸⁶ Karal, E.Z., a.g.e., C.4. s.10-11.

bırakacaktı.²² Bu nedenle, işlerin tam da rayına girmekte olduğu ve Avrupa kamuoyu tarafından son derece olumlu karşılanan ve Osmanlı lehine olumlu gelişmeler olarak kaydedilen idari reformlar ve Sırbistan-Karadağ barış müzakerelerinin başladığı esnada, 5 Şubat 1877 tarihinden Midhat Paşa Sadarettten azledilerek Kanun-i Esasi'nin 113. Maddesine dayanarak sorgusuz sualsiz Avrupa'ya sürgün edilecektir. Osman Nuri'ye göre, eğer Abdülhamid hüsniyet sahibi olup da Midhat Paşa'yı Londra protokolü imza edilinceye kadar sadarette bırakmış olsaydı, Rusya muharebesinin önü alınmış ve Devlet-i Osmaniye meşruiyet idaresini ilelebet muhafaza etmiş olurdu.⁴⁸⁷

Midhat Paşa, Abdülhamid'in kendisinin yetki ve sorumluluklarını görmezden gelerek Kanun-i Esasi hükümlerine aykırı bulunan hareket tarzına karşılık yazmış olduğu aşağıdaki mektup, Osmanlı tarihinde daha önce benzeri görülmemiş bir ultiatom niteliği taşımakta olup, Abdülhamid'in kendisini yalnız sadaret makamından değil aynı zamanda memleketten de uzaklaştırmasının gerekçesi sayılmıştır.

“Padişahım,

Meşrutiyeti yerleştirme ve ilandan muradımız, istibdadı kaldırmak ve zatı şahanenizi vazifelerinizde ikaz ve devlet vükelasının vazifelerini tayin ve milletimizin halkı arasında, olgun bir dengeyi temin edip el birliği ile ve gerçekten mülkün islahına çalışmaktır. Otuz seneden beri neşredilip de hükümleri icra olunmayan hattı hümayunlar gibi, şimdiki hattı hümayunu mülükâneleri bugünkü buhranın meydana çıkmasından bile hükümsüz kalmayacaktır. Zira Kanun-i Esasi'yi ilandan muradımız yalnız şark meselesinin halledilmesine yarıyacak ve Avrupalıların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak nümayişinden ibaret, hoşla gitmek için yapılan bir hareket değildir.

Bu çerçevede zatı şahanelerine bazı izahat arzoleyeyim : Evvela zatı mülükhanelerine ait olan hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bütün hareketinizden millet nazarında mesul olacaksınız. Bunun için devlet vükelası ve hükümetin memurları vazifelerinin icrasından emin olmalıdır ki, dörtyüz seneden beri milletimizi ahlaksızlığa alıştırıp devleti alçaltan dalkavukluktan yakayı

⁴⁸⁷ Nuri, O., a.g.e., s.205.

siyırırım. Bendenizin zatı mülûkhanelerine fevkalade riayetim vardır. Ancak şerefli İslam şeriatı hükümlerine tatbiken milletimizin menfaatlerine zararlı olan en ufak hususlarda bile size itaat etmekte engelliyim. Çünkü sorumluluğum ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım, hem de vatanımın selamet ve saadetini temin için vicdanımla müteahhidim. Fakat korkarım ki bu fikir ve eylemlerden dolayı ileride devlet bendenizi kabahatli ve sorumlu tutsun. Şu arzedeceğim doğru sözlerden kalbiniz şüpheye varmasın. Ne çare ki en ziyade korktuğum bilahare vicdanımın bendenizi mahcup edip sorumlu tutması ile milletimin kınama ve azarlamasına uğramaktır. İşte bu dehşettir ki, zatı şahanelerini rahatsız etmek için bendenize suret veriyor.

Padişahım, Osmanlılar kendi kendilerini ıslah ve idare iktidarını haiz olmalıdırlar. Usulü meşveretle idare olunan bir millette nizam nedir bilir misiniz? Tafsile hacet yoktur. Bendenize emniyet ediniz efendim. Bununla beraber ricali milletten de emin olunuz.

Padişahım, bendeniz ağır bir yük altındayım. Osmanlı sıfatiyle icrayı vazife edeceğim. Bir memurun kendini vicdanen mesul tutarak çalışmasının bir lüzumu gibi bir vezir de hem vicdani, hem milleti nezdinde kendini mesul bilmelidir. Ümit ve iftihar ederim ki vicdanımın bendenizi mesul tutabileceği bir harekette bulunmadım. Fakat milletin bendenizi mesul tutmalarına çalışmalarını isterim. Hem bu hale iftihar ederim.

Padişahım, dokuz gün oluyor ki arzları kabul edip yerine getirmemekte devam buyuruyorsunuz. Bir işçinin aletine benzeyen olan zorunlu düzenlemeleri reddediyorsunuz. Halbuki aletsiz iş görülmez. Bu hal ise henüz dehşetli sarsıntılardan mahv ve tükenme derecesini savuşturan devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz adeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim, eğer bu sebeplere dayanarak bendenizi sadrazamlıktan azlederseniz rica ederim inanı idare mizacı şahanenizle devlet icraatını bugünün önem ve gerekliliklerine uygun olarak kaynaştırıp kullanacak bir iktidar gücüne emanet edilsin. Her halde.

18 Kânunusani 1293 (30 Ocak 1877)

Kimi kaynaklarda böyle bir mektubun Midhat Paşa tarafından yazılmadığı söylenmektedir, fakat Midhat Paşa’nın oğlu Ali Haydar bu mektubun kesinlikle Midhat Paşa tarafından yazıldığını ve mektubun onun namına uydurulmuş olduğu söylentilerinin asılsız olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁹

Midhat Paşa’nın vatana ve millete karşı sorumlulukları her şeyin üzerinde tuttuğu bu mektubun padişaha iletilmesinin ardından Midhat Paşa huzura kabul edilmeden tutuklanarak İzzettin Vapuru’na bindirilerek Avrupa’ya sürgün edilmiştir.

Kendi hazırladığı anayasanın ilk kurbanı olan Midhat Paşa, 49 gün süren kısa süreli bir sadrazamlıktan sonra devlet idaresinden uzaklaştırıldı, böylelikle ilk meşrutiyet girişimi ve Osmanlı Devleti’nin olumlu yönde gelişeceğine dair tüm beklentiler daha yolun başında tahrip oldu. Midhat Paşa’nın sonu hezimet ile gelen yaklaşık bir buçuk ay kadar süren sadrazamlığı, hem kendi kişisel yazgısında, hem de Osmanlı Devleti’nin siyasal geleceğinde belirleyici rol oynayacaktır.

Osmanlı Devleti’nin “reform” kelimesi ile tariflenen ve devletin varlığını gelecekte de sürdürebilmesi için gerekli yenileşme ve çağdaşlaşma adımlarını atabileceğine dair umutların tükendiği, devlet mekanizmasının içine düştüğü bu köhne ve çürümüş yapıdan artık çağdaş dünyanın gereklerine uygun bir idari yönetim anlayışının belirme ihtimalinin neredeyse sıfırlandığı bir çöküş dönemine doğru hızla yol alınmakta olduğu düşüncesi İngiliz kamuoyunda hakim olmuştur.

⁴⁸⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnan, bu yazının Midhat Paşa’nın Kaleminden çıkmadığını ve uydurma olduğunu bildirmektedir. Nitekim Midhat Paşa da Avrupa’da sürgünde olduğu sırada yazının içeriğine katılmakla birlikte yazının kendisine ait olmadığını söyleyerek yalanlamıştır.

⁴⁸⁹ “Bazıları tarafından bu tahririn Midhat Paşa tarafından yazılmayup, anın namına uydurulduğuna hükm’ olunmak istenilmişse de, bu iddiaların aslı esası yoktur. Netekim Midhat Paşa, Sultan Aziz devrinde de, idareyi devlet hususunda gördüğü yanlışlıklara tahammül edemiyerek, Şurayi Devlet riyasetinden istifasını böyle bir tahrir takip etmiştir ki, bu tahrir, Midhat Paşa’nın müteaddit lisanlarda neşrolunan (Hayati Siyasiyesi) nam eserinde çıkmamıştır” Bkz. Midhat, A.H., *Hatıralarım 1872-1946*, Güler Basımevi, Galata, 1946, s.25-26.

*Doğu Sorunu : Midhat Paşa'nın Dolmabahçe Sarayı'nda tutuklanması.*⁴⁹⁰

⁴⁹⁰ The Pictorial World, 24 Şubat 1877, s.432

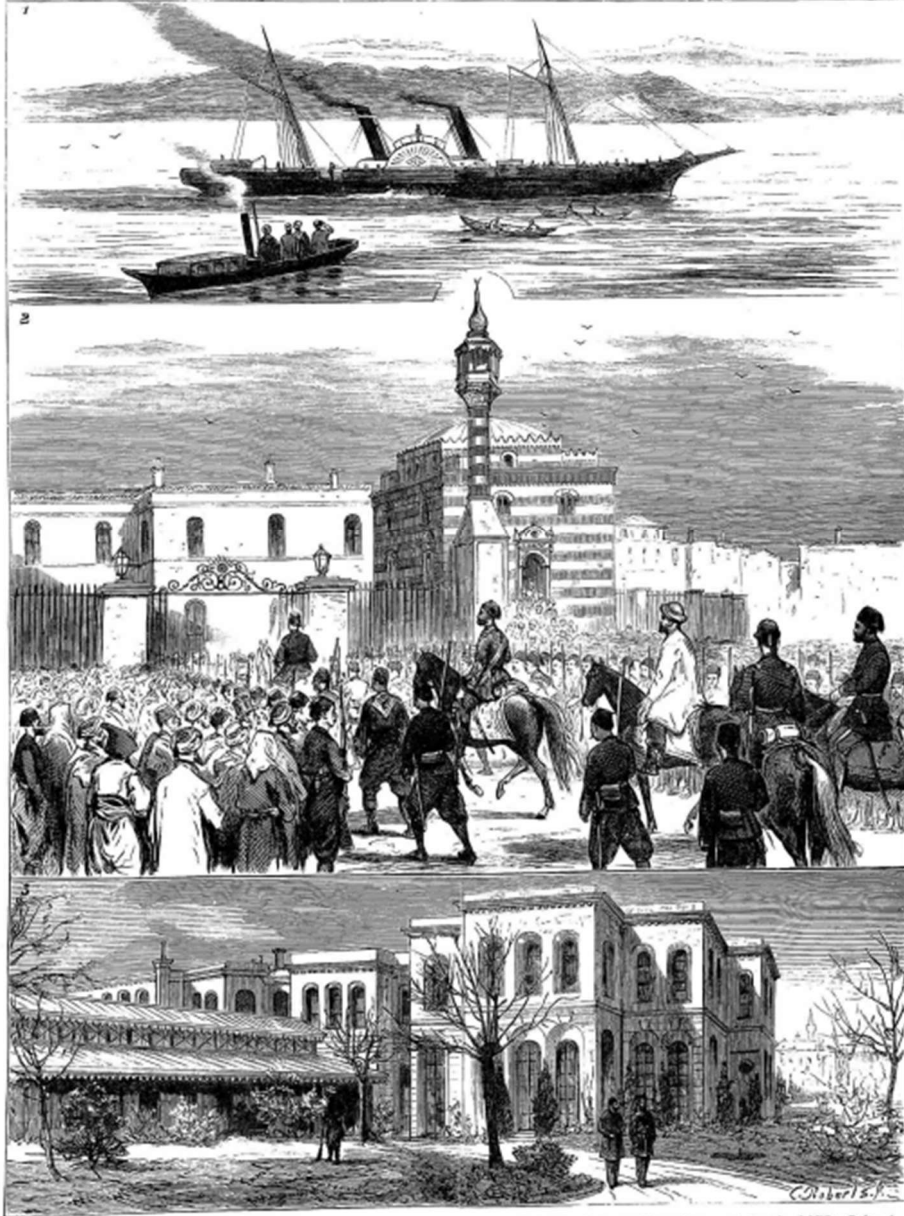
THE GRAPHIC

AN ILLUSTRATED WEEKLY NEWSPAPER

VOL. XV.—No. 378
Regd. at General Post Office as a Newspaper

SATURDAY, FEBRUARY 24, 1877

PRICE SIXPENCE
WITH EXTRA SUPPLEMENT [Or by Post Sixpence Halfpenny]

1. Midhat Pasha leaving Constantinople.—2. Arrival of Edhem Pasha, the New Grand Vizier, at the Soliman Pasha.—3. Home, Harem, and Gardens of Midhat Pasha, at Constantinople, the same building in which Hamid Avni and Raschid Pashas were assassinated, June, 1876

THE EASTERN QUESTION—THE FALL OF MIDHAT PASHA

Image © Illustrated London News. Image created courtesy of THE BRITISH LIBRARY BOARD.

Midhat Paşa'nın İstanbul'u terk ettiği İzettin Vapurı (1), Midhat Paşa'nın yerine sadaret makamına getirilen Edhem Paşa'nın gelişi (2) ve Hüseyin Avni ve Raşid Paşaların suikaste uğradığı Midhat Paşa konağı(3) The Graphic gazetesinin manşetinde yer alıyordu.⁴⁹¹

⁴⁹¹ The Graphic, "The Eastern Question – The Fall Of Midhat Pasha", 24 Şubat 1877, s.1

Midhat Paşa'nın sadaret makamından azli İngiliz kamuoyunda “*Midhat Paşa'nın düşüşü*” manşeti ile duyuruldu. Tüm bu olanlardan sonra artık en iyi niyetli ve umutlu siyaset gözlemcileri dahil olmak üzere herkes için İstanbul'daki kamu yönetimi ve politik sistemin istikrarına inanmak imkansız hale gelmiştir. İstikrar zemininin altı oyulmuş, belirsizlik yeniden hakim olmuştur. Böyle bir atmosferde artık Türk hükümetinin politik amacının gerçekten de halkların ve vilayetlerinin adil bir şekilde yönetilmesi olduğundan bahsetmek budalalık olacaktır.

Son yaşanan olaylar Avrupalı devlet temsilcilerinin konferans süresince Bâb-ı Âli'den istemiş oldukları güvencelerde ısrarcı olmalarının ne kadar haklı bir tutum olduğunu ortaya çıkarmıştır. Şu aşamadan sonra beklenti yeni Türk hükümetinin Midhat Paşa tarafından sürdürülen pervasız siyaseti yeniden gözden geçirmesi ve Sultanın Hristiyan tebasının kalıcı olarak iyileştirilmesi ve Avrupa'da güvenlik ve barışın tesisi için altılı devletlerin talepleri ile aynı zemine gelmeleridir. Midhat Paşa'nın alaşağı edilmesi sonrası İstanbul'daki ilerici Türklerin sergilemiş olduğu öfke böyle bir istikamete girilmesinin olanaksız olmadığının işareti sayılmalıdır.⁴⁹²

⁴⁹² The Evening Standart, “*The Fall of Midhat Pasha*”, 07 Şubat 1878, s.1.

11. AVRUPA SÜRGÜNÜ

Midhat Paşa, 5 Şubat 1877 Pazartesi günü Dolmabahçe Sarayı'na çağrılmış, elinden sadaret mührü alınarak azil olunmuş ve Avrupa'ya sürülmek üzere hazırlanmış olan İzzeddin Vapuru'na bindirilerek, halkın ve Avrupalı devletlerin tepkisini görmek için bir gün bekletildikten sonra ailesi ve çocuklarıyla bile görüşmesine izin verilmeden İstanbul'dan çıkarılarak İtalya'nın Puglia bölgesinde bulunan Brindisi liman kentine gönderilmiştir.⁴⁹³ 9 Şubat tarihinde Brindisi'de "des Indes Orientales" Oteli'ne yerleşmiştir.⁴⁹⁴ Midhat Paşa'nın azli ile birlikte Avrupa'ya gönderilen Odyan Efendi de görevinden alınmıştır.⁴⁹⁵ Midhat Paşa'nın yerine sadrazam olarak Edhem Paşa atanmıştır.⁴⁹⁶ 19 Şubat tarihinde Saray tarafından Avrupa kamuoyuna yönelik olarak yapılan değişikliğin gerekçelerini izah eden bir açıklama yayınlanmıştır:

"Majesteleri Sultan, sadrazam değişikliği ile ilgili yayınladığı irade ile, memleketlerinin refahını kati bir şekilde temin etmek ve çağın gerekliliklerini onaylamak için tam inisiyatifle, bütün vatandaşlara tam eşitlik sağlayan ve parlamenter rejimi getiren anayasanın, mutlak rejim olacağını ilan etmiştir. Bu rejimin uygulanması, imparatorluğu küçük büyük bütün memurların ve bütün vatandaşların anayasaya saygı göstermek için gayret sarf edecekleri ve bu hükümlere riayet edecekleri yeni bir evreye sokmaktadır. Bu, herkes için kutsal bir görevdir. Bununla birlikte, eski sadrazam Midhat Paşa, anayasa ruhunun tam aksine bir yola eğilimliydi. Sultan, mutlakiyet rejimini feshederek kendi hükümlerlik haklarından feragat ederken, bu mutlak gücün başka eller tarafından kullanıldığını gösteren bazı faaliyetler ortaya çıktı. Bu durumdan istifade eden bazı sersem kişiler, Sultan'ın ayrıcalıklarına ve halkın refahına karşı kötü niyetli projeler ürettiler; gizli entrikalara dönüştürülmüş ve faaliyetlerle onaylanmış projeler. Hatta Midhat Paşa, görevi gereğince, kötülükleri önlemek için hükümler koymakla görevliyken, tam aksine, gözlerini kapatarak, ihmalkar davranmıştır.

⁴⁹³ Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nı Hatıraları – Hayatım İbret Olsun*, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997, C.1, s.217.

⁴⁹⁴ Pall Mall Gazette, 12 Şubat 1877, s.5.

⁴⁹⁵ Mahmud Celaleddin Paşa *Mir'ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası*, Yay. Haz.: Doç. Dr. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983, s.259.

⁴⁹⁶ Pall Mall Gazette, 6 Şubat 1877, s.1

Bu nedenlerden ötürü, Anayasa'nın 113. maddesinin verdiği yetkiyle, kendisinin imparatorluktan uzaklaştırılması gerekmiştir. Bu çözüm kararı, özel bir amaçla ve hakları tamamen garanti altına alınarak ve ayrıca anayasa ruhu ve yazısıyla Sultan tarafından alınmıştır ve hükümet bu olay hakkındaki gerçekleri halka bildirmekte acele ederek, bunun tekrarlanmasına ve bütün yanlış yorumlamalara karşı kendisini koruma altına alacaktır.”⁴⁹⁷

Sultan Abdülhamid bu açıklama ile Osmanlı Devleti'nin meşruti rejim uygulamalarından geri adım atmayacağını söylemekte, Midhat Paşa'ya verilen sürgün cezasının gerekçesini, Midhat Paşa'nın yeni anayasal ortamın sağladığı olanakları suistimal ederek, Sultan'ın feragat ettiği yetkileri ele geçirmek isteyen kötü niyetli projelere müsaade ettiği iddiasına dayandırmaktadır.

Midhat Paşa'nın Avrupa'ya sürgün edilmesi haberi, Avrupa siyaset çevrelerinde ilgi ve endişe uyandırmıştır. Kendisini Brindisi'de karşılayanlar arasında bir İngiliz delegasyonu da bulunmaktadır.⁴⁹⁸ Brindisi'de Türk konsolosu ve kişisel yakınlık sahibi olduğu arkadaşları ile görüşmüş, İngiliz konsolosluğu ise kendisine bir atlı araba tahsis etmiştir.⁴⁹⁹ The Daily Telegraph gazetesi Midhat Paşa'nın sürgün edilmesine ilişkin birbiri ile çelişen onlarca iddia arasından gerçek nedenin anlaşılabilmesi için önemli bir çaba içerisine girmiş, Pera muhabiri İstanbul sokaklarında ve pazarlarında kamuoyunun nabzını tutarken, bir başka muhabir de eşzamanlı olarak Midhat Paşa'nın Brindisi'den Napoli'ye olan seyahatine eşlik etmiş ve edindikleri bilgileri son derece ayrıntılı bir şekilde aktarmışlardır. Midhat Paşa'nın sürgün nedeni ile ilgili ortaya atılan onlarca farklı iddia arasından hangisinin gerçeğe en yakın olduğunu anlayabilmek için doğrudan bilginin kaynağı ile görüşmek aydınlatıcı olacaktır. Midhat Paşa, sürgün edilmesi ile ilgili olarak saltanata adeta bir parazit gibi tutunmuş bir saray ekibinden, kendi deyimi ile “harem iktidarı”ndan dem vurmaktadır, Rusya'nın da desteği ile padişahın vahametini körüklemek sureti ile kontrol altında tutarak bu imtiyazlı konumlarının devamını arzulamaktadırlar.⁵⁰⁰ Pera muhabiri Midhat Paşa'nın İzzettin Vapuru ile gönderildikten sonra İstanbul'daki tansiyonun yüksek olduğunu, siyasi

⁴⁹⁷ Turan, T., “Midhat Paşa'nın Azli ve Sürgününün İspanyol Basınındaki Yansımaları ve Paşa'nın İspanya Seyahati”, JHS International Journal Of History, Temmuz 2014, C. 6, S. 4, s.10.

⁴⁹⁸ The Daily News, 12 Şubat 1877, s.5.

⁴⁹⁹ The Daily Telegraph, 17 Şubat 1877, s.5.

⁵⁰⁰ The Daily Telegraph, 16 Şubat 1877, s.4

tutuklamaların hız kazandığını, halkın memnuniyetsizliğini ve gelecek hakkındaki endişelerini ve İstanbul'un adeta her sokak, mahalle, köprü ve camisinin asker gözetimi altında bulunduğunu aktarmıştır.⁵⁰¹ Gazetenin İstanbul muhabiri bir başka yazısında aynı zamanda Midhat Paşa'nın çok güvenilir bir dostu olan fakat ismini vermediği bir Paşa'nın sözleri karşısında şaşkınlığa kapıldığını itiraf etmektedir. Paşa'ya göre aslında Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi usulen hatalı olmasına rağmen sonuçları bakımından hayırlı olmuştur. Midhat Paşa nazırları küçümsemiş, Sultan ile sürekli tartışmaya girmiş, hiçbirine bir anlık bile olsa huzur vermemiştir. *"Sizi temin ederim hepimizi çok yordu"* demektedir Paşa. İngiliz muhabir yazısının sonunda *"şüphesiz yoruldu, reformların kişisel ayrıcalıklarını kaybetmeyecekleri, dertsiz, tasasız, zahmetsiz bir şekilde yürümesini bekliyorlardı, oysa Midhat Paşa'nın terakki anlayışı hepsinden farklıydı, onun için ilerleme devletin tüm birimlerinde köklü bir dönüşümü gerekli kılmaktaydı"*, sözleri ile yazısını sonlandırmaktadır.⁵⁰²

Midhat Paşa Brindisi'de The Daily Telegraph muhabirine vermiş olduğu röportajda ise özetle Abdül Aziz'in hal edilmesinden ve V. Murad'ın tahttan inmesinden sonra saraydaki zaten eğitimsiz ve dünya siyaseti hakkında bilgileri olmayan veliahtların önceki kendisine ve reform çabalarına karşı memnuniyetsiz yaklaştıklarını, son dönemde ise hiçbir tasarıya imza atmayarak kendisini istifaya zorlayan Sultan Abdülhamid ile daha fazla yanlış anlaşılma yaşanmaması adına bir haftadır evinden çıkmadığını, olacakları önceden kestirerek Midhat Paşa'nın karısına ani bir seyahat için hazırlıklı olması gerektiğini bildirdiğini⁵⁰³, Said Paşa tarafından karşılandıktan sonra alıkonulduğunu anlatmaktadır. Said Paşa'nın elinde kendisini sadaret makamından azleden iradeyi gördükten sonra Midhat Paşa Dolmabahçe Sarayı'nın hemen karşısında boğazda bekletilen İzzeddin Vapuru'nun kendisi için hazırlandığını anlamıştır. Said Paşa'nın okuduğu azil metninde siyasi sorunlar hakkında görüş farklılıklarının olduğu gerekçesi haricinde açık bir neden belirtilmemiş olduğu için Midhat Paşa ne ile suçlandığını öğrenmek istemiştir. Said Paşa bunun üzerine Sultan'ın yanına gitmiş ve Midhat Paşa hakkında çeşitli ihbarların bulunduğunu imzasız üç jurnal ile geri

⁵⁰¹ The Daily Telegraph, 15 Şubat 1877, s.5.

⁵⁰² The Daily Telegraph, 20 Şubat 1877, s.5.

⁵⁰³ Midhat Paşa'nın eşinin aktardığına göre her Cuma günü selamlık resminde bulunmak üzere Saray-ı Hümayun'a giden Midhat Paşa, yine saraya gitmek için hazırlandığı esnada veda ederken *"şayet akşam avdet etmezsem merak etmeyiniz, ihtimal ki memuren bir yere gönderirler"* demiştir. Bkz. Mehmed Rüşdi, *Midhat Paşa'nın Vasiyetnamesi ve Şehadeti*, Dersaadet, 1325, s.5-6.

gelmiştir. Bu mektuplar saray hafiyeleri tarafından kulak misafiri olunmuş, isimsiz bir kahvehane sohbetinde işitilmiş isimsiz kişilere ait bir takım konuşmaları içermektedir. Bu mektuplardan birisi, Midhat Paşa'nın tıpkı Napoleon'un yaptığı gibi ulusal meclisi kullanarak önce Cumhuriyet ilan edip daha sonra kendisini yeni Cumhuriyet'e diktatör ilan edeceğini iddia etmektedir.⁵⁰⁴ Midhat Paşa absürt olarak nitelendirdiği bu iddiaları gülerek aktarmaktadır, kim bilir belki de bir kahvehanede bu tip konuşmalar gerçekten olmuştur, fakat böyle bir durumda suçlanması gereken bu konuşmaları gerçekleştiren kişiler olmalıdır.

505

Midhat Paşa Anayasa'nın tartışmalı 113. Maddesi uyarınca yargılanmadan, ne ile suçlandığı açıkça ortaya konmadan ve suçlama karşısında kendisini savunma olanağı bulamadan sürgün edilmiştir, bu nedenle son 20 gündür padişah ile yüz yüze bir tek görüşmesinin bile olmadığını söyleyerek bu kararı eleştirmektedir. Midhat Paşa'nın gerçekte itiraz ettiği 113. Maddenin, Abdülhamid Efendi'nin ısrarı karşısında Anayasa'nın daha fazla gecikmemesi için istemeyerek kabul ettiği bilinmektedir. 113. Maddeye göre mülkün bir bölgesinde ihtilal zuhur edeceğinin işaretleri görüldüğü halde hükümetin o mahale mahsus olarak örfi idare ilan etmesi, bunun üzerine idari soruşturma sonrasında suçu sabit görülenlerin sürgün edilme kararı padişahın yed-i iktidarına bırakılmıştır. Midhat Paşa'nın sürgün kararında ise bu idari soruşturma süreci işletilmemiş ve iddia olunan suçun işlendiği kanıtlanmamışsa da, Midhat Paşa itiraz etmeyi gerekli görmemiştir. Midhat Paşa'ya göre bu kararı ile Sultan Abdülhamid, gerçekte dayanak gösterdiği anayasayı ihlal etmektedir. Midhat Paşa, iktidardan düşürülmesi sürecini Rusya'nın varlığından memnun olmadığı devlet adamlarının tasfiyesi çabaları ile ilişkilendirmektedir. Yerine geçirilen Edhem Paşa'nın bu entrikalar ile ilişkisinin olmadığını, kendisinin reformlara karşı olmadığını fakat yine de özellikle anayasanın mimarı Midhat Paşa'ya el ayak çektirilmişken, iktidar makinesinin çarkları arasında zarar görmekten çekinmekte olduğunu belirtmektedir.

⁵⁰⁴ Abdülhamid'in saltanatı döneminde Midhat Paşa hakkında sayısız jurnal mektubu gönderilmiştir. Bunlardan belki de en önemlisi Midhat Paşa ve birlikte çalıştığı mesai arkadaşlarını bir kadro olarak alaşağı etmeyi amaçlayan Çerkes asıllı Nusret Paşa'nın düzenlediği jurnal raporudur. Nusret Paşa, Midhat Paşa'nın Tuna Valisi olarak atanmasının ardından, Midhat Paşa tarafından Balkanlardaki Çerkes göçmenler üzerinden menfaat elde ettiği ve zimmetine para geçirdiği suçlaması ile yargılanmış ve Anadolu'ya sürgün edilmiştir. İşte bu Nusret Paşa bu defa yalnız Midhat Paşa'yı değil tüm çalışma arkadaşlarını da mason oldukları gerekçesi ile fişlemiş ve saraya rapor etmiştir. Bkz. EK-1

⁵⁰⁵ The Daily Telegraph, "Midhat Pasha's Story Told By Himself", 15 Şubat 1877, s.3.

Pall Mall Gazette'nin aktarımına göre, Midhat Paşa masasında serili olan İngilizce ve Fransızca gazetelerinin kendisi hakkında kullandığı ton ve üsluptan memnun gözükmemektedir. Midhat Paşa, gerçekte kendi adına bu sürgünü, kendisini yorucu ve yıpratıcı bir politik iklimden azat ederek adeta bir istirahat olanağı sağladığı için bir mükafat gibi karşılamakla birlikte yine de halkı ve devletinin bundan sonraki akıbeti adına üzüntü duymaktadır. Şu aşamada, ilerleyen yaşı ve romatizmal rahatsızlıklarını göz önünde bulundurarak rutubetli ve nemli bir liman kenti olan Brindisi'den ayrılarak, daha ılıman iklime sahip bir bölgeye hareket etmek niyetindedir.

Midhat paşa söyleşinin devamında Avrupa başkentlerinden davetler aldığını, en kısa deniz yolu mesafesi olduğu için Brindisi'yi tercih ettiğini, daha sonra muhtemelen Nice ve Napoli üzerinden kuzeye doğru seyahatine devam edeceğini bildirmiş⁵⁰⁶, nitekim bir gün sonra 16 Şubat tarihinde Napoli'ye doğru yola çıkmıştır.⁵⁰⁷ Kendisine eşlik eden sekreteri ve üç hizmetlisi ile birlikte iki saatlik gecikmeli tren yolculuğu sonrası gece yarısı Napoli'ye varan Midhat Paşa, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra kendisinin politik görüşlerine yakınlık duyan bir çok kişinin tutuklandığını öğrenerek üzülmüştür, bu kişilerin arasında gerçek hayatta hiçbir siyasi eğilimi olmayan çocuklarının öğretmenini de bulunmaktadır. Midhat Paşa kendisi hakkında Tersane Konferansı'ndaki uzlaşmaz tutumu yüzünden gerilimin arttığı ve iktidardan düşüşü sonrasında barış ortamının yeniden belireceğini düşünenlere, yeni Sadrazam Edhem Paşa'nın Avrupa'nın talep ettiği imtiyazlara karşılık kendisinden daha katı bir tutuma sahip olduğunu, Edhem Paşa'nın oldukça sert kişiliği hakkında Abdülhamid'i ikaz etmesine rağmen kendisi yerine konferans delegesi olarak Edhem Paşa'nın atandığını hatırlatmaktadır. Midhat Paşa'ya göre gelişmelere rağmen milletin anayasal haklarından vazgeçmesi olası değildir, çünkü anayasa bir günde kotarılmış bir iş değildir. Abdülaziz'in saltanatı boyunca bir anayasa taslağı üzerinde çalışılmış, Murad Efendi'nin anayasa taraftarı olmasına karşın Sultan Abdülaziz anayasal düzen fikrine karşı çıktığı için 'hal edilmiştir. Sultan Murad'ın talihsiz rahatsızlığı neticesinde Abdülhamid tahta çıkar çıkmaz Midhat Paşa'yı çağırarak anayasa taslağını istemiş, bu taslağı kusursuz olarak nitelemesine rağmen tıpkı selefi gibi anayasanın resmen kabul edilmesi sürecini Midhat Paşa'nın ısrarına rağmen geciktirmeye çalışmıştır. Midhat Paşa'nın kanaatine göre, Sırbistan savaşı, Bulgar isyanları

⁵⁰⁶ Pall Mall Gazette, "Midhat Pasha's Account Of His Fall", 15 Şubat 1877, s.7.

⁵⁰⁷ Pall Mall Gazette, "Summary Of This Morning News", 16 Şubat 1877, s.6.

ve Tersane Konferansı'nın politik baskıları olmasa Abdülhamid anayasanın kabulüne kesinlikle yanaşmayacaktı. Konferans daha fazla gecikmeyi olanaksız kılarak aslında anayasanın ilanı açısından olumlu bir tesir yapmıştır. Midhat Paşa anayasal düzenden geri dönüşü olanaksız hale getirebilmek için vilayetlere anayasa metninin 20.000 adet kopyasını bastırarak dağıtmıştır, bu nedenle padişahın bu süreci geri çevirerek siyasal erki söküp halktan geri alması artık kolay olmayacaktır.

Savaş ihtimali üzerine görüşlerini paylaşan Midhat Paşa, Türkiye'nin sahada 600bin adamı olduğunu söylerken, sekiz alaydan oluşan atlı birliklerin sadece ikisinin yeterli binek hayvana sahip olması nedeniyle bir zafiyet durumu olduğunu, subay eksiğinin bulunduğu fakat piyade birliklerinin Rus gücüne karşı üstün olduğunu ve ülkesinin savaş hazırlıklarının yeterli derecede olduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁸ Midhat Paşa Daily Telegraph muhabirine Avrupa'da görmüş olduğu politik alakadan ve resmi karşılamalardan tedirgin olduğunu, Avrupa'da anonim bir şekilde seyahat edebilmek için yanında bulunduğu hizmetlilerini Türkiye'ye geri göndermek istediğini belirtmektedir.⁵⁰⁹

Fransız Gazetesi Le Temps, Midhat Paşa'nın azline sebep olan belgelerin sarayda yapılan bir toplantı esnasında Damat Mahmut Paşa, Redif Paşa ve polis müdürü Ömer Fevzi tarafından padişaha iletilildiğini belirtmektedir.⁵¹⁰ Napoli'de İtalyan Gazetesi Roma'nın editörünün Midhat Paşa ile gerçekleştirmiş olduğu 19 Şubat tarihli bir başka röportaj İngiliz gazetelerinde yayınlanmıştır. Midhat Paşa sürgün kararını Abdülhamid'in kayınbiraderi Damat Mahmut Paşa ve onun etkisi altındaki kişilerin girişimine bağlamaktadır. Sultan Abdülhamid'in kendisi ile kişisel bir hukuku olmasına rağmen şu aşamada görevine geri dönmesi olası değildir. Midhat Paşa söyleşi sırasında saraydan bulunan bir dostundan gelen mektubu okumuştur, bu mektupta Sultan Abdülhamid'in İzzeddin gemisi yola koyulduğu esnada gözyaşını tutamadığı ve “önüme konan bu belgeler varken ne yapabilirdim ki” dediği rivayet edilmektedir. Midhat Paşa kendisine yöneltilen soru üzerine, yeni sadrazam Edhem Paşa'nın görevinin uzun süreli olmayacağını⁵¹¹, Sırbistan ile barış müzakereleri

⁵⁰⁸ Midhat Paşa bu açığın giderilmesi için, Avrupa sürgününden dönmeden evvel İngiliz valisinin desteği ile Tunus'tan önemli miktarda savaş atının İstanbul'a gizlice tedarik edilmesinde önemli rol oynayacaktır.

⁵⁰⁹ The Daily Telegraph, 17 Şubat 1877, s.5

⁵¹⁰ Le Temps, 8 Şubat 1877, s.4; La Epoca, 17 Şubat 1877, s.3.

⁵¹¹ İbrahim Edhem Paşa'nın sadrazamlığı takribi 11 ay sürmüştür.

sonuçlandırılrsa dahi Rusya ile savaşın kaçınılmaz ve eli kulağında olduğunu,⁵¹² Türkiye'nin durumu ile ilgili olarak yanlış bilgilere inanarak aldanmamış olsaydı şimdiye kadar Rus birliklerinin çok önceden Prut nehrini geçmiş olacağını, Türkiye'nin 600bin iyi askerden oluşan ordusu ile umutsuz bir direniş sergileyeceğini, savaşın sonucu hakkında ümitvar olan Rusya'nın asla geri çekilmeyeceğini aktarmıştır. Midhat Paşa'ya göre bu savaş yerel bir çatışma olarak kalmayacak, Dalmaçya ve Hırvatistan'da yaşanacak karışıklıklar dolayısıyla Avusturya da bu savaşın içine çekilecektir. Midhat Paşa'ya göre bu senaryonun baş yazarı Prens Bismarck'ın kendisidir. Midhat Paşa bu söyleşide Sultan Abdülhamid'den sitayişle bahsederek ancak Müslümanların geleneksel yapısı içerisinde yapılacak devrim mahiyetinde reformlar ile Osmanlı ulusunun yeniden dirilmesi mümkün olacağını belirtmiştir.⁵¹³

Fransız La National gazetesinden aktarılan habere göre Midhat Paşa'nın düşürülmesinde Mısır Hidivi'nin de parmağı bulunmaktadır. Midhat Paşa, Mısır hükümetinin borçlarının alacaklılarından oluşan delegasyonu kabul etmiş, delegasyon Bâb-ı Âli'ye hukuki alacaklarının ödenmediği taktirde Mısır Hidivi İsmail'in yönetimden el çektilmesi talepleri ile ilgili bir dilekçe sunmuştur.⁵¹⁴ Bunun üzerine saray üzerinde hatırı sayılır derecede bir etkinliği bulunan Mısır Hidiv'inin Midhat Paşa'nın görevden azledilmesi maksadıyla girişimde bulunduğu iddia edilmektedir.⁵¹⁵

Avusturya ulusal parlamentosu üyesi Francis Pulczky, The Daily Telegraph gazetesine yazdığı mektupta, Midhat Paşa'nın sürgün edilmesinin Macarların Türkiye'ye olan sempatisini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kaçınılmaz Rus istilasına karşı etkili bir şekilde direnebileceğine ve hristiyan tebaanın bulunduğu bölgelerdeki reform çabalarını yürütebileceğine olan inancını azalttığını ifade etmektedir.⁵¹⁶

⁵¹² Bu söyleşiden 2 ay 5 gün sonra, 24 Nisan 1877'de Rusya Eflak ve Boğdan'a girmek sureti ile Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmıştır.

⁵¹³ The Daily Telegraph, 20 Şubat 1877, s.3.

⁵¹⁴ 1876 yılında Mısır Hükümeti'nin hazine borçlarının ödemesini durdurması ile mali iflası ilan edildi, yabancılara olan borcun toplam tutarının 100 milyon pound'un üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. . Bkz. Lutsky, V., *Modern History of the Arab Countries*, U.S.S.R. Academy of Sciences, Institute Of The Peoples of Asia, Progress Publishers, Moscow, 1969, s.192-199. Midhat Paşa, ilk sadaret görevinde de Mısır Hidiv'inin borçlanma talebini geri çevirmesi ve Mısır'da Hidivlik sisteminin veraset usulüne yönelik değişiklik taleplerine karşı çıkması nedeni ile Hidiv İsmail ile çeşitli defalar karşı karşıya gelmişti.

⁵¹⁵ The Daily Telegraph, 22 Şubat 1877, s.5.

⁵¹⁶ The Daily Telegraph, "German, Magyar and Slav", 26 Şubat 1877, s.3.

Midhat Paşa'nın ikinci kez sadaret makamından azli ve Avrupa sürgünü Rusya'da ise sevinçle karşılanmıştır.⁵¹⁷ Haberi Viyana'da alan İgnatieff, gelişmeleri büyük memnuniyetle karşıladığını zira hiç şaşırmadığını ifade etmiştir, çünkü böyle bir gelişmenin olacağını zaten bilmekte idi.⁵¹⁸ Rusya General İgnatieff'i derhal özel görevle Londra'ya göndererek, Midhat Paşa'nın yokluğunu fırsat bilerek Bulgaristan davasındaki pozisyonunu güçlendirmiştir.

Bu dönemde Midhat Paşa'nın Avrupa'dan Abdülhamid'e seslendiği bir mektup, Abdülhamid'in devlet hazinesinden 500.000 pound tutarında bir parayı kendi şahsi hesabına geçirdiğine dair bir çok asılsız haber yer almış, Midhat Paşa ise bunların tamamını yalanlayarak velinimetini Sultan Abdülhamid hakkında konuşmalarında, derin saygı içeren bir ifade tarzından hiçbir zaman ayrılmadığını açıklamıştır.⁵¹⁹ Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından Paris elçiliğine yapılan bilgilendirme yazısında da, devlet hazinesine ait olan 500.000 pound tutarındaki meblağın Sultan tarafından kendi hesabına aktarıldığı ve Midhat Paşa'nın buna direndiği için sürgün edildiği haberlerinin asılsız ve temelsiz olduğu vurgulanmıştır. Yapılan resmi açıklamada Midhat Paşa'nın sürgün edilme gerekçesi, padişah ve sadrazamının "Başbakan"⁵²⁰ yetkilerinin farklı yorumlanmasından doğan bir fikir ayrılığı ve çatışma olduğu vurgulanmaktadır. Öyle ki bu çatışmanın sebebi olan hal ve tavırlar, Midhat Paşa'nın İstanbul'daki varlığını kamu düzeninin korunmasına ciddi manada bir tehdit haline getirmiştir. Tüm hakikat bundan ibarettir ve Avrupa kamuoyunun da bu minvalde bilgilendirilmesi gerekmektedir.⁵²¹

19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Umumi Meclisi açılmıştır. Bir grup vekilin Midhat Paşa'nın niçin sürgün edildiğine dair bir soru önergesi vermeye hazırlandıkları haberi, meclisin neden kısa bir süre sonra süresiz olarak tatil edileceğine dair bir fikir vermektedir.⁵²² Osmanlı'nın ilk anayasal dönemi, Abdülhamid'in 93 Harbi'nde yaşanan yenilgiyi gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ı kapatması ile son bulacaktır. 1908 Hürriyet

⁵¹⁷ Pall Mall Gazette, "The Eastern Crisis", 07 Şubat 1878, s.16.

⁵¹⁸ Şimşir, B., *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu (1878 – 1884)*, Bilgi Yayınevi, 2020, 1986, s.265.

⁵¹⁹ The Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, "The Fall of Midhat Pasha", 3 Mart 1877, s.4.

⁵²⁰ İngilizce metinde "First Minister" olarak geçmektedir.

⁵²¹ The Daily Telegraph, "Midhat Pasha", 28 Şubat 1877, s.5.

⁵²² Pall Mall Gazette, "The News Of The Day", 26 Mart 1877, s.2.

Devrimi'ne kadar sürecektir bu dönem istibdat dönemi olarak anılacaktır. Böyle bir atmosferde, Midhat Paşa'nın sürgün gerekçesi ile ilgili tüm yorumlar değerlendirildiğinde gerçeğe en yakın izahat belirgin hale gelmektedir. Midhat Paşa, hükümdarların alışkın olduğu, öncelikle saltanatın çıkarını gözetten bir devlet adamından ziyade ıslahatın gerekliliğine Osmanlı milletinin selameti için inanmış bir aksiyon adamıdır. Anayasanın verdiği yetki ile millet adına yürütülen icraat, devlet hiyerarşisinin en üst makamı olarak görülen padişahın yetki ve otoritesini sınırlayarak ikinci plana almakta, çoğu zaman milletin çıkarı ile saltanatın çıkarları çatışmaktadır. Midhat Paşa'nın atılgan, tez canlı ve asla politik olmayan doğrucu üslubu da hesaba katıldığı vakit, Abdülhamid'in sürekli olarak vahametli karakterini körükleyen saray erkânı karşısında Midhat Paşa siyasetinin, önceki düzenin sürekliliği açısından doğrudan bir tehdit oluşturduğu ortadadır. Saltanat düzeninin siyasal dönüşüm karşısında gösterdiği kendi açısından meşru dirence karşılık, anayasal bir düzene geçiş sürecinin hükümdar karşısında mağrur ve kısmen de kibirli bir üslup taşıyan bir siyasal önder tarafından yürütülmesinin kısa sürede bir çatışmaya dönüşmesi kaçınılmazdır. Devlete yeni bir nizam vermek aynı zamanda mutlak egemen olan hükümdarın kendisine, onu anayasa karşısında sınırlayarak bizzat sultanın yetki ve otoritesine yeni bir nizam vermeyi gerekli kılmaktadır. Anayasa metni, Abdülhamid'in tahta çıkış aşamasında, aslında siyaseten en zayıf anında kabul ettirilmiştir. İş anayasanın icrasına geldiği vakit ise, aradan geçen zamanı otoriter yönetimini kuvvetlendirmek için iyi değerlendiren Sultan Abdülhamid, Midhat Paşa'nın zayıf anını kollamış, anayasanın 113. Madde açığını kullanmak sureti ile kendisini tasfiye etmiştir. Bu aşamada Abdülhamid, özü itibarı ile Osmanlı'nın ıslahatına karşı olmadığını fakat reformların ancak kendi iradesi ve gözetimi altında yürütülebileceği çerçevesinde siyasal bir mesaj vermektedir, liberal bir siyasal karaktere sahip olan Edhem Paşa'nın, Midhat Paşa'nın ardından sadaret makamına getirilmesi aynı zamanda bu mesajın Avrupa kamuoyuna taşınması kaygısından ileri gelmektedir. Rusya ile savaşın kapıda olduğu bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu idari düzensizlik karşısında Midhat Paşa'nın uygulamak istediği tedavi reçetesi Abdülhamid tarafından kendi varlığına doğrudan bir tehdit olarak algılanmış, bu nedenle özellikle Avrupa devletleri nezdinde önemli bir karşılığı olan Midhat Paşa'nın bertaraf edilme çarelerine başvurulmuştur.

Brindisi'den Napoli'ye geçen Midhat Paşa, 31 Mart tarihinde Fransa'nın Nice kentine⁵²³, 2 Nisan tarihinde ise vapurla Barselona'ya geçmek üzere Nice'ten Marsilya'ya seyahat etmiştir. Midhat Paşa, Napoli basınına verdiği demeçte, barış için çok az umut olduğunu, Rus güçlerinin Prut nehrini çoktan geçmekte olduğunu, Türkiye'nin 600bin civarı yetişmiş askerini sahaya sürmeye hazır bulunduğunu ve vatandaşlarının kati bir direniş gösterme konusunda kararlı olduklarını bildirmiştir. Savaşın genişlemesi halinde Avusturya'nın da dahil olabileceğini ve ülkesinin yeniden yapılanabilmesi için İslami geleneklerde kapsamlı bir devrim hareketinin gerekli olduğunu söylemiştir.⁵²⁴ Napoli'de kendisini karşılayan ve kendisine ihtimam gösteren Türk konsolos yardımcısının Bâb-ı Âli tarafından görevinden alındığı duyurulmuştur.⁵²⁵ Midhat Paşa bu nedenle Avrupa'da bir devlet adamı olarak değil, anonim bir kişi olarak seyahat etmek istemektedir, kendisini takip eden Osmanlı sefareti raporlarına göre bu nedenle Ahmet Efendi⁵²⁶ ismini kullanmaktadır. Buna rağmen, Avrupa'da farklı milletlerin diplomat ve siyaset adamları tarafından yoğun ilgi ve alaka ile karşılanmaktadır. Bu minvalde, zamanın ünlü Fransız devlet adamı ve diplomatı Decazes Dükü ile Marsilya'da bir görüşme yapmıştır.⁵²⁷

Times Gazetesi muhabirinin aktardığına göre, İstanbul'da harbiye öğrencisi gençler Midhat Paşa'nın sürgün edilmesinin anayasaya aykırı olduğu beyanı ile kendisinin İstanbul'a geri çağrılmasını talep eden bir bildiri yayınlamıştır. Harbiye öğrencileri okul meydanına dizilmiş, sırayla sorgulanmış ve bu teşebbüsün elebaşı açığa çıkarılmak istenmiştir. Bu esnada en başarılı öğrencilerden 22 yaşındaki Ali Nazmi bir adım öne çıkarak sorumluluğun kendisine ait olduğunu itiraf etmiştir. Tutuklandıktan sonra yargılanan bu öğrenciye falaka cezası verilmiş, Ali Nazmi gördüğü eziyet sırasında vefat etmiştir.⁵²⁸ Vuku bulan bu üzücü hadise benzeri bir çok olay, Midhat Paşa'nın sadaret makamına geri çağrılacağı yönündeki beklentileri de boşa çıkartmaktadır.

⁵²³ Morning Post, 2 Nisan 1877, s.5.

⁵²⁴ Pall Mall Gazette, "Letter From Paris", 21 Şubat 1877, s.3.

⁵²⁵ Morning Post, 7 Nisan 1877, s.5.

⁵²⁶ Korkmaz, A., *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.363.

⁵²⁷ The Daily News, 6 Nisan 1877, s.4.

⁵²⁸ Pall Mall Gazette, 10 Nisan 1877, s.6.

16 Nisan'da Barselona, oradan Valensiya ve Kordoba'ya seyahat ederek iki ay boyunca Endülüs bölgesini ve İslam eserlerini dolaşıp incelemelerde bulunan Midhat Paşa daha sonra Madrid'e hareket ederek İspanya meclisinin öğleden sonra oturumuna katılmıştır.⁵²⁹ Bordo üzerinden Paris'e seyahate hazırlanan Midhat Paşa'ya üç genç katip eşlik etmektedir. Midhat Paşa, modern kuşamı ile birlikte başından hiç çıkarmadığı kırmızı fesi (tarpuş) ve gözlükleri ile dikkat çekmektedir.⁵³⁰ 4 Mayıs 1877'de Madrit'e varmıştır⁵³¹.

Midhat Paşa, 15 Mayıs 1877 tarihinde Paris'e geldiğinde 93 Harbi olarak tarihe geçen Türk-Rus Savaşı artık başlamıştır. İngiltere bu süreçte, Osmanlı-Rus savaşının önlenmesi maksadı ile diplomatik çabalarını sürdürmüştür. 31 Mart 1887 tarihinde altı büyük devletin temsilcileri tarafından Londra Protokolü adı ile bir girişimde bulunulmuş fakat Sadrazam Edhem Paşa'nın Londra Konferansı'nda alınan kararları ve Londra Protokolü'nü Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale sayarak reddetmesi sonucu Rusya 24 Nisan 1877'de Eflak ve Boğdan'a girerek savaş açtı. Rumi takvime göre 1293 yılına denk geldiği için 93 Harbi olarak anılan ve Midhat Paşa'nın kaçınılmaz olarak gördüğü Türk-Rus savaşı böylelikle başlamış oldu. Rusya'nın Osmanlı devletine harp açması üzerine büyük devletler, tarafsızlıklarını ilan etmişlerdi. Sadece İngiltere, Rusya'nın harp sebeplerini haklı görmediğini ve Rusya'nın tek başına Balkanlar'daki Hristiyanların durumunu ıslâh etmek için silaha sarılmasını Paris anlaşmasının hükümlerine aykırı bularak teessüflerini bildirmişti.⁵³²

Rus orduları Tuna nehrinin diğer yakasına geçerken, Midhat Paşa Paris'te Fransa'nın bir önceki başkanı Adolphe Thiers ile görüşmeler yapmıştır.⁵³³ Fransız basınına göre Midhat Paşa katı bir gizlilik (incognito) içerisinde seyahat etmektedir. Avrupa'da bulunma sebebi aslen kendisine verilmiş sürgün cezası olduğu için, Osmanlı Devleti'nin diplomatik bir temsilcisi gibi algılanmamak için özen göstermektedir, buna rağmen yaptığı seyahatler boyunca özellikle 93 Harbi'nin patlak vermesi sonucu Avrupa'da Midhat Paşa'nın varlığına yönelik ilginin artmış olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Efendi ismi ile gittiği yerlerde mütevazı konutlarda konaklamakta, resmi temaslarda bulunmamaktadır. Daily Telegraph

⁵²⁹ Turan, T., a.g.e., s.17.

⁵³⁰ The Week's News, "The World's Gossip", 14 Nisan 1877, s.8.

⁵³¹ Shipping and Mercantile Gazette, 5 Mayıs 1877, s.6.

⁵³² Karal, Enver Ziya, Büyük Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990., C.4, s.57.

⁵³³ Daily News, 16 Mayıs 1877, s.5.

muhabiri Midhat Paşa'nın asıl niyetinin İspanya'da daha uzun süre kalmak olduğunu, Endülüs'te bulunan İslam medeniyeti eserlerini detaylı incelemek istediğini fakat savaşın patlak vermesi ile birlikte haberlere daha hızlı erişebilmek için Paris'e geldiğini, bir süre sonra da Londra'ya geçeceğini yazmaktadır. Zira İspanya'da doğuda olup bitenler ile ilgili hızlı ve doğru haber edinebilmek mümkün değildir. Midhat Paşa Türk-Rus savaşı ile alakalı verdiği mülakatta İstanbul Hükümeti'nin, Rus Çarı'nın doğudaki Türk-Müslüman tebaasını ayaklandırmak sureti ile kendi silahı ile vurmak gerektiğini ve İran'ın farklı bir mezhebi yapıya sahip olmasına karşın Rusya'nın yanında Türkiye için bir tehdit oluşturmayacağından bahsetmektedir.⁵³⁴

Bolonya'dan bir buharlı gemi ile Folkstone'a gelen Midhat Paşa, oradan tren ile 22 Mayıs 1877 tarihinde Londra'ya ulaşmıştır.⁵³⁵ Londra'da bir muhabirin kendisine yönelttiği "Londra'da sizi en çok şaşırtan şey nedir?" sorusuna verdiği "kendimi burada görmek" yanıtı, Midhat Paşa'nın ciddi devlet adamlığı yanı sıra ince mizah anlayışına sahip zekasının da güzel bir örneğidir.⁵³⁶

Rus güçlerinin Ardahan'ı alarak Erzurum'a ilerlemesi, Muhtar Paşa'nın geri çekileceğine dair raporların İstanbul'a ulaşması üzere, Midhat Paşa'nın geri çağırılması gündeme gelmiştir. Viyana gazetesi Abenblatt'tan aktarılan haberlere göre silahlı softaların önderliğinde binlerce kişilik kalabalık bir grup saray önüne gelerek nazırların istifasını ve Midhat Paşa'nın geri çağırılmasını talep eden büyük bir protesto gösterisinde bulunmuşlardır. İddialara göre Sultan Abdülhamid, Anadolu yakasında bulunan saraya taşınmış, bu esnada toplanan kalabalığı dağıtmak üzere askeri garnizondan ateş açılmış, yaralananlar olmuştur.⁵³⁷ Bu olay saray tarafından sadece Abdülhamid'i tahttan indirmek değil aynı zamanda tüm saltanatı ortadan kaldırmaya yönelik bir ajitasyon olarak yorumlanmış, müsebbibi olarak görülen Midhat Paşa partizanları tutuklanmaya başlanmıştır. Midhat Paşa yandaşı oldukları gerekçesi ile tutuklanan ikiyüzü aşkın kişi tutuklu olarak Kütahya ve Musul'a sevk edilmişlerdir. Midhat Paşa taraftarı Jön Türkler'e yönelik bu kampanyanın nedenlerinden birisinin de Fransız gazete Journal des Debats'ta yayınlanan bir makale olduğu söylenmektedir. Haberlere göre, sağlık durumunun çok daha iyi olduğu söylenen V. Murad'ın tekrar tahta çıkarılmasına yönelik büyük bir siyasi kampanya yürütülmektedir.

⁵³⁴ The Daily Telegraph, "Midhat Pasha On The War", 19 Mayıs 1877, s.5.

⁵³⁵ Bradford Daily Telegraph, "Midhat Pasha", 22 Mayıs 1877, s.3.

⁵³⁶ The Week's News, 30 Haziran 1877, s.809.

⁵³⁷ Evening Mail, 28 Mayıs 1877, s.5.

Murad Efendi'nin sarayda tutulduğu odadan serbest bırakılarak Üsküdar'daki evine yerleşmek üzere müsaade istediği iddia edilmektedir. Sultan Abdülhamid böyle bir müsaadeye yanaşmamakla birlikte, hassasiyetini koruyan bu gerilimin ülke çapına sıçrayarak isyanlara sebebiyet vermesinden korkulmaktadır. Viyana basınından paylaşılan haberlere göre Sultan Abdülhamid huzurunda Midhat Paşa'nın isminin telaffuzunu dahi yasaklamıştır.⁵³⁸

Midhat Paşa Londra'da önce Royal Hotel'de, daha sonra Porchester Terrace bölgesinde kiraladığı bahçeli evde yanına aldırığı oğlu Ali Haydar, damadı Vefik Bey, ahçısı ve iki hizmetlisi ile birlikte ikamet edecektir. 6 Haziran 1877 tarihinde İngiliz Parlamentosu Avam Kamarası toplantısına davet edilen Midhat Paşa, kadın hakları yasa tasarısı teklifinin tartışıldığı oturumu izlemiştir.⁵³⁹ Aynı gün Avam Kamarası üyesi vekil Joseph d'Aguilar Samuda ile birlikte balıkçılar halinde düzenlenen tersane sergisine katılarak İngiliz gemi imalat sanayindeki yenilikleri incelemiştir.⁵⁴⁰ 7 Haziran 1877 tarihinde çeşitli İngiliz gazetelerinde Midhat Paşa ile ilgili uzunca bir makale yayınlanmıştır, bu makalede Türk-Rus savaşının gidişatı, Türkiye'nin anayasal düzen çalışmalarının geçmişi, Müslüman ve hristiyan tebaanın Osmanlı milleti olarak birlikte var olma çabaları, Balkanlar'daki Slav komitelerinin faaliyetleri ve Bulgar isyanları gibi konularda Midhat Paşa'nın görüşleri paylaşılmıştır.⁵⁴¹ Yine aynı gün Woolwich'te bulunan kraliyet askeri mühimmat deposu Midhat Paşa ve kendisine eşlik eden arkadaşları ile ziyaret edilmiştir. Burada kendisini karşılayan heyet ile birlikte ağır mühimmat üretim aşamalarını gözlemleyen Midhat Paşa daha sonra diğer imalat atölyelerindeki çalışmaları incelemiştir.⁵⁴²

8 Haziran tarihinde Midhat Paşa ile ilgili olarak yayınlanan bir başka makalede kendisinin röportaj tekliflerini geri çevirdiğini aktaran gazete muhabiri, gayri resmi söyleşilerden dolayı olarak edindiği izlenimleri paylaşmıştır. Özgürlükçü Türk aydını karakterinin sıra dışı ve nadir görülen bir profil olduğunu belirten yazar, Midhat Paşa'nın kendisini fanatizm derecesinde destekleyen geniş bir kitleye sahip olması nedeniyle çok daha büyük bir önem arz ettiğine değinerek, böyle bir kişinin görüş ve izlenimlerinin İngiliz

⁵³⁸ Daily News, 1 Temmuz 1877, s.5.

⁵³⁹ Shipping and Mercantile Gazette, 7 Temmuz 1877, s.5.

⁵⁴⁰ Pall Mall Gazette, 7 Haziran 1877, s.8.

⁵⁴¹ London Evening Standart, "Midhat Pasha", 7 Haziran 1877, s.1.

⁵⁴² The Morning Post, 8 Haziran 1877, s.7.

kamuoyunda büyük ilgi ve merak uyandırdığını belirtmektedir. Türk Anayasası'nı hayatının en büyük başarısı olarak nitelendiren Midhat Paşa, medeniyetin büyük başkentlerini ziyaret eden basit bir turist gibi hareket etmekte, bu esnada gezdiği her şehirde önceden edindiği arkadaş ve politik dostları ile birlikte olmaktadır. Londra'da bir çok arkadaşı bulunan Midhat Paşa, en çok şehrin muazzam ölçekteki organizasyonu, geniş caddeleri, yüksek binaları, görkemli şehir kapıları ve ulaşım altyapısından etkilenmiştir. Kendisi saat 13.00'e kadar ziyaretçilerini kabul etmekte, daha sonra saat 19.00'daki akşam yemeğine değin şehri ziyaret etmekte, gece saatlerinde dışarı çıkmamayı tercih etmekte ve neredeyse her gün birden fazla etkinliğe davet edilmektedir. Londra halkının kendisine göstermiş olduğu sıcak kabul ile alakalı olarak fırsat buldukça memnuniyetini ifade etmektedir. Kutlama davetlerine katılmayı arzu etmemekle birlikte, Royal Hotel'deki odasının balkonundan Thames nehri üzerindeki Blackfriars rıhtımını aşındıran kalabalıkları izlemekten büyük keyif almaktadır, bu kalabalıklara baştan sona hakim olan düzenlilik ile ilgili olarak hayranlığını her fırsatta dile getirmektedir. Bu kadar geniş bir organizasyonun özgürlük ve intizam içerisinde yönetilmesini büyük bir keyif ve memnuniyet ile izlemektedir. En son 20 sene önce ziyaret etmiş olduğu Londra'nın bu zaman zarfında geçirdiği dönüşümü abartılı bir oryantal üslup ile ifade eden Midhat Paşa, şehri tıpkı bir opera dürbününün önü ve arkasından bakınca görünen iki görüntü gibi farklı bulmaktadır. Başarılı bir yerel yönetici olan Midhat Paşa'nın çağın en geniş ve kompleks şehirlerinden biri olan Londra'da tanık olduğu karmaşa içerisindeki düzeni hayranlık ile gözlemlemesi doğal karşılanmalıdır. Doğuda son dönemde gelişen çatışmalar ile ilgili çok fazla görüş belirtmeyen Midhat Paşa, nihai kararı savaş çarkı feleğinin vereceğini söylemektedir. 55 yaşında olmasına rağmen sakal ve bıyıkları bir hayli beyazlamış olan Midhat Paşa kafasındaki fesi dışında bir Avrupalı gibi giyinmekte, kıvrak ve zeki bir mizah anlayışına sahip, sonuç odaklı, gayretli ve aktif bir adam görüntüsü vermektedir.⁵⁴³

Midhat Paşa, Galler Prensi 7. Edward ve Prenses Alexandra ile birlikte Sandown Park'ta düzenlenen at yarışlarına katılmıştır.⁵⁴⁴ Cumartesi günü akşamı Midhat Paşa, Mr. Austen⁵⁴⁵ ve bir heyet ile birlikte Chiswick'te bulunan bir tersaneyi ziyaret etmiş, torpido silahlarını incelemiş, Hollanda hükümeti için üretilen bir torpido gemisinin suya indirme

⁵⁴³ The Mail, "Midhat Pasha", 8 Haziran 1877, s.8.

⁵⁴⁴ The Standard, 9 Haziran 1877, s.4.

⁵⁴⁵ 1880 yılına kadar İstanbul'da görev yapan İngiltere büyükelçisi Austen Henry Layard.

törenine iştirak etmiştir. 76 feet uzunluğundaki bu buharlı gemi nehre indirildikten sonra motorlarını çalıştırmış, Midhat Paşa gemiye binerek ilk defa çalıştırılan makine dairesini hayranlıkla inceledikten sonra ziyaretinden ve nehirde yaptığı yolculuktan duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.⁵⁴⁶ Midhat Paşa ve beraberindeki heyet daha sonra Lord Houghton'un Arlington caddesinde kendisinin onuruna verilen akşam yemeğine katılmıştır.⁵⁴⁷ Aynı gün, İngiliz parlamentosunun ilerici fikirlere sahip milletvekillerinin bir araya geldiği seçkin bir organizasyon olan, "Reform Club" isimli cemiyetin Pall Mall caddesinde bulunan binasında düzenlenecek bir akşam yemeğine Midhat Paşa'nın davet edileceği duyurulmuştur.⁵⁴⁸ Midhat Paşa 11 Haziran tarihinde Lord Derby ve Lord Salisbury ile birlikte onur konuğu olarak, bir çok parlamenter ve devlet adamının katıldığı bir akşam yemeğine iştirak etmiş, burada Fransızca kısa bir konuşma yapmıştır.⁵⁴⁹ Bu konuşmasında kendisinin İngiliz ulusunun halisane ve ali cenap duygularının bir kanıtı olan bir topluluğun arasında bulunmaktan duyduğu memnuniyeti ifade eden Midhat Paşa, ulusu için mümtaz bir örnek teşkil eden soylu İngiliz halkının barış zamanında olduğu gibi içinden geçilen bu belirsiz dönemde de, Türkiye için gerçek bir ışık kaynağı olmaya devam edeceğini belirtmiştir. Konuşmasını "Yüce Tanrı'dan bu iki halkı müreffeh kılmasını ve esirgemesini dilerim" sözleri ile tamamlayan Midhat Paşa misafirlerden yoğun bir tezahürat alkışı almıştır.⁵⁵⁰ Midhat Paşa bir gün sonra, İngiltere Prensi Edward'ın onur konuğu olarak diplomatik ve siyaset dünyasının bir çok önemli ismi ile bir akşam yemeğinde bir araya gelmiştir.⁵⁵¹

Midhat Paşa'nın sürgünde olmasına rağmen İngiliz toplumunda gördüğü ilgi ve itibar son derece yüksek bir seviyededir, öyle ki, Oxford Üniversitesi'nin kapanış seremonisinde fahri doktora verilen isimleri eleştiren Daily News yazarı, bu unvan Midhat Paşa gibi seçkin bir anayasa reformcusuna verilmiş olsaydı kimsenin bunu tereddütle karşılamayacağını yazmaktadır.⁵⁵² Midhat Paşa, daha sonra adı İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth Of

⁵⁴⁶ Shipping and Mercantile Gazette, 11 Haziran 1877, s.6.

⁵⁴⁷ Morning Post, 11 Haziran 1877, s.5.

⁵⁴⁸ Morning Post, 11 Haziran 1877, s.5.

⁵⁴⁹ Shipping and Mercantile Gazette, "Lord Derby and Lord Salisbury At The Merchant Taylors' School", 12 Haziran 1877, s.2.

⁵⁵⁰ Pall Mall Gazette, "Lord Derby and Lord Salisbury on British Interests", 12 Haziran 1877, s.7.

⁵⁵¹ The Globe, 13 Haziran 1877, s.7.

⁵⁵² The Daily News, 13 Haziran 1877, s.5.

Nations) olarak değiştirilecek Kraliyet Koloni Enstitüsü'nün kapanış oturumunda takdim edilmiş, burada Türkiye'nin geleceği ve savaşın gidişatı hakkında bir konuşma yapmıştır.⁵⁵³

Adını Yunan tanrıçası Athena'dan alan, üyeleri İngiltere'nin en seçkin bilim adamı, sanatçı, mühendis ve edebiyatçılarından oluşan ve aralarında Charles Dickens ve Charles Darwin gibi isimler bulunan, 51 üyesi farklı branşlarda Nobel ödülüne layık görülmüş "Athenaeum Club" isimli cemiyetin idari komitesi tarafından Midhat Paşa'ya onur üyeliği takdim edilmiştir.⁵⁵⁴ 22 Haziran Cuma akşamı bir önceki Amerikan Başkanı General Grant onuruna verilen davette çoğunluğu İngiltere'de bulunan diplomatik temsilcilerden oluşan kalabalık davetli grubu arasında Midhat Paşa da bulunmaktadır.⁵⁵⁵ 23 Haziran tarihinde ise İngiliz siyasetinin en etkin politik isimlerinin üye olduğu bir centilmenler kulübü olan "Reform Club"da 40 üyenin katılımı ile Midhat Paşa onuruna bir akşam yemeği verilmiştir.⁵⁵⁶

26 Haziran akşamı Midhat Paşa, Paris'e hareketle Londra'dan ayrılmıştır.⁵⁵⁷ Kendisine eşlik eden yardımcıları ile birlikte 27 Haziran'da İngiltere'nin en doğusundaki Dover limanına varan Midhat Paşa vapur ile Fransa'nın Belçika sınırına yakın liman şehri Clais'e geçmiştir.⁵⁵⁸ Vanity Fair dergisi reklamlarında 30 Haziran 1877 tarihli 256. Sayısında Midhat Paşa'nın ünlü İngiliz portre ve karikatür sanatçısı Sir Leslie Ward'ın çizimi ile tam sayfalık renkli bir portresi ile özgeçmişini yayınlayacağını duyurmaktadır.⁵⁵⁹ (Bkz. Ek-3.)

Paris'te birkaç gün kalan Midhat Paşa, 6 Temmuz sabahı bugün Belçika'nın Hollanda ve Almanya sınırına çok yakın olan Plombieres kasabasına hareket etmiştir.⁵⁶⁰ Midhat Paşa Avrupa'da bulunduğu süre zarfında aldığı davetlere icabet etmiş, çeşitli kurum ve kuruluşları ziyaret etmiş, önde gelen devlet adamları ve siyasetçilerle görüşerek sıkı dostluklar kurmuştur. Avrupa basınına verdiği demeçlerde genel olarak, Osmanlı anayasal

⁵⁵³ Australian and New Zealand Gazette, 16 Haziran 1877, s.11-12.

⁵⁵⁴ Pall Mall Gazette, 19 Haziran 1877, s.8.

⁵⁵⁵ The Morning Post, 25 Haziran 1877, s.6.

⁵⁵⁶ Shipping and Mercantile Gazette, 25 Haziran 1877, s.6.

⁵⁵⁷ Pall Mall Gazette, 27 Haziran 1877, s.6.

⁵⁵⁸ The Daily News, 28 Haziran 1877, s.5.

⁵⁵⁹ Globe, 28 Haziran 1877, s.7.

⁵⁶⁰ Daily Telegraph & Courier, 6 Temmuz 1877, s.5.

sistemine, Balkanlar'da Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında çözümsüz bir sorun olmadığına, Rusya'nın Panslavizm çabalarına ve Kafkaslar'da Müslümanlara uygulanan zulüm politikasına, Osmanlı borçlarına dair çeşitli beyanlarda bulunmuş, Osmanlı Devleti lehine Avrupa'da kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.⁵⁶¹

Midhat Paşa'nın Plombieres bölgesinde olduğu sırada Midhat Paşa'yı sürgüne gönderen imparatorluk gemisi İzzeddin, içerisinde gizli talimatların olduğu mühürlü bir mektupla İstanbul'dan yola çıkmıştır. Bu mühürlü mektup, gemi ancak Çanakkale boğazının 40 mil ötesine geçtikten sonra açılacaktır. İngiliz basınında bu mektupta yazılı olan direktifin Midhat Paşa'nın geri getirilmesi olduğuna dair bir genel kanı hasıl olmuştur. Bu esnada Osmanlı hükümeti iki koldan İstanbul'a ilerlemesi beklenen Rus ordularının Edirne'yi ele geçirmesi durumunda, Rusya'ya karşı "cihat" ilan edilmesini tartışmaktadır.⁵⁶²

Dönüş sürecini hızlandırmak adına Midhat Paşa Plombieres'den Sultan Abdülhamid'e göreve hazır olduğuna dair bir telgraf göndermiş⁵⁶³, sonrasında Viyana üzerinden Osmanlı başkentine doğru yola çıktığına dair haberler yayınlanmış⁵⁶⁴, hatta kısa bir süreliğine Marsilya'ya giderek orada beklemiş, fakat daha sonra Sultan Abdülhamid'e gönderdiği telgraf yanıtızsız kaldığı için Viyana'da Kont Andrassy ile görüştüktan sonra Londra'ya geri dönme kararı almıştır. Midhat Paşa Kont Andrassy ile görüştüktan sonra güncel meseleler hakkında Avrupa efkâr-ı umumiyesini ve Avusturya'nın Bosna-Hersek hakkındaki görüşlerini⁵⁶⁵ şifreli bir telgrafla Mabeyn-i Hümayun'a ve tafsilatını da mektup ile sadaret makamına bildirmiştir.⁵⁶⁶ Aynı günlerde The Times muhabirinin haberine göre İstanbul'da tam bir panik hali hakimdir ve Sultan'ın kısa bir süre içerisinde saltanatı emniyete almak üzere Bursa'ya doğru yola çıkması beklenmektedir.⁵⁶⁷

⁵⁶¹ Midhat, A.H., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım*, Bengi Yayınevi, İstanbul, 2008, s.34-54

⁵⁶² Pall Mall Gazette, "Affairs At Constantinople", 23 Temmuz 1877, s.6.

⁵⁶³ Lloyd Weekly Newspaper, "War Notes", 29 Temmuz 1877, s.1.

⁵⁶⁴ Week's News, "Midhat Pasha", 28 Temmuz 1877, s.18.; Bkz. EK -2

⁵⁶⁵ Midhat Paşa henüz savaş başlamadan Türk-Rus harbinin kontrol altına alınmadığı takdirde Avusturya'nın da dahil olması ile Avrupa'ya yayılacağını öngörmekte idi, bu nedenle özellikle Kont Andrassy'nin kişisel nezaket ziyaretlerine zaman ayıramayacak kadar savaş gündemi ile yoğun olduğu böyle bir dönemde, bu görüşmeyi sadece iki devlet adamının gayri resmi ilişkilerinin ve kişisel alakalarının neticesi olarak görmek doğru olmayacaktır.

⁵⁶⁶ Midhat Paşa, a.g.e., s.224.

⁵⁶⁷ Pall Mall Gazette, "Panic At Constantinople", 30 Temmuz 1877, s.7.

İlerleyen zaman boyunca Midhat Paşa'nın görevlendirilmesi ile ilgili birbiri ile çelişen bir çok haber yayınlanmıştır. Sultan Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya görev vermek için tereddüt ettiği, bunda Damat Mahmud Paşa'nın muhalefetine etkili olduğu, Midhat Paşa'yı Viyana konsolosu olarak görevlendirmek istediği bu sefer de Midhat Paşa'nın rakibi olan hariciye nazırı Server Paşa'nın böyle bir durumda istifa edeceğini açıklaması,⁵⁶⁸ Bab-ı Ali tarafından Midhat Paşa'nın Avrupa'da herhangi bir diplomatik görevi olmadığına dair yapılan açıklamalar, bu konudaki kafa karışıklığına işaretir. İstanbul'da İngiliz elçisi Layard başta olmak üzere. 93 harbinin en kritik günlerinde Midhat Paşa'nın bir an önce geri çağırılması için büyük bir baskı vardır⁵⁶⁹, üstelik Midhat Paşa'nın dönüşüne şiddetle muhalefet eden Damat Mahmud Paşa da görevinden azledilmiştir. Buna rağmen dönüş talebine herhangi bir yanıt alamayan Midhat Paşa bir süre sonra önce Paris'e⁵⁷⁰ sonra da Londra'ya geri dönecektir. Midhat Paşa da yaptığı açıklamalarda Osmanlı Devleti tarafından şahsına verilmiş diplomatik bir görev bulunmadığını, çeşitli mahfillerde kendi kişisel düşüncelerini açıkladığını ifade etmektedir. Bu süre zarfında yapmış olduğu görüşmeler, basına vermiş olduğu demeçler ve hatta kendi kişisel imkanları ile yayınlamış olduğu risaleler Avrupa kamuoyu üzerinde etkili olmaktadır.

Midhat Paşa'nın Avrupa sürgünü günleri hakkında mutlaka değinilmesi gereken önemli bir konu da Tunus'tan gizlice tedarik edilen 1.000 adet savaş atının öyküsüdür. Rus güçleri karşısında Osmanlı ordusunun süvari kuvvetlerinin son derece yetersiz olduğu daha önce Midhat Paşa tarafından açıklanmıştır, bu ihtiyacın ivedilikle giderilmesi için Sadrazam Edhem Paşa tarafından Tunus Beyliği'ne 1000 adet binek atın tedariğine ilişkin bir telgraf göndermiştir.⁵⁷¹ Elbette bu askeri yardımın Türkiye'ye ulaştırılması sıkıntılı bir süreci ifade etmektedir, Rus güçleri Akdeniz'de böyle bir nakliyenin Osmanlı donanmasına ait bir gemi ile yapılmasına müsaade etmeyecektir. İngiltere ve Fransa'nın savaş hukuku açısından tarafsız ülke olarak kabul edilmesi nedeniyle bu ülkelerin bandırasını taşıyan bir ticaret gemisinin de bu amaçla kullanılması diplomatik bir sorun teşkil edecektir.

⁵⁶⁸ The Weekly Review, 11 Ağustos 1877, s.765.

⁵⁶⁹ The Nonconformist, 12 Eylül 1877, s.922.

⁵⁷⁰ Pall Mall Gazette, 16 Ağustos 1877, s.7.

⁵⁷¹ The Standart, 4 Haziran 1877, s.5.

Osmanlı Devleti'nin reform ve liberalleşme çabalarını öven, Rus mezalimi karşısında Avrupa'nın pasifist bir tutum takınmasını ve din üzerinden Türklere ayrımcılık yapılmasını kritik eden Midhat Paşa ile ilgili St. Petersburg'da yayınlanan Rus Golos gazetesi muhabirinin bu konu ile ilgili olarak gündeme getirmiş olduğu iddiası, Midhat Paşa'nın da içinde olduğu bir devlet operasyonunu aydınlığa çıkarması bakımından hayli ilgi çekicidir. Golos Gazetesi, Tunuslu Hayrettin Paşa'nın aslında İngiliz Konsolosu Sir Richard Wood'un kuklası olduğunu belirttikten sonra, Tunus üzerinden Osmanlı devletine altın, binek at ve tahıl gönderilmesi işini İngiltere'nin organize ettiğini, personeli fes giyen İngiliz buharlı gemilerinin Türk bayrakları taşıyarak bu trafiği yönettiklerini, bu şekilde 1.000 adet binek atın İstanbul'a taşındığını yazmaktadır, fakat işin aslı başkadır. İstanbul'dan ayrılan İzzettin vapurunun Midhat Paşa'yı İstanbul'a geri götürmek talimatı ile Malta limanına demirlediği ve Midhat Paşa'nın da Marsilya'ya doğru yola çıktığı haberleri Avrupa basınında yayınlanmıştır. Oysa İzzettin vapurunun Midhat Paşa'yı geri götürmek için geldiği haberleri yanıltma amaçlıdır. Görünüşe göre Türk yetkililer tarafsız sularda devlete ait bir gemiyi feda etmeyi göze alamadıkları için, uluslararası gemicilik şirketi Sandringham ve kaptan Jackson ile Tunus halkının Osmanlı Devleti'ne hediyesi olan 1000 atı taşıması için bir kontrat imzalamıştır. Bunu haber alan Rus konsolosluk yetkilileri harekete geçerek, gemiyi güvertede bulunan birkaç hayvan konteyneri ile alıkoymuş, fakat gerçekte gemide iddia edilen kargo bulunmadığı için Kaptan Jackson aklanarak serbest bırakılmış, bu esnada Midhat Paşa'yı geri götüreceği söylenen İzzeddin zırhlısı 16 Ağustos tarihinde kargoyu gizlice İstanbul'a ulaştırmıştır. Bu hadise ile ilgili Examiner gazetesi muhabiri Midhat Paşa'nın bu organizasyonun kilit ismi olduğuna dikkat çekerek Midhat Paşa'nın Avrupa'ya gerçekten sürgün cezası nedeniyle değil, adeta bir devlet görevlisi niteliği ile bir takım gizli diplomatik görüşmeleri yerine getirmek amacı ile gönderilmiş olabileceğini düşündürmektedir:

“... Burada gözden kaçırılmaması gereken bir başka nokta bulunmaktadır. Midhat Paşa'nın Bâb-ı Âli'de gözden düşmüş olduğunu varsayıyoruz. İzzeddin vapurunun Midhat Paşa'yı almak için Malta'da beklediği dedikodularının yayıldığı tam da bu zamanda, bu dedikoduları doğrulayacak şekilde Midhat Paşa'nın en elverişli anda Marsilya'da ne işi vardır? Marsilya bir liman şehri, bir geçiş noktasıdır. Hiç kimse ticaret yapmak haricinde oraya gitmez. Hal böyle ise Midhat Paşa'nın İstanbul'da

gözden düşmüş olduğu masalı son derece saçmadır. Midhat Paşa'nın Bâb-ı Âli'nin bir ajanı olduğunu ve devletin menfaatlerini gözettiği sabittir. Midhat Paşa'nın sürgün masalına hiç inanmadık. Gölgeleyen Türk Paşaları Paris, Londra ve Viyana'ya keyif çatsınlar diye gönderilmezler, kendilerini düşürenlerin lehine çaba sarfetmezler. Asya'da zarar görmeyecekleri ve zarar veremeyecekleri daha az neşeli yerlere sürgün edilirler. Sürgün edilenlerin Bâb-ı Âli tarafından açılmış banka hesaplarında büyük tutarlar bulunmaz. Bu halde Golos gazetesinin öyküsü akıllara anlatılanlardan fazlasını düşündüren bir seri soru işaretini getiriyor. ”⁵⁷²

93 Harbi'nin Anadolu cephesinde Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın yanında vazifeli olarak savaşın içinde bulunmuş Mehmed Arif Bey, yazmış olduğu “Başımıza Gelenler” isimli eserinde Avrupa sürgünü dönüşü Girit'te zorunlu ikamet eden Midhat Paşa ile arasında geçen bir diyalogu şu şekilde aktarmaktadır:

“ ...daha önce hiçbir münasebetimiz olmadığı halde onun ve bizim Girit'te uzayan ikametimiz sebebiyle tabii olarak tanışıklık peyda oldu. Bu tanışıklığın verdiği cesaretle:

Devleti böyle büyük bir tehlikenin içine atmış olan bu harbin çıkmasına sebep ve mecburiyet acaba nereden geldi?

Diye merakımızı gidermek için kendisine soruldu. Yüksek bir sesle “Ah!” çekerek dedi ki: Andraşi'nin lâyihası ve İstanbul Konferansı'nın kararları, hep yanlış ve aşırı bir takım taleplerden ibaret idi. Bunu çeke çeke mümkün olacak bir dereceye kadar inceltmenin ve kopacağının anlaşılacağı noktada bağlayıvermenin gerekli olduğu ve bu şeklin daha uygun olacağı devletçe görülmüştü. Buna dair İngilizlerle de gizli ve mahrem olarak konuşulmuş, müsbet bir cevap da alınmıştı. Hatta siyasi görüşmeler neticesinde Devlet-i Âliyye'ye tebliğ olunan Londra Protokolü de bu mühim maksat gereği olup talepleri pek ziyade ehven hale koymuştu. Bu protokolün daha tebliğinden önce benim İstanbul'u terk edip çıkmam iktiza etti. Vapura bindirilip de Akdeniz'e doğru açıldığım esnada, Londra kararlarının bizce ne şekilde karşılanacağını tahmine yardım edeceğinden, yerime kimin sadrazam tayin olunacağı heyecanı ile Brendizi'ye vardığımda, Edhem Paşa'nın nâil-i mühr-ü

⁵⁷² The Examiner, “Where The Turks Get Help”, 29 Eylül 1877, s.1222.

hümâyun olduğunu telgraf haberi olarak öğrendim. Vatanın uğrayacağı bela ve felaketleri düşününce adeta dizlerimin bağı çözüldü, bir tarafa yığıldım kaldım...’’⁵⁷³

Bu sözlerden anlaşılan, Osmanlı’nın reddettiği Tersane Konferansı’nın çok ağır hükümlerinin İngiltere ile yapılan gizli ve mahrem görüşmeler ile iyileştirileceği ve Osmanlı’nın önüne bu şekilde konulacağı yönünde bir mutabakat bulunmaktadır. Midhat Paşa bir sürgünden ziyade, bu süreçte Londra Protokolü adı verilen yeni şartlar hazırlanmazdan önce İstanbul’u terk ederek Avrupa’ya çıkması gerektiğinden söz etmektedir. Yukarıdaki ifadeden Midhat Paşa’nın gerçekte sükut-u hayâle uğramasının sebebi İstanbul’u terk etmesi ya da sürgün cezasından ziyade, Edhem Paşa’nın yeni sadrazam olarak görevlendirilmesidir, çünkü Midhat Paşa yeni sadrazamın şahsiyetinde, devletin Londra kararlarını kabule yanaşmayacağını anlamıştır. Edhem Paşa daha önce de belirttiğimiz üzere büyük güçlere karşı sert ve tavizsiz tavrı ile Tersane Konferansı sırasında görüşmelerin sonuçsuz kalmasında etkili olmuş bir isimdir.

Midhat Paşa’nın sürgün cezası ile İstanbul’dan uzaklaştırıldığı esnada aynı zamanda Avrupa’da Osmanlı Devleti lehine bir kamuoyu ve politik iklim oluşturmak için İstanbul hükümeti ile koordineli bir diplomatik görev yürüttüğünü düşünebilir miyiz? 27 Temmuz tarihinde Viyana’ya giden Midhat Paşa burada Avrupa diplomasisinin en kritik isimlerinden Avusturya-Macaristan dışişleri bakanı Kont Andrassy ile önemli bir görüşme gerçekleştirmiştir, fakat ziyaretçilerine ya da basına görüşme detayları ile ilgili bilgi vermemektedir. Macaristan Parlamentosu üyesi Herr Helfy ile yaptığı görüşmenin ardından Midhat Paşa, Türk-Rus savaşının devam ettiği bir sırada Avusturya İmparatoru’nun Bosna, Hersek ve Sırbistan’ı işgal etme olasılığı karşısında Avusturya’nın tarafsız kalma sözü verdiğini, aksi bir durumun Osmanlı Devleti’ne karşı işlenmiş savaş suçu olarak kabul edilmesi gerektiğini açıklamıştır.⁵⁷⁴ Midhat Paşa aynı gün içerisinde İngiltere Elçisi Sir A. Buchanan ile ayrıca görüşmüştür.⁵⁷⁵ Times gazetesi Viyana muhabiri seçkin bir devlet adamı olan Midhat Paşa’nın Türkiye’nin politik çıkarları doğrultusunda aktif bir rol oynadığını ve önemli bir görevi yerine getirmekte olduğunu yazmaktadır. Midhat Paşa’nın Sultan Abdülhamid ile tamamen uzlaştığını iddia etmek doğru değilse de, Doğu Sorunu’na ilgisi

⁵⁷³ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1970, C.1, s.90.

⁵⁷⁴ The Daily News, 1 Ağustos 1877, s.5.

⁵⁷⁵ Morning Post, 2 Ağustos 1877, s.4.

olan Avrupa hükümetlerinin niyetlerinin aktarılması konusunda Sultan Abdülhamid'in onayını almış gözükmektedir. Fransız Temps gazetesinin haberine göre Midhat Paşa, Londra, Paris ve Viyana'da bulunduğu süre zarfında Türkiye için İstanbul'da yapabileceğinden çok daha fazlasını gerçekleştirmek olanağına sahip olduğunu düşünmektedir.⁵⁷⁶

Midhat Paşa Viyana'da bulunduğu süre zarfında sık sık Türk elçisi Aleko Paşa ile görüşmeler gerçekleştirmektedir.⁵⁷⁷ Bu esnada Midhat Paşa'nın Sultan Abdülhamid ile günlük olarak iletişim halinde olduğu iddia edilmektedir.⁵⁷⁸ Midhat Paşa 15 Ağustos gecesi Viyana'dan Paris'e dönmüş,⁵⁷⁹ burada Fransız gazetesi Temps'e verdiği bir röportajda savaşın kış aylarının başlarında sonuçlanmasını beklediğini açıklamış, savaşlar yüzünden çok sıkıntı çekmiş Avrupa'nın bu çatışmanın uzamasını tolere etmemesi yönündeki beklentisini paylaşmıştır.⁵⁸⁰ Temps Gazetesi'ne göre Midhat Paşa'nın gerçek misyonu Londra'da olmakla beraber, şu anda Paris'te kalmasının asıl nedeni, İngiliz devlet adamları üzerindeki etkisini harekete geçirmeden önce savaşın gidişatı ile ilgili olarak Bâb-ı Âli'den önemli bir haber beklemesidir.⁵⁸¹ The Standart Gazetesi ise bu önemli haberin ne olduğuna açıklık getirmektedir. Midhat Paşa kendisine verilen bir şifre ile doğrudan Abdülhamid ile temas halindedir. Rus güçlerinin Edirne ve Trakya'ya ilerleme ihtimali karşısında Avrupa hükümetlerinin hakemliğine başvurulması ile ilgili olarak yarı resmi temaslara başlaması için Midhat Paşa'ya yetki verilmiştir. Midhat Paşa'nın Kont Andrassy ile görüşmesi de bu kapsamda gerçekleşmiştir. Fakat Rus ordusunun geri çekilmeye başlaması üzerine Midhat Paşa'ya bu görüşmeleri bekletme talimatı iletilmiştir.⁵⁸² Buna karşılık Midhat Paşa Fransız basınına Sultan Abdülhamid tarafından resmi bir görev ile yetkilendirilmediğini, kişisel görüşlerini açıklamak için böyle özel bir yetkiye dayanma ihtiyacı duymadığını, kişisel görüşlerinin Bâb-ı Âli'nin görüşleri ile uyum içinde olmasının normal karşılanması gerektiğini açıklama ihtiyacı hissetmektedir.⁵⁸³ Buna karşılık İstanbul'dan yapılan resmi bir açıklamada ise Midhat Paşa'nın tek resmi görevinin Avrupa devletlerinin siyasal

⁵⁷⁶ Pall Mall Gazette, "Midhat Pasha", 30 Temmuz 1877, s.7.

⁵⁷⁷ Morning Post, 30 Temmuz 1877, s.4.

⁵⁷⁸ The Daily Telegraph, 1 Ağustos 1877, s.5.

⁵⁷⁹ Morning Post, 16 Ağustos 1877, s.4.

⁵⁸⁰ The Daily Telegraph, 17 Ağustos 1877, s.5.

⁵⁸¹ Daily News, "Midhat Pasha's Mission", 17 Ağustos 1877, s.5.

⁵⁸² The Standart, 18 Ağustos 1877, s.5.

⁵⁸³ The Globe, "Midhat's Disavowal", 20 Ağustos 1877, s.1.

görüşlerinin raporlar halinde Sultan Abdülhamid'e iletilmesi olduğu ifade bildirilmektedir.⁵⁸⁴

Paris'te bulunduğu sırada Pozitivistler Cemiyeti adına bir heyet Midhat Paşa'ya hitaben yaptıkları konuşmada Türkiye'ye sempati ve saygılarını iletmişlerdir. Midhat Paşa'da cevaben yaptığı konuşmada Avrupa'da müslümanlara karşı oluşan önyargılara değinerek, İslamiyet'in Hristiyanlık kadar moden medeniyet ile uyumlu olduğunu ve dinsel zayıflıkların aklın sağduyusunu gölgelemesine izin veren Avrupalı siyasetçileri protesto ettiğini açıklamıştır.⁵⁸⁵ Aynı gün Fransa'da yaşayan Macar asıllılardan oluşan bir delegasyonu kabul eden Midhat Paşa, yoldaşlarını olarak seslendiği Macar vatandaşları ile Türkiye arasında içten bir dostluğun mevcut olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁶ Paris'te sosyalistlerin daveti üzerine bir konuşma yapan Midhat Paşa, İslamiyet'in toplumların gelişimine engel olmadığını aksine Meşrutiyet ilanı sürecinde en büyük desteğin ulema sınıfından geldiğini, ulemanın maneviyat ve dini sağlamlaştırmak için daima ilerleme yolunda adımlar attıklarını anlatmıştır.⁵⁸⁷

93 Harbi'nin kritik günlerinde Avrupa'da adeta mekik dokuyan Midhat Paşa, 25 Ekim tarihinde Paris'ten Marsilya'ya⁵⁸⁸, 1 Kasım tarihinde ise Nice kentine geçmiştir. 3 Kasım gecesi ise Midhat Paşa'nın Roma'da olduğu bildirilmektedir.⁵⁸⁹ Muhtelif gazetelerde Midhat Paşa'nın kış dönemini Napoli'de geçirmeyi arzu ettiği duyurulmaktadır.⁵⁹⁰

Kars'ın yaklaşık 12 saat süren bir mukavemet sonrasında Rus güçlerinin eline geçtiğinin duyurulduğu 19 Kasım tarihinde, Midhat Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e Rusya ile ikili bir barış anlaşması imzalanmasının kaygı verici sonuçları olabileceği, mevcut uluslararası anlaşmaları ihlal etmeyecek şekilde, Paris Barış Konferansı'nın tarafı olan büyük güçleri de kapsayacak bir barış anlaşmasının ülkenin geleceğini güvence altına alacağına dair bir bilgi notu gönderdiği anlaşılmaktadır.⁵⁹¹ 29 Kasım 1877 tarihinde Midhat

⁵⁸⁴ The Globe, "Midhat Pasha's Mission", 21 Ağustos 1877, s.5.

⁵⁸⁵ The Daily Telegraph, 28 Ağustos 1877, s.5.

⁵⁸⁶ Pall Mall Gazette, 28 Ağustos 1877, s.5.

⁵⁸⁷ Midhat, A.H., *Hatıralarım 1872 – 1946*, Güler Basımevi, Galata, 1946, s.31

⁵⁸⁸ The Globe, 26 Ekim 1877, s.7

⁵⁸⁹ The Daily News, 5 Kasım 1877, s.5.

⁵⁹⁰ Week's News, 10 Kasım 1877, s.13.

⁵⁹¹ The Daily News, 19 Kasım 1877, s.5.

Paşa'nın Napoli'den Londra'ya doğru yola çıkmak niyetinde olduğu söylenmektedir. Londra'ya gelişi ile Midhat Paşa'nın majestelerinin hükümetine aktaracağı bilgiler sayesinde, İngiltere'nin idaresindeki Hindistan ticaret yolu için hayati öneme sahip Doğu Sorunu'nun çözümlenmesine yönelik güvenilir adımlar atılması beklenmektedir.⁵⁹² İngiltere gerçekte Rus tehdidinden olduğu kadar, Türk-Rus savaşının bir Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşmesinden ve zorda kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan dünyasına karşı bir cihat ilan etmesinden endişe etmektedir. Hindistan yarımadasında yaşayan Müslüman nüfusun 250 milyonun üzerinde olduğunu düşündüğümüz taktirde, İslam dünyasının cihat ilanının İngiltere açısından doğurabileceği tehlikeli sonuçları değerlendirebiliriz. 1874 yılında yenilgiye uğrayan eski başbakan Gladstone'un Osmanlı aleyhine düşmanca söylemleri ve Hristiyan-Müslüman çatışması argümanlarını yükselttiği bir dönemde, Midhat Paşa'nın akil bir devlet adamı olarak İngiliz kamuoyunu ikna edebilmek adına önemli bir işlevi bulunmaktadır.

Midhat Paşa, savaşın korkunç sonuçları hakkında üzüntüsünü yazdığı bir mektup aracılığı ile paylaşmıştır. En az 500 yıllık yurtlarından sürgün edilen aileler ve çocuklar, Kars'ın işgal edilmesi, Erzurum'un taarruz altında bulunması, Plevne direnişi karşısında Midhat Paşa hıçkırıklarının boğazında düğümlendiğini ifade etmektedir. Türkiye'nin vaziyetinin dört ay öncesine göre çok fena bir halde olduğu besbellidir. İstanbul'dan gelen haberlere bakılırsa, savaş felaketi sonucu yaşanan büyük nüfus kaybını göz önünde bulundurarak bir an önce bedeli ne olursa olsun barış masasına oturmak gerekmektedir. Şüphesiz her savaş barış ile sonuçlanacaktır, fakat bu savaş farklıdır, çünkü düşman Osmanlı İmparatorluğu'nun imhasını ve Osmanlı ulusunun yok edilmesini amaçlamaktadır. Bu nedenle Midhat Paşa, Rusya ile doğrudan müzakerelere girişilmesini şiddetle protesto etmekle birlikte, Osmanlı'nın dostlarının artık harekete geçmesi gerektiğini bir kez daha vurgulamaktadır.⁵⁹³

Ünlü İngiliz politik dergisi Nineteenth Century dergisinin Ocak 1878 sayısında J. W. Gambier tarafından, "Midhat Paşa'nın Hayatı" başlıklı bir makale yayınlanacağı duyurulmuştur⁵⁹⁴, bu makale aynı zamanda Midhat Paşa'ya dair yayınlanmış ilk biyografisi

⁵⁹² Shipping and Mercantile Gazette, 30 Kasım 1877, s.6.

⁵⁹³ Pall Mall Gazette, 08 Aralık 1877, s.3.

⁵⁹⁴ The Week's News, 22 Aralık 1877, s.15.

çalışmasıdır. 1877 yılının son ayında yaşanan önemli bir gelişme de, Midhat Paşa ve Osmanlı aleyhtarlığı ile ün yapmış İngiliz siyasetçi Gladstone'un Türkleri Bulgaristan'da katliam yapmak ile suçladığı "Katliam Dersleri" isimli risalesindeki çirkin ithamları ile ilgili olarak Midhat Paşa'dan özür dilemesi olmuştur. Gladstone, Midhat Paşa'ya olan temel tutumunda bir değişiklik olmamakla birlikte kendisinden kamuoyu önünde özür dilediği metnin Nineteenth Century dergisinde yayınlanmasını talep etmiştir.⁵⁹⁵

1878 yılının Ocak ayında Sultan Abdülhamid'in İngiliz Hükümeti'nden resmen Rusya ile ateşkes görüşmelerine aracılık rolü üstlenmesini talep etmesi üzerine, İngiliz Hükümeti tarafından Çar Hükümeti'ne bu koşullarda bir müzakere sürecine girmeye istekli olup olmadıkları sorulmuştur. Buna karşılık Rusya sadece ateşkes hükümleri ile sınırlı kalmamak üzere Osmanlı Devleti ile müzakereye hazır olduğunu bildirmiştir. Rusya'nın talebi bu müzakerelerde, Bulgaristan meselesi, Çanakkale ve Boğazlar'ın Rus gemilerine açılması, Romanya'nın bağımsızlığı, Karadağ ve Sırbistan'a verilecek imtiyazlar olmak üzere Asya sınırlarının rektifiye edilmesi konularının tamamının bir neticeye bağlanmasına yöneliktir. Bu nedenle Midhat Paşa'nın Londra'da bulunması büyük önem arz etmektedir.⁵⁹⁶ Bu esnada İstanbul'da eski sadrazam Mehmet Rüşdi Paşa, mevcut durumun zorlukları ile baş edebilecek kapasitede bir adam olarak nitelendirdiği Midhat Paşa'nın geri çağırılması için Sultan Abdülhamid'e ısrarlı tavsiyede bulunmaktadır.⁵⁹⁷

Midhat Paşa, Londra'ya doğru hareket etmek üzere 1 Ocak tarihinde Paris'e gelmiştir.⁵⁹⁸ Daily Telegraph gazetesi Paris muhabirinin kendisi ile yapmış olduğu mülakata göre, Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nin Bulgar isyanını bastırmak için düzenli birlikleri bölgeye sevk etmesini engelleyen kişinin General Ignatieff olduğunu, bu nedenle bölgede savunmasız kalan Türklerin kendi meşru müdafaa haklarını kullandıkları, yeterli derece düzenli birlik bölgeye sevk edilmiş olsaydı, Türk davasına büyük darbe vuran başıbozukların işlediği misilleme eylemlerinin yaşanmamış olacağını iddia etmektedir. Daily Telegraph muhabiri, İngiliz kamuoyunun bu sayede bölük pörçük de olsa gerçekleri öğrenmekte olduğunu, bu düzenli birlikleri bölgeye sevk etmeyen zamanın sadrazamı Mahmut Nedim'in

⁵⁹⁵ The Daily News, "Mr. Gladstone and Midhat Pasha", 25 Aralık 1877, s.5.

⁵⁹⁶ Pall Mall Gazette, "English Mediation", 1 Ocak 1878, s.7.

⁵⁹⁷ London Evening Standard, "The Turkish Peril", 1 Ocak 1878, s.3.

⁵⁹⁸ The Daily News, 3 Ocak 1878, s.5.

bir Rus kuklası olduğunun anlaşılması için sadece bu kanıtın dahi yeterli olduğunu, bu sayede Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın Balkanlar'da yaşanan hadiseleri kullanarak Akdeniz'de bir kutsal ittifak bloğu oluşturarak İngiliz çıkarlarını müthiş derecede tehlikeye attığının anlaşılması için henüz hala çok geç olmadığını yazmaktadır.⁵⁹⁹ Midhat Paşa 7 Ocak 1878 tarihinde Bolonya ardından Folkstone üzerinden Londra'ya doğru trenle yola çıkmıştır.⁶⁰⁰ Paris'ten ayrılmadan bir gün önce, Fransız Başbakanı William Henry Waddington ile bir görüşme yapmış, Fransız Milli Eğitim Bakanı M. Bardoux'un verdiği akşam yemeğine katılmıştır. Davetliler arasında ünlü yazar Victor Hugo da bulunmaktadır.⁶⁰¹ 8 Ocak sabahı Bolonya'ya varan Midhat Paşa, Güneydoğu Kumpanyası'nın Alexandra isimli buharlı vapuru ile Folkstone'a doğru seyahatini sürdürmüştür.⁶⁰² 9 Ocak sabahı Londra'ya ulaşan Midhat Paşa, Londra'nın güney batı bölgesinde bulunan Blacfriars semtindeki De Keyser's Royal Hotel'deki odasına yerleşmiştir.⁶⁰³ Aynı gün konaklamakta olduğu otelde Manchester Courier gazetesi muhabirine bir demeç veren Midhat Paşa, Reuters ajansı tarafından duyurulan ateşkes hazırlıklarının henüz prematür bir aşamada olduğunu, Türkiye'nin Rusya'dan mevcut düşmanlığa bir son vermek için şartlarını sormak mecburiyetinde kalmış olmasına rağmen henüz Rus tarafından bir açıklama yapılmadığını bu nedenle bir süre daha herhangi bir gelişme kaydedilemeyeceği beklentisi içerisinde olduğunu aktarmıştır.⁶⁰⁴

Midhat Paşa 17 Ocak 1878 tarihinde İngiliz Parlamentosu yeni dönem açılışına katılmak üzere Lordlar Kamarası oturumunda hazır bulunmuştur. 21 Ocak tarihli The Standard gazetesinde Midhat Paşa tarafından yazılmış bir mektuba yer verilmiştir. Bu mektupta, ilerleyen Rus işgali karşısında altmıştan fazla bölgede evlerini terk ederek göçmen durumuna düşen Müslüman ahalinin yaşamakta olduğu zorluklar dile getirilmiştir. Kötü hava şartları ve dondurucu soğuk altında nüfusun büyük bölümü kırsal araziye dağılmış, on binlerce kadın, çocuk ve ihtiyar Edirne-İstanbul istikametindeki demiryolu hattı boyunca perişan bir vaziyette kabileler halinde aç susuz bir şekilde yürümekte ve hayatta kalma mücadelesi vermektedir. Bu eziyete daha fazla tahammül etmek gücünü kendisinde

⁵⁹⁹ Pall Mall Gazette, 4 Ocak 1878, s.5.

⁶⁰⁰ Globe, 8 Ocak 1878, s.5.

⁶⁰¹ The Daily News, 8 Ocak 1878, s.5.

⁶⁰² London Evening Standart, 9 Ocak 1878, s.5.

⁶⁰³ Pall Mall Gazette, 9 Ocak 1878, s.6.

⁶⁰⁴ Pall Mall Gazette, 10 Ocak 1878, s.7.

bulamayanlar tren raylarına yatarak hayatlarına son vermeyi düşünecek kadar çaresizlik içindedirler. Bu içler acısı durum Türk milletinin nezdinde sadece tarih boyunca kadirşinas duygular içerisinde müteşekkik bulundukları İngiliz milletini değil, fakat aynı zamanda düşmanın kendisi de dahil olmak üzere tüm dünya milletlerinin vicdanını rahatsız etmelidir. Bugün için bu zavallı insanların acılarını hafifletmekten daha yüce bir erdem bulunmamaktadır. Hadisenin varmış olduğu bu yürek parçalayan, içler acısı aşamada Midhat Paşa İngiliz ulusuna başvurarak bu büyük acının hafifletilmesi için gereğinin vakit kaybedilmeden yapılmasını talep etmektedir.⁶⁰⁵ İngiliz kamuoyunda Midhat Paşa'nın bu çabaları taktirle karşılanmak ile birlikte Rus General Ignatieff ve Gladstone'un el birliği ile onu itibarsızlaştırmak için yürüttükleri çabalar eleştirilmektedir.⁶⁰⁶ Türk milletinin dürüst karakterine atıf yapılan bir başka makalede, bu savaşa Türklerin izlediği hatalı siyasetin sonucu olduğuna inananların dahi savaş ile ilgili hiçbir sorumluluğu bulunmayan kadın, çocuk ve yaşlıların durumuna kayıtsız kalmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Rus savaş makinası karşısında dizlerinin üzerine çöken bu millet, kahramanca mücadele etmiş ve çok acılar çekmiştir. Bu milletin feryadı Midhat Paşa'nın sesi aracılığıyla işitilmelidir. Bulgaristan ve Rumeli'den yükselen çığlık, öncelikle Türkiye'yi kuzeyli saldırganlık karşısında bu adaletsiz mücadeleye girişmeye teşvik edenlerden başlayarak tüm İngiliz milletinin kalbinde yankılanmalıdır.⁶⁰⁷ Bu çerçevede Midhat Paşa'nın çağrısının İngiltere siyasetinde büyük yankı bulmuş olduğunu ve İngiliz kamuoyunu Türkiye lehine döndürmek için büyük bir etki yarattığını söylersek yanılmış olmayız. Bu çabalarının karşılığında, İngiliz siyasetinin nabzını ölçmek maksadı ile Midhat Paşa bu sefer Osmanlı elçilik temsilcilerinde içerisinde bulunduğu daha geniş bir heyet ile Avam Kamarası'nın Doğu Sorunu'nun tartışıldığı oturumuna katılmıştır.⁶⁰⁸ Bu görüşmeler sırasında kısıtlı İngilizcesi ile yapılan konuşma ve tartışmaların ne kadarına vakıf olabildiği soru işaretidir, fakat özellikle Türkiye'nin geleceği konusunun görüşüldüğü son oturumda barış şartlarının muhalefet tarafından olumlu karşılanması sonucu salona yansıyan heyecanı hissetmiş olmalıdır. Bu sırada Osmanlı meclisinde de Midhat Paşa taraftarlarının seslerini yükselttiği anlaşılmaktadır. 93 Harbi'nden Midhat Paşa'yı sorumlu gösteren ve onu İngiliz sempatizanı olmakla suçlayan La Turquie gazetesine yanıt mahiyetinde Midhat Paşa'yı savunan bir

⁶⁰⁵ The Standard, "Turkish Fugitives", 21 Ocak 1878, s.5.

⁶⁰⁶ Pall Mall Gazette, "Some Of Mr. Gladstone's Fallacies", 21 Ocak 1878, s.10.

⁶⁰⁷ The Standard, "Midhat's Appeal", 23 Ocak 1878, s.6.

⁶⁰⁸ Morning Post, 29 Ocak 1878, s.5.

makale yayınlayan 5.000 tirajlı Le Stamboul gazetesi sansür kurulu tarafından süreli olarak kapatılmıştır.⁶⁰⁹ Rusya ve Türkiye arasında gizli bir anlaşmaya varma olasılığının yüksek olduğu, bu kapsamda Ermenistan'ın Rusya'ya bırakılması, sadece Rusya'ya boğazlarda kalıcı bir geçiş imtiyazının verilmesi ve bir askeri ittifak anlaşması yapılması hususlarında görüş birliğine varıldığı, bu şartlarda Midhat Paşa'nın geri çağrılmasının İngiltere'ye verilecek bir ödün olarak görüldüğü Paris'ten gelen haberlerde paylaşılmaktadır.⁶¹⁰

Midhat Paşa'nın İngiliz halkına yaptığı yardım çağrısı üzerine, Balkan muhacirlerine yardım amacı ile Midhat Paşa'nın adına bir yardım fonu oluşturulmuştur, bu yardım fonuna katkıda bulunan isimler gazetelerde yayınlanmakta, toplanan fon Osmanlı elçiliği aracılığıyla amacına yönelik olarak kullanılmak üzere iletilmektedir.⁶¹¹

5 Şubat tarihinde Brighton'a giden Midhat Paşa ve maiyeti, Bağdat Yahudilerinden olan ve doğunun Rothschildleri olarak nam salmış Sir Albert Abdullah David Sassoon tarafından ağırlanmıştır. Osmanlı idaresindeki Bağdat'ta bu varlıklı ailenin üyelerinin hazinedar olarak görev aldığını göz önünde bulundurarak önceden bir tanışıklığın söz konusu olduğunu varsayabiliriz. Brighton rıhtımında bulunan dünyanın en eski akvaryumunu ziyaret eden Midhat Paşa ve beraberindekiler, burada belediye başkanı ve kasaba konseyi tarafından ağırlanmıştır.⁶¹² 8 Şubat tarihinde ise Londra'nın en büyük konser salonlarından St. James Hall'da verilen bir resepsiyona davetli olarak katılan Midhat Paşa'nın kalabalık protokol konukları arasında İngiltere Prensi Edward'ın sağ yanına oturması dikkat çekicidir.⁶¹³ Midhat Paşa, Londra'da bulunduğu zaman zarfında Prens Edward ile Hyde Park'ta kol kola yürüyerek sohbet edebilecek derecede⁶¹⁴ samimi bir ilişki kurmayı başarmıştır. 16 Şubat tarihinde Londra'da halkın sarayı olarak da bilinen Alexandra Palace isimli konser ve eğlence alanında, Osmanlı elçisi Musurus Paşa ve Midhat Paşa'nın birlikte katıldıkları, savaş mağdurlarına yardım amaçlı bir ekinlik düzenlenmiş, bu etkinlikte çok sayıda İngiliz sanatçısı ile birlikte bin kişilik bir koro konser vermiş, İskoç muhafız alayı ve Britanya Ordu bandolarının gösteri yürüyüşleri ile birlikte havai fişek gösterileri

⁶⁰⁹ The Daily News, 29 Ocak 1878, s.5.

⁶¹⁰ The Daily News, 30 Ocak 1878, s.5.

⁶¹¹ The Standart, "Midhat Pasha's Subscription Fund", 5 Şubat 1878, s.5.

⁶¹² London Evening Standart, 7 Şubat 1878, s.2.

⁶¹³ The Daily Telegraph, 8 Şubat 1878, s.3.

⁶¹⁴ Midhat, A.H., a.g.e., s.33

düzenlenmiştir, çeşitli ışık oyunları ile gökyüzünde Türk bayrağı kompozisyonu çizilmiştir. Tüm gelirlerinin savaş mağdurlarına aktarıldığı bu yardım etkinliğinin amacı ırk, din, mezhep ayrımı yapmaksızın tüm farklı siyasal görüşlerden gelen İngiliz yurttaşlarını Balkan muhacirlerine yardım amacı ile birlik olması olarak duyurulmuştur.⁶¹⁵

Midhat Paşa Londra’da bulunduğu süre zarfında Lordlar ve Avam kamaraları oturumlarına ve çok sayıda davet ve resepsiyona katılmış, İngiliz sanayi devriminin pratikte nasıl işlediğine dair fikir verecek bir çok fabrika ve üretim tesisini ziyaret etmiş, katıldığı tüm bu etkinliklerde ilgi ve tezahürat ile karşılanmıştır.

Osmanlı Devleti, Rus ordusunun batıdan İstanbul Yeşilköy, doğudan ise Erzurum’a kadar gelmesi üzerine, Rus orduları başkomutanı Nikolay Nikolayaviç’in isteği üzerine ateşkes anlaşmasını mütareke şartları ile birlikte görüşmeyi kabul ederek, Osmanlı Devleti açısından son derece ağır koşullar içeren San Stefano – Ayastefanos anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşma maddeleri doğrultusunda, Sırbistan, Karadağ ve Romanya’ya tam bağımsızlık verilmesi, sınırları Tuna’dan Ege’ye, Trakya’dan Arnavutluk’a kadar uzanacak büyük bir Bulgaristan Prensliği’nin kurulması, Bosna-Hersek’e iç işlerinde bağımsızlık verilmesi, Teselya’nın Yunanistan’a bırakılması, Girit ve Ermenistan’da ıslahat yapılması, Rusya’ya 300 milyon ruble nakit, geri kalanı da Kars, Ardahan, Artvin, Batum, Doğubayazıt ve Eleşkirt’i kapsayacak şekilde toprak olarak savaş tazminatı ödenmesi maddelerinin tamamını kabul etti. İmzalanan bu teslim anlaşması ile Osmanlı Devleti’nin maruz kaldığı büyük yıkım, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini endişelendirmiştir. Bu gelişmeler ve savaşın yarattığı büyük yıkımın sonucunda Sultan Abdülhamid ve saray iktidarına yönelik tepkiler bir hayli artmıştır. Sultan Murad’ın bir alternatif olarak görülmesi ve kendisini tekrar tahta geçirmek için yapılan girişimler, artan muhalefetin çoğunluğunun yenilikçi Midhat Paşa taraftarından oluşması, o esnada İngiltere’de bulunan Midhat Paşa’yı yeniden saray iktidarının hedef tahtasına koymuştur. Midhat Paşa yandaşları ve İstanbul uleması Sultan Abdülhamid’i Rus yanlısı olmak ile suçlarken, Midhat Paşa’nın geri getirilmesi hususunda son derece ısrarcı davranan İngiliz elçiliğinin sultan ile olan ilişkileri oldukça gerilimli bir aşamaya gelmiştir. Böylelikle İngiltere’nin Rusya’yı geri püskürterek,

⁶¹⁵ The Morning Post, “*Alexandria Palace*”, 18 Şubat 1878, s.2.

Balkanları Midhat Paşa anayasası çerçevesinde bir arada tutmak girişimleri de askıya alınmıştır.

Midhat Paşa, 29 Mart 1878 tarihinde Londra'da Porchester Terrace'ta 44 no'lu eve yerleşmiş⁶¹⁶ ve oğlu Ali Haydar Midhat'ı yanına aldırıştır. Midhat Paşa'nın Sultan Abdülhamid tarafından geri çağrılacağı haberleri Londra'ya adım attığı ilk günden beri hiç gündemden düşmemiştir, her kabine değişikliği sırasında Midhat Paşa'nın sadrazam ya da nazır olarak İstanbul'a döneceği beklentisi yükselmiştir. Osmanlı'nın en sıkıntılı günlerinde devletin en seçkin ve nitelikli idarecisinin Avrupa'da sürgünde tutulması büyük bir talihsizlik ve iktidarı elinde tutan saray gözdelelerinin haris ve çürümüş politikasının neticesi olarak nitelendirilmiştir.⁶¹⁷

Midhat Paşa, 9 Mayıs tarihinde İngiltere'nin İskoçya sınırında bulunan Northumberland bölgesindeki Houghton kalesinde George Crawshay'in misarifi olarak ağırlandı üzere Newcastle'a hareket etmiştir.⁶¹⁸ George Crawshay İngiltere'nin en önemli demir üreticisi ailelerinden birinin mensubu olarak İngiliz siyasetinde muhalif kimliği ile tanınmaktadır. İngiliz orta sınıfının geniş toprak sahiplerine karşı ayaklanması ile sonuçlanan Mısır yasaları karşıtı hareketin önemli isimlerinden olan George Crawshay aynı zamanda İngiliz işçi sınıfı için mücadele eden Chartist hareketinin temsilcilerindendi. George Crawshay 1870'ler boyunca Osmanlı sınırlarındaki Türk halkının sömürülmesine karşı çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Midhat Paşa İskoçya'da bulunduğu zaman zarfında çeşitli üretim tesisleri ve fabrikaları ziyaret etmiştir.

20 Mayıs tarihinde Sultan Abdülhamid tarafından Çırağan Sarayı'nda sıkı gözetim tutulan V. Murad'ı kurtarmak ve yeniden tahta çıkarmak için Ali Suavi ve beraberindeki 150 kadar arkadaşının teknelerle Çırağan Sarayı'na çıkartma yapması, akli dengesinin yerinde olmayan V. Murad'ın korkuya kapılarak asiler ile gitmeyi reddetmesi sonucunda Beşiktaş muhafızı Yedisekiz Hasan Paşa komutasındaki askerler ile müdahale ederek içerisinde Ali Suavi'nin de bulunduğu 60 kişiyi öldürmüştü ve bu başarısız ihtilal girişimini bastırmıştır. Çırağan Vakası'nın ardından geniş kapsamlı bir soruşturma başlatılmış, bu olay Midhat

⁶¹⁶ The Morning Post, 29 Mart 1878, s.5.

⁶¹⁷ The Standard, "Easter in Turkey", 7 Mayıs 1878, s.5.

⁶¹⁸ Pall Mall Gazette, 10 Mayıs 1878, s.6.

Paşa'yı bu başarısız girişim ile ilişkilendirmek ve daha da ileri giderek elebaşı olarak suçlamak için yine hasım saray çevrelerine önemli bir fırsat vermiştir. Bu sırada, prestijli İngiliz siyasi dergisi Nineteenth Century'nin Haziran sayısında Midhat Paşa'nın "*Türkiye'nin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği*" isimli kapsamlı bir makalesinin yayınlanacağı duyurulmaktadır.⁶¹⁹

Romatizmal rahatsızlıkları ile ilgili tedavi olmak üzere Fransa'nın Royat bölgesindeki termal kaplıcalara gitmek üzere 30 Mayıs tarihinde Paris'e gelen Midhat Paşa⁶²⁰ tedavisi tamamlandıktan sonra 5 Temmuz'da Paris'e⁶²¹ daha sonra da Vasıf Efendi ile birlikte 12 Temmuz'da Londra'daki evine geri dönmüştür.⁶²² 20 Ağustos'ta Sir Robert Dalzell'in misafiri olarak sekreteri Vasıf Bey ile Edinburg'a giden Midhat Paşa, 22 Ağustos'ta Glasgow'a geçmiş, burada Phoenix demir fabrikasını, ve Royal Exchange borsa merkezini ziyaret etmiştir.⁶²³ 27 Ağustos tarihinde ise yine Vasıf Bey ile birlikte Sutherland Dük ve Düşesi'nin davetlisi olarak Dunrobin Kalesi'nde konaklamak üzere İskoçya'ya gitmişlerdir.⁶²⁴ Midhat Paşa burada bulunduğu sırada bir telgraf mesajı ile kendisinin İstanbul'a geri çağırıldığı haberi ulaşmıştır.⁶²⁵ Reuter ajansı tarafından İskoçya seyahatini yarıda kesen Midhat Paşa'nın, Londra'ya geri döndükten sonra Lord Salisbury, Paris'te Fransa Dışişleri Bakanı M. Waddington, Viyana'da Prens Bismarck ve Kont Andrassy ile görüşeceği duyurulmuştur.⁶²⁶ 11 Eylül tarihinde sekreteri ile birlikte Londra'dan Paris'e doğru yola çıkan⁶²⁷ Midhat Paşa'nın gönderilen bir başka telgrafa göre İstanbul'a kabul edilmeyip, ailesi ile birlikte bir taşra kasabasında yaşamasına müsaade edileceği bildirilmektedir.⁶²⁸ Midhat Paşa 12 Eylül'de Paris'e ulaşmıştır.⁶²⁹ Paris'te bir süre ikamet eden Midhat Paşa'ya, Osmanlı elçisi Arif Paşa aracılığıyla Sultan Abdülhamid tarafından iletilen mesajda, Girit'e dönmesine müsaade edildiği ve ailesinin özel bir araç ile Girit'e götürüleceği, burada üst düzey bir Osmanlı yetkilisinin kendisini karşılayacağı ve kendisine

⁶¹⁹ Pall Mall Gazette, 27 Mayıs 1878, s.16.

⁶²⁰ The Globe, 30 Mayıs 1878, s.3.

⁶²¹ London Evening Standart, 6 Temmuz 1878, s.5.

⁶²² Globe, 12 Temmuz 1878, s.6.

⁶²³ Morning Post, 23 Ağustos 1878, s.4.

⁶²⁴ Pall Mall Gazette, 28 Ağustos 1878, s.6.

⁶²⁵ The Standard, 30 Ağustos 1878, s.4.

⁶²⁶ Shipping and Mercantile Gazette, 5 Eylül 1878, s.2.

⁶²⁷ Morning Post, 11 Eylül 1878, s.5.

⁶²⁸ Pall Mall Gazette, 13 Eylül 1878, s.4.

⁶²⁹ The Standart, 13 Eylül 1878, s.5.

Sultan Abdülhamid tarafından bir ev ihsan edileceği bildirilmiştir.⁶³⁰ Bu arada dönmek istediği taktirde Sultan Abdülhamid'in kendisini affederek kabul etmeye hazır olduğuna dair bir mektubun Musurus Paşa tarafından Midhat Paşa'ya iletildiği, buna karşılık Midhat Paşa'nın affedilmek dileğini niyaz ettiği bir mektupla yanıt verdiği anlaşılmıştır. İstanbul'da yaşamak istemeyen Midhat Paşa uygun görüldüğü taktirde ailesi ile birlikte Girit'te ikamet etmek isteğini belirtmiştir.⁶³¹ 17 Eylül tarihinde Türkiye'nin Rusya elçisinin katılımı ile Midhat Paşa'nın ikametinde önemli bir toplantı yapıldığını yazan Fransız Temps gazetesi, Midhat Paşa'nın dönüşünün Bâb-ı Âli ve İngiliz hükümeti arasındaki pozitif bir uzlaşmanın sonucu olmadığını, Midhat Paşa'nın dönüşünün Rusya'ya yönelik bir tehdit oluşturmaması gerektiğini kendisinin de bildiğini, Midhat Paşa'nın geçmişi bir kenara bırakarak Türkiye'nin elinde kalanlar ile neyi organize edebileceğine odaklanmasının mevcut durumda en iyi seçenek olduğunu düşündüğünü bildirmektedir.⁶³²

18 Eylül tarihinde Fransız Dışişleri Bakanı Waddington ile bir görüşme gerçekleştiren Midhat Paşa⁶³³, Paris'te ikamet ettiği bu dönemde politik görüşmelerde bulunmaktan özellikle kaçınmıştır. 19 Eylül tarihinde Marsilya'ya gitmek üzere Paris'ten ayrılan⁶³⁴ Midhat Paşa, 23 Eylül tarihinde Marsilya'dan ayrılmadan önce, Türk tahvillerine yatırım yapan Marsilya tahvil sahiplerinden oluşan bir komite ile görüşmüş, kendisi iktidara gelmese dahi politik sorunların halledilmesi ile birlikte Türk hükümetinin finansal aksaklıkları gidereceğini, tamamen olmasa bile kısmen yapılan ödemelerin bir restorasyon döneminin işareti olduğunu, Sultan'ın arzusunun da bu yönde olduğunu bildirmiştir.⁶³⁵

28 Eylül 1878'de Girit'in ikinci büyük şehri olan Hanya'ya varan Midhat Paşa'nın uzun süreli Avrupa sürgünü böylelikle son bulmuştur. Girit'in resmi yayın organı Kirid gazetesi Midhat Paşa'nın Türkiye'de ikamet etmek için Girit'i seçtiği haberinin ulaşması üzerine ada sakinlerinin bunu büyük bir memnuniyet ile karşıladıklarını, Paşa'yı Suriye'den getiren Mukaddime-i Hayr zırhlısının ufukta belirmesi ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa başta olmak üzere adanın seçkin kişilerinin toplandıklarını, Midhat Paşa'nın büyük bir tezahürat

⁶³⁰ Globe, 17 Eylül 1878, s.2.

⁶³¹ The Daily News, 17 Eylül 1878, s.5.

⁶³² The Morning Post, 18 Eylül 1878, s.5.

⁶³³ Shipping and Mercantile Gazette, 19 Eylül 1877, s.2.

⁶³⁴ Shipping and Mercantile Gazette, 20 Eylül 1877, s.2.

⁶³⁵ The Standart, 24 Eylül 1878, s.5.

ve sevinç gösterileri ile karşılandığını, bu karşılama için özel olarak dekore edilen Behçet Bey'in konağında bir tören düzenlendiğini, Midhat Paşa'nın burada kendisine teşekkür etmek için toplanan yerel erkânı kabul ettiğini aktarmış ve Sultan Abdülhamid'in kendisini Girit Valisi olarak ataması için ricacı olmuştur.⁶³⁶ Midhat Paşa, Suriye Valisi olarak atandığı haberinin duyurulduğu 11 Kasım 1878 tarihine kadar Girit'te ikamet etmiştir.

Midhat Paşa'nın 20 ay kadar süren Avrupa'daki sürgün hayatı boyunca İtalya, İspanya, Belçika, Avusturya, Fransa, İngiltere ve İskoçya'da bulunmuş, Avrupa'nın önde gelen siyaset adamları ve monarşi temsilcileri ile dostluklar kurmuş, Avrupa basını tarafından son derece yakından takip edilmiş, çeşitli kurum ve kuruluşları3n davetlerine ve parlamento toplantılarına katılmıştır. Bu zaman zarfında Avrupa basınına demeçler vermiş, çeşitli kuruluşlarda konuşmalar yapmış, makaleler yazmış, kendi bütçesinden karşıladığı İngilizce ve Fransızca risaleler bastırarak dağıtmış, bu suretle Türkiye'nin siyasal mücadelesine Avrupa'dan destek olma çabası içerisine girmiştir. Tüm bu siyasal faaliyetlerinde Osmanlı Devleti'nin genel siyaseti ve Sultan Abdülhamid'in kişiliği ile ters düşmeyerek, aksine son derece saygılı ve içinde bulunduğu duruma rağmen suçlayıcı olmayan, sorumlu bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Avrupa seyahati boyunca Ahmet Efendi ismi ile anonim bir şekilde seyahat etmeye özen göstermiş, fakat büyük bir devlet adamı seviyesinde karşılanmış ve ağırlanmıştır. Sürgün cezası süresince Osmanlı Devleti lehine adeta bir baş diplomat gibi görüşmeler yürütmesi, Avrupa siyaseti ve kamuoyunun nabzını tutarak edindiği bilgileri Bâb-ı Âli'ye aktarması, Tunus Beyliği'nden Osmanlı Devleti'ne yapılan askeri sevkiyat operasyonunda önemli rol oynaması, 93 Harbi sonunda mağdur olan Türk nüfus için düzenlediği kampanya ile İngiltere kamuoyunu harekete geçirmesi, Osmanlı tarihinde bu güne kadar görülmüş siyasi sürgün şablonuna uymamaktadır. İzzettin vapuru ile sürgün edilen Midhat Paşa Avrupa'nın kendi istediği Brindisi limanına bırakılmasından itibaren, maiyetindeki sekreter, ahçı ve diğer hizmetlileriyle seyahat etmiş, gittiği şehirlerde bulunan Osmanlı elçilikleri ile yakın temasta bulunmuş, daha sonra oğlu Ali Haydar Efendi'yi de yanına aldırılmıştır. Avrupa diplomasisinin kilit ismi Kont Andrassy, Fransız Dışişleri Bakanı ve daha sonra Başbakan Waddington, İngiltere Prensi Edward gibi isimler ile kurduğu samimi ilişkiler, özellikle 93 Harbi sonunda yapılacak barış anlaşması sürecinde Avrupa-İngiltere arasında gerçekleştirdiği mekik diplomasisi, bir siyasal sürgünün maddi

⁶³⁶ The Morning Post, 23 Ekim 1878, s.4.

kısıtları da dikkate alınarak doğal yaşamın akışına oldukça aykırı bir görüntü sergilemektedir. Tüm bu çerçeveden bakıldığında, İngiltere ve Fransa'nın desteğini bu sefer alamayacağını anlayan saray iktidarının Rusya ile savaştan kaçınmak adına, Rus diplomasisinin bir numaralı hedefi olan Midhat Paşa'yı azlederek İstanbul'dan uzaklaştırması ve fakat onun aynı zamanda böylesine kritik bir dönemde Avrupa'da diplomatik bir elçi ve siyasal sözcü rolü oynamasına müsaade etmesi, başlangıçta bir çelişki gibi gözükse de, iki yönü ile de Osmanlı Devleti'nin menfaatleri ile uyumlu bir tutum olarak yorumlanabilir.

12. MİDHAT PAŞA’NIN SURİYE VALİLİĞİ

Avrupa sürgünü sonrasında Sultan Abdülhamid tarafından Girit’in Hanya kentinde ikamet etmesine izin verilen Midhat Paşa’nın, 28 Eylül 1878 tarihinde adaya ayak basmıştır. Girit adasının Yunanistan’a katılma hazırlıklarının sürdüğü dönemde adada bulunması İngilizler tarafından sakıncalı bulunmaktadır. Bâb-ı Âli’ye gönderdiği, Rumların yerel mecliste çoğunlukta olmamaları, müslümanların azınlık durumuna düşürülmemesi yolundaki yazıları İngiliz siyasetinde rahatsızlık yaratmıştır. Sir Henry Elliot’un yerine İngiliz elçisi olarak İstanbul’a atanan Henry Layard, Sultan Abdülhamid ile Midhat Paşa’nın arasını yapmak için daha önce bir çok girişimde bulunmakla beraber, Midhat Paşa’nın Girit Adası’ndan uzaklaştırmak düşüncesi ile kendisinin Suriye Valiliği görevine atanması için kişisel girişimlerde bulunmuştur.⁶³⁷

Eskiden beri Midhat Paşa’nın aleyhinde bulunan Suriye Valisi Cevdet Paşa’nın⁶³⁸ Suriye halkı tarafından benimsenmemesi nedeni ile⁶³⁹ görevden azledilmesi ile Midhat Paşa 10 Kasım 1878 tarihinde Suriye Valiliği görevine tayin olunmuştur.⁶⁴⁰ Mısır Hidivi’nin Suriye ve Yemen’i topraklarına katacağı ile ilgili bir rivayetin yükselmesi, aynı zamanda geniş ve verimli topraklarına rağmen eğitimsiz ve fakir nüfusu ile islah muhtaç bir vilayet olarak görünen Suriye’de acil olarak iyileştirici reformların hayata geçirilmesi gibi etkenler de Midhat Paşa’nın görevlendirilmesinde belirleyici olmuştur. Aslında bu dönemde İngiliz kamuoyunda, Midhat Paşa’nın Suriye Valiliği görevinin geçici olduğu ve vilayet sistemi ile Anayasa’nın kurucusu Midhat Paşa’nın reformların başarı ile uygulanmasını garanti etmek için tüm Anadolu’ya bir genel valilik sıfatı ile atanması ile ilgili bir beklenti

⁶³⁷ Kurat, Yuluğ Tekin, “*Midhat Paşa ve Henry Layard*”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s.214, 215.

⁶³⁸ Cevdet Paşa daha sonra Adliye Nezareti’ne tayin olunmuştur. Midhat Paşa’nın Tuna Vilayeti’nde iken Rusçuk niyabetinden azil ve tard ettiği Sururi Efendi de, Cevdet Paşa’ya muavin olmak üzere İstinaf Mahkemesi riyasetine getirilmiş ve yine bu takımdan Deli Nusret Paşa, geçmişte Midhat Paşa’nın raporu üzerine Niş İskan memurluğundan görevini suistimal ettiği gerekçesi ile Anadolu’ya sürgün edilmiştir) saray çevresine yakınlaşarak itibar bulmuştur. Midhat Paşa’nın en büyük rakiplerinden Mahmut Nedim Paşa da Abdülhamid tarafından Dahiliye Nazırlığı görevine getirilecektir. Midhat Paşa’nın bütün hasımlarının Abdülhamid tarafından kendi etrafında toplanması, Yıldız çadır mahkemesi sürecinde gelecekteki hazin akibetini belirleyecektir.

⁶³⁹ Leeds Mercury, “*Turkish Affairs*”, 13 Kasım 1878, s.5.

⁶⁴⁰ Morning Post, “*Syria*”, 12 Kasım 1878, s.5; Dundee Evening Telegraph, 12 Kasım 1878, s.3.

bulunmaktadır.⁶⁴¹ The Vienna Political Correspondence muhabirinin haberine göre, İngiltere Midhat Paşa'nın sınırsız yetkiler ile Küçük Asya coğrafyasına genel vali atanmasını istemektedir. Midhat Paşa'nın oyuncağı konumuna düşmek istemeyen Sultan Abdülhamid ise bu konuda son derece isteksizdir.⁶⁴²

1878 Berlin Anlaşması ile büyük bir reform programını yerine getirmeyi kabul eden Osmanlı Devleti'nin bu taahhüdün üstesinden gelebilmesini sağlayabilecek en uygun isim olarak Midhat Paşa görülmekteydi. Ayastafanos muahedesinin hemen ardından İngiltere ile yapılan gizli anlaşma uyarınca, Kıbrıs adası vergi gelirleri Osmanlı devletine ait olmak koşuluyla İngilizlere terkedilmiş ve bunun karşılığında İngiltere de Osmanlı saltanatının devamını garantilemek ve hukuku şahanelerine hanel getirilmemesi için Osmanlı devleti ile ittifak edeceğine dair yeni elçi Layard eliyle bir senet vermiştir.⁶⁴³ Anlaşma gizli olmasına rağmen, Avrupa kamuoyunda bir Anglo-Türk konvansiyonundan söz edilmekte⁶⁴⁴ ve reformlar Anglo-Türk reformları olarak anılmakta idi. Anglo-Türk konvansiyonu uyarınca İngiltere'nin yabancı işgaline karşı savunma güvencesi verdiği Osmanlı topraklarında idari reformların yapılacağına dair Sultan Abdülhamid tarafından söz verilmiştir. Bu aynı zamanda sadece bir sözden öte bağlayıcı bir sözleşme niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla Sultan'ın taahhüt ettiği adaletli bir yeni düzenin uygulamaya konması için Türk devlet adamları ekolünün zirvesinde bulunan Midhat Paşa'nın elini güçlendirmesi gereklidir.⁶⁴⁵ Standart gazetesinde yayımlanan bir telgrafta göre İngiltere tarafından teklif olunan reformlar ilk olarak Midhat Paşa tarafından Suriye'de uygulanacaktır.⁶⁴⁶ Aslında İngilizler için Midhat Paşa'nın Suriye valiliğine atanması, imparatorluğun başkentinde yeniden iktidarı ele alacağı

⁶⁴¹ Dubin Evening Mail, "Asia Minor", 13 Kasım 1878, s.3.

⁶⁴² Friend of India and Statesman, "The Sultan and the Amir", 01 Kasım 1878, s.8.

⁶⁴³ 4 Haziran 1878 tarihinde hariciye nazırı Safvet Paşa ile İngiltere elçisi Layard arasında imzalanan 2 maddelik Kıbrıs Konvansiyonu'na göre : "1. Madde: Rusya Devleti Batum, Ardahan, Kars veya adı geçen yerlerden birini işgal altında tutup da, ileride her ne vakit olursa olsun, kesin barış sözleşmesiyle tayin olunan Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarından bir kısmını daha ele geçirip istilaya başlayacak olur ise, bu halde İngiltere Devleti, bu toprakları silah ile korumak ve savunmak üzere Osmanlı Devleti'yle birleşmeyi taahhüt eder ve buna karşılık Padişah Hazretleri de, ülkesinde bulunan Hristiyan ve diğer tebaanın iyi idare ve korunmasıyla ilgili ilerde iki devlet arasında kararlaştırılacak olan gerekli ıslahatı uygulayacağını İngiltere Devleti'ne vaat ile beraber adı geçen bu devleti bu taahhütlerinin yerine getirilmesi için, lazım gelen vasıtaları sağlayabilecek bir duruma getirebilmek amacıyla, kendisine Kıbrıs Adası'nı tahsis etmeye ve adaya asker yerleştirerek adayı idare etmesine muvafakat eder." Bkz., "Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury", British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36.

⁶⁴⁴ The Standart, "The Future Of Turkey", 3 Aralık 1878, s.3.

⁶⁴⁵ Pall Mall Gazette, "The Anglo-Turkish Convention" 7 Temmuz 1879, s.2.

⁶⁴⁶ Pall Mall Gazette, 19 Kasım 1878, s.4; London Evening Standart, 19 Kasım 1878, s.5.

sürecin ilk adımı anlamına gelmektedir.⁶⁴⁷ Aynı zamanda Sultan Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın faaliyetlerini desteklemek konusunda göstereceği samimiyet, Osmanlı-İngiltere mutabakatının politik bir manevra mı yoksa gerçek bir niyet mi olduğu hakkında fikir verecektir. Anlaşmanın başarısı hükümetin Midhat Paşa'nın başını çektiği reform ve islah çalışmalarına vereceği desteğe bağlıdır. Bu süreçte Midhat Paşa sadece Osmanlı coğrafyasının geleneksel yapısına ve alışkanlıklarına karşı değil aynı zamanda devletin ve sultanın önyargılarına karşı mücadele etmek zorundadır.

Journal des Debats gazetesine göre Midhat Paşa'nın Suriye valiliği görevine atanması İngiliz diplomasisinin bir zaferidir. Saffet Paşa, Sir Henry Layard'ı Midhat Paşa'nın Suriye Valisi olarak tam yetkili kılınacağını ve planlanan reform çalışmalarını yürütmek üzere beş yıl süre ile bu görevi yürüteceğini bildirmiştir.⁶⁴⁸

Elbette bir ülkede reform yapılabilmesi için, yetenekli devlet adamları kadar bu reformların mali altyapısını ayakta tutacak bir sermaye gerekli idi. Bu nedenle Osmanlı'nın İngiltere'den 20 milyon sterlin borç talep ettiği anlaşılmaktadır.

“Elbette burada durmamalıyız. İmparatorluğun yeniden yapılanması için finansal yapısını sağlam temellere oturtmak gerekmektedir. Söz verdiğim reformları yerine getirebilmek adına mali kaynağa ihtiyaç duyuyorum. Alacaklılarıma karşı onurlu bir duruş sergilemek istiyorum, bu hususta bana yardımcı olur musunuz?”

İngiliz basınına göre bunlar Abdülhamid'in sözleridir. İngiliz hükümetinin garantisi altında Osmanlı'ya verilecek 20 milyon sterlin tutarındaki yüzde dört faizli kredi karşılığında, Osmanlı Devleti'nin Mısır'dan aldığı vergiler ile birlikte Kıbrıs ve Suriye'den elde ettiği gelirler garanti olarak gösterilmekteydi.⁶⁴⁹ Buradan Midhat Paşa'nın Suriye valisi olarak atanmasının sadece Osmanlı – İngiliz ilişkilerinin olumlu seyrine ve İngiliz elçisi Henry Layard'ın çabalarına bağlayamacağımız anlaşılmaktadır, tıpkı daha önce de olduğu gibi İngiliz sermayedarlarına karşı verilen güvenceler arasında Midhat Paşa'nın idari kontrolünün garanti edilmesi de sayılmalıdır.

⁶⁴⁷ Ross-shire Journal, 22 Kasım 1878, s.3.

⁶⁴⁸ Manchester Evening News, 27 Kasım 1878, s.3.

⁶⁴⁹ Morning Post, “Turkish Finance”, 5 Aralık 1878, s.5.

Midhat Paşa İstanbul'dan gönderilen Fuad Vapuru'na binerek Girit'ten önce Beyrut daha sonra da 3 Aralık 1878'de Şam'a ulaşmış, 5 Aralık tarihinde görevine başlamıştır. Beyrut'ta geçirdiği ilk hafta içerisinde mektep ve medreseler ile hapishane ve asker kışlalarını denetleyen Midhat Paşa Beyrut halkı tarafından sevgi gösterileri ile karşılanmıştır.⁶⁵⁰

Suriye'ye olan ilgisini giderek arttıran Fransa için Midhat Paşa'nın valilik görevine atanması Bab-ı Âli'nin bölgede yeniden güçlenmesi anlamına geliyordu. Bu durum Fransa'nın işine gelmemekte idi, bu nedenle başta Fransız elçisi olmak üzere Fransa Midhat Paşa'nın siyasi rakiplerine destek verecek, Midhat Paşa ve İngilizlerin Suriye'deki faaliyetlerini yakından izleyecek ve Midhat Paşa'nın ayağının kaydırılması için girişimlerde bulunacaklardı. Hemen hemen benzer bir durum, Nedimoff olarak anılan ve kendisini tanıyanlar tarafından Vehimli, döneke, sebatsız, fesatçı ve rüşvetçi bir kişiliğe sahip olduğu söylenen⁶⁵¹ Rus yanlısı Mahmud Nedim Paşa'yı dahiliye nazırlığına getirmek için faaliyet yürüten Rusya için de geçerli idi. İngiltere ise tıpkı Balkanlar gibi Arap Yarımadası'nda baş gösterecek ayrılık faaliyetlerinden çekiniyordu. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması sonrasında Hindistan ticaret yolları açısından Basra Körfezi son derece önem kazanmıştı, bu bölgenin istikrarsızlaşması Fransa ve Rusya'nın dahil olacağı yeni bir kaotik döneme kapı aralayacaktı ki, bu Büyük Britanya'nın istediği son şeydi. Bu nedenle reformlar ile güçlenen Osmanlı Devleti'nin başta Irak ve Suriye olmak üzere Arap yarımadasını tek parça halinde koruması önem arz ediyordu. Tuna ve Bağdat Vilayetleri'ndeki son derece başarılı çalışmaları ile bölgede refah ve istikrarı tesis eden Midhat Paşa'nın valilik görevi Suriye'deki varlığı İngiliz çıkarları açısından büyük önem taşımakta idi. Ne var ki, Abdülhamid de Midhat Paşa'ya güvenmediği gibi onun başarılı bir vali olarak eski güçlü konumunu geri kazanmasını istemiyordu. Midhat Paşa'nın daha göreve başlamadan doğrudan Girit'ten Beyrut'a gitmek yerine önce İstanbul'a uğramak istediğine dair haberler dahi padişahı rahatsız etmeye yetmektedir.⁶⁵² Midhat Paşa için sorunlar bununla da sınırlı değildi. Midhat Paşa hazırladığı Vilayet Nizamnamesi ile Valilere geniş yetkiler tanımış, bu

⁶⁵⁰ The Manchester Courirer and Lancashire General Advertiser, "Midhat Pasha in Syria", 30 Aralık 1878, s.5.

⁶⁵¹ Akyıldız, A., "Mahmud Nedim Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, C.27, s.376.

⁶⁵² Korkmaz, A., a.g.e., s.372.

yetkiler sayesinde kısa zamanda önemli başarı kazanmıştı. Kendisinden sonra gelen Mahmud Nedim Paşa ise merkezi idareyi zayıf düşüreceği bahanesi ile bu yetkileri valilerden geri almış, bu durum da aslen otoriter bir ruh taşıyan Abdülhamid'in de işine gelmişti. Dolayısıyla Suriye Valiliği süresince Midhat Paşa atmak istediği her adım için öncelikle merkezi idareden onay almak zorunda kalacaktı, zaten Abdülhamid ile fiilen iletişimi olmayan Midhat Paşa, siyasal rakiplerinin saray ve çevresine yerleşmeleri sonucu neredeyse tamamen işlevsiz hale gelecekti. Gazette De Cologne İstanbul muhabirinin aktardığına göre, yeni vezirin kim olacağının belirlenmesi arifesinde, Abdülhamit kendisini zehirlemek üzere girişimlerde bulunulduğuna dair ölümcül bir fikre kapılmış ve sinirleri harap bir haldedir.⁶⁵³ Mahmud Paşa sürgünden İstanbul'a çağrılmış ve fakat Abdülhamid yakın çevresine onu sadrazam yapmak gibi bir niyeti olmadığı, ileri yaşından ötürü rahat etmesi için İstanbul'a çağırdığını söylemiştir. İstanbul'dan bildiren Morning Post gazetesi muhabirine göre, Sultan Abdülhamid Rus çıkarlarına eğilim göstermektedir, Mahmud Paşa'nın başkente çağrılmış olması bunun göstergesidir, bu halde bir geri gidiş söz konusudur. Büyük beklentiler ile beş yıllığına göreve getirilen ilerici valiler sadece yerel memurlar tarafından değil aynı zamanda Bâb-ı Âli'deki üstleri tarafından adeta bezdirilmiş, görevden alınmasalar bile istifaya mecbur hale getirilmişlerdir. Mahmud Paşa'nın geleceğinden haberdar olan İstanbul basını daha şimdiden kamuoyunu hazırlamak için Osmanlı borçlarının ödenmemesi ile ilgili tenzil-i fâiz kararının Mahmud'a değil zamanın kabinesine ait olduğunu yazmaya, Mahmud Nedim Paşa dönemindeki maliye politikalarını övmeye başlamıştır.⁶⁵⁴ Bu gelişmeler üzerine İngiliz elçisi Layard şiddetli tepki göstererek, Mahmud Nedim Paşa önemli bir vazife ile istihdam olunursa Devlet-i Aliyye ile İngiltere Devleti arasındaki samimi ilişkilere halel geleceğini Bâb-ı Âli'ye tebliğ etmiştir. Bu tepkiye karşılık, Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın İngiliz elçisi Layard'a İngiltere politikasına hizmet etmek üzere söz verdiğini aktarmaktadır.⁶⁵⁵

Osmanlı için hezimet ile sonuçlanan 93 Harbi sonrası istediğini fazlası ile alan Rusya'nın Osmanlı'ya karşı tutum değiştirdiği anlaşılmaktadır. Rusya gerçekte Osmanlı'nın Asya ve Afrika'daki müslüman tebası üzerindeki nüfuzunu gölgelemek gibi bir niyetinin olmadığı,

⁶⁵³ The Westmorland Gazette, "The Sultan's Position", 19 Temmuz 1879, s.2.

⁶⁵⁴ The Morning Post, "The Grand Vizier Presumptive", 21 Temmuz 1879, s.3.

⁶⁵⁵ Polat, Mustafa, *Mahmud Nedim Paşa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003, s.149.

Osmanlı'nın Akdeniz, Mısır ve Arabistandaki menfaatlerini destekleyeceğini, diğer büyük güçlerin reformlar aracılığıyla sadece kendi bencil çıkarlarını gerçekleştirmeye çalıştıklarını, Osmanlı üzerinde mali kontrol sağlamadan ihtiyaç duyulan sermayeyi vermeyeceklerini, buna göz yumduğu takdirde Abdülhamid'in saltanatının tehlike altında olduğuna dair politik argümanlar ile Abdülhamid'i yönlendirmeye çalışmaktadır. Rus Golos gazetesi Arapların Midhat Paşa'nın islahat çabalarına karşı mücadele etmek için Kürtler ile birleştiği yolunda haberler yayınlamaktadır.⁶⁵⁶ Bu tip haberler Osmanlı başkentini tedirgin etmektedir. Özellikle Midhat Paşa'nın kendisine yönelik bir tertip içerisinde olduğuna dair sayısız ihbarlar alan ve zaten vehimli bir kişilik yapısına sahip olan Abdülhamid'in kimyası bozulmuş, İngiltere ile uzlaştığı kalkınma programı bir anda geri plana itilmişti. Sultan Abdülhamid ile bir akşam yemeğinde buluşan Alman elçisi de Mahmud Nedim'i sadrazam yapma fikrinden vazgeçmesi için Abdülhamid'e tavsiyelerini iletmiştir.⁶⁵⁷

Midhat Paşa Suriye Valiliği görevi esnasında idari, mali, adli, güvenlik ve eğitim konularında çalışma ve faaliyetlerde bulunmuş, kendisine ve bölgenin yapısına güvenmeyen Bab-ı Ali Midhat Paşa tarafından önerilen bir çok projeyi onaylamayarak ya sürüncemede bırakmış ya da reddetmiştir. Midhat Paşa Suriye'nin etnik yapısı ve durumu hakkında bilgi veren ve geri kalmışlığının sebeplerini açıklayan 6 Ocak 1879, 29 Mart 1879 ve 19 Mayıs 1880 tarihlerinde Suriye Lâyiha'ları adı ile tarihe geçen üç adet rapor hazırlamış, bu raporlardan ilk ikisinin Bâbîâli ve Abdülhamid tarafından önemsenmediği, daha doğrusu, Midhat Paşa'nın devlete karşı ayaklanacağı yollu alınan jurnallerin etkisi ile rafa kaldırıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁵⁸ Midhat Paşa'nın Suriye valiliği döneminde kendisine kişisel düşmanlık besleyen başta her fırsatta kendisi aleyhine jurnal veren Deli Nusret Paşa ve Sururi Efendi olmak üzere, saraya ve sadarete hakkında karalayıcı çok sayıda şikayet ve jurnal verilmiştir.⁶⁵⁹ Saraya iletilen jurnallerin içeriğinde Midhat Paşa'nın masonluğundan, V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak üzere yaptığı planlara, İstanbul'da İngiltere'nin himayesinde bir komite oluşturduğuna, türlü fesat tertipleri içinde bulunduğuna, idari mevkilere kendi adamlarını yerleştirdiğine, Osmanlı aleyhine yayın yapan zararlı yayınlara göz yumduğuna, müstakil hükümet kurmak girişiminde bulunduğuna ilişkin türlü şaiyalar çıkarılmış, bu

⁶⁵⁶ The Daily News, 3 Ekim 1879, s.5.

⁶⁵⁷ The Dublin Evening Mail, "Germany and the Porte", 11 Ekim 1879, s.3.

⁶⁵⁸ Kurdakul, N., "Midhat Paşa'nın Suriye Layihaları ve Ortadoğu Olayları", Toplum ve Tarih Dergisi, S.84, s.25.

⁶⁵⁹ Bkz. Ek-1 : Nusret Paşa'nın jurnal mektubu.

gelişmeler zaten şüpheli ve vehim sahibi olan Sultan Abdülhamid'in gözünde kendisini iktidarı ele geçirmeye çalışan tehlikeli bir kişi durumuna düşürüyordu. Bu nedenle istekleri ve vilayet yönetimine ilişkin teklifleri geri çevriliyor, sürekli kontrol ve gözetim altında tutularak otoritesi sınırlıyor, bir anlamda görevinin gereklerini yerine getirmesine mani olunuyordu.⁶⁶⁰ Kişiliğine tamamen aykırı olan bu duruma tahammül etmekte zorlanan Midhat Paşa'nın Mabeyn-i Hümayun'a yaşlılığını gerekçe göstererek istifasını sunduğu haberi İngiliz basınında yayınlanmıştır.⁶⁶¹ Daily News gazetesinde yayınlanan bir makalede, yanlış yönetim, keyfi harcamalar ve idari yozlaşma üçgeninde bir kördüğüm sürüklenen Osmanlı Devleti'nin halkına daha iyi bir gelecek vaat edebileceğine dair hiçbir işaret bulunmadığı anlatılmakta ve saray entrikaları ile yönetilen bir ülkede, Midhat Paşa ve arkadaşlarının yeni anayasa ile birlikte bir gemiye doldurulup tekrar sürgün edilmeyeceğinin garantisi ne olduğu sorgulanmaktadır. Makaleye göre Türkiye'nin çarpık idari yapısına İngiltere doğrudan müdahale etmediği sürece Türkiye'nin himaye edilmesi görevinde başarısız olmaya mahkumdur. Bu durumda belki de Türkiye halkının yararına bir İngiliz-Rus aksiyonu yürütmek daha faydalı olacaktır. Makalede İngiliz otoriteleri tarafından Osmanlı'nın hukuk ve güvenlik sistemi üzerine kurulacak bir denetim-teftiş mekanizmasının gerekliliğinden bahsedilmektedir.⁶⁶²

Böyle bir siyasi iklimde, Midhat Paşa'nın İngiliz kamuoyu üzerindeki popülaritesinin doruk noktaya çıktığını söyleyebiliriz. Örneğin Burma Krallığı'nda bir hükümet mensubu "Burma'nın Midhat Paşası"⁶⁶³ olarak nitelendiriliyor, Midhat Paşa kişiliği ve giyimi ile gündelik hayatta fıkralara konu oluyor⁶⁶⁴, Krikoryan kardeşler Türkiye'den ithal ettiği lokum markasının reklam yüzü olarak Midhat Paşa'yı kullanıyor⁶⁶⁵, Galler'in güneydoğusunda bir kasaba olan Portskewett'te koşulan at yarışında Midhat Paşa en iyi koşuyu gerçekleştiriyor⁶⁶⁶, Midhat Paşa'nın ismi ve itibarı senet ve çek sahtekarlıklarına

⁶⁶⁰ The Daily Telegraph, "The Affairs of the Porte", 21 Ocak 1879, s.5.

⁶⁶¹ The Manchester Evening News, "Midhat Pacha", 15 Ocak 1879, s.3.

⁶⁶² The Daily News, "The Dead-Lock In Turkey", 22 Ocak 1879, s.5.

⁶⁶³ London Evening Standart, "The Throne of Burma", 11 Kasım 1878.

⁶⁶⁴ Bayan Green eşine sordu, "Neden ona Mid-hat (orta şapka) diyorlar?" "Elbette canım" diye yanıtladı Lord, "sanırım şapkası gözlerinin üzerini kapatıp zarafetle burnun üzerine dayandığı için olabilir". "Gerçekten mi?" diye gülerken yanıtladı Bayan Green, "O zaman onu uygun bir ölçü için THOMAS'a göndermeliler" – Bkz. The Devon Evening Express, 4 Mayıs 1877, s.4.

⁶⁶⁵ Norhtern Whig, "Rahat Lakoum – Purest Quality With Almonds – A Delicious Turkish Sweetmeat", 02 Aralık 1878, s.8.

⁶⁶⁶ Bristol Mercury and Daily Post, "Black Rock Coursing Meeting", 5 Aralık 1878, s.3.

karıştırılabilir⁶⁶⁷. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu kaotik ortama karşılık, Midhat Paşa'nın istikrarlı ve kararlı siyasal duruşu, onu İngilizlerin nezdinde Türklerin yaşayan en büyük devlet adamı konumuna yükseltiyordu. Fakat, aynı zamanda Midhat Paşa'nın son derece muhafazakar bir toplum içinde ileri fikirlerini saklamamak gibi kötü bir yanı bulunmakta idi⁶⁶⁸, hakkındaki iddialar ve karalama kampanyalarından haberdar olmasına rağmen davranışlarına dikkat etmiyordu. Şam'da tamir edilen bir islahane kapısının üzerine "Şam'ın hidivi ki Midhat'dır edâ-yı nâmi" şeklinde asılan bir yazı, Avrupalılar tarafından Midhat Paşa'nın da Mısır Valisi gibi ayrı bir hükümet kurduğunu zannetmişlerdi.⁶⁶⁹

Tüm bu gelişmelere rağmen, Midhat Paşa'nın Suriye valiliği görevi sırasında da yerel yönetim açısından başarılı çalışmalar gerçekleştirmiştir. Devlet bütçesinden yollar, köprüler ve okullar yaptırdı. Şam, Beyrut ve Akka'da geniş caddeler açtırdı. Trablus şehri ile deniz kıyısında bulunan Milne kasabası arasında bir tramvay hattı kurdu. 3 km. olan bu yolun yapımında yabancı sermaye kullanılmamış 10.000 lira sermayeli Trablus'un yerlisi bir şirkete bu iş verilmiştir.⁶⁷⁰ Yıllık vergi geliri yaklaşık 500.000 pound olan ve her sene 100.000 pound civarı açık veren bütçe gelirlerini iki katına çıkarırken, giderleri de yarıya indirmeyi başarmıştır.⁶⁷¹ Görevi sırasında Lübnan'da meydana gelen Dürzi isyanını basıyıtıran Midhat Paşa Suriye'de toplamda yaklaşık 22 ay valilik yapmıştır.

C. E. Austin isimli bir İngilizin Midhat Paşa yönetimindeki Suriye ile ilgili izlenimlerini paylaştığı raporu Morning Post gazetesinde yayınlamıştır. Bu rapor Midhat Paşa'nın hangi şartlar altında görevini yerine getirmek için çalıştığı konusunda fikir vermektedir:

"Suriye'de son otuz senede yirmidokuz paşa yönetici olarak atanmıştır. Maliye nazırı bölgenin gelirlerini düzenler, Şeyhülislam ise adli yönetime kıdemli memurların atamasını yapar. Valinin atanmış bu memurları görevden almak ya da atamalara müdahil olmak gibi bir yetkisi bulunmamaktadır. Napolyon kanunlarına

⁶⁶⁷ Kendisini bir Osmanlı Paşası ve Midhat Paşa'nın yardımcısı olarak tanıtan Lambri'nin çek senet sahtekarlığı suçlaması ile yargılanması. Bkz. Globe, "Lambri Pasha and Truth", 30 Kasım 1878

⁶⁶⁸ Globe, "The Prospects Of Turkey", 26 Aralık 1878, s.4.

⁶⁶⁹ Korkmaz, A., a.g.e., s.414.

⁶⁷⁰ Hergüner, M., "Midhat Paşa ve Ortadoğu", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2014, S.212, s.48.

⁶⁷¹ Pall Mall Gazette, "Midhat Pasha in Syria", 4 Şubat 1879, s.11.

dayanan hukuk esas olarak yeterli olmakla birlikte Midhat Paşa'nın en büyük arzusu bu kanunların işletildiğini görmektir. Bu niyetle atamalara müdahale edemese de, bölgede uygulanan tüm hukuki uygulamaları ve dava dilekçelerini takip etmektedir. Hükümet sarayının girişinde bulunan kilitli bir sandığa Vali tarafından değerlendirileceğine emin olarak her vatandaş dilekçesini atabilmektedir. Adaletin işleyişine müdahil olmaktan kaçınmakla birlikte, mahkeme kararlarının hukuka ve aklın gereklerine uygun olması için ısrarcı olmaktadır. Belirli bir hapis süresini aşan tüm cezalar revizyon için İstanbul'a gönderilmekte, burada belirli bir rüşvet karşılığında ya ceza ertelenmekte ya da iptal edilmektedir.

Maliye Nazırı tıpkı Şeyhülislam gibi her bölgenin eyalet meclisinden seçilen mali komisyonlarını atamaktadır. Vali bölgenin senelik bütçesini belirlemekle birlikte, bölgenin toplanan mali gelirlerini giderlere tahsis etme yetkisine sahip değildir, Maliye Nazırı tarafından talep edilen miktarı İstanbul'a göndermek zorundadır. Bütçe üzerindeki merkezi kontrol nedeniyle valinin bölgeyi geliştirme olanakları son derece kısıtlıdır. Aralık ayında bu göreve atanan Midhat Paşa, kısa zaman zarfında prestij ve enerjisi ile mümkün olandan çok daha fazla iş başarmıştır. Şam'da senelik ücreti 740 pound olan özel okullar kurmuştur. Trablusgarp'ta kurulan özel okulun ücreti 250 poun civarındadır. Taşımacılıkta verimliliği artırmak için iyi nakliye yollarının ne kadar gerekli olduğunu halka göstermiştir, bu nedenle önde gelenler ve halk karşılık beklemezsizin iş gücü ve maddi olanaklarını bu çalışmalara seferber etmişlerdir. Son üç ay içerisinde Trablus, Hamus ve Şam arasında 50 milden fazla nakliye yolu inşa edilmiş, dahası da yıl sonuna kadar tamamlanacaktır. Trablus'un bazı varlıklı aileleri liman ve kasaba arasına bir tramvay hattı kurulması projesine katkıda bulunmak istemektedir. Avrupalılar, onca yıl rüşvetçi ve yetersiz idareciler tarafından istismar edilen bu bölgeye bugün, serbestçe ve barışçıl bir tabiata sahip yerli halk tarafından en ufak bir müdahaleye maruz kalmadan seyahat edebilmektedir. Kamuya ait yolların inşası için işgücünü bahşeden yerli halk, aynı zamanda faydalı kamu projeleri yürütmek üzere faaliyete geçen şirketleri de mutlulukla karşılamaktadır. Suriye'de inşaa edilen demiryolu ve karayolları aynı zamanda ormanlık ve atıl tarım arazilerinin verimli bir şekilde değerlendirilmesine de olanak sağlamaktadır, bu sayede tarım ürünlerinin ve

madenlerin ihracı kolaylaşarak ülkenin gelirleri artmaktadır. Yabancılar tarafından kışkırtılmadığı sürece Suriye’de bir iç huzursuzluk yaşanması olasılığı düşüktür. Suriye halkı çok fazla dinsel mezhep ve cemaate bölündüğü için bir bütün olarak merkezi otoriteye başkaldırma olanağı bulunmamaktadır. Askeri gücü bedevileri kendi sınırları dahilinde tutmak için yeterli olsa da, bedevi ve diğer göçebe aşiretlerin kendi aralarındaki çatışmalar karşısında yetersiz kalmaktadır. Son otuz yılda hukukun güçlkle uygulanabildiğini düşünürsek, Midhat Paşa’nın son derece sınırlı bir yetki ile tüm suistimallerin üstesinden gelmesini ve adaleti eksiksiz olarak sağlamasının imkansızlığını görebiliriz. Devlet hazinesinin yetersizliği onu vergileri öncelemeye zorlamakta, yabancı elçiliklerin müdahalesi kanunların uygulanmasını güçleştirmektedir. Tefecilerin talepleri yakın oldukları yabancı devletlerin baskısı ile Suriye hükümetine dayatılmaktadır. Bu şekilde hızla sonuçlanması için baskı yapılan talep, örneğin içinde nüfusu olan bir köyün satılmasına sebep olabilmektedir. Bölge yönetiminin islahında karşılaşılan bazı güçlükler bu şekildedir. Tüm baskılara rağmen bu işlerin üstesinden gelen bir adam övgüyü hak etmektedir.”⁶⁷²

İngiliz kamuoyunda övgü ile anılan Midhat Paşa’nın İngiliz Elçisi Sir Henry Layard ile Suriye gezisi sırasındaki yakınlığı hakkındaki olumsuz söylentileri artırmış, Paşa’nın İngiltere’ye meylettiğine yorumlanmış, bağımsız hükümet kurarak İngilizlerin himayesine geçeceği yolunda şaiyalar çıkarılmıştır. İstanbul’dan yola çıkan Layard, İzmir’e uğradıktan sonra 24 Eylül 1879’da Beyrut’a bir gün sonra da Şam’a varmıştır. İkili 4 Ekim tarihinde görüşmüş, bu görüşmede Midhat Paşa Bâb-ı Âli’den yeterli destek alamadığı için Suriye’de islahat çalışmaları karşısında yaşadığı zorlukları anlatmıştır.⁶⁷³

İngiliz Elçisi Sir Henry Layard, Midhat Paşa’nın kendisi onuruna verdiği yemekte şu konuşmayı yapmıştır:

“Kadehimi, İmparatorluğun Sultanı majestelerinin sağlığına kaldırıyorum. Majesteleri bana kendileri ile arkadaşlık lütfettikleri için çeşitli defalar onun zekasını, ırk ve mezhep ayırmaksızın tüm tebaası için içtenlikli duygularını,

⁶⁷² The Morning Post, “Syria Under Midhat Pasha”, 4 Haziran 1879, s.6.

⁶⁷³ The Evening Standard, 11 Ekim 1879, s.5.

imparatorluğunun refahı, zenginliği ve mutluluğu için derin arzularını ve gerçek yurtseverliğini takdir etmek fırsatı buldum. Diyebilirim ki hiçbir hükümdar onun kadar kamu işlerine görev aşkı ve gayret ile sarılmış, daha fazla kendini adanmış değildir, bu nedenle ülke çapında ilgiye mazhar oluyor.

Dönüşümde ilk fırsatta, Suriye’de şahit olduğum ilerleme ile ilgili memnuniyetimi Majestelerine iletceğim. İyi bilindiği üzere, İngiltere ve Türkiye’nin dostluğu iki yüzyıldan uzun süregelen bir dostluktur. İngiliz halkının bu büyük imparatorluğun saadetine yönelik ilgi ve sempatisini bir çok nedene dayandırabiliriz. Bir dereceye kadar İngiltere’nin kendisi de Muhammedi bir güçtür. Yüce hükümdarım, Kraliçe’nin tebaası arasında milyonlarca müslüman bulunmaktadır. Sizleri temin ederim ki, hepsi tüm halkım gibi eksiksiz bir özgürlük ve eşitlik esası ile mesuttur. Onların refahını temin için elimizden geleni yapmaktayız; dinlerine eksiksiz bir hürmet göstermekteyiz, kamu yönetiminde en yüksek mevkilerde görev almaktadırlar. Majesteleri İmparator Sultan’dan da aynı ayrıcalıkları kendi halkı için talep etmekteyiz. Dileğimiz odur ki, Müslümanlar ve Hristiyanlar, tüm tebaa hukuk nezdinde eşit olmalıdır ve adaletle yönetilmelidir. Bu büyük prensip Sultan’ın Suriye’nin idaresini teslim ettiği güvenilir devlet adamları tarafından temin edilmektedir. Sizleri majestelerinin yapmış olduğu talihli ve mutlu seçim için kutlarım, Midhat Paşa dinmez enerjisi, adalet ruhu ve uzlaştırıcı mizacı ile bu güzel vilayeti Osmanlı İmparatorluğu’nun en önemli ve bayındır bölgeleri arasında üst sıralara yükseltecektir.

Ekselanslarına bana nezaket göstererek sağladıkları sıcak ve konuksever karşılama için en içten şükranlarımı iletiyorum ve elbette Şam kasabasına, onun ileri gelenlerine ve tüm halkına. Bu kadim ve soylu şehrin yararına küçük de olsa bir katkıda bulunmuş olmak düşüncesi ile kendimi talihli adledecek ve bu mesut ziyareti her zaman hatıramda saklayacağım.⁶⁷⁴

Bu konuşmaya mukabil Midhat Paşa da şunları söylemiştir:

⁶⁷⁴ FO 424-91, Inclosure 1 in No. 31, “Speech of Sir A.H. Layard at Damascus”, s.51.

“Osmanlı İmparatorluğu ile siyasal ilişkilerinde uzun yıllar dostane tutumunu değiştirmemiş, şu anda kader ortağımız ve müttefikimiz olan İngiltere gibi aydınlık bir gücün tüm dünya tarafından itibar gören ve saygı duyulan elçisini gün ortasında burada görmek ve ülkemizin ve halkımızın refah ve mutluluğuna ilişkin sözleri kendi ağzından duymak bizim için büyük bir onurdur. Bu nedenle Suriye halkının tüm sınıfları adına kendisine şükranlarımızı iletmeye vesile olduğum için mutluyum. Sir Henry Layard’ın özellikle bana göstermiş olduğu içten duyguların kanıtları, İmparator majestelerinin tebaasının maddi ve manevi refahını temin etmek hususunda bana rehberlik edecek yeni önemli bir dönüm noktasını teşkil ediyor. Vilayetteki idari görevlerimden azledildiğimde dahi, önemsiz bir kişi olan bana, majesteleri tarafından gösterilen güven için bilhassa nazik şükranlarımı sunuyorum.

Dahası, Bayan Layard da savaş sırasında yaralanan ve yardıma muhtaç yurttaşlarımıza göstermiş olduğu anne şefkati ve ihtimam ile tüm dünyanın takdir ve övgüsünü hak etmiştir. Suriye halkının bu duyguları ve minnettarlığını görerek, bu görüşmemizi halkım adına kendisine saygı ve şükranlarımı iletmek için bir fırsat olarak değerlendiriyorum. Aynı zamanda kadehimi İngiltere Kraliçesi’nin sağlığına kaldırıyorum.”⁶⁷⁵

15 Ekim tarihinde, İstanbul dönüşü Sultan Abdülhamid ile görüşen Layard, Sultan’ın kendisinin Suriye ziyareti ile ilgili olarak son derece gergin olduğunu rapor etmiştir. Buna karşılık Layard, Abdülhamid’e her zaman doğruları söylediğini ve bu seferde öyle yapacağını belirterek, Suriye’deki genel durum ve İstanbul’un müdahaleleri sonucu islahat çalışmalarından sonuç alınamamasına dair rahatsızlığına sebep olarak kendisine ulaşan şikayetleri aktarmıştır. Layard Suriye, Filistin, Rodos ve İzmir valilerinin (Midhat, Rauf, Sadık, Hamdi Paşalar) yetenekli ve dürüst devlet adamları olduğunu, sorumlu oldukları bölgelerin hristiyan ve müslüman tebaanın refah ve mutluluğu için çalıştıklarını, fakat İstanbul tarafından gelen müdahaleler sonucu elleri ve kollarının bağlandığını, bölgenin idari yönetimini geliştirmek, adil ve dinamik bir yönetim anlayışını yaşama geçirmek ile ilgili tüm çabalarının kısmen ya da tamamen boşa çıkarıldığını, buna karşılık Sultan’ın valilerine

⁶⁷⁵ FO 424-91, Inclosure 2 in No. 31, “Midhat Pasha’s Speech”, s.51.

güvenmesi, tam yetki vermesi ve onların başkentteki entrika ve fesat girişimlerine kurban edilmesine engel olması gerektiğini anlatmıştır. Özellikle Suriye’de halkın yasal taleplerine kulak verilmemesi ve Midhat Paşa’nın görevden el çektirilerek gerekli reformların hızlı ve etkili bir şekilde uygulanmaması halinde, otonomi hatta bağımsızlığa yönelik bir hareketin başlamasının an meselesi olduğu, merkezi Medine’de bulunan ayrılıkçı gizli cemiyetlerin Suriye’de örgütlendiklerinin Midhat Paşa tarafından raporlandığını, halkın çoğunluğu Sultan’a bağlılık duygularını korurken iş işten geçmeden tedbir alınması yolunda kendisini uyarmıştır. Sultan Abdülhamid cevaben böyle bir rapor almadığını fakat okuduğu Arap gazetelerinden öğrendiği kadarı ile Araplar arasında böyle bir hazırlığın yürütüldüğünün farkında olduğunu, en derin arzusunun ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın tüm tebaayı tatmin edecek islahatları bir an önce uygulamak olduğunu, aylardır gece gündüz sağlığını kaybedecek derecede bu konu haricinde hiçbir şey düşünmediğini, halkın şartlarının iyileştirilmesi ve rahatlık sağlanması için bunca zahmete karşılık bu kadar az yol alındığını öğrenmekten ıstırap duyduğunu söyleyerek İngiliz Elçisi Layard’a Suriye hakkında aktardığı samimi gerçekler ve uyarılar için teşekkür etmiştir. Layard son olarak Sultan Abdülhamid’e Ermenistan hakkında bir uyarıda bulunmuştur, Ermeniler arasında otonomiye yönelik bir hareket örgütlenmektedir, özellikle İngiliz kamuoyunda tıpkı Bulgaristan örneğinde olduğu gibi Ermenilere yönelik büyük bir sempati olduğunu belirterek, Suriye ve Ermenistan eyaletlerinin otonomi kazanmasının imparatorluğa etkisinin nasıl olacağını yine en iyi Sultan’ın kendisinin muhakeme edebileceğini söylemiştir. Sultan Abdülhamid savaşın yıkımı sonrasında memleketi içerisinde bulunduğu kritik durumun karşısında bir yıkımdan ancak radikal ve güçlü tedbirlerin kurtarabileceğini, fakat memlekette bu tedbirleri uygulamaya muktedir bir devlet adamı bulunmadığını, Türkiye’nin en büyük ihtiyacının becerikli idareciler olduğunu, bakanlarının arasında böyle bir kimse olmadığını, yabancıların yüksek mevkilerde idari görevlere getirilmesine karşı olmadığını, Büyük Petro’nun da Rusya’yı bu şekilde büyük bir imparatorluğa dönüştürdüğünü söylemiştir. Sultan Abdülhamid daha sonra mali konulara değinerek hazinenin acil ihtiyaçları için 1.500.000 l. borca ihtiyaç duyulduğunu, bu parayı edinmesi halinde mevcut güçlüklerin üstesinden gelebileceğini, bu sayede bir daha yüksek meblağlı borçlanmaya ihtiyaç duyulmayacağı, bu nedenle İngiliz Hükümetinin Kıbrıs gelirlerinin artırılması konusunda kendisine yardımcı olmasını istemiştir. İngiliz Elçisi Layard’ın yanıtı oldukça üzücüdür: Bâb-ı Âli’nin gerekli parayı bulamaması durumunda vaziyeti korkunçtur, vilayet gelirleri kurumuş, İstanbul

merkezi hükümetinin talepleri artık karşılanamıyor, ordu, jandarma ve kamu görevlilerine maaş ödemesi yapılamıyor, uluslararası finans merkezlerinden para bulabilmek için onları tatmin edecek teminat olarak genel borçlar yönetimini yürütecek bir denetim idaresi (Düyûn-ı Umûmiye) kurulmasına yönelik talepleri dikkate alınmak zorunda. Bu önemli görüşmenin akabinde, Layard İngiliz hükümetine, Sultan Abdülhamid'in kişisel korku ve evhamını körükleyerek liberal ve radikal reform hareketlerine girişmesini önleyen ve gerçekte halen kendisinin ve imparatorluğunun çıkar ve refahına düşman olan odakların öğütlerine itibar ettiğini ettiğini rapor etmektedir.⁶⁷⁶

Midhat Paşa ve Sir Henry Layard arasındaki sıcak ve dostane ilişkilere rağmen, Midhat Paşa'nın nasıl bir devlet adamı karakterine sahip olduğunun anlaşılması bakımından Suriye Valiliği sırasında yaşanan Dürzi meselesinin iyi tahlil edilmesi çok faydalı olacaktır. Suriye Vilayeti'nde önemli bir Dürzi nüfusu yaşamaktadır, son dönemde yaşanan idari yozlaşma neticesinde bölgede devlet otoritesi azalmış, asayiş ortadan kalmış, Dürziler devlete asker ve vergi vermediği gibi eşkıya, suçlu ve asker kaçaklarının yuvası haline gelmiş, cinayet, yol kesmek, etraftaki köylere saldırarak ahalisini kovup köylerini zaptetmek sıradan olaylar haline dönüşmüştü.⁶⁷⁷ Suriye'de nüfuz tesis edebilmek için birbiri ile rekabet halindeki iki devletten biri olan Fransızlar katolik Maruni toplulukları, İngilizler ise Dürziler'i himaye etmektedir. Sarp ve dağlık bir bölgede yaşayan Dürziler, Suriye'nin Mısır'ın idaresinde bulunduğu dönemde üzerine sevk edilen askeri yenilgiye uğratmış, sonradan Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Şam'dan bir fırka asker ile bizzat üzerlerine yürümüş, fakat o da başarısızlığa uğrayarak geri dönmüştür. Son olarak Dürziler ile Kürtler arasında bir cinayet işi ile başlayan hadiseler büyümüş, iki taraftan da binlerce kişi silahlanarak birbirlerine saldırı hazırlığı içerisine girmişlerdir. Devletin otoritesini ve asayişini sağlamak Midhat Paşa'nın görevi olduğu için Bâb-ı Âli'den bölgeye kendi kontrolünde askeri birlik sevk edilmesini istemiştir. İşte bu süreçte, daha iki hafta önce Midhat Paşa'ya övgüler düzen İngiliz Elçisi Layard, Lord Salisbury'e şu telgrafi gönderir:

⁶⁷⁶ FO 424-91, No. 24, "Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury – Received October 28", s.28.

⁶⁷⁷ Korkmaz, A., a.g.e., s.405.

“Konstantinopol, Ekim 28, 1879, 01:30 P.M.

25 Ekim tarihli telgrafıma karşılık olarak, Midhat’tan benim teklifimi tamamen reddettiğine dair bir mektup aldım. Ekselansları Dürzilere karşı bir hayli taraflı gözüküyor, bir garanti verilmediği sürece durumumu değiştirebilecek bir olanağa sahip değilim. Vaziyet ciddidir, askeri birlikler daimi olarak Havran’a ilerliyor, Dürziler direniş için hazırlanıyorlar.”⁶⁷⁸

Bu telgraftan bir gün sonra Layard tekrar Lord Salisbury’den destek ister:

“ Midhat Paşa’nın Dürzilerin üzerine yürüme konusundaki ısrarına çok üzıldüm. Eğer kan dökülürse, görevden alınması için düşmanlarının eline bir koz geçecek, bu durumda ben şimdiye kadar yaptığım gibi kendisine yardımcı olamayabilirim. Dürzilerin üzerine yapılan hareketin kaynağı ve nedeni nedir? Ahmet Eyüp Paşa suçu Midhat Paşa’nın üzerine atıyor. Yapabilirsen kendisini uyar, meselenin çözülmesi için benim ısrarımı ilet.

Bu tavsiyeyi tamamen onun yararı için veriyorum.”⁶⁷⁹

İngiliz konsoloslarının Bâb-ı Âli’ye baskısı nedeni ile Midhat Paşa’nın asker kullanılmasına önce sıcak bakılmamıştır, İngilizlerin askeri operasyondan hoşnut olmayacağı düşünülerek bir orta yol bulunmaya çalışılmışsa da, İngiltere’nin desteği ile iyice kontrolden çıkan Dürzilerin kendilerine yapılan bütün teklifleri reddederek, gönderilen jandarma bölükleri ile çatışmaya girerek bir yüzbaşı ve 15 erin ölümü üzerine, Meclis-i Vükela, istenen 5 tabur askerin acilen gönderilmesine, Midhat Paşa’nın bizzat ordugaha giderek gerekli tedbirleri almasına, ordu müşirinin Midhat Paşa’nın emirlerine uygun hareket etmesine karar vermiştir.⁶⁸⁰ Bu karar sonrasında Midhat Paşa’nın emri ile devlete karşı gelen asilerin vurulacağı ihtar ile müdahale edilmiş, çıkan çatışmalar sonucu Dürziler altıyüz kadar kayıp vererek bozguna uğramış, reisleri aman dileyerek emirlere uyacağını taahhüt etmiştir.⁶⁸¹

⁶⁷⁸ FO 424-91, No. 32, “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury”.

⁶⁷⁹ FO 424-91, No. 33, “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury”.

⁶⁸⁰ Korkmaz, A.. a.g.e., s.406.

⁶⁸¹ Midhat Paşa, a.g.e., s.243-244.

Meselenin bu şekilde sonuçlanmasına memnun olmak lazım gelirken, Midhat Paşa, yazdığı telgraflara İstanbul'dan hiçbir cevap gelmemesine içerlemiştir. Özellikle Dürzilerin yenilmesi haberi daha İstanbul'a ulaşmazdan önce kendi yetiştirmesi olan Midhat Efendi'nin çıkardığı Tercüman-ı Hakikat gazetesinde : “Midhat Paşa Dürziler aleyhine asker göndermesiyle devlete sebepsiz gaile açtığından ve bununla başa çıkamayacağını kendisi de anlayıp istifa etmiş ise de istifası kabul olunmadı...” gibi kötü niyetli fikirlerin ortaya konması karşısında şu sözleri söylemektedir:

“Artık bunlara karşı koymak ve çalışmak insan gücünü aştığı cihetle...”

13 Şubat 1878'de hükümetin 93 Harbi ile ilgili savaş politikalarına yöneltlen ağır eleştiriler gerekçe gösterilerek Meclis-i Mebusan Abdülhamid tarafından süresiz olarak kapatılmış, Kanun-i Esasi yürürlükte kalmasına rağmen hükümleri uygulanmamış, böylelikle Midhat Paşa'nın emekleri ile uygulamaya konan Meşrutiyet rejimine son verilmişti.

Avrupa sürgünü sonrası İstanbul'a gelmek isteği Saray'da tedirginlik yaratan Midhat Paşa, Sultan Abdülhamid tarafından kendisine güvenilmemekte aksine varlığı saltanat için tehdit olarak görülmektedir. Sultan Abdülhamid'in yeniden iktidara taşıdığı başta Mahmud Nedim, Cevdet ve Nusret Paşalar olmak üzere, Midhat Paşa'nın zaman içerisinde edindiği hasımlarının saraya verdiği sayısız jurnal, kendisine yöneltilen asılsız suçlamalar, Rus Generali Ignatieff'in başını çektiği kendisini safdışı bırakmak için uyguladığı türlü siyaset, kendi yetiştirmesi Midhat Efendi'nin dahi saray siyasetine yaranmak için ettiği sözler, tüm bu atmosfer artık Midhat Paşa'nın gücünü tüketmiştir. Üstelik, Midhat Paşa'nın Suriye'de Hidivlik kurarak kendisini de Hidiv ilan edeceğine dair haberler imparatorluğun başkentinde çalkalanmaktadır.⁶⁸² Belki o güne kadar kendisini en doğru şekilde tahlil ederek destekleyen İngiltere'nin dahi kendisi hakkındaki uyarılarını hiçe saymak sureti ile politik baskılara boyun eğmeyerek ve sadece devlet adamı bilinci ile görevinin gereğini layıkı ile yerine getirmek düsturu ile hareket eden Midhat Paşa artık tamamen yalnız ve korumasız kalmıştır.

⁶⁸² The Globe, “*The Attitude of the Porte*”, 12 Temmuz 1880, s.6.

Fransız Başkonsolosu Delaporte, Midhat Paşa'nın duruşunu şu sözlerle nitelemektedir:

*“Şu halde kendisi ile karşılıklı dostluk ve güven ilişkileri devam ettirdiğim bu vali, zannedildiği kadar da İngiliz değildir. Böyle bir itham, yalan değilse bile çok aşırıdır. Midhat Paşa, bana açıkça itiraf ettiği gibi, herşeyden önce Türktür ve eğer bazı durumlarda İngiltere'ye dayanmışsa, bunun için de bir saiki vardı ve bu saik, memleketinin iyiliğinden başka bir şey değildi. Bugün bizimle olacaktır, çünkü çok iyi anlamaktadır ki bizim Doğu'daki politikamızın gizli düşüncesi yoktur.”*⁶⁸³

Nitekim, bazı tahkikatlarda bulunmak üzere Suriye'ye gönderilen 6. Ordu Eski Müşiri Hüseyin Fevzi Paşa⁶⁸⁴, Şam'a gelişinin ertesi günü Midhat Paşa ile görüşerek padişahın selamını iletmış ve kendisinden kuvvetli bir konuda teminat almak üzere görevlendirildiğini söylemiştir. Midhat Paşa'nın hangi konuda teminat istendiği sorusu karşılığında, Suriye Vilayeti'nin müstakiliyeti, Layard'ın seyahatinde gereğinden fazla hürmet gösterilmesi ve Cebel-i Lübnan'ın Suriye Vilayeti ile birleştirilmesi gibi konularada ortaya çıkan rivayetlerden bahis açmıştır. Midhat Paşa bu rivayetlerin aslı olmadığını belirterek kendisinden teminat istenmesindeki asıl maksadı sormuşsa da bilgi alamamıştır.⁶⁸⁵ Bu olaydan üç gün sonra da Suriye Valisi Midhat Paşa ile Aydın Valisi Hamdi Paşa'lar birbirlerinin görevlerine atanmış olup⁶⁸⁶, Hamdi Paşa gelene kadar Suriye Valiliği görevini Müşir Hüseyin Fevzi Paşa'nın vekaleten yürütmesi emri verilmiştir.⁶⁸⁷

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ile İngiliz ve Fransız nüfuz alanı haline gelen Suriye, Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı Devleti'nin bölünmesi sonrasında İngiltere ve Fransa tarafından imzalanan Sykes-Picot Anlaşması uyarınca ikiye bölünecek, bugünkü Irak'a karşılık gelen Osmanlı Mezopotamyası İngiliz, Filistin ve Ürdün'ü kapsayan Osmanlı Suriyesi ise Fransız kontrolü altına alınacaktır. Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği görevinden azledilmesi daha önce de bahsettiğimiz bölgedeki halklar üzerinde hamilik tesis eden İngiltere ve Fransa'nın birbiri ile olan rekabeti ile son derece alakalıdır. Abdülhamid'i

⁶⁸³ Şimşir, B., *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu (1878 – 1884)*, 2020, Bilgi Yayınevi, s.84.

⁶⁸⁴ The Standard, “The Porte's Reply to the Powers”, 24 Temmuz 1880, s.5.

⁶⁸⁵ Korkmaz, A., a.g.e., s.423; Midhat Paşa, a.g.e., s. 226-227.

⁶⁸⁶ Morning Post, “Turkey”, 5 Ağustos 1880, s.5.

⁶⁸⁷ Korkmaz, A., a.g.e., s.423.

endişeye sevkeden, Midhat Paşa'nın İngiltere'nin himayesinde bağımsız bir Hidivlik yönetimi tesis ederek başa geçeceği iddiasının kaynağının Fransızlar olduğu, Fransa'nın İstanbul'da bulunan askeri ateşesi eliyle Sultan Abdülhamid'e, Midhat Paşa'nın Hidivlik yönetimi tasarıları ile ilgili bir rapor verdiği anlaşılmaktadır.⁶⁸⁸ Paris'te yayınlanan "Debats" gazetesi, Midhat Paşa'nın İzmir Valiliği görevine atanmasını, "Lord Beaconsfield ve Sir H. Layard tarafından cesaretlendirilen Midhat Paşa'nın Suriye'de bağımsız bir yönetim kurma rüyası yarım kaldı" ifadeleri ile duyurmuş, bu tehlikeli ajitasyonun sonunda durdurulmasından duyduğu memnuniyeti açıkça ifade etmiştir.⁶⁸⁹

⁶⁸⁸ The Manchester Evening News, 25 Ağustos 1880, s.2

⁶⁸⁹ The Shields Daily News, "Midhat Pasha's Dream", 10 Ağustos 1880, s.4

13. MİDHAT PAŞA’NIN AYDIN VALİLİĞİ

13 Ağustos 1880 tarihinde ailesi ile birlikte İzzettin Vapuru’na binen Midhat Paşa, 18 Ağustos tarihinde İzmir’e varmıştır. Her ne kadar Midhat Paşa yeni görevi için padişaha teşekkürlerini yazılı olarak iletmiş olsa da, aslında içinde herhangi bir görev isteği olmadığı ve kısa bir süre sonra bu görevden affını talep ederek emekli olmayı tasarladığı anlaşılmaktadır. İzmir’de vapurdan inen Midhat Paşa, şehrin müslüman, hristiyan ve musevi ahalisi tarafından “Yaşasın Midhat Paşa” sesleri ve alkışlarla karşılanmıştır. Aslen, Suriye’ye nazaran çok daha gelişmiş bir şehir olan İzmir’de kendi varlığı açısından büyük beklenti oluşturacak kritik sorunlar bulunmamaktadır, bu nedenle Osmanlı’nın büyük devlet adamı Midhat Paşa’nın bu bölgeye atanmış olması halk üzerinde önemli bir heyecan yaratmıştır.

Yaşlı ve hasta olan Mütercim Mehmet Rüşdi Paşa, Kıbrıs’ın İngiltere’ye devir ile elden çıkarıldığı süreçte sadrazam olarak Abdülhamid’e muhalefet etmiş, azledildikten sonra Manisa’daki çiftliğinde adeta bir sürgün hayatı yaşamaktadır, Midhat Paşa’nın Aydın Valiliği de benzer şekilde saray gözetiminde bir sürgün görevi olarak değerlendirilebilir. Abdülaziz’in hal edilmesi ve Mahmud Nedim’in sadrazamlıktan azledilmesi sürecinde Mehmet Rüştü Paşa ve Midhat Paşa dışında aktif olan isimlerden Serasker Hüseyin Avni Paşa, Çerkes Hasan baskınında hayatını yitirmiş, Süleyman Paşa meclisin dağıtıldığı gün tutuklanmış, yaklaşık altı ay süren askeri mahkemede siyasal suçlar gerekçe gösterilerek yargılandıktan sonra önce Çanakkale’ye sürgüne daha sonra da İstanbul Taşkışla’ya götürülmüş, en sonunda askerlikten tard edilerek ömür boyu sürgün cezası ile Bağdat’a gönderilmişti. Abdülaziz’in tahttan indirilme sürecinde aktif rol oynayan Abdülkerim ve Mehmed Refid Paşalar da 93 Harbi’nde Rus ordusunun Balkanlar’a girmelerine engel olmadıkları gerekçesi ile Divan-ı Harb mahkemesinde yargılanarak önce Midilli’ye sonra da Rodos adasına sürgüne gönderilmişlerdir.⁶⁹⁰ Midhat Paşa, olayların kendi aleyhine geliştiği böyle bir siyasal iklimde Aydın Valiliği görevine başlamıştır. Midhat Paşa’nın Aydın Valiliği görevine atanması aslında onu Mahmud Nedim Paşa’nın Dahiliye Nazırı olduğu

⁶⁹⁰ The Standard, “*The Feast of Bairam*”, 21 Eylül 1880, s.3.

İstanbul hükümeti tarafından kurulan bir tertibe ve sarayın gözetimine⁶⁹¹ adım adım yaklaştırmak gayesine hizmet etmekteydi. Bu aşamada Midhat Paşa'nın niyetinin, Aydın valiliğinde kalmayarak ilk fırsatta istifa ederek hususi hayata çekilmek olduğunu Suriye'den İzmir'e kendisi ile birlikte seyahat eden oğlu Ali Haydar Midhat anılarında aktarmaktadır.⁶⁹² Bu konuda kesin kararını vermiş olan Midhat Paşa, Aydın valiliği sırasında kapsamlı ve yeni işlere girişmek istememektedir. Fakat bu dönem İzmir'de başgösteren huzursuzluk ve asayiş olaylarının zirveye çıkmış olması nedeniyle Midhat Paşa seyirci kalmak yerine, Bâb-ı Âli'ye İzmir Vilayeti'ndeki asayişsizliklerin engellenmesi için yeni bir jandarma teşkilatı kurulması ve suçluların hızlı bir şekilde yargılanması için olağanüstü bir komisyon kurulması gereğine dair bir rapor hazırlamıştır.⁶⁹³

İzmir'de asayişsizlik olaylarının geldiği noktaya örnek olarak Avusturya Konsolosu'nun bir Pazar günü kiliseye gitmekte olduğu sırada gündüz gözüyle saldırıya uğraması ve kişisel eşyalarının çalınması ve hemen ardından sinir krizine dayalı bir rahatsızlık geçirmesi üzerine, İzmir'de bulunan tüm konsoloslar Midhat Paşa'ya ortak bir nota vermiştir. Midhat Paşa bu şikayetleri dinledikten sonra,

“İcraatıma ve yapacağım tenkil hareketinin sonunda meydana çıkaracağım kimler olursa olsun, bu bizim tebaadandır diye şefaet etmeyeceğinize dair bana yazı ile teminat verecek olursanız, yirmidört saat zarfında bu hale nihayet verebilirim”

sözleri ile karşılık vermiş, konsoloslar istenilen teminatı vermiş ve ertesi gün olayla ilgili sorumlular bulunarak cezalandırılmışlardır.⁶⁹⁴

Midhat Paşa'ya göre Aydın Vilayeti'nde yaşanan asayiş sorunlarının temelinde Suriye'de olduğunun aksine İngiliz ve Fransızların payı olmayıp, bu sefer özel olarak Yunanlıların fevkalade zararları görülmektedir. Özellikle Aydın Vilayeti'nin kıyı kesimlerinde bulunan köy ve kasabalarda yaşayan kalabalık Rum nüfusun bir bölümü Yunan himayesi iddiasına sapmış olup, bunların yardımı ve belki daveti ile dışarıdan gelen eşkıya

⁶⁹¹ The Glasgow Herald, “Notes From Asia Minor”, 15 Kasım 1880, s.4.

⁶⁹² Midhat, A. H., 1946, a.g.e., s.70.

⁶⁹³ London Evening Standard, “Brigandage In Smyrna”, 16 Eylül 1880, s.5.

⁶⁹⁴ The Daily Review, “The Eastern Question”, 20 Ocak 1881, s.5.

son dönemde adeta kıyıların her yerini işgal etmiş, her mahalde haydutluk ve cinayet çoğalmış olup emniyet büsbütün bozulmuştur. Aynı zamanda halkı kışkırtan bu Yunan eşkiyaları cemiyetler teşkil etmiş, sokaklarda silahla dolaşarak evlere girmekte, zengin tüccarları korkutarak para sızdırma eylemlerinde bulunmaktadır. Midhat Paşa'ya göre olayların bu aşamaya gelmiş olması adliye ve harbiye nezaretlerinin eksikliği ile alakalıdır, mahkemelerin mevcut durumu ve işleyişi ve vilayet zaptiyesinin son derece yetersiz oluşu sorunun çözülmesine mani olmaktadır.⁶⁹⁵ Midhat Paşa'nın uzun süreli çalışmaları sonunda, Aydın Vilayeti'nde jandarma ve polis örgütü kurmak izni ve yetkisi Midhat Paşa'ya verilmiş, yeni kurulacak güvenlik güçlerinin özel kılık ve kıyafeti de yenilenmiştir.

Midhat Paşa Aydın Valiliği görevi sırasında İzmir şehrinin altyapı sorunları ile ilgilenmiş, Göztepe yolunun açılması ve Tramvay Kumpanyası kurulması projeleri ile İzmir'i aydınlatn gaz fenerlerinin işletildiği havagazı şirketi ile yaşanan anlaşmazlıkları da başarı ile çözümlenmiştir.

3 Nisan 1881'de Kos, Sakız ve Çeşme açıklarında meydana gelen şiddetli deprem yaklaşık 5.000 insanın hayatını kaybetmesine, onlarca köyün ve mahallenin harap olmasına ve onbinlerce afetzedenin evsiz kalmasına neden olmuştur. Bu depremde kamu binalarının çoğu yıkılmış, vilayet ve liva hükümet daireleri ile çok sayıda kilise ve cami hasar görmüş, özellikle Sakız adasında deprem sonrası yapıların 2/3'ü yıkılmış, yaşanan kayıp ve göçler ile nüfusun neredeyse yarısı eksilmiştir.⁶⁹⁶ 19. Yüzyılın en büyük afetinde yerleşik halk cenazelerini dahi gömmeden yaşadıkları köy ve kasabaları terk etmiş, aynı zamanda büyük bir nüfus barınma ve gıda sıkıntısı içerisine düşmüştür. Midhat Paşa bu depremin mağdurlarına yönelik eşiyle birlikte yardım kampanyası düzenlemiş, iki buharlı gemi ile bölgeye doktor ve gıda yardımı sevk etmiştir.⁶⁹⁷

Bu dönemde Midhat Paşa aleyhine yürütülen sistemli karalama kampanyası devam etmektedir, bir kısım zengin Yunanlı işadaminin, Yunanlı general Coroneos komutasında İzmir'e onbin kadar asker çıkararak hoşnutsuz Türklerle birlikte Osmanlı hanedanına son

⁶⁹⁵ Arıkan, Z., "Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği", Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Edirne, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, S.86, s.136-139.

⁶⁹⁶ Satılmış, S., "19. Yüzyılda Bir Büyük Felaket : 3 Nisan 1881 Sakız ve Çeşme Depremi", Tarih İncelemeleri Dergisi, 2014, C.29/2, s.605.

⁶⁹⁷ Pall Mall Gazette, 6 Nisan 1881, s.6.

vererek Midhat Paşa'yı sultan yapmak istediklerine dair asılsız haberler gazetelerde yayınlanmaktadır.⁶⁹⁸ The Standart gazetesinin yorumuna göre, İstanbul, Selanik başta olmak üzere birkaç şehre sıkışmış olan Türk İmparatorluğu'nun Avrupa'daki varlığına son vermek üzere Midhat Paşa'nın Ön Asya'da bağımsızlığını ilan etmesi ile ilgili sayısız rapor abartılı olsa da dört yıl savaş ile bütünleşen kötü yönetimin tesirleri bunu inandırıcı kılmakta idi.⁶⁹⁹ Gerçekte ise tüm bu söylentiler, Abdülaziz hadisesi üzerinden İstanbul hükümeti eliyle Midhat Paşa'ya yöneltilecek taarruzun ön hazırlıklarından ibaret idi. Bu sistemli karalama kampanyası öyle bir aşamaya geldi ki, Avrupa elçilikleri Midhat Paşa'nın adını taşıyan entrika ve komplo raporları ile adeta şaşkına çevirilmişti.⁷⁰⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın tespitine göre, bu dönemde padişaha Midhat Paşa lehine bir söz söyleme ihtimali yoktu, bundan dolayı -saray ve çevresinde- bütün faaliyet Midhat Paşa aleyhine oluyor ve kendi hal, harekât ve konuşmaları da aleyhinde söylenen şeyleri teyid eder mahiyette görülüyordu. Abdülhamid'in yakın çevresinde görev vermiş olduğu adamların hepsi evvelden beri Midhat Paşa karşıtlığı ile ünlenmişlerdi.⁷⁰¹ Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın sonunu hazırladığı bu evrede hep Midhat Paşa aleyhtarlarını bulup kullandığı ortadaydı.

Midhat Paşa kendisi hakkında çıkarılan iftiralara karşılık, bunların tamamını reddettiğine dair mabeyne çektiği telgraf metni aşağıdaki gibidir:

“...Devlet-i Âliyyenin ve küre-i arz üzerinde olan umum cemiyet-i islamiyenin medar-ı irtibat ve istinadı ancak hanedan-ı Osmani olduğunu alemle beraber itikad edenlerin birincisi olduğumdan bu şeref ve iftihar ile icra ve ifasına çalıştığım hidematı ve zat-ı padişahiye ve Devlet-i Aliyyelerine olan hulus-ı niyyet ve sadakat-ı acizanemi çekemeyen ashab-ı ağrazın eser-i siayeti olarak bir müddet nazar-ı himayet ve inayet-i aliyye-i hazret-i veliyyinimetden mehcuriyet bu abd-i müstedim için en büyük bir felaket oldu ise de diğer taraftan o makule si'ayeti edenlerin dahi mücerred adalet-i ilahiye ile her birinin birer suretle mücazata uğraması fi nefsu'l emr mağduriyet ve mazlumiyet-i acizaneme pek büyük delil ve bürhan olduğu gibi muahharan Suriye'de bulunduğum halde mücerred padişahımızın ve Devlet-i Aliyyyelerinin mesalihinde fedakârane

⁶⁹⁸ Pall Mall Gazette, 24 Ocak 1881, s.4.

⁶⁹⁹ The Standart, 25 Ocak 1881, s.5.

⁷⁰⁰ The Standart, 31 Ocak 1881, s.3.

⁷⁰¹ Uzunçarşılı, İ. H., 1967, a.g.e., s.139.

vukubulan harekatımı ve ana müteallik işaretımı suitefsir ile aleyhimde icra-yı garaz ve adavete çalışan erbab-ı fesadın dahi ef'al ve mesaisini Cenabıhakkın adalet-i ilahiyyesine havaleden başka bir şey demeğe hacet görmem.”

14. MİDHAT PAŞANIN TUTUKLANMASI

Midhat Paşa'nın deprem afetinin yaralarını sarmak için uğraştığı bu dönemde İngiliz gazetesi The Standard'da "Abdülaziz'in Öldürülmesi" başlıklı çok önemli bir haber yayınlanır. Habere göre sarayda Abdülaziz'in bir cinayete kurban gittiğine dair gece gündüz bir soruşturma yürütülmektedir. Söylentilere göre Damat Mahmud'un hareminden bir hanım⁷⁰², gördüğü kötü muamele ve ihmalin intikamını almak için Abdülaziz'in ölümüne ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Bu kişinin itiraflarına dayanarak kapsamlı bir cinayet tertibi ortaya çıkarılmıştır. Buradan hareketle yapılan soruşturmadan Abdülaziz'i ortadan kaldırmak üzere Hüseyin Avni Paşa, Damat Mahmud Paşa, Nuri Paşa, Midhat Paşa ve Mahmud Rüştü Paşa'dan oluşan bir komite kurulmuş, cinayet bu komite tarafından işlenmiştir. Cinayeti gerçekleştirmek üzere Abdülaziz'in son derece güvendiği Fahri Bey seçilmiştir. Fahri Bey, saraya gözcülerini yerleştirmiş, Sultan'ın annesinin oğlunun odasına girmesini yasaklamış, teşebbüs etmesi halinde öldürülmesi emrini vermiştir. Fahri Bey, iki haremağası ile birlikte gizlice Sultan'ın odasına girmiş, Sultanı zaptetmiş, profesyonel bir güreşçi olan Pomak İbrahim⁷⁰³ bir hançer ile Abdülaziz'in sağ bileğini kesmiş, bu esnada Sultan mukavemet göstermiş, Fahri'nin kollarından kurtulmuşsa da ikinci haremağasının⁷⁰⁴ yumruk darbelerine maruz kalmış, bu esnada birkaç dişi kırılan Abdülaziz'in sol kolunun bileği İbrahim tarafından kesilmiştir. Kan kaybından dolayı bilincini kaybederek yere düşen Abdülaziz'in son nefesini verdiğiinden emin olduktan sonra bir makas kanına bulanarak Sultan'ın sol eline tutuşturulmuş ve odanın kapısı dikkatlice kilitlendikten birkaç dakika sonra Fahri Bey yeni gelmiş gibi yaparak önce birkaç kez kapıyı çalmış, daha sonra içeriden ses gelmemesi üzerine kapıyı kırarak içeri girmiş, Sultan'ı kanlar içinde bulmuştur. Feryat ederek Sultan'ın annesi ve haremi ile hizmetçi ve çocuklarının olay yerine doluşmasını sağlamış, onları zaten stres altında bulunan Sultan'ın melankoli içerisinde odada yalnız kaldığı bir anda intihar ettiğine inanmalarını sağlamıştır. Hadiseden haberdar edilen Hüseyin Avni Paşa, olay mahaline geldikten sonra kurbanın bir örtü ile sarılmasını emretmiş ve Sultan'ı aşağıda bulunan muhafız odasına taşıttırmıştır. Mücadele sırasında midesinden de

⁷⁰² Sözü edilen kişi Abdülaziz'in çocuk yaştaki cariyelerinden Pervinfelek Hanımdır, olay esnasında 10 yaşındadır.

⁷⁰³ Pehlivan Mustafa kastediliyor.

⁷⁰⁴ Hacı Mehmed.

bıçak yaraları alan Sultan Abdülaziz, sadece kolları ve yüzü açık kalacak şekilde yeniden giydirilmiş, müşahade için gelen doktorlara sadece yüzünü ve kollarını incelemesine müsaade edilmiştir. Doktorlar tarafından olayın bir intihar vakası olduğuna yönelik bir rapor tertip edilmiş ve imzalanmıştır. Saraydaki soruşturma esnasında katiller olayın bu şekilde cereyan ettiğini itiraf etmişlerdir. Şu aşamaya kadar sadece Damat Mahmud Paşa olayla ilgisinin olduğunu kabul etmemektedir. Soruşturma sırasında dönemin hükümdarı Sultan V. Murad haricinde tüm hanedan üyelerinin de katledilmesinin planlandığı itiraf edilmiştir. Bunun için Sultan Murad tarafından bir ziyafet organize edilmiş, davetlilerin oracıkta öldürülmeleri planlanmıştır. Bu durumdan şüphelenen Abdülhamid Efendi, daveti geri çevirmiş diğer veliahtları da katılmamaları için uyarmıştır. Abdülaziz cinayeti ile ilgili Süleyman Paşa, Lami Paşa, Redif Paşa ve Hafız Mehmet Bey'in de isimleri geçmekte olup, kısa süre içerisinde bu kişilerin tamamı halkın gözü önünde mahkemeye çıkarılıp yargılanacaklardır.

Bu haberi kaleme alan Standard muhabiri, bilgilerin kendisine güvenilirliği yüksek bir kaynak tarafından aktarıldığını, bunun üzerine Abdülaziz'in bedenini inceleyen bir doktor ile görüştüğünü, kendisine Abdülaziz'in vücudunda bileklerindeki kesikler haricinde kesinlikle bir yara ya da boğuşma izine rastlanmadığına dair bilgi verdiğini ifade etmektedir.⁷⁰⁵ Bu habere dayanan İngiliz basını, gelişmeler karşısında kırmızı alarm vermekte ve islahatçı devlet adamı Midhat Paşa'nın açık bir şekilde tehlike altında olduğunu yazmaktadır.⁷⁰⁶

Midhat Paşa'nın sarayın sırlarını bilen sadık dostlarından birisi⁷⁰⁷, kendisini bu vahim gelişmeler hakkında uyarmıştır. Aynı şekilde gelişmeler hakkında kaygılanan Avrupalı dostları kendisini uyarış hatta ülke dışına çıkarak Avrupa'ya gidebilmesini temin etmek üzere vapur tedarik etmek isteyenler dahi olmuştur. Tüm bu gelişmeler karşısında Midhat Paşa'nın tavrı, onun gerçek karakterini bir kez daha açıkça ortaya koymaktadır. Midhat Paşa'ya göre Sultan Abdülaziz'in Feriye dairesinde validesi ve ailesi arasında bulunduğu halde, kendi kollarının damarlarını keserek ne şekilde nefsini telef etmiş olduğu herkesin malumu olup bunda hiç kimsenin şüphesi yokken olayın üzerinden beş sene sonra böyle

⁷⁰⁵ The Standard, "The Murder of Abdul Aziz - The Story of The Crime", 02 Mayıs 1881, s.5.

⁷⁰⁶ Glasgow Evening Citizen, "The Murder of Abdul Aziz", 02 Mayıs 1881, s.2.

⁷⁰⁷ İstanbul'daki kethüdası Tayfur Ağa.

söylentilerin çıkarılması anlaşılır bir şey değildi. Midhat Paşa'nın düşüncesine göre elbette padişah kırılganlığı olduğu ve varlığından güven duymadığı devlet adamlarını kullanmamak, yanından uzaklaştırmak iktidarına sahiptir, fakat böyle asılsız bir konu ile itham için sahte dava düzenlemek, Saray-ı Hümayun'u, kasırları, daireleri hapishaneye dönüştürerek bir takım adamları orada hapsetmek ve özellikle onlara işkence ve şiddet uygulamak gibi muameleler sadece kanun ve usullere karşı gelmek derecesinde kalmayıp aynı zamanda da devletin kader ve namusunu da ilelebet mahv ve berbat edecek bir haldir.⁷⁰⁸ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Midhat Paşa, Abdülhamid'in kendisine kırılgan olması ya da kendisini devlet görevlerinden uzaklaştırmak isteyebileceği düşüncelerini doğal karşılamak ile birlikte, böyle bir tertibin düzenleyicisi olacağını ve devleti böyle bir işe alet edebileceğine devlet ahlakı nedeni ile inanmamakta, bu nedenle kendisi için yapılan ihtar ve uyarıların abartılı olduğunu düşünmektedir. Oğlu Ali Haydar bu görüşe ilave olarak Midhat Paşa'nın kendisine kaç telkininde bulunanlara, *“Abdülhamid'e benim için -Korktu ve kaçtı- demek fırsatını verecek bir zemin ihzar etmeyeceğim. Yalnız, hayatıma karşı kast edildiğini görecekt olursam, ancak o zamandır ki kaçmak zorunda kalacağım.”* şeklinde yanıt verdiğini aktarmaktadır.⁷⁰⁹ Abdülaziz'in gerçekte katledilmediğini ve kendisinin de bu ölümle alakasının olmadığını bilen ve bu nedenle ikazlara önem vermeyen Midhat Paşa, bu düşünce ile Sultan Abdülhamid'in kendisini deprem sonrası gösterdiği gayretli çalışmaları hususunda takdir etmiş olmasına ve yine Abdülhamid'in kendisine gönderdiği selam ve taltiflere kanmıştı. Oysa Abdülhamid'in emelleri başka idi.

Midhat Paşa bu düşüncelerinin büyük bir yanılgı olduğunu, Abdülhamid'in sivil hafiyelerinin kendisini yakından takip ettiğini öğrenmesi ile birlikte anlamış ve bir saray komplosunun kurbanı olmamak düşüncesi ile teyakkuz haline geçmiştir. Yine Midhat Paşa'nın düşüncelerinin aksine, Abdülhamit daha en başından Midhat Paşa'nın en kinci düşmanı Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yı sürgün olduğu Midilli'den acele İstanbul'a getirtmiş, onu dahiliye nazırı yaptıktan sonra Midhat Paşa'nın bir başka ezeli hasımı olan Cevdet Paşa ile birlikte Midhat Paşa'yı itham edecek şekilde çalışmaya memur etmişti. Yine Midhat Paşa'nın Tuna Valisi iken görevinden azlederek vilayetten çıkartmış olduğu Sururi Efendi, ve Tuna'da Çerkes iskanı ile ilgili olarak yolsuzlukları tespit edilerek Ankara'ya

⁷⁰⁸ Midhat Paşa, a.g.e., s. 250-251.

⁷⁰⁹ Midhat, A.H., a.g.e., s.74.

sürgün edilen Dâr-ı Şûra-ı Askeri azası Nusret Paşa bu ekibe dahil edilmiş, Midhat Paşa aleyhinde yazılan en ağır jurnaller yine bu kişilerin kaleminden çıkmıştı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre yeni saltanat erkanından külâh kapmak isteyenler bu süreçte Abdülhamid'in iddialarını takviye etmek için etrafında toplanmışlardır. Bunlardan biri de yine Midhat Paşa hakkında en ağır iftiraları dillendiren Şuray-ı Devlet Reisi Mahmud Celaledin Bey'dir. Uzunçarşılı'ya göre Abdülhamid'in beş sene sonra başlattığı kampanyanın birinci hedefi öncelikle kardeşi V. Murad daha sonra Midhat Paşa'dır. Uzunçarşılı'ya göre Abdülhamid bu tertip sonucu kardeşi V. Murad'ı ortadan kaldırmayı başaramadı ise de, belki ondan daha fazla korktuğu Midhat Paşa'yı bertaraf ederek emeline ulaşmıştır.⁷¹⁰ Abdülhamid amcasının ölümü ile ilgili tahkikatı devlet usullerine göre yürütmek yerine el altından, doğrudan kendi idaresi ve kendi istediği tarzda yürütmüş, saray dairelerinde işkence ve tazyik uygulamaları ile Abdülaziz'in öldürüldüğü kanaati yaratılmış, halk efkârını kendi iddiasına göre hazırlamak için, bir zamanlar Midhat Paşa'nın yetiştirmesi olan Ahmed Midhat Efendi'nin Tercüman-ı Hakikat isimli gazetesi maşa olarak kullanılmış, müsveddeleri sarayda tertip edilmiş haberler ve yine Ahmet Midhat Efendi'ye sipariş edilen yazılar yazdırılmış ve yayınlatılmıştır. Özetle tahkikat adı verilen süreç Midhat Paşa'nın inanmak istemediği bir halde, devletin namusunu ve haysiyetini, mahv ve perişan edecek bir usûl altında yürütülmüştür.

Midhat Paşa, bu acı gelişmeler ile alakalı tüm duyumlarına rağmen, bir devlet aygıtının bu şekilde işletileceğine inanmak bir kenara, bundan şüphe etmenin bile ayıp sayılacağı bir devlet adamı terbiyesi ve adaleti her şeyin üzerinde tutan bir anlayış ile yetişmişti. Buna rağmen Abdülhamid, Abdülaziz'in ölümü işine ortak fail olarak Midhat Paşa'yı da dahil ettirerek, Rüştü Paşa ile birlikte tutuklanmalarına karar vermiş, bunu da hukuksuz bir şekilde, hükümetin haberi olmadan mahrem bir emir ve şifre ile kendi devletinin valisinin konutuna bir baskın düzenleyerek yapmak istemiştir. Devletin itibarı bakımından özellikle yabancı devletler nezdinde çok çirkin olan bu eylem, 16 Mayıs 1881 günü gece yarısında aile halkı içinde uykuda bulunduğu halde hükümet konağının etrafı kışladan çıkan üç tabur asker ile abluka edilip ardı ardına silah ve top seslerinin⁷¹¹ duyulması ile başlamış, panik ve

⁷¹⁰ Uzunçarşılı, İ.H., a.g.e., s.161.

⁷¹¹ Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar, top seslerinin konak baskını sırasında atılan silah seslerini bastırmak için düşünülmüş şeytani bir tedbir olduğunu ifade eder, zira İzmir'de yangın çıktığı zaman top atılarak haber verilir ve halk da tabancalarını havaya sıkarak bu nümâyîşe iştirak ederdi. Ali Haydar'a göre o gece atılan yangın topları Abdülhamid'in çoktan beri tasarlamakta olduğu 33 senelik ızdırıp dolu kanlı bir oyunun ilk

telaş ile hademesi Yusuf Ağa ile konaktan gizlice çıkarak canını kurtaran Midhat Paşa, biraz yürüdükten sonra rast geldikleri bir arabaya binerek çaresiz bir şekilde Fransız Konsoloshanesi'ne sığınmışlardır.⁷¹² Midhat Paşa'nın Fransız Konsolosluğu'na sığındığı günün sabahı İzmir'deki diğer devletlerin konsolosları Fransız Konsolosluğu binasında toplanarak Midhat Paşa'nın sadece Fransa değil, diğer devletlerin konsolosluklarının da himayesinde olduğunu söyleyerek, Abdülaziz'in iade talebine sefaretlerinden ve devletlerinden cevap almadıkça bir şey yapamayacakları yanıtını vermişlerdir.⁷¹³ Fransız konsolosluğu Fransız hariciyesi ile Midhat Paşa'nın iadesi ile ilgili yazışmalara başlamış, bu esnada Fransız elçiliği denizden ve karadan askeri kordon altına alınmıştır.⁷¹⁴ Adliye Nazırı Cevdet Paşa, İzmir'e bir telgraf göndererek Midhat Paşa'dan teslim olarak İstanbul'a gelmesini istemiş⁷¹⁵ ve adaletten emin olabileceği hakkında teminat vermiştir.⁷¹⁶ Ali Haydar Midhat, Midhat Paşa saraya teslim edildiği taktirde, Fransızların işgali altında bulunan Tunus'un büsbütün Fransızlara terk edileceğinin el altından Fransız sefaretine bildirildiğini iddia etmektedir.⁷¹⁷ Bu iddia daha sonra 1970 senesinde Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Bilal Şimşir tarafından Fransız Devlet arşivlerinde yapılan inceleme sonucu bulunan, Fransız Büyükelçisi Tissot tarafından Fransa Hariciye Nazırı'na gönderilen telgrafta Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın iade edilmesine karşılık Tunus meselesinde bonmarşe yapacağına (ucuza anlaşacağı) dair teminat verdiği ifade edilmektedir.⁷¹⁸ Daily Telegraph gazetesi de haberinde adeta bu savı doğrulamaktadır, Midhat Paşa olayında Fransız hükümetinin tavrı diplomatik

perdesinin açılışıdır. Ali Haydar Bey'e göre tepeden tırnağa silahlı ve süngülü vaziyette konağı basan askere verilen kesin emir bir vesile ile Midhat Paşa'nın ve bircümle ailesinin işinin oracıkta bitirilmesidir. Konağa yapılan baskın ve görülen muamele Ali Haydar Bey'in anılarında tüm detayı ile aktarılmaktadır. Bkz.

Midhat, A. H., a.g.e., s.74-76.

⁷¹² The Standard, "Flight Of Midhat Pasha", 18 Mayıs 1881, s.5; The Globe, "Complicity Of Midhat Pasha", 18 Mayıs 1881, s.5.

⁷¹³ The Manchester Evening News, "The Sultan and Midhat Pasha", 18 Mayıs 1881, s.5.

⁷¹⁴ The Liverpool Mercury, 19 Mayıs 1881, s.5.

⁷¹⁵ The Exeter and Plymouth Gazette Daily Telegram, "Critical Position of Midhat Pasha", 19 Mayıs 1881, s.4.

⁷¹⁶ Uzunçarşılı, İ. H. a.g.e., s.219.

⁷¹⁷ Midhat, A. H., a.g.e., s.78.

⁷¹⁸ Tissot'un Fransız Hariciye Bakanı'na gönderdiği telgrafın tam metni şu şekildedir : "Sultan tahmin ettiğim gibi Midhat Paşa meselesindeki tutumumuzdan fevkalade duygulandı. Ekselanslarına ve Cumhuriyet Hükümetine içten teşekkürlerini ulaştırmamı rica için yaverlerinden birini bana gönderdi. Sarayın yakınlarından biri de bu sabah beni görmeye geldi. Yetkili olduğuna inandığım konuşmalarına göre, Sultan'ın Tunus meselesinde Fransa'yı şiddetle protesto edişi, ancak müslümanlar karşısındaki sorumluluğunu ve şu sırada Mekke ile Trablusgarp'da pek ihlal edilmiş bulunan Halifelik itibarını korumak içinmiş. Aslında Tunus meselesinde ucuza anlaşacakmış. Meselenin başında, Sultanın müşavirlerinden biri (Derse Paşa) de bunu bana söylemişti. Dün de, Tunus meselesinin aramızda geçici bir bulut olduğunu, Sultan dolaylı bir şekilde bildirdi." Bkz. Cumhuriyet Gazetesi, "Abdülhamit Midhat Paşa'ya Karşı Tunus'u Fransa'ya Vermiş", 9 Mart 1970, s.1-7.

açından son derece uygunsuz olarak yorumlanmaktadır, siyasi bir suçlama sonucu kendisine iltica eden bir kişiyi, suçun kanıtı araştırılmadan iade etmek diplomatik olarak alışıldık bir durum değildir, nitekim daha önce de Fransa siyasi suçlu Hartmann'ı Rus otoritelerine teslim etmeyi reddetmiştir. Politische Correspondenz gazetesinde yayınlanan bir telgraf metni Fransa'nın Midhat Paşa'ya karşı takındığı diplomatik teamüllere aykırı tavrın gerçek nedenini açıklamaktadır, Fransız hükümeti Midhat Paşa'yı teslim ettiğinden itibaren Bâb-ı Âli ile ilişkileri bir hayli gelişmiş, Osmanlı devleti'nin Tunus sorunu hakkında daha fazla zorluk çıkarmayacağı iyiden iyiye belirginleşmiştir.⁷¹⁹

Midhat Paşa Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın dokunaklı telgrafına verdiği cevabında, bu gibi durumlarda konsoloshanelere sığınılmasını kendisinin de ayıpladığını, ancak gece yarısı hanesinin askerlerle sarılmasının ve silah seslerinin verdiği can korkusu ile emin bir mahal arayarak en yakındaki Fransa Konsoloshanesi'ne gitmek zorunda kaldığını, aleni mahkeme yapılması ve mahkemeden önce can ve namusuna kastedilmeyeceği teminatı verilmesi durumunda mahkeme için hazır olduğunu beyan ederek⁷²⁰ kendi isteği⁷²¹ ile yetkililere teslim olmuştur.⁷²² Teslim olmadan hemen önce, Cevdet Paşa'nın adil yargılama ile ilgili telgrafını bir teminat olarak yabancı konsolosları toplayarak bir tutanakla kayıt altına aldırılmıştır.⁷²³ Midhat Paşa burada yabancı konsoloslara yönelik yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“Baylar, az evvel Adliye Nazırı Cevdet Paşa'dan benim yasal mercilerin talebine uygun olarak teslim olmamı talep eden bir telgraf aldım. Şahsımı töhmet altından bırakan mevzu ile alakalı olarak adalet esas ve usullerine uygun olarak muamele göreceğim güvence ediliyor.”⁷²⁴ Kendim için zerre korku ve endişe taşımıyorum. Kalbimi kıran şey, henüz eğitimini sağlayamadığım iki çocuğumun olması, ardımda onlara bırakabileceğim bir servetim de yok. Yine de takdir-i ilahiye teslim olacağım.”⁷²⁵

⁷¹⁹ The Daily Telegraph, “Midhat Pasha and France”, 28 Mayıs 1881, s.3.

⁷²⁰ Korkmaz, A., a.g.e., s.448.

⁷²¹ “... Bâdezzuhur saat üçte konsoloslar tekrar ictima ederek Midhat Paşa'nın hüsn-i rızasıyla hükümet-i metbuasına teslim olduğu hakkında bir mazbata tertib ve tanzim kılınmıştır; bunu müteakib Midhat Paşa, Hilmi Paşa ile birlikte arabaya binerek kışlaya gitmiş ve el'an da orada taht-ı nazarda tutulmakta bulunmuştur.” Ceride-i Havadis Gazetesi, 23 Mayıs 1881, s.1.

⁷²² The Standart, “Surrender Of Midhat Pasha”, 19 Mayıs 1881, s.5.

⁷²³ Şimşir, B., a.g.e., s.42-45.

⁷²⁴ The Daily Telegraph, “Midhat Pasha”, 2 Haziran 1881, s.5.

⁷²⁵ The Derby Daily Telegraph and Reporter, 30 Mayıs 1881, s.2.

Midhat Paşa daha sonraki soruşturma esnasında da, bu tip hallerde konsoloshanelere sığınanları tasvip etmediğini ve kendisinin böyle kötü bir işi kolaylıkla yapmayacağını bilindiği halde, bir gece yarısı habersiz olarak kuşatılan hanesine yağdırılan kurşunlardan dehşete düşerek emin bir mahal aradığı ve bu vesile ile ilticaya mecbur bırakıldığını ifade etmiştir..⁷²⁶

İngiliz Parlamentosu'nda düzenlenen oturumda Midhat Paşa'nın kendisinin mi teslim olduğu, yoksa Fransız elçiliği tarafından mı teslim edildiği sorulmuş, Sir Chas Dilke cevaben yaptığı konuşmasında, Midhat Paşa'nın tutuklanması ile alakalı kesin bilgilere sahip olmadıklarını fakat Midhat Paşa'nın kendi isteği ile teslim olduğunu bildiğini ifade etmiştir.⁷²⁷ Midhat Paşa teslim olmaya karar verdikten sonra, konsoloshaneye gelmiş olan Hilmi Paşa'yı yanına çağırarak, teslim olup kışlaya gittiği ve orada kaldığı müddetçe yiyecek ve içeceğine zehir konmaması hususunda teminat istemiş ve bu isteğini kabul ettirmiştir.⁷²⁸

18 Mayıs tarihinde teslim olan Midhat Paşa'nın ailesi ile görüşme isteği geri çevrilmiş, Cevdet Paşa'nın nezareti altında İstanbul'a yola çıkmak üzere İstanbul vapuruna bindirilmiştir. Midhat Paşa alelacele ailesine yazıp gönderdiği bir pusulada, İstanbul'a gidişinden dolayı merak edilmemesini ve Cevdet Paşa'nın hakkaniyetine itimadı olduğunu bildirmiştir.⁷²⁹ Saraydan gelen emir üzerine vapur Cumartesi günü hareket ettirilmiş ve Pazar

⁷²⁶ "Cevdet Paşa Hazretlerine. Dün geceki vukuat üzerine Fransa konsoloshanesine gitmekliğimi mûcib olduğundan zabıta-i adliyyeye teslim olunmaklığım buyuruluyor. Bu makule ahvalde konsoloshanelere gidenleri takbih edenlerin birisi olduğumdan bunu kolaylıkla irtikap etmiyeceğim malum-ı alileridir; lâkin dün gece nısfülleyde hiç haber ve malumatım olmayarak familyamla sakin olduğum hanenin her tarafı bağteten üç tabur askerle kuşatılıp bir kısmı hanemin derununa girdiği ve diğeri İzmir'in dağ cihetinde bulunarak oradan endaht eyledikleri tüfenklerin kurşunları yağmur gibi yağmaya başlamış olduğu cihetle bu havf-ü dehşetle tabii haneden çıkarak, bu halin eshabını düşünmek için bir emin mahal taharri ettiğim halde Fransa konsoloshanesi en yakın bulunmasıyle oraya girilmişti. Şimdi mademki bir heyet-i istinkakiyye ile bizzat İzmir'e teşrif buyurulacağı iş'ar buyruluyor ve madde her ne ise bir meclis-i alenide muhakemesi icra kılınacağı temin olunuyor, gerek burada gerek âhar mahalde namus ve hayatım aleyhinde kablelhüküm bir sui-kast vuku bulmayacağı temin buyrulduğu halde muhakeme için hazır bulunduğumu arz ederim." Bkz. Uzunçarşılı, İ. H., *Midhat ve Rüşti Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.22.

⁷²⁷ The Sheffield Daily Telegraph, "The Arrest Of Midhat Pasha", 20 Mayıs 1881, s.3.

⁷²⁸ Uzunçarşılı, İ. H., 1987, a.g.e. s.27.

⁷²⁹ Uzunçarşılı, İ. H., 1987, a.g.e., s.34.

gecesi İstanbul'a varmış,⁷³⁰ Feriye İskelesi'ne çıkan Midhat Paşa araba ile Yıldız Sarayı'nın bahçesine kurulan çadır köşküne götürülmüştür.⁷³¹

The Standart gazetesi İstanbul muhabiri, Midhat Paşa'nın tutuklanmasına atıfla, hadisenin İzmir'de büyük bir öfke yarattığını, önceki Sultan Abdülaziz'in gerçekten suikaste uğradığına dair şüphelerin yükseldiğini ve kamuoyunun göstermelik bir yargılama sonunda suçlananların başkentten olabildiğince uzak bir noktaya sürgün edilecekleri ve bir süre sonra bu talihsiz adamların elbette tamamen doğal nedenlere bağlı olarak hayatlarını kaybettiklerinin işitileceğine inandıklarını yazmaktadır, muhabir henüz yargılama başlamadan adeta gelecekte olacakları haber vermektedir.⁷³²

Vakit gazetesinden aktarıldığı üzere, Abdülaziz'in öldürülmesi iddialarına ilişkin 13 kişi yargılanacaktır, bunların arasından beş kişi olayın azmettiricisi, diğerleri ise failleridir. Azmettiriciler dönemin veziri azamı Mehmet Rüşdi Paşa, Şurâ-yı Devlet Başkanı Midhat Paşa, Sultan'ın iki kayınbiraderi Mahmud ve Nuri Paşalar ve Şeyhül İslam Hasan Hayrullah'tır.⁷³³

İngiliz basınına İstanbul'dan aktarılan bilgilere göre, hafta başından bu yana Adalet Nezareti'nin sorgusu altında bulunan Midhat Paşa'ya yöneltilen suçlamalar baştan sona düzmecedir, Midhat Paşa'nın felaketini planlayan ve şu anda iktidarda bulunan bazı kişiler tarafından tertiplenmiş bir oyun sergilenmektedir. Başta Jön Türk hareketi olmak üzere İstanbul'da büyük bir tedirginlik hali hakimdir. Bu arada yanında çok önemli belgeler bulunduran Midhat Paşa'nın özel sekreteri⁷³⁴ İzmir'den Paris'e kaçmayı başarmıştır.⁷³⁵ Adli soruşturma esnasında ifadesi alınan kişilere işkence ve fiziksel şiddet uygulanmakta, ifadeleri zorla değiştirildiği iddia edilmektedir, sarayda yürütülen sorgulamanın hukuksuzluğu ve keyfiyeti karşısında herkes dehşet duygusu içerisinde. Yargılama kamuoyu önünde açık ve adil bir şekilde yürütülmediği sürece, hiç kimse bu soruşturmanın hakkaniyetli bir şekilde yapıldığına itimad etmeyecektir. Cevdet Paşa, Midhat Paşa'nın

⁷³⁰ Morning Post, "The Greek Question", 23 Mayıs 1881, s.5.

⁷³¹ London Evening Standart, "Midhat Pacha", 24 Mayıs 1881, s.5.

⁷³² Pall Mall Gazette, 26 Mayıs 1881, s.6.

⁷³³ Liverpool Weekly Courier, 28 Mayıs 1881, s.6.

⁷³⁴ Vasıf Efendi.

⁷³⁵ The Nottingham Evening Post, "Midhat Pacha", 30 Mayıs 1881, s.2.

kendisinden adil bir yargılama gerçekleşene kadar can güvenliğinin sağlanmasını talep ettiğinde, mahkeme ve ceza hukukunun Avrupa modeli esas alınarak inşa edildiği yanıtını vermiştir. Eğer bu doğru ise, soruşturmanın açık bir şekilde yürütülmesi esastır. Saraydan doğrudan ya da dolaylı ilham alan İstanbul basını, Midhat Paşa ve diğer suçlanan kişileri lanetleyen yargısız infaz niteliğinde yayınlar yapmaya açık olarak teşvik edilmektedir. Bu hali ile ciddi suçlamalar içeren soruşturmanın, ana hedefi siyasal rakiplerinden kurtulmak olan önceden belirlenmiş bir neticeye varacağı ortadadır.⁷³⁶

Bu arada belinden yukarısı tutmadığı için Manisa'daki hasta yatağında sorgulanan Mehmet Rüşdi Paşa'nın ön sorgusu tamamlanmış, Lehib Efendi saraya gönderdiği raporunda Mehmet Rüşdi Paşa'nın merhum Sultan Abdülaziz'in öldürülmesinde sorumluluğu bulunduğu bu nedenle adalet karşısına çıkarılması talebini iletmıştır.⁷³⁷

Bu dönemde gazetesi Tercüman-ı Hakikat'te Midhat Paşa aleyhine en ağır yayınları yapan Midhat Paşa'nın yetiştirmesi Ahmet Midhat Efendi, "*Nasıl oldu da velinimetin olan Paşa'nın aleyhinde bunu yazdın?*" diyenlere, "*Yüz adet binlik banknota dayanamadım*" şeklinde verdiği cevap dönemin bir çok aydını tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.⁷³⁸

İstanbul'dan bildirilen bir başka habere göre ise, Yıldız Sarayı'nın bahçesinde kurulan çadırdaki tutulan Midhat Paşa'nın Abdülhamid'in emri ile özel bir daireye aldırıldığı, Abdülhamid tarafından kendisine kürk hediye edildiği, Midhat Paşa'ya servis edilen özel yemeklerinin maliyetinin Abdülhamid'in bütçesinden karşılandığı, Sultan'ın Midhat Paşa'ya özel olarak gönül alıcı bir tavır ile yaklaştığı aktarılmaktadır. Midhat Paşa'nın afiyette olduğu ve Sultan'ın sağlığına duacı olduğu da İzmir'de bulunan ailesine

⁷³⁶ The Daily News, "The Alleged Murder Of The Late Sultan", 30 Mayıs 1881, s.3.

⁷³⁷ Pall Mall Gazette, 10 Haziran 1881, s.6.

⁷³⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Midhat için "*Hakikatte o bir zaman girmiş olduğu politikayı asıl sahiplerine bırakmak isteyen çarşıdır. İhanet kendi hayatının bir tesadüfüdür.*" derken, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'da Abdülaziz'in ölümü hakkında el altından yapılan tahkikat esnasında bu makalelerin kendisine yazdırılmış olduğunu ifade etmektedir. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Ahmet Midhat Efendi'nin velinimetine ihanet ettiğini savunurken kendisini "*Hele Ahmet Midhat Efendi gibi hemnamının nan ü nimetiyle perverde ve Tevfik Bey gibi nevazışdide olan nimet nâşinaslara ne diyelim?*" sözleri ile anmaktadır. Tanpınar'a göre Ahmet Midhat Efendi'nin yaşamı sarayla kurduğu yakınlık sonrası gittikçe artan bir refahın hikayesidir. Bkz. Korkmaz, F., "Yıldız Mahkemesi Karşısında Ahmet Hamdi Tanpınar", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019, Yıl 11, S.22, s.48-49.

bildirilmiştir.⁷³⁹ Yürütülen siyasi kampanya ile taban tabana zıt gözükken bu tutum aslında Abdülhamid'in kişiliğini ortaya koymak bakımından önemli gösterge sayılabilir.

The Times gazetesinde yayımlanan bir makaleye göre, Abdülaziz'in ölümüne dair ifşaat eski padişahı bir şehit gibi gösterip, imparatorluğun yüzleştiği tüm talihsizliklerinin aslında şu anda adalet karşısına çıkarılan bu adamların eseri olduğu algısı üzerinden, hanedanın ve mevcut hükümetin halk nezdinde hızla yitirdiği popüleriteyi yeniden geri kazanmak üzerine kurgulanmıştır. Adli soruşturmanın gidişatı henüz belirsizliğini korurken, yerel basında Midhat Paşa ve arkadaşları acımasızca eleştirilerek kesinleşmemiş bir suç üzerinden istismar edilirken, Abdülaziz, şehit edilmiş bir İslam halifesi imajı üzerinden dokunaklı yazılar ve şiirler ile yüceltilmektedir. Sarayın teşvik ettiği ve adeta şii müslümanların Kerbela'da ailesi ile birlikte katledilen Hz. Hüseyin için yaktıkları ağıtları Abdülaziz'e uyarlayan bu matem dili, müslümanların önemli bir bölümünün tepkisini çekecek seviyeye varmıştır. Suçlananların yargısız olarak kamuoyu nezdinde bu şekilde lanetlenmesi sadece Avrupa'nın değil aynı zamanda halkın da tepkisini çektiği için saray tarafından yerel basına bu kampanyanın dozunun düşürülmesi için talimat verilmiştir.⁷⁴⁰ Bu soruşturmadaki amaç Abdülaziz'in ölümü hakkındaki bilinmeyenleri ortadan kaldırarak olayı aydınlatmak ise şu aşamaya kadar tam aksine hizmet etmiş, sürecin ele alınış şekli yeni şüpheler ve söylentiler yaratarak olayları daha karmaşık ve karanlık bir boyuta taşımıştır.⁷⁴¹ İngiliz basınında ardı ardına yayınlanan onlarca makalede, yargılamanın açık bir şekilde ve adil hukuk kural ve usullerine göre yapılmadığı taktirde, örnekleri geçmişte de sıkça görüldüğü üzere, bir başka saray entrikası olarak anılmaya mahkum olduğu dile getirilmektedir.

İstanbul basınının Midhat Paşa aleyhine yürüttüğü kampanyanın saraydan gelen talimat ile kesilmesi, Sultan Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya karşı tavrını değiştirerek ona hediyeler vermesi ve ihtimam göstermesi, tüm suçlamaları reddeden Midhat Paşa'nın vakur ve kendinden emin duruşu İngiliz basınında Midhat Paşa'nın hal komitesinin üyesi olmayı kabul etmekle beraber, Abdülaziz'in ölümü ve diğer hanedan üyelerinin ortadan kaldırılmasına dair hangi bir komplo ile ilgi ve alakasının olmadığını kesin olarak ispat

⁷³⁹ The Manchester Evening News, 1 Haziran 1881, s.4.

⁷⁴⁰ The Times, 2 Haziran 1881, s.5.

⁷⁴¹ The Manchester Evening News, 2 Haziran 1881, s.2.

ederek Sultan Abdülhamid'in güvenini kazandığını şeklinde yorumlanmaktadır.⁷⁴² Buna göre Midhat Paşa ile görüşerek sözlerini dikkatle dinleyen Abdülhamid, nazırlarının kendisini yanlış yönlendirdiklerine ikna olmuştur.⁷⁴³ Bir kısım gazeteler de Midhat Paşa'nın itibardan düşmek bir kenara, yakın zamanda tekrar veziri azam olağını yazmaktadır.⁷⁴⁴ Abdülhamid'in yabancılara karşı böylesine yumuşak bir izlenim vermesi ihtimal dahilinde olmakla birlikte, Midhat Paşa ile özel bir görüşmesinin olduğu doğru değildir. Yıldız Sarayı'nın çadır köşkünde bulunan odasına basit bir yatak ve bazı eşyalar konmuş, burada Sururi Efendi başkanlığı altında bir sorgulama heyeti tarafından sorgulanmıştır. Sorgulama esnasında Ragıp Bey'in ikide bir dışarı çıkıp yakın bir yerden emir alması ve sorgu hakimlerinin de Zât-ı Şâhâne'nin huzurundaymış gibi edepli bir tavırda bulunduklarından şüphe eden Midhat Paşa, bir aralık abdest yenileme vesilesi ile dışarı çıkmış, bitişik salonun kapısında padişahın kurenasını görerek Abdülhamid'in sorgulamayı yan odadan dinlediğini ve üç gün boyunca verdiği talimatlar ile sorgulamayı yönlendirdiğini anlamıştır.⁷⁴⁵

Daily Telegraph gazetesi muhabirinin İstanbul'dan gönderdiği mektup, zamanının haleti ruhiyesini yansıtmakta, dönemin siyasal gelişmelerine İngiliz kamuoyunun bakış açısını son derece etkili bir şekilde özetlemektedir:

“Abdülaziz ve Hüseyin Avni'nin ölümünden bir zaman sonra Mahmud Nedim Paşa'nın Çeşme'ye sürgün edilmesi sonrasında Bâb-ı Âli'nin müslüman ve hristiyan tebaası uzun süredir alışık olmadıkları bir güvenlik hissiyatı ve hoş umutlar ile dolmuştu. Abdülaziz'in ölümünü takip eden üç ay boyunca Sultan Murad'ın sağlık durumu endişe yarattı, fakat akıl sağlığını yitirdiği gerekçesi ile 'hal edilmesinin ardından Sultan Murad'a sundukları samimi güven ile halefi ikinci Abdülhamid'i kabullendiler. Onun insancıl, adil, iktisatlı, suistimallere karşı ve reform yanlısı yenilikçi bir idareci olacağına, saray entrikalarına meyil etmeyen, irfan sahibi ve özgürlükçü devlet adamlarına fırsat vereceğine, ırkı, mezhebi ne olursa olsun tüm halkına imparatorluğun yönetiminde söz hakkı tanıyacağına, bu sayede sağlayacağı birlik ile Türkiye'yi eski zamanlardaki gibi medeni uluslar arasındaki yerine hızla taşıyacağına ve komşu

⁷⁴² The Manchester Courier And Lancashire General Advertiser, 10 Haziran 1881, s.8.

⁷⁴³ The Daily News, 9 Haziran 1881, s.3.

⁷⁴⁴ The Leeds Mercury, “Midhat Pasha and the Sultan”, 8 Haziran 1881, s.5.

⁷⁴⁵ Midhat Paşa, *Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mirat-ı Hayret)*, Temel Yayınları, İstanbul, 1997, C.2, s.103.

imparatorlukların kendi çıkarlarına hizmet eden tasarılarını hezimete uğratacağına inanmışlardı. Bu beklentilerden biri bile gerçek olmadı. Abdülhamid kısmen şahsi korkuları, kısmen de onun evhamlarını körükleyerek sarayda tutunan dalkavuklar sayesinde, vükeladan tahtını borçlu olduğu kimse kalmayınca ya dağın kabine üzerine kabine dağıtmış, nazır üzerine nazır azil ve sürgün etmiş, en sonunda kendini Abdülaziz'in döneminde Rus elçisinin güdümünde hareket eden ve sultanı ve imparatorluğu felaket ve utanca sürükleyen adamların elinde bulmuştur. "Nedimoff" olarak bilinen Mahmud Nedim, 1876 yılındaki azlinden beş yıldan az bir sürede eskisinden daha güçlü bir şekilde geri gelmiştir. Kendisine bir çok defa sadrazamlık önerilmişse de, ihtiyatlı bir şekilde kendini daha dar bir portföy ile sınırlamış, itaatkâr kölesi sözde sadrazam Said Paşa'yı vitrinde tutarak, iktidar sorumluluğu altına girmeden iktidarın nimetlerinden faydalanmayı tercih etmiştir. Mahmud Nedim tekrar iktidara gelene kadar devletten uzak tutulan ve 1876'da kendi ekibinden olan Artin Efendi⁷⁴⁶adındaki Ermeni bir entrikacı yeniden hariciye nazırlığına getirilmiş, Rusya'daki esaretinden Rusların ölçüsüz cömertliği, merhametine olan hayranlığını da beraberinde getiren Osman Paşa ile ittifak olunmuştur. Bu harika değişimlerin bir anda olduğu düşünülmesin, Abdülhamid'in tebaasının hayal kırıklığı kademeli olarak gerçekleşmiştir. 1876'da tasdik ettiği meşhur anayasayı Avrupa'nın yüzüne bir düello eldiveni gibi çarpması, Sultan'ın özgürlükçülüğünün gerçekte ne kadar kof olduğunun ilk göstergesi idi. Devlet adamlarının yargısız infaz edilmemesini amaçlayan anayasa hükümleri arasına sıkıştırılmış bir maddeden istifade ederek Midhat Paşa'nın savunması bile alınmadan sürgün edilmesi bir başka aşamadır.

Midhat Paşa'nın düşüşü, savurganlıklarına müsamaha etmeyerek direnç gösterdiği kişileri devlet yönetiminden uzak tutmak kararlılığı nedeniyle kendisinden irite olarak kendisini hasım belleyenlerce, yani Sultan'ın yeni gözdeleri tarafından gerçekleştirildi. Sarayda önemli nüfuz elde eden, Sultan'ın kayınbiraderi Damat Mahmud Paşa, Midhat Paşa'nın sarayın adamlarına düşman olduğuna ve kendisini 'efendinin efendisi' olarak gördüğüne, zaten kendinden önce iki padişahı 'hal etmiş bir adamın üçüncüden sakınmayacağına inanan Sultan'ı kolaylıkla ikna etmişti. Midhat düştü. Kendine karşı tertip dedikoduları ile yönlendirilen padişah beş yıldan kısa bir süre içerisinde on

⁷⁴⁶ Artin Dadyan Paşa.

veziriazam ve sayısız nazır değiştirdi. Genç Türkiye Partisi, islahat ve ilerleme taraftarları, kademeli olarak iktidardan mahrum bırakıldılar. 1877'de anayasal yükümlülüklerin güvencesi altında toplanan parlamento yeleri, sarayın fikir özgürlüğüne vurmak istediği prangalara rağmen Sultan ve nazırlarına yönelik eleştirilerini dile getirdiği için kısa bir oturum sonrasında dağıtıldı ve bir daha toplanmadı. Bir çok mebus gönüllü sürgünü tercih etmeyi yaşamları için daha güvenli buldu. Sultan'ın eli, 1876 Mayıs ve Haziran olaylarında payı olanların üzerine ağır bir şekilde indi. O güne kadar kimsenin dil uzatmaya cesaret edemediği yaşlı Mehmet Rüşdi, Aydın yakınlarındaki iftliğinde yoksulluk ve eziyet içerisinde yaşamaya terk edildi. İngiltere'deki uzun süreli ikameti ve İngilizceye olan sevdasından dolayı İngiliz lakabı alan ve tahta çıktığı dönemde padişahın gözdesi olan Said Paşa, Sultan onun tehlikeli bir kişi olduğuna iddia edildiği için farklı görevlerle eyaletten eyalete sürgün edildi. Abdülaziz'in hal fetvasını imza eden şeyhülislam Hayrullah Efendi Mekke'de, askeri öğrenciler ile Abdülaziz'in sarayını kuşatan Süleyman Paşa Bağdat'ta uzunca bir süredir tutuklu. Abdülaziz'e hal kararını bildirerek perdeyi çeken Redif Paşa Limni adasında sürgün, Kemal Be ve Ziya Bey gibi jöntürk yeleri ise sonbahar yaprakları gibi etrafa saçılmış durumda. Sultan'ın aklını türlü vesvese ile dolduran ve bir çok devlet adamının sonunu kendi eliyle hazırlayan Damat Mahmud Paşa bile velinimetinden bir an evvel kurtulmayı tasarlayan mevcut sadrazam Said Paşa tarafından ayağı kaydırılmış durumda. Bir İngilizin himayesinde gazeteci olarak kariyerine başlayan Said Paşa şimdi muhalif basına ve İngilizlere düşman. Mahmud Nedim'in altında sansür (Matbuat) müdürü olarak görev yapan Said Paşa iki hafta içerisinde iki Türkçe ve birer Ermenice, Yunanca ve Bulgarca yayınlanan gazeteyi kapatmış bir çok diğer yayına da sansür uygulamıştır. Kendisini Abdülhamid'e tavsiye eden Damat Mahmud çok kısa süre sonra bu hareketinden pişmanlık duymak için bir çok nedene kavuşmuştur. Böylece adil, zgrlku ve insancıl olacağı, halkı ile el ele islahat yolunda ilerleyeceği, tıpkı selefleri gibi saray entrikalarını alt ederek yükseleceği beklenen Sultan, aşamalı olarak haremağaları ve mabeyncilerin fısıldadığı dedikodulara meylederek, Yıldız Köşkü'nn yüksek duvarları arkasında kendini halkından gizleyerek önce Damat Mahmud Paşa, sonra Mahmud Nedim ve Said Paşa'nın telkinleri altında kendisini tahtın varisi olarak yetiştirenlere yabancılaşmış ve tebaanın ihtiram ve sevgisini tamamen gölgelemiştir. İtibar yokuşunda, zaman içerisinde ağır ağır ve belli belirsiz bir şekilde son noktaya

kadar getirilmiştir, inancım odur ki, Türkiye'nin yenileşme umudunun telafisi olmayan bir şekilde yıkımını hazırlayan bir entrikanın istemeden de olsa tarafı haline gelmiştir.

Bugüne değin Abdülaziz'in kendi eliyle öldüğüne inanılmasına izin verildiği halde, bugün kendini tahttan indirenlerin bilgisi ve onayı dahilinde bir fitne ile öldürüldüğü savunuluyor. İddia olunan bu cinayet suçu, gerçekte özgürlükçü prensiplere bağlı olan fakat bugün hükümetin husumet duyduğu daha fazla kişiye doğru genişletilmeye çalışılıyor. Titus Oates, Bedloe ve Dugdale⁷⁴⁷ günlerine geri dönmüş gözüküyoruz, paşalar, beyler ve efendiler bir yalan ne kadar büyük olursa o denli inandırıcı olur kabilinden ifşaaaları ile büyürken, Türk gazetelerine bu suçlamaları yayma talimatı verilmiş, tüm bunlara şüphe ile yaklaşanlar ise itham edilmekten korkuyor. Hepimiz aynı soruyu soruyoruz, bu ölümcül darbeyi hangi gizli el hazırladı? Cevabı eski bir deyişte gizli : “Ille nocet cui prodest!”⁷⁴⁸⁷⁴⁹

Yazar oldukça uzun makalenin devamında Midhat Paşa'nın ömründe en istikrarlı hasımı olan Mahmud Nedim Paşa'nın bu sürecin mimarı olduğuna dair görüşlerini paylaştıktan sonra, Abdülaziz'in ölümünün olay mahalinde kendisini inceleyen doktorların raporları ve sultanın ruh halini dikkate alarak bir intihar neticesinde olduğuna inandığını, aksi düşünceye ait maddi deliller adil ve açık bir yargılama ile ortaya konmadıkça bu inancını sürdüreceğini bildirmektedir.

İngiliz kamuoyu ekseriyetle yargılamaların iddia edildiği üzere Sultan Abdülhamid'in amcasının katillerinin adalet önüne getirilmesi için yapıldığına inanmamaktadır. Midhat Paşa ile vücut bulan nitelikli, entelektüel ve yenilikçi devlet adamı profilini, kişisel hükümdarlığı ve saray düzeni için sakıncalı bulan Abdülhamid, Avrupa'nın düşüncelerine ve halkının gereksinimlerine kulaklarını tıkamış bu davayı kişisel siyasi amaçları için bir enstrüman olarak kullanmak arzusundadır. Gerçekte bu yargılama Abdülhamid istibdadına

⁷⁴⁷ Anglikan din adamı Titus Oates, 1678 yılında Katolik Kilisesi'nin Kral II. Charles'ı öldürerek yerine kardeşini geçirmek istediğine dair bir komplo uydurmuş, dönemin sulh yargıcının destek vermesi sonrasında bu komplo bir terör dalgasına dönüşerek 35 kişinin idam edilmesine yol açmış, ardından gerçekler açığa çıkmıştı.

⁷⁴⁸ Bu felaketten kimin menfaati varsa anlamına gelen bu latince atasözü ile Mahmud Nedim Paşa'yı işaret ediyor.

⁷⁴⁹ The Sheffield Daily Telegraph, “The Sultan Under Russian Ascendency”, 23 Haziran 1881, s.5.

ideolojik ve politik meşruiyet zeminini sağlamak üzerine kurgulanmıştır. Aslında Yıldız Çadır Mahkemesi'nde yargılanan Midhat Paşa değil, bir reformistin tasfiyesi görünümünde aslında meşrutiyet devriminin kendisidir. Yeni Osmanlılar hareketinden beri yükselmekte olan batıcı-liberal dalga Yıldız yargılamaları ile kırılmış, inisiyatif üstünlüğü Sultan Abdülhamid ve iktidara iyice yerleşen muhafazakar kadrolara geçmiştir.⁷⁵⁰ Amacı ne olursa olsun, sonucu önceden belirlenmiş bu davada Midhat Paşa'nın Abdülaziz'in katili olmak gibi ağır bir itham ile suçlanması dolayısıyla, idam öncelikli olmak üzere ağır bir mahkumiyet kararının kaçınılmaz olduğu kanaati ağır basmaktadır.

⁷⁵⁰ Akın, R., “Yıldız Çadır Mahkemesinde Yargılanan Kimdi?”, Hukuk Defterleri Dergisi, 2021, S.32, s.40-42

15. YILDIZ MAHKEMESİ

Yıldız Köşkü yakınındaki Malta Karakolhanesi'nin yanında bulunan alana iki direk üzerine kurulan çadır mahkeme tarzında döşenmiş, 27-29 Haziran 1881 tarihleri arasında üç gün sürecek bu çadır mahkemesinde, Pehlivan Mustafa Çavuş, Hacı Mehmed, Cezayirli Mustafa, mabeynci Fahri ve Seyyid Beyler, Binbaşı Necip, Binbaşı Namık Paşazade Ali, Miralay İzzet Bey, Damat Nuri ve Damat Mahmud Paşalar ve Midhat Paşa yargılanmak üzere mahkemeye çıkarılmış, Mütercim Rüşdi Paşa hastalığından dolayı İzmir'de sorgulanmış, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ise Medine'de sorgulandıktan sonra Taif'e gönderilmiştir. Sultan V. Murad, validesi Şevkefza Kadınefendi ve Arzınıyaz kalfa ise affedilerek mahkemeye çıkarılmamışlardır.⁷⁵¹

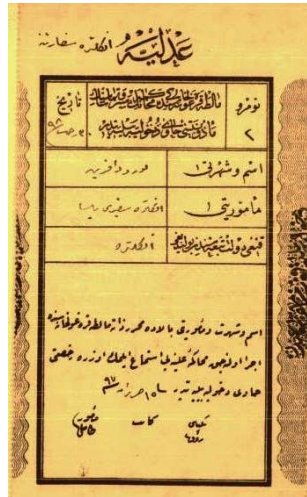
Abdülaziz'in ölümünün üzerinden beş yıl geçtikten sonra, Sultan Abdülhamid'in kendi iktidarına tehdit olarak gördüğü V. Murat ve Midhat Paşa başta olmak üzere siyasi bir zümreyi tasfiye etmek ve otoriter yönetimini sağlamlaştırmak gibi siyasal saiklere dayandığı izlenimi veren bir soruşturma başlatması, soruşturmanın nizami bir adli süreç dahilinde değil bizzat Sultan Abdülhamid'in gözetim ve direktifleri ile yürütülmesi, tutuklama safhasında devletin resmi mekanizmasının açık olarak işletilmesi yerine yine Sultan Abdülhamid'in şifreli pusulaları ile gizlilik içinde hareket edilmiş olması, o esnada devletin valisi olarak resmi görevini sürdüren Midhat Paşa'nın evinin üçbin kadar asker ile basılması, soruşturma esnasında suçlamaları reddeden şüphelilerin bir bölümünün ifadelerinin işkence altında değiştirilmesi, İstanbul basınının saraydan aldığı talimat ile yürüttüğü karalama kampanyası, mahkemenin doğrudan Saray'da ve bir çadırdaki görülmesi, mahkeme heyetinin tamamının Midhat Paşa'ya husumet güden kişilerden seçilmesi ve benzeri olumsuz etkenler İngiltere başta olmak üzere tüm Avrupa kamuoyunda ve jöntürk çevreleri arasında çirkin bir vaziyet olarak yankı bulmuştur. Muhakeme usulleri açısından son derece tartışmalı bir yargılama süreci ile bu süreç boyunca yaşanan garabet, hem Avrupa diplomasisi hem de matbuat mümessilleri üzerinde fena bir tesir bırakmıştır.⁷⁵²

⁷⁵¹ Korkmaz, A., a.g.e., s.456.

⁷⁵² Danişmend, İ. H., "Yıldız Mahkemesi – 3", Milliyet Gazetesi, 28 Ağustos 1952.

Padişah iradesiyle kurulmuş ve bizzat padişah tarafından yönlendirilen mahkemenin resmi ismi, İstinaf Cinayet Mahkemesi idi. Böylece bu mahkemeye birinci derecedeki mahkemeler ile Temyiz mahkemesi arasında özel bir statü veriliyordu. Mahkeme başkanı, Midhat Paşa'nın suistimalleri nedeniyle görevden uzaklaştırdığı, her fırsatta Midhat Paşa aleyhine jurnal veren Ali Sururi Efendi, ikinci başkanı ise Etniki Etery a isyanı sırasında babası II. Mahmud tarafından astırılmış olan Hristas Foridas Efendi, savcılık makamında ise yine bir Midhat Paşa düşmanı Latif Bey bulunuyordu. İngiltere Parlamentosu 22 Temmuz tarihli Avam Kamarası oturumunda söz alan Mr. M'Coan mahkeme heyetinin ve hakimlerin bir bölümünün isimlerinin geçmişte kamu görevlerinde irtikap ve rüşvet suçlarına karıştığını belirterek, bu tip insanlardan oluşan bir heyetin vereceği karar ile Avrupa'da bir köpeğin bile asılamayacağını söylemiştir.⁷⁵³

Adil yargılanma ve alenilik kanısı yaratmak kaygısı ile mahkeme çadırına biletle belirli izleyicilerin girmesi sağlanmıştır. Oysa bu usul, mahkeme salonunu adeta bir tiyatro gösterisine benzetmişti. Osmanlı basını yargılamayı emsalsiz bir tarihi olay olarak duyurulmuş, Malta muhafız karakolunda tertip olunan mahkemeye giriş bileti üst düzey memurlar, askeri erkân, basın mensupları ve diplomatik görevlilere dağıtılmıştır. Adil bir yargılamadan çok canlı bir performans gösterisini andıran bu etkinlik için saray mutfağından taşınan açık büfe yiyecekler izleyicilere ücretsiz olarak dağıtılmıştır.⁷⁵⁴

İngiltere sefiri Lord Dufferin namına hazırlanmış Midhat Paşa'nın 27 Haziran 1881 günü Yıldız Parkı Malta Karakolhanesi'nde icra edilen mahkemesine giriş bileti.

⁷⁵³ UK Parliament, House Of Commons, "Turkey – Midhat Pasha – Fulfilment Of Sentence", C. 263, 22 Temmuz 1881.

⁷⁵⁴ Rubin, A., *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial*, Syracuse University Press, 2018, s.108.

Bu kamusal gösterinin bir uzantısı olarak nitelendirilebilecek Vakıf ve Tercüman-ı Hakikat gazeteleri yaptıkları yayınlar ile sadece Cevdet Paşa ve Sultan Abdülhamid'in ajandasını halka yaymakla kalmayıp, aynı zamanda tıpkı Grek tiyatrolarının önemli mesajları tekrarlayan koroları misali ortak bir söylem ile Hamidiye adaletinin maksadına ulaşmasında önemli rol oynadılar. Ahmet Midhat Efendi'nin Tercüman-ı Hakikat gazetesi Midhata Paşa'nın Fransız Konsoloshanesinden teslim olduğu andan, İstanbul'a getirildiği esnasında vapurda yürütülen ilk sorgusundan son ana değin tüm tutanakları ve telgraf metinlerini düzenli olarak yayınlamıştır.⁷⁵⁵ Elbette sarayın müsaadesi ve koordinasyonu olmadan böyle bir yayının yapılması zamanın şartlarında mümkün olmayacaktır. Saray güdümlü Osmanlı basını bu süreçte aynı zamanda Avrupa gazetelerinde yayınlanan eleştirileri de kritik ederek frenlemek, yabancı basının Hamidiye Yargısı'na verdiği zararı minimize etmek vazifesine de soyunmuştur.

27 Haziran Pazartesi günü saat 11.00'de mahkemenin birinci gün oturumu başlamıştır. The Times, The Standard, The Daily Telegraph, Reuters gibi önemli basın kuruluşları mahkeme oturumlarını kendi özel muhabirleri aracılığı ile takip etmiş, üç gün boyunca bu kaynaklardan ulaştırılan bilgiler İngiliz basınının tüm gazetelerinde yayınlanmıştır. The Standard muhabirine göre çadır mahkemesine adım atan bir kişinin gözüne ilk olarak çarpacak şey bu mahkemenin bir sirke benzemesidir. Çadıra adım atan bir kişi, tam karşısında yeşil çuha ile kaplanmış bir kürsü olan at nalı formunda yükseltilmiş bir platform görecektir. Merkezde hakimler için ayrılmış oldukça gösterişli yedi adet altın varaklı koltuk bulunmaktadır, ortada bulunan diğerlerinden daha büyük olan koltuk ulema sınıfından saygın bir isim olan mahkeme başkanı Sururi Efendi için ayrılmıştır, fesinin etrafına sarılmış beyaz bir türbandan oluşan bir sarık giymektedir. Sol tarafı sekreterlere, sağ taraftaki koltuk ise mahkeme savcısı Latif Efendiye ayrılmıştır. Beş hakimden ikisi hristiyandır. Salonda yaklaşık 120 kadar biletli izleyici bulunmaktadır.⁷⁵⁶

Saat onbir itibarı ile mahkeme başkanı ve diğer yargıçlar yerlerini almış, yarım saat sonra da Damat Mahmud ve Nuri Paşalar, Fahri Bey, Ali Bey, Necip Bey, İzzet Bey, Bahçıvan Mustafa, Hacı Mehmet ve Pehlivan Mustafa'dan oluşan sanıklar zabıtlar eşliğinde

⁷⁵⁵ Rubin, A., a.g.e., 110.

⁷⁵⁶ The Times, 28 Haziran 1881, s.5.

salona getirilmişlerdir. Saat 12’de başkan oturumu açmış ve sırasıyla tüm sanıkların kimlik bilgilerini sorgulamıştır. Sonraki iki saat boyunca mahkeme katibi yüksek sesle sanıkları Abdülaziz’in öldürmek fiilinden suçlu bulan ithamnameyi okumuştur. İthamname ana hatları ile şu şekildedir: Sultan V. Murad’ın tahta çıkışının ardından Hüseyin Avni, Midhat, Rüşdi, Şeyhülislam, Damat Mahmud ve Damat Nuri Paşalardan oluşan olağanüstü yetkili bir komisyonun padişah iradesi ile görevlendirildiği, bu komisyonun Abdülaziz’in ve hanedan mensubu tüm veliahtların katledilemesi kararı aldığı, bahçıvan ve pehlivan Mustafa’ların mabeynci Fahri Bey ile birlikte cinayeti işlerken Ali ve Necip Beylerin kılıçları çekili şekilde kapıda bekledikleri anlaşılmış olup, Midhat’ın da içinde bulunduğu tüm sanıklar için idam cezası istenmektedir. İlk celsede Hacı Mehmet ve Pehlivan Mustafa sorgu zabıtlarındaki ifadelerini olay esnasında 11 yaşında olan tanık Pervinfelek hanım ve şahit haremağalarının iddialarına uygun şekilde kelimesi kelimesine tekrarlayarak cinayeti nasıl işlediklerini anlatarak suçu kabul etmişler, diğer sanıklar ise suçlamaların tamamını reddetmiştir. İri yapılı ve cüsseli bir kişi olan Damat Mahmud Paşa kendisini içinde bulunduğu bu durumda etkilenerek, solgun bir yüz, bitki ve titrek bir ses ile kendisini savunmuş bu esnada gözlerinden yaşlar süzüldüğü dikkat çekmiştir. Siyah sakalı ile zayıf ve centilmen bir görüntüsü olan Nuri Paşa ise kendisine yöneltilen soruları metanetli bir şekilde yanıtlamıştır. Günün kahramanı ise kesin bir şekilde Midhat Paşa’dır. Tüm izleyicilerin Osmanlı Anayasası’nın mimarını daha iyi görebilmek için dikkat kesildiği anda Midhat Paşa, kendinden emin ve gururlu bir şekilde elinde notlar ve defterler olduğu halde salona girmiş ve Damat Mahmud Paşa’nın yanındaki yerini almıştır. The Times muhabiri kendisini en son gördüğü dört sene öncesine göre saçları ve sakallarını beyazlamış olduğunu, ten renginin önceden olduğu gibi soluk fakat iyi görüldüğünü, arada sakalını sıvazlayarak ve konuşması için hazırlamış olduğu notlarını düzenleyerek duygularını gizlemeye çalıştığını aktarmaktadır. Mahkeme başkanının oturmasına müsaade etmesine rağmen aniden ayağa kalkarak sandalyesine yaslanarak konuşmasına başlamış, öncelikle halka açık bir yargılama ile kendisine masumiyetini kanıtlama olanağı sağladığı için Sultan’a teşekkürlerini iletmiştir.⁷⁵⁷ Daha sonra mahkeme kâtibinin hakkındaki suçlamaları okuduktan sonra Hristo Forides Efendi çapraz sorguya başlamıştır. Midhat Paşa’nın kendisini başarılı bir şekilde savunduğu, sorulara sakin ve kendinden emin bir şekilde yanıt verdiği, ithamnamede aktarılan hikayelerin baştan sona yalan ve uydurma olduğu, Abdülaziz’in öldürülmesi için

⁷⁵⁷ The Times, “*Alleged Murder Of Abdulaziz*”, 29 Haziran 1881, s.7.

bir komite kurulmadığını ve Abdülaziz'in 'hal edilişinden intihar vakasına kadar geçen tüm süreci anlatarak suçlamaları reddetmiştir.⁷⁵⁸ Fransız konsolosluğuna sığınması ile ilgili izahat verdikten sonra can havli ile içine düştüğü bu durumu kendisinin de tasvip etmediğini ve bununla ilgili bir suçlama yapılacaksa verilecek cezaya razı olduğunu belirtmiştir. Daha sonra şahitlerin dinlenmesine geçilmiş, Marko Paşa ve Doktor Kastro Bey ve Doktor Nuri Paşa'nın ifadeleri alındıktan sonra saat akşam yedi sularında ilk oturuma son verilmiştir. Bu ifadeler sırasında sarayın maaşlı doktoru olan Marko Paşa, olay günü Kuzguncuk'taki evinden Saray'ın penceresinden bir kişinin atladığını gördüğünü söylemiş, daha sonra bu ifadesi Midhat Paşa'nın tepkisini çekerek alaya alınmıştır. Mahkeme başkanı Abdülaziz'in intihar ettiği iddia edilen 10cm uzunluğundaki makası göstererek, Doktor Marko Paşa'ya bu makas ile ölüm raporunda yazılı olduğu hali ile bu makas kullanılarak kollardaki yaraların açılıp açılmayacağını sormuş sormuş, Marko Paşa ise şüpheli yaklaştığını, olay günü merhumu yeterli bir şekilde inceleme imkanı bulamadığını, sadece kollarını inceleme fırsatı bulduğunu ifade etmiştir. Daha sonra çağrılan Doktor Kastro Bey, Abdülaziz'in vücudunu incelediğini, kollarındaki kesiklerin haricinde herhangi bir boğuşma izine rastlamadığını, 10 cm'lik makas ile bir insanın kafasının dahi kesilebileceğini ve olayın intihar olduğuna inandığını söylemiştir.⁷⁵⁹ Doktor Nuri Paşa, Kastro Bey'in ifadesine katıldığını, kendisinin de Abdülaziz'i incelediğini ve açılan yaraların kullanılan makas ile gerçekleştirildiğine yaraların boyutlarını ölçerek ikna olduğunu söylemiştir.⁷⁶⁰

Mahkemenin ikinci oturumu Sururi Efendi başkanlığında salı günü saat 11'de başlamış, toplam sekiz saat süren bu celsede şahitlerden Hüsnü Efendi, Müstantık Murat Efendi, Doktor Markel, Başmabeynci Edhem Bey, Binbaşı Ahmed Efendi ve Ferik Osman Paşa'ya söz verilmiş ve şahit Pervinfelek Hanım'ın yazılı ifadesi okunmuştur. Sultan Abdülaziz'in vefatı esnasında üzerinde bulunan kanlı gömlek ve çamaşırları bohça içinde mahkemeye getirtilerek teşhir edilmiş, arkasından avukatların ve müttehemlerin savunmalarına geçilmiş, iddia makamı olarak da Müdde-i Umumi Abdülatif Bey savunmaları yürütmeye çalışmıştır.

⁷⁵⁸ Muhakemenin detaylı anlatımı için Bkz. Uzunçarşılı, İ. H., a.g.e., s.235-260.

⁷⁵⁹ Bu gelişmeyi Midhat Paşa şöyle anlatıyor : “*Reis, “bu makas öyle bir cerihayı açabilir mi” deyince Kastro Efendi bunun, öyle bir cerihayı değil bir insanın kafasını yani boynunu bile kesmeğe kâfi olacağını söylemesi üzerine... müdde-i umumi beyefendi tahammül edemeyip tabib-i mumaileyhin matuh ve sersem olduğunu irad ile kendisini muaheze etmiş... fakat avukatlardan Mehmed Ali Efendi, tabib-i mumaileyhin akli başında, sözü muteber, hâzık etibbadan olduğunu söylemiştir.*” Midhat Paşa, a.g.e., s.214.

⁷⁶⁰ The Evening Standart, “*The Murder Of Abdulaziz – Trial Of The Accused*”, 28 Haziran 1881, s.8.

The Times gazetesi muhabirinin görüşüne göre Midhat Paşa'nın savunması kamuoyunun sempatisini kazanmıştır, Midhat Paşa'nın müslüman ahali arasında belirli bir popülerlik seviyesini hala koruduğu anlaşılmaktadır. Sayısız saray muhbirinin arasında Osmanlı idarecileri Midhat Paşa'ya duydukları sempatiyi gizlemek konusunda oldukça dikkatlidir, fakat hepsinin başarılı olduğu söylenemez. Bu durum, Midhat Paşa'nın sorgulama sırasında son derece münasip bir şekilde verdiği ironik cevapları izleyicilerin takdir etmesinden de anlaşılmaktadır. Yargılamanın tüm detayları anlık olarak Sultan'a aktarılmaktadır. Sururi Efendi, mahkeme başkanlığını devrettiği Foridas Efendi sayesinde, davanın gidişatı ile ilgili Sultan'ın memnuniyetsizliğinin verdiği ağırlığı omuzlarından atmayı başarmıştır. Henüz Midhat Paşa'nın suçluluğunu kanıtlayacak bir delil ortaya konmamış olsa da, bu davadan beraat etmesi beklenmemektedir. Sarayın nüfuzu altında bu davayı hazırlayan ve yürüten kişilerin bağımsız yargıçlar değil, neredeyse tamamının Midhat Paşa'nın hasımları oldukları dikkate alınırsa bu davadan aklanarak çıkmasını beklemek son derece absürd olacaktır.⁷⁶¹

Pazartesi günü başlayan mahkemenin üçüncü ve son gününde tüm sanıklar hakkında Abdülaziz'i öldürmek suçundan mahkumiyet kararı açıklanmış olup, Mustafa Fahri Bey, Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmet kasden cinayet, Ali Bey, Necip Bey, Midhat Paşa, Nuri Paşa, ve Damad Mahmud Paşa ise cinayet suçuna ortak olduklarından dolayı idam; Seyyid ve İzzet Beyler ise cinayete yardım etmek suçu nedeniyle onar sene kürek cezasına çarptırılmışlardır.⁷⁶² Sururi Efendi başkanlığında, kararın okunduğu sanıklar arasında Midhat Paşa bulunmamaktadır, daha sonra sanıklar salondan çıkarılarak oturuma ara verilmiş, yarım saat süren bir aradan sonra Mahkeme başkanı Hristo Forides Efendi başkanlık kürsüsüne geçerek yalnız Midhat Paşa'nın salona getirilmesini istemiş, müddei umumi ceza hukukunun 45. ve 170. maddeleri uyarınca cezalandırılmasını talep etmiş, mahkeme başkanı ilgili maddeleri okurken Midhat Paşa da bu maddeleri ağırbaşı bir ses tonu ile aynı anda ezberinden okumaya başlamıştır. Hristo Forides Efendi, Midhat Paşa'ya oy çoğunluğu ile idama mahkum edildiğini söylemiş ve sekiz gün içerisinde temyize gidebileceğini bildirmiş, buna karşılık Midhat Paşa da kendisini ironik bir şekilde “Teşekkür ederim” sözleri ile yanıtlamıştır.⁷⁶³

⁷⁶¹ The Times, “*The Murder Of Abdulaziz*”, 30 Haziran 1881, s.5.

⁷⁶² The Times, “*Alleged Murder Of Abdulaziz*”, 29 Haziran 1881, s.7.

⁷⁶³ The Evening Standard, “*Turkish State Trial*”, 1 Temmuz 1881, s.2.

Gerçekte tüm sanıklar mahkeme sonunda idam edilse dahi bu mahkeme Abdülaziz'in öldürüldüğü ya da intihar ettiği konusundaki soru işaretlerine hiçbir şekilde ikna edici bir yanıt vermek konusunda yeterli olamamıştır. Sultan Abdülhamid tahta çıktığı günden bu yana tek bir idam kararını onaylamamıştır, bu olayda da genel kanı idam kararlarının onaylanmayacağı yönündedir. Ayrıca Midhat Paşa, yargılamanın tümüne itiraz ederek temyize götürmek için güçlü bir savunma zeminine sahiptir. Midhat Paşa'nın mahkeme boyunca diğer sanıklar gibi sürekli olarak salonda tutulmayıp sırası geldikçe salona alınması ve savunması bitince salondan çıkarılmasının nedeninin tanıkların sorgulamasına katılmasının, temyiz aşamasında Midhat Paşa'nın elini güçlendireceği düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Midhat Paşa'nın tanıkların olayla ilgili ifadelerini dinleyerek çapraz sorgulama yapma şansı kalmamıştır. İngiliz hukukuna göre sanıkların bu şekilde muamele görmesi ceza hukukunun 278. Maddesi uyarınca katı bir şekilde yasaklanmıştır. Sanığın tanık ifadelerini gözlemleyerek kendini savunmasından alıkoyan bu tutum karanlık çağlardan kalan bir yargılama usulü olarak değerlendirilmektedir.⁷⁶⁴ Midhat Paşa'nın suçluluğunu kanıtlayan bir delil olmadığı gibi, iddia makamının davayı esas olarak dayanak gösterdiği tanık ifadelerinin hiçbirinde de Midhat Paşa'nın böyle bir cinayet suçunun sorumlusu olduğunu tasdikleyen bir ifade bulunmamaktadır. Midhat Paşa mahkeme heyetinin kararı ile suçlu bulunmuştur, ahlaki atmosfer ve mahkeme heyetinin ortalama profili açısından son derece düşük olan bu yargılama gerçekte Midhat Paşa'yı kalıcı bir yıkıma sürükleyecek iyi organize edilmiş bir kumpas görüntüsü vermektedir.⁷⁶⁵ Telegraph gazetesine göre Türkiye, Avrupa'nın bu muhakeme usulünü uysallıkla kabul edip hüküm ve cezaları onaylamasını beklememelidir. Türkiye Avrupa ekomisi ve himayesi dışındaki bir ülke olsaydı, mahkemenin bu kararı belki sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini ve sanıkları ilgilendirebilirdi, fakat Midhat Paşa gibi iyi yönetim örneği sergilemiş, yüksek ve aydın bir devlet adamının bu şekilde bir entrikanın kurbanı haline getirilmemesi Avrupa'nın doğrudan alakasını gerektirmektedir.⁷⁶⁶

İngiliz elçisi Lord Dufferin'in, Abdülaziz cinayeti ile ilgili olarak suçlu bulunanlar hakkında merhamet göstermesi için Sultan Abdülaziz'e ikna etmek görevi verildiği hakkında dedikodulardan bahsedilmektedir. Elçinin, Abdülhamid'e akıl hocalığı yapan Midhat Paşa

⁷⁶⁴ The Evening Standard, 30 Haziran 1881, s.4.

⁷⁶⁵ Leeds Mercury, 30 Haziran 1881, s.4.

⁷⁶⁶ The Daily Telegraph, 30 Haziran 1881, s.6.

düşmanı klik haricinde İstanbul'da bulunan diğer yabancı elçiliklerin desteğini arayacağı ve bu çabasında bir ölçüde başarılı olacağı düşünülmektedir, fakat bir süredir devam eden bu acı partizan mücadelenin kazanan tarafının kaybedenleri her halükârda ebediyyen ezmek isteyeceği aşîkârdır.⁷⁶⁷

1 Temmuz 1881 tarihli Avam Kamarası oturumunda, Mr. M'Coan Dışışleri sekreterliğinden, Sultan Abdülaziz'in ölümünün hemen ardından vücudunu incelemiş olan İstanbul'da bulunan İngiliz Elçiliği hekimi Dr. Dickson tarafından zamanında yayınlanan rapor haricinde başka raporlar olup olmadığını ve insanlık ve adalet yararına Midhat Paşa'nın ve diğer suçlananların haklarında verilen ağır cezaların infazından kurtarılması için bu tıbbi raporların ışığında Majestelerinin Hükümeti'nin Bâb-ı Âli veya doğrudan Sultan ile arabuluculuk niyetinin olup olmadığına dair bir soru yöneltmiştir. Bu soru yanıtlanmadan önce de, yargılama sürecini yürüten mahkeme heyetinin dürüstlük ve yeterliliği ile ilgili olarak mutlak itimatsızlığını ifade etmiştir. Bu soruya karşılık olarak Sir C. Dilke daha önce Dr. Dickson'un raporunun esas açısından Parlamento gündemine getirilmiş olduğunu bunun haricinde bir rapor alınmadığını söylemiş ve bu mahkeme ile ilgili olarak Lord Granville'nin İngiltere elçisi Lorf Dufferin ile iletişim halinde olduğunu fakat şu aşamada herhangi bir açıklama yapmanın zamansız olacağını ifade etmiştir.⁷⁶⁸ Bu konu 4 Temmuz tarihli Lordlar Kamarası oturumunda da görüşülmüş, De La Ware Kontu Dışışleri Sekreterliği'nden mahkeme ile ilgili bilgi vermesini rica etmiş, seçkin bir devlet adamının yaşamının buna bağlı olması nedeni ile adil bir yargılama sürecinin gerçekleşmesi için İngiliz hükümetinin imkan dahilinde herşeyi yapabildiğinden emin olmak istediğini belirtmiştir. Cevaben söz alan Granville Kontu, İngiliz elçisi Lord Dufferin ile bu konu ile ilgili olarak temas halinde olduğunu, konunun Avrupa'da büyük bir alaka uyandırdığını söylemiştir. Mahkeme ile ilgili olarak esas raporun henüz eline ulaşmadığını bu nedenle bu aşamada konu üzerine resmi bir görüş belirtmesinin doğru olmayacağını, dolayısı ile bu konu hakkında daha fazla bilgi veremeyeceğini beyan etmiştir.⁷⁶⁹

Mahkumlardan sadece Midhat Paşa, 6 Temmuz tarihinde mahkeme kararına karşılık temyiz başvurusunda bulunmuştur. Midhat Paşa'nın temyiz başvurusu, Yıldız Kasrı

⁷⁶⁷ Manchester Courier, "From Our London Correspondent", 01 Temmuz 1881, s.5.

⁷⁶⁸ The Times, "House of Commons, Friday, July 1", 02 Temmuz 1881, s.9.

⁷⁶⁹ The Times, "House Of Lords, Monday, July 4", 05 Temmuz 1881, s.6.

bahçesindeki çadırda toplanan Lebib Efendi başkanlığındaki Temyiz Mahkemesi tarafından 8 Temmuz'da reddedilmiştir.⁷⁷⁰

Midhat Paşa'yı mahkum eden yargılama sürecinin bir diğer hedefinin önceki Sultan V. Murad'ın da bu suça ortak edilerek siyasi bir tehdit olamayacak şekilde bertaraf edilerek ortadan kaldırılması olduğu bilinmekle beraber, mahkeme bu konuda hüküm vermemiştir. Hem bu süreci tamamlamak hem de mahkeme kararının infaz sorumluluğunu kamuyou nezdinde üzerine almak istemeyen Abdülhamid, şeyhülislam riyasetindeki ilmiye heyetinin onayını almış, bunun ardından Safvet Paşa'nın başkanlığında Yıldız'da atanmış vezir ve askeri erkândan oluşan olağanüstü bir kurul toplayarak, öncelikle neye karar vermeleri gerektiğine dair kapalı bir talimatı ilettikten sonra onlardan bu konuda bir karar vermelerini istemiştir. Sekiz maddelik tebligatın esas konusu ise V. Murad'ın âmir-i mücbir olarak cinayet fiilinin birinci azmettiricisi olması halinin kabulü durumunda cezasının icrasının gerekliliğidir. Ancak, Sultan V. Murad'ın akli durumunun bozuk olması cezai ehliyeti açısından sakıncalı bir durum doğurmaktadır. Bu engeli bertaraf etmek amacı ile Sultan Abdülhamid, mahkeme sonrası gelişmelerden bihaber olan Midhat Paşa'ya kurenasından Nuri Bey adında bir genci göndererek, biraderinin cinneti hakkında ne vakitten sonra şuuruna halel geldiğini sordurarak bu konuda Midhat Paşa'dan Allah hakkı ve namusu üzerine yemin ederek yazılı yanıtını istemiştir. O esnada tutuklu bulunan Midhat Paşa, bunu söylemek için bu kadar yemine ve teklife hacet yok diyerek şaşkınlığını belirtmiş ve daha sonra Sultan Murad'ın cinnet halinin Abdülaziz'in intihar haberini alması üzerine müteessir olarak rahatsız olmasının ardından geliştiğini yazılı olarak beyan etmiştir.⁷⁷¹ Midhat Paşa bu sorudan asıl maksadın Abdülaziz'in öldürülmesi için güya emir verildiğinde Sultan Murad'ın akıl sağlığının yerinde olduğunun ve bu talimatın onun tarafından verildiğinin bir delili olarak kullanılacağını daha sonra farkına vardığını anılarında anlatmaktadır.⁷⁷² Böylelikle Sultan Abdülhamid'in eline Abdülaziz cinayetinin birinci azmettiricisi olarak suçlanan biraderinin bu emri verdiği akıldan sağlığının yerinde olduğuna dair, hemde ona en yakın isim olan Midhat Paşa'nın ifadesine dayanan kanıt niteliğinde bir belge geçmiştir. Bu belgenin ışığında karar veren olağanüstü kurul, V. Murad'ın diğer zanlılar ile birlikte mahkemesinin yapılmamış olmasına rağmen, cinayetin Sultan Murad ve validesinin emri ve

⁷⁷⁰ Uzunçarşılı, İ. H., a.g.e., s.310.

⁷⁷¹ Uzunçarşılı, İ. H., a.g.e., s.310-311.

⁷⁷² Midhat Paşa, a.g.e., C.2, s.285.

bilgisi ışığında işlendiği kanaatini bildirmiştir. Olağanüstü meclisin oy çokluğu ile cezaların infazı yönünde görüş bildirmesine rağmen II. Abdülhamid, kanuni yetkisini kullanarak idam cezalarının müebbet hapse çevrilmesine karar vermiş, padişahın bu kararı almasında cinayetin Sultan Murad'ın emriyle işlenmiş olması kanaati ve idamların Avrupa'da hoş karşılanmayacağı düşüncesi etkili olmuştur.⁷⁷³ Nitekim, yargılamanın Pera ve İstanbul'da yaratmış olduğu tepki ve infial hali ile Avrupalı elçilik temsilcilerinin yargılamayı çarpık ve intizamsız olarak niteleyerek kınamaları ve hükümetlerine bu doğrultuda çekmiş olduğu telgraflar, Abdülhamid tarafından tehlikeli gelişmeler olarak algılanmıştır. Yargılama sürecindeki tüm çabalara rağmen, başta Abdülaziz'in validesi ve naaşını müşahade eden doktorlar olmak üzere hadisenin bir intihar vakası olduğu yolundaki kanaatlarını muhafaza etmeleri de kamuoyunun rahatsızlığını artırmaktadır.⁷⁷⁴

İngiliz elçisi Lord Dufferin yapılan gayri resmi temaslar sonrasında Midhat Paşa'nın idam cezasının infaz edilmeyeceği, yabancı elçiliklerin mevcut olduğu bir mahale sürgün edilmek sureti ile cezanın hafifletileceği bilgisini İngiliz kamuoyu ile paylaşmıştır.⁷⁷⁵ Lord Dufferin ayrıca Midhat Paşa'nın kız kardeşine idam cezasının uygulanmayacağı bilgisini şahsen iletmiştir.⁷⁷⁶ Kurenadan Nuri Bey, Midhat Paşa'nın yanına gelerek Midhat Paşa'nın cezasının hafifletildiğini, kendilerinin haremi ile birlikte bir mahale gönderilmesine padişahın müsaade ettiğini bildirmiş, yanında getirdiği kalem ve kağıdı vererek İzmir'deki ailesine bir mektup yazmasını istemiş, ancak bu mektup Midhat Paşa'nın haremine yollanmamıştır.⁷⁷⁷

Avam Kamarası'nın 22 Temmuz tarihli oturumunda söz alan Mr. M'Coan Midhat Paşa'nın son durumu hakkında soru önergesi verdikten sonra Midhat Paşa'nın siyasi geçmişi ve başarıları ile ilgili uzun bir konuşma yapmıştır. Başbakan Gladstone, Lord Dufferin'in almış olduğu talimat doğrultusunda incelikli bir üslupla hareket ettiğini, elindeki olanaklar doğrultusunda hükümeti en iyi şekilde temsil ettiğini ve bu müşfik ve hürmetkar yaklaşımlarının Avrupa'nın aydın fikirleri ve aynı zamanda Türkiye'nin çıkarları açısından

⁷⁷³ Korkmaz, Adem, a.g.e., s.465; Uzunçarşılı, İ. H., a.g.e., s. 321-328.

⁷⁷⁴ The Times, "The Murder of Abdulaziz", 07 Temmuz 1881, s.5.

⁷⁷⁵ The Standart, 14 Temmuz 1881, s.4.

⁷⁷⁶ London Evening Standart, "Midhat Pacha", 14 Temmuz 1881, s.5.

⁷⁷⁷ Korkmaz, A., a.g.e., s.466; Uzunçarşılı, İ. H., a.g.e., s.329-335.

en uygun istikamet olduğunu ifade etmiştir.⁷⁷⁸ Tarihinde Lordlar Kamarası oturumunda Delawarr kontu tarafından Londra’da bulunan İngiliz işçi sendikaları tarafından hazırlanan ve İngiliz hükümetinin Midhat Paşa lehine aracılık yapmasını talep eden bir dilekçe verilmiştir.⁷⁷⁹

Sultan Abdülhamid’in Midhat Paşa’ya Nuri Bey aracılığı ile haremi ile birlikte uygun bir mahale göndereceğini bildirmesine rağmen, Taif kalesine sürgün edilmesi, tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından *“Bir çok vesikalarda gördüğüm gibi vaadinde ve sözünde durmayan ve şiarından birisi de yalancılık olan Abdülhamid, mektubu Midhat Paşa’nın haremine göndermediği gibi onu bir mahalde ikamete mahkum etmeyip malum şekilde diğerleri ile beraber Taif kalesinde hapsettirmiştir.”* sözleri ile ifade değerlendirilmiştir.⁷⁸⁰ 27 Temmuz Çarşamba günü Midhat Paşa, İzzettin Vapuru ile yanına içinde çamaşırları ve elbiselerinin bulunduğu bohça bile alınmasına izin verilmeyerek Arabistan’ın Hicaz bölgesine gönderilmiştir.⁷⁸¹ Bunun nedeni Uzunçarşılı tarafından Abdülhamid’in devlet ricaline ait hususi eşyayı saraya aldırıp bizzat tetkik etmek alışkanlığına bağlanmaktadır, ona göre bu Abdülhamid’in küçük ve adi bir alışkanlığıdır.⁷⁸²

1 Ağustos tarihinde Standard gazetesinde, mahkeme heyeti tarafından tanık olarak çağrılan, fakat Abdülaziz’in öldürüldüğüne tanıklık etmek yerine hadisenin bir intihar vakası olduğu yönünde ifade veren Dr. Kastro Bey hakkında oldukça ilginç bir haber yayınlanmıştır. Mahkemenin yürütüldüğü esnada doktorun bir takım saray memurları tarafından aksi yönde ifade vermesi yolunda tehdit edildiği, yaşı bir hayli ileri olan Dr. Kastro Bey’in vicdanına ters bir ifade vermeyi reddettiği, bu nedenle ailesi ile birlikte Türkiye’yi terk etmeye zorlandığı, saray entrikalarının önünden çekilmek için en doğru kararın bu olduğunu düşündüğünü bildiren gazete, bu hadisenin muhakeme esnasında tanıklık yapan kişilerin üzerinde kurulan baskıya örnek teşkil ettiğini yazmaktadır.⁷⁸³

⁷⁷⁸ The Standard, “House Of Commons”, 23 Temmuz 1881, s.2.

⁷⁷⁹ The Standard, “House Of Lords”, 26 Temmuz 1881, s.5.

⁷⁸⁰ Uzunçarşılı, İ. H., a.g.e., s.333.

⁷⁸¹ London Evening Standard, 28 Temmuz 1881, s.4.

⁷⁸² Uzunçarşılı, İ. H., a.g.e., s.333.

⁷⁸³ London Evening Standard, 01 Ağustos 1881, s.5.

16. TAİF ZINDANI VE ÖLÜMÜ

28 Temmuz 1881 tarihinde İstanbul'dan yola çıkan İzzettin Vapuru, Çanakkale'den Rodos'a, oradan Süveyş Kanalı'nı geçerek Cidde'ye⁷⁸⁴ hareket etmiştir. Mekke'den bazen yaya, bazen de binek hayvanlarından yararlanarak 16 Ağustos tarihinde Taif Kalesi'nde bulunan hapisaneye ulaşılmıştır. Bu zahmetli yolculuk sürecinde Cidde ve İstanbul arasında doğrudan bir telgraf hattı bulunmaması sebebiyle mahkumların durumu ile ilgili haber alınamamış, Arap milislerin Midhat Paşa'yı kurtardıkları ve Osmanlı otoritelerine teslim etmeyi reddettikleri yolunda dedikodular gündeme gelmiştir.⁷⁸⁵ Rus gazetesi Novoe Vremya'dan aktarılan haberlere göre Cidde'de bulunan arap kabileleri İngiliz yapımı Martini-Henry tüfekleri ile donanmış olarak Midhat Paşa'yı kuşatmış ve Mekke emirine Bâb-ı Âli'nin egemenliğini reddederek Midhat Paşa'yı gerçek halife olarak kabul etmek ve tüm kabileleri Midhat Paşa'nın halifeliği altında bir araya toplamak teklifinde bulunmuşlardır.⁷⁸⁶ Kasım ayında ise Mekke şerifi Abdül Muttalib'in arap hilafetini ilan ederek Midhat Paşa'yı özgürlüğüne kavuşturacağı, kendisini sivil yönetimden sorumlu kılacağı Osmanlı'dan bağımsız bir hilafet devleti ilan etme hazırlıkları karşısında, Osmanlı hükümetinin Abdül Muttalib'in tutuklanarak Türk garnizonun tahkim edilmesi emrinin verdiği yolunda haberler yayınlanmıştır.⁷⁸⁷ Midhat Paşa ve diğer siyasi tutukluların bir arap isyan hareketi ile paralel olarak kaçırılacakları haberlerinin yaygınlaşması nedeniyle, Safvet Paşa mahkumları Hicaz bölgesinde daha güvenli bir başka sürgün noktasına taşımayı tasarlamıştır.⁷⁸⁸

Midhat Paşa ve diğer mahkumlar iki kattan oluşan Taif kışlasının hapisane ve askeri kışla olarak kullanılan alt katına, ayrı odalara yerleştirilmiş ve mahkumların dışarı ile haberleşmesine izin verilmemektedir.⁷⁸⁹ Midhat Paşa'nın İzmir'de bulunan ailesi Osmanlı hükümetine sürgünde kendisi ile birlikte olmaları için izin verilmesi talebinde bulunmuş⁷⁹⁰,

⁷⁸⁴ The Standartd, 9 Ağustos 1881, s.3.

⁷⁸⁵ The Times, 25 Ağustos 1881, s.3.

⁷⁸⁶ Pall Mall Gazette, 3 Eylül 1881, s.6.

⁷⁸⁷ Pall Mall Gazette, 3 Kasım 1881, s.6.

⁷⁸⁸ The Evening News, 10 Kasım 1881, s.1.

⁷⁸⁹ Morning Post, 12 Eylül 1881, s.5.

⁷⁹⁰ Evening News, "Midhat Pasha", 5 Ekim 1881, s.1.

Mabeyn ise verdiği yanıtta aileleri ile birlikte mahkumiyet sürmeleri talebinin kesinlikle kabul edilmeyeceğini söyleyemiş ve *“bunların an-karib canlarının çıkıp vücutlarının dünyadan kalkmasını eltâf-ı ilahiyeden istid’a veistirham kılınması daha hayırlı olacağı”* bildirilmiştir.⁷⁹¹ Cezalarının altıncı ayı itibarı ile mahkumların fiziksel ve ruhsal dirençlerini kırmaya yönelik ağır uygulamalar devreye konmuş, mahkumların yiyecek-içecek, elbise gibi ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanmayacağı bildirilmiş, zaten parasal olarak sıkıntı çeken mahkumların yerel tüccarlardan borç alması da yasaklanmış adeta yardıma muhtaç bir hale sokulmuşlardır. Bu dönemde hapishanedeki zamanını Kur’an okuyarak ve gizlice anılarını yazarak geçiren Midhat Paşa’nın isminin geçtiği Arap isyanları ile bağlantılı komplo niteliği taşıyan haberlerin sayısının artması nedeni ile saray tarafından tutuklulara yönelik uygulamaların katılaştırılmasına ve Midhat Paşa’nın daha sıkı bir gözetim altında tutulmasına karar verilmiştir. Midhat Paşa bu dönemde vasiyetnamesini hazırlamış ve ailesine göndermiştir. Yetersiz beslenme, sağlıksız hapishane ortamı ve ileri yaş ile birleşen tüm olumsuz koşullar Midhat Paşa’nın sağlığına sirayet etmiştir. Midhat Paşa ölümünden bir gün önce ailesine yazdığı mektupta maruz kaldığı fiziksel ve psikolojik baskıları anlattıktan sonra *“..bir tazyik altına almaktan maksat cümlemizi birer birer zehirleyip öldürmek niyetlerinden doğduğu ortaya çıktı ve teşebbüs dahi ettiler”* sözleri ile Miralay Çerkes Mehmed’in Taif’e geliş nedeninin saraydan verilen emir doğrultusunda kendi vücutlarının ortadan kaldırılması için olduğunu yazmaktadır. Son mektubunu *“İhtimal ki, bu mektubum varmazdan evvel vefat haberimi almış olursunuz. Bundan dolayı fazla keder ve üzüntü duymak abestir.”* sözleri ile noktalayan Midhat Paşa, Mahmud Paşa ile birlikte 7 Mayıs 1884 tarihinde, gece yarısı boğularak öldürülmüş, cenazeleri İbn-i Abbas mescidi avlusuna gömülmüştür. Düzenlenen resmi raporda Midhat Paşa’nın şirpençe çıbanı ve hıyarcığa benzeyen bir çıbanın verdiği acılar nedeniyle uzun süredir muzdarip olduğu ve bu nedenle yaşamını yitirdiği kaydedilirken, Mahmud Paşa için de mide nezlesi ve tifolu hummadan müteessiren vefat ettiği yazılmıştır.⁷⁹²

Midhat Paşa’nın öldüğüne dair İngiliz basınında ilk haber 12 Mayıs 1884 günü itibarı ile manşetlere düşmüştür. Neredeyse tüm İngiliz gazetelerinde Midhat Paşa’nın vefatı duyurulmuş, bu haberlerde Osmanlı devletinin en büyük devlet adamlarından birisi olarak

⁷⁹¹ Koç, B., a.g.e., s.160.

⁷⁹² Koç, B., a.g.e., s.166-167.

portresi çizilen Midhat Paşa'nın kısa yaşam öyküsü yanısıra, Bâb-ı Âli'nin servis ettiği şekilde ölüm nedeni vücudunda beliren bir çıbana bağlı olarak duyurulmuştur.⁷⁹³ Takip eden günlerde yayımlanan makalelerde Midhat Paşa'nın ölümü sebebiyle duyulan üzüntü ve taziye duyguları ile yazılmış övgü dolu ifadelerle, Midhat Paşa'nın unutulmayacak, yeri doldurulamayacak bir devlet adamı, yüksek erdem, dürüstlük ve vatanseverlik niteliklerine sahip bir şahsiyet olarak hatırlanması gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁹⁴ Midhat Paşa'nın ölüm haberi ile birlikte Mahmud Paşa'nın da öldüğünün öğrenilmesi doğal olarak bu ölümlerin birer cinayet olabileceğine dair şüpheleri artırmıştır. Aynı zamanda Sultan Abdülhamid, merkezi yönetime oldukça uzak bir nokta sayılabilecek Taif'te gerçekleşen bu ölümlerin üzerindeki şüphelerini gidermek için otopsi yapılarak naaşların incelenmesini istemiştir.⁷⁹⁵ Midhat Paşa'nın ölümünün doğal yollardan olmadığı kanısı Strassburger Zeitung isimli Avusturya gazetesinin yayımladığı bir mektup ile artmıştır. Mektupta Miralay Çerkes Mehmed'in mahkumların kendi paraları ile bile yiyecek almalarına mani olduğu, sadece kuru ekmek ile beslenmelerine müsaade edildiği, mahkumların açlıktan ölme sınırına geldiği, çeşitli defalar zehirlenme girişimlerinde bulunulduğu, bu sağlıksız ortamda gelişen rahatsızlıklarını tedavi imkanlarından mahrum bırakıldıkları iddia edilmektedir.⁷⁹⁶ Bu iddialara ilişkin sorular 8 Temmuz 1884 tarihli Avam Kamarası oturumunda da gündeme getirilmiş, cevaben İngiliz hükümetinin bu iddialar karşısında güvenilir bir bilgiye henüz sahip olmadığı bildirilmiştir.⁷⁹⁷

1888 yılının Şubat ayında daha önce Midhat Paşa'nın da bir makalesinin yayımlandığı "Nineteenth Century" mecmuasında İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'un Midhat Paşa karşısında Sultan Abdülhamid'i suçlayan tonda bir makalesinin yayımlanması, Midhat Paşa'nın ölümünün Abdülhamid tarafından tasarlandığı ile ilgili haberlerin İngiliz basınında sıkça yer bulması Sultan Abdülhamid'i rahatsız etmiştir. Bu tür haberlere karşılık olarak Sultan Abdülhamid'in Britanya Hükümeti'ne resmi olarak Türkiye ile ilgili yayınlara sansür uygulanmasını talep etmesi ise bir hayli ilginç bir diplomatik girişimdir. Sultan Abdülhamid'in direktifleri doğrultusunda Londra'da bulunan Osmanlı elçisi Rüstem Paşa

⁷⁹³ London Evening Standard, 12 Mayıs 1884, s.5; Globe, 12 Mayıs 1884, s.4; Morning Post, 12 Mayıs 1884, s.3; Pall Mall Gazette, 12 Mayıs 1884, s.7.

⁷⁹⁴ Morning Post, "Midhat Pasha", 14 Mayıs 1884, s.5.

⁷⁹⁵ London Evening Standard, 5 Haziran 1884, s.5.

⁷⁹⁶ Tablet, 5 Temmuz 1884, s.26.

⁷⁹⁷ Morning Post, 9 Temmuz 1884, s.2.

aralarında Daily News gazetesinin de bulunduğu bazı yayın organlarının baskılanması için Lord Salisbury’e başvurmuş, bu girişiminin neticesinde İngiltere’de basılan bir yayın organının sansürlenmesine dair geçmişte emsal teşkil edecek bir olay bulunmadığı, Kraliçe’nin bakanlarının dahi herhangi bir basın yayın organı üzerinde otoritesinin olmadığı, tüm basın yayın organlarının adliye mahkemelerinin düzenlemelerine tabi olduğu öğrenilmiş ve Rüstem Paşa tarafından İngiliz gazetelerinin cezalandırılması talebinde ısrarcı olmanın nafi olduğu, İngiltere’de böyle bir talebe riayet edebilecek bir idari makam bulunmadığı Bâb-ı Âli’ye bildirilmiştir.⁷⁹⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidara gelmesi ve II. Meşruiyet’in ilanının ardından Taif’de Midhat Paşa’nın mezarı başında bir anma töreni yapılmış, 26 Haziran 1951 tarihinde, yine bir İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan zamanın Cumhurbaşkanı Celâl Bayar’ın emri ile Cidde Büyükelçisi Cevdet Ülker nezaretinde Midhat Paşa’nın naaşı İzmir’de düzenlenen bir anma töreninden sonra İstanbul’a getirilmiş, burada düzenlenen devlet töreninde tabutu top arabasına konarak kalabalık bir kortej eşliğinde Hürriyet-i Ebediye tepesinde hazırlanan kabire indirilmiştir. Zamanın Cumhurbaşkanı Celâl Bayarın sözleri Midhat Paşa’nın aziz hatırasına bir saygı duruşu niteliğindedir:

*“Zulüm ve istibdat insanları mağdur edebilir, fakat milletine hizmet edenlerin kıymetini hiçbir zaman azaltamaz. Ferdi saltanatın idaresi, hanedan menfaatlerinin korunması pahasına irtikap okunan cinayete karşı hak yerini bulmuş oluyor.”*⁷⁹⁹

⁷⁹⁸ Pall Mall Gazette, “A Proposal To Suppress The Daily News”, 2 Ocak 1890, s.7.

⁷⁹⁹ Midhat Paşa, a.g.e., C.2, s.17.

SONUÇ

Midhat Paşa'nın yaşam öyküsü aynı zamanda Türkiye'nin çağdaşlaşma çabalarının da özetidir. Midhat Paşa üzerinden yürütülen tartışmaların günümüzde hala modernizm ve muhafazakarlık çatışması ekseninde değerlendirilmesinin aslında ana nedeni budur. Bu tartışma gerçekte, otoriterizmin parlamenter demokrasiye, totaliterizmin güçler ayrılığı ve karşılıklı denetime, saltanatın cumhuriyete, fütihat ekonomisinin üretim ekonomisine, dış borçlanma üzerine kurulu denetimsiz, savurgan merkeziyetçiliğin, üretici, birikimci, dayanışmacı kooperatifçi yerel yönetim modeline, kayırmacı ve keyfîyetçi bürokrasinin pozitif seleksiyona dayalı bir liyakat düzenine, yığının topluma, reayanın ulusa, tebaanın yurttaş, medresenin mektebe, irade-i ilahinin yazılı anayasaya, idari tutuculuğun bürokratik yenileşme ve yeniden yapılanmaya, istibdat ve jurnalciliğin hürriyet ve özgürlüğe, imparatorluğun çağlar boyu süren dev uykusundan kaynaklanan kayıtsızlığının modern diplomasi ve iletişim gereklerine ve belki de hepsinden önemlisi etnik ve dinsel ayrımcılığa dayalı milletler siyasetinin eşitlik, özgürlük ve kardeşlik üzerine bina edilecek yeni bir insanlık idealine dönüşeceği; tüm bunların insancıl, bilimsel ve seküler bir düşün altyapısı üzerine yükseleceği büyük bir çağdaşlaşma ve medeniyet projesini ve dolayısıyla geçmiş ile önemli bir yol ayrımını ifade etmektedir.

Dünyanın tüm gelişmiş toplumlarının göğüslediği bu zorlu dönüşüm, iki yüzyıldan fazla bir süredir Türkiye'nin önündedir ve halen daha bugüne kadar süre gelmiş ve devam etmekte olan derin çelişkiler yumağı olarak önünde durmaktadır.

Bana göre Midhat Paşa özelinde bugüne kadar yapılan çalışmalarda eksik olan husus, insanlık uygarlığının ve ona hizmet etmesi için tasarlanmış kurumsal yapıların dönüşümünü ifade eden bu büyük süreci iktisadi, sosyal ve kültürel boyutları ile analitik ve bilimsel bir yöntem ile ele almak, ama bilimsellik adına yorum yapmaktan kaçınmadan nesnel ve evrensel parametreler etrafında değerlendirmektir.

Bu nedenle amacım, tarihin farklı dönemlerinde ulusal ve uluslararası ölçekte Midhat Paşa hakkında yapılan tüm yayınların içerdiği asırlık birikimi günümüz olanakları ile bir arada tahlil ederek, nesnellik süzgeçinden geçmiş bir Midhat Paşa tarihini açığa çıkardıktan

sonra bunu 19. yüzyıl dünyasının gerçekleri ve gereklerinden oluşan bir arka plana oturtarak yorumlamak, belki de bu sayede Midhat Paşa'nın Taif zindanlarındaki kendinden sonraki nesilleri için son arzusu olan "*Hayatım İbret Olsun*" isteğine bir ölçüde katkıda bulunan özgün bir tez çalışmasını gerçekleştirmektedir.

Tez çalışmamda ana hatlarıyla 19. Yüzyıl Avrupası'nın ve Türkiye olarak tanımlanan Osmanlı ülkesinin karşılaştırmalı olarak iktisadi, siyasal ve sosyal panoramasını çizdikten sonra Midhat Paşa'nın hayat hikayesine paralel olarak düşünce ve eylemlerini ve bunların iktisadi, siyasal ve toplumsal sonuçlarını irdeledim. Kronolojik olarak ana hatları ile Midhat Paşa'nın Tuna'dan Bağdat'a uzanan yaşam yolculuğunu başta İngiltere olmak üzere harici dünyanın ulusal menfaatler ile şekillenen beklentilerini, bakış açılarını ve stratejik yaklaşımlarını da katarak, yöntem olarak çok katmanlı bir perspektif ile aktarmaya çalıştım.

Bu sayede Midhat Paşa'nın yaşam öyküsünü ideolojik önyargılar ve yerel hadiseler ile sınırlamadan, esasen parçası olduğu geniş uluslararası siyaset dairesinin içerisinde yeniden okuyarak anlamlandırmaya ve bütünlemeye gayret ettim.

Yapmış olduğum çalışma bugüne kadar yapılan Midhat Paşa tarihi yazınına bir başka pencereden bakarak katkıda bulunmayı ve birikime yeni bir katman eklemeyi amaçlamaktadır. İngiliz devletinin yazılı arşiv geleneğinin köklü olması, özellikle 19. Yüzyıl İngiliz basınının başka ülkelerle mukayese edilemeyecek ölçüde yaygın ve çeşitli olması, İngiliz devlet adamlarının siyasal yaşamlarını yazılı olarak kaydetme ve kendinden sonraki nesillere anı olarak aktarma alışkanlığı ve yine bu tarih döneminde Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu devletlerinin öznel menfaatlerinin birbiri ile örtüşüyor olmasından dolayı İngiltere'nin Türkiye'ye duyduğu ilgi sayesinde, arşivler bugün bu alanda yapılacak araştırmalara zengin bir kaynak teşkil etmektedir. Araştırmalarımda İngiliz Dışişleri Arşivi Türkiye defterlerinden, İngiliz parlamentosu zabıt tutanaklarından, dönemin önde gelen siyasal şahsiyetlerin kişisel anılarından, İngiliz basınında yayınlanmış ve toplam adedi yirmibinin üzerinde gazete küpüründen ve elbette konu ile alakalı akademik tez ve makalelerden yararlanmaya çalıştım.

Midhat Paşa'nın bir devlet adamı olarak İngiliz kamuoyunun gündemine gelmesi ve isminin yazılı kayıtlarda ilk olarak belirmesi onun Tuna Valiliği ve sonrasına denk geldiği için, Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği dönemine kadar ağırlıklı olarak yerli kaynaklardan yararlanmak durumunda kaldım. Yine İngiliz kamuoyu ve uluslararası diplomasiyi ilgilendiren konular, dönemin iç siyasetini ilgilendiren konulardan farklı olduğu için Midhat Paşa'nın yaşam öyküsü boyunca anlatım ağırlığı asimetrik bir şekilde belirdi, örneğin Germania Vapuru hadisesi olarak aktardığım mahalli bir olay Balkanlar'daki gerilimi ateşleyen diplomatik ehemmiyeti nedeniyle son derece ön plana çıkarken, sadece iç siyaseti ilgilendiren bir çok önemli hadisenin ya da tartışmaların ise İngiliz kaynaklarında yer almaması nedeniyle yapmış olduğum çalışmadaki anlatım ve aktarım buna göre şekillendi. Osmanlı borçlarının durumu ve Bulgar isyanları ile şekillenen Balkanlardaki gelişmeler ve Osmanlı Rusya ilişkileri başta olmak üzere, İngiliz kamuoyu doğal olarak kendi ulusal menfaatlerini ilgilendiren konuları yoğun olarak ele almıştır.

Özellikle İngiliz basın arşivlerinde ve parlamento kayıtlarında yaptığım araştırmalarda yaşadığım temel problem, dönemin politik lisanına ağıdalı, ironik, indirekt bir ifade tarzının egemen olması ve özellikle İngiliz basınında veriye dayalı bilgi aktarımı yerine, uzun uzadıya yapılan yorumlar ve nesnel bilgiye dayalı olmayan kişisel yorumların sıklığı, kaynaktan gelen bilginin doğrulanmadan yayımlanması, gazetelerin haberleri birbirlerinden kaynak göstermeden alıntılanarak çoğaltmaları, yayımlanmış haber ve yorumların gerçek sahibinin belirtilmemesi olarak özetlenebilir. Bir makalenin kaynağı herhangi bir Avrupa gazetesinde yayımlanmış bir başka makale, gazetenin Osmanlı coğrafyasının bir noktasında bulunan muhabiri, bir İngiliz siyasetçisi hatta Türkiye'den gönderilmiş olan isimsiz bir mektup olabilir, buna göre örneğin Midhat Paşa'dan bir gün önce övgü ile bahseden bir gazete, ertesi günü tüm söylediklerinin aksini herhangi bir doğruluk testine tabi tutmadan yazabilmektedir. Elbette Türkiye'de bulunan önemli gazete muhabirlerinin Osmanlı Sarayı, siyasetçileri ve hatta diplomatik misyon temsilcileri ile akçeli ilişkiye girdikleri ve bu doğrultuda yayınlarını bu gün ilkeli habercilik olarak kabul gören etik değerlere önem vermediklerini söyleyebiliriz. Özellikle Rus elçisi Ignatieff ve Midhat Paşa'nın siyasal rakibi Mahmud Nedim Paşa'nın yabancı basın temsilcileri ile akçeli ilişki içerisine girerek kamuoyunu yönlendirdikleri bilinmekle birlikte, ücret karşılığı

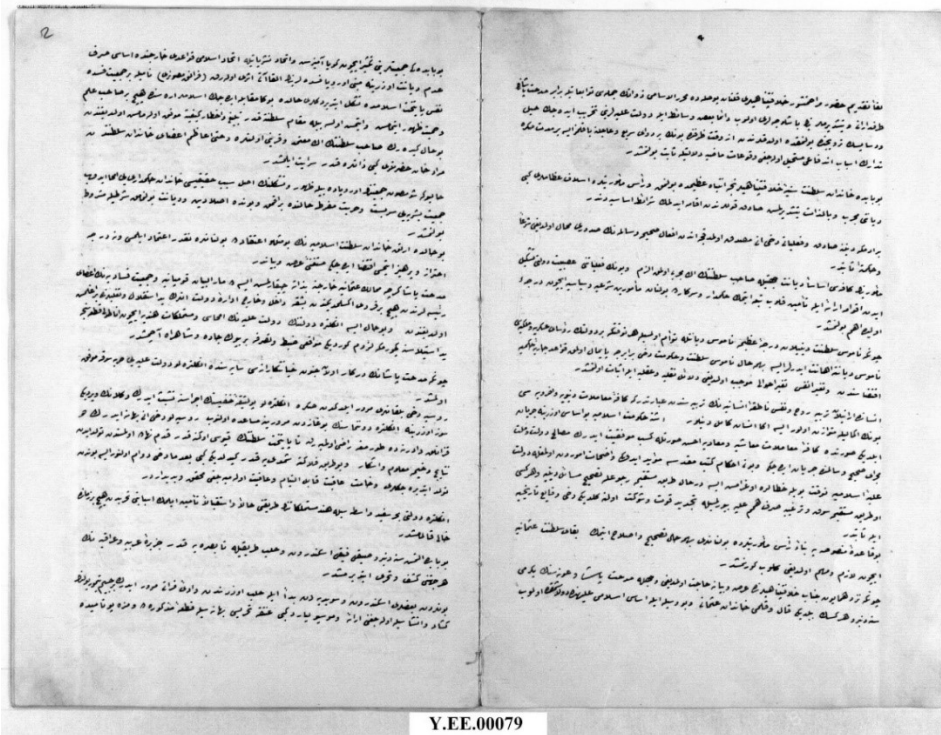
yayınlanan isimsiz okur mektuplarının tonu ve üslubu aslında yazının sahibini ele vermektedir.

Yapmış olduğum çalışmanın bölüm başlıkları, Midhat Paşa'nın idari görevlerine göre taksim edilmiş olsa da, bölüm içerikleri ağırlıklı olarak zamanın siyasal gelişmelerinin İngiliz kamuoyundaki akislerine dayanmaktadır. Bunun haricinde yeri geldikçe yerli kaynaklardan da istifade ettim. Çalışma esnasında Midhat Paşa'nın İngiliz siyaseti ile olan ilişkileri ve Avrupa sürgününe dair bugüne kadar genel kabul görmüş yaygın kanaatleri altüst edecek bir takım esaslı bulgulara erişmekle birlikte revizyonist bir tarih anlatısı kanaati uyandıracak üsluptan özellikle kaçınmaya çalıştım, daha ziyade çeşitli vecheleri ile işlenmiş konuya, bir başka pencereden, İngiliz kaynakları üzerinden “tekrar ziyaret - revisit” tabir edilebilecek bir farklı bakış yöntemi uygulamaya gayret ettim.

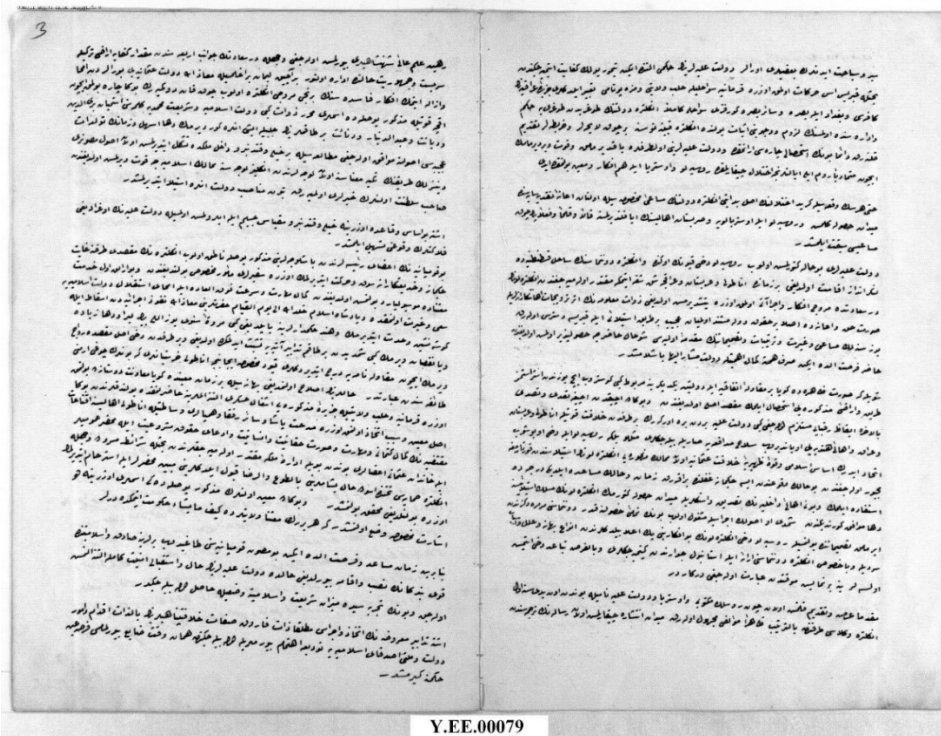
Çalışmanın “Ekler” kısmına Nusret Paşa'nın Midhat Paşa ve ekibi hakkında hazırlamış olduğu jurnal dosyasının tamamını ekledim. Basit bir jurnal metninden ziyade, Osmanlı Devleti'nin siyasal rejimini “Anayasal Monarşi”ye dönüştüren bir devlet adamı ve onun siyasal görüşlerine yakın duran kadrosunun, adeta geniş kapsamlı bir iddianame ile “masonluk ve İngiliz adamlığı” üzerinden suçlanarak alaşağı edilmek istenmesi, bu işin de Nusret Paşa gibi vakti zamanında Midhat Paşa'nın yürüttüğü teftiş sırasında yolsuzluk ve görevi suistimal etmek sabit suçları ile azledilerek Balkanlardan Anadolu'ya sürülen “iskan memuru” Nusret Paşa gibi bir siyasal hasıma gördürülmesinin dikkat çekici olduğunu düşünmekteyim.

Kişiler, kurumlar, devletler hatalı karar alabilir. İnsanlığın evrimsel gelişimi hatanın sorgulanması ve buna karşılık yeni bir tutum takınılmasını sağlayan eleştirel akıl yeteneği üzerine kuruludur. Midhat Paşa Osmanlı Devleti'nin hatalarını tespit etmiş, bunu kendi usûl ve yöntemleri ile aşmaya çalışmış, bu süreçte her zaman devletini ve halkını kendi menfaatlerinden üstün tutmuş, bu nedenle sayısız zorlukla karşılaşmış büyük bir devlet adamı olarak ömrünü tamamlamıştır.

EK – 1 : Nusret Paşa tarafından Sultan Abdülhamid'e gönderilen Midhat Paşa aleyhindeki Jurnal metni ve transkripsiyonu⁸⁰⁰

Y.EE.00079

Y.EE.00079

Y.EE.00079

Y.EE.00079

Allah

(s.1) Lefen takdim-i huzur-i merahemetşur hilafet-penahileri kılınan pusulada muharrer ul-esami zevatın cümlesi tevabiatıyla beraber Midhat Paşa'nın taraftarını ve yetiştirmelerinin başlıcaları olup daima bazı vesait ile devlet-i aliyelerini tahrip edecek hil u desayisin tervicinde bulunmakta olduklarından ez vakit zarfında bir dava-i seri ve acilane bakıma ise bir müddet sonra tedarik-i esbap indifai-i mustahyil olacağı vukuat-ı maziye delaletiyle sabit bulunmuştur.

Bu babda hanidan-i seniye-i hilafet-penahilerince intibah-ı azimede bulunmak ve res-i memuriyetlere islah-ı uzmaları gibi diyaneti mücrib ve bizzat yetiştirilmiş sadık kullarından ikame edilmek şerait-i esasiyedendir.

Bir adam ki dinine sadık ve filiyatı dahi onu musaddık olmadıkça ondan efal-ı sahiye ve salimenin suduru mahal olduğu şeren ve hikmeten sabittir.

Memurinin kaffesi esasen diyanet cihetiyle sahib-i saltanatın en mücribi olmak elzem ve bunun fiiliyatını asabiyet-i devleti teşkil eden akvama irae ile temin kılıp tabe etmek hükümdür ve ser-i karda bulunan memurin-i şeriye ve siyasiye için derece-i evvelide ehem bulunmuştur.

Çünkü namus-i saltanat denilen derece-i azime namus-i diyanetle tuem olmasıyla ne vakit ki bir devletin rüesayı askeriye ve mülkiyesi namus-i diyanete ihanet ederler ise be-heme hal namus-i saltanat ve hükümet dahi beraberce pay-mal olmak kavaid-i cariyeye-i hükmiye iktizasından ve tağyir-i ahvali mucip olduğu delayil-i nakliye ve akliye ile ispat olunmuştur.

İnsanda aranılan terbiye-i ruh ve nefsi natika-i insaniyenin terbiyesinden ibarettir ki kaffe-i muamelat-ı dünyeviye ve uhreviyesi bunun ikmaliyle mütevaziyen olur ise ona insani kamil denilir. İşte hükümet-i İslamiye bu esas üzerine cereyan ettiği surette kaffe-i malumat-ı maaşiyeye ve muadiye ahsen suretle kesp-i muvaffakiyet ederek mesalih-i devlet ve millet mecrayı sahih ve salimde cereyan edeceği ve bunu ahkam-ı kütüb-ü mukaddese muveyid ettiği vazihat-ı umurdan olmakla devlet-i aliye-i İslamiye ne vakit böyle hatalara uğramış ise derhal tarik-i müstakime rucuyla tashih-i mesail-i diniyeye ve her kesi o tarik-i müstakime

sevk ve tergibe sarf-ı himem-i aliye buyrulmasıyla tecdid-i kuvvet ve şevket oluna geldiği dahi vakayi-i tarihiye ile sabittir.

Bu kaide-i mensuhaya biayen res-i memuriyetlerde bulunanları be-heme hal tashih ve ıslah etmek bekayı saltanat-ı Osmaniye için lazım ve mühim olduğu gelip görünmüştür.

Çünkü nezdi hümayun cenabı hilafet-penahilerinde arz u beyana hacet olmadığı vecihle Midhat Paşa ve avenesinin yirmi seneden beri herkesin bildiği kil u kalemi hanedanı Osmani ve bu vesile ile esas-ı İslami aleyhinde dolaşmakta olup

(s.2) bu babdaki cemiyetlerini teksir için güya amiziş ve ittihat neşriyatıyla ittihadı islami kavaidi haricinde esasi sarf ademi diyanet üzerine mebnıAvrupa fasidelerinin ilkaatı (eseri olarak (Fıranmasoneri) namıyla bir cemiyet-i faside nefsi payıtaht-ı islamda teşekkül ettirildiği halde buna mukabile edecek islamlar arasında hiçbir sahibi ilim ve hemiyet zuhur etmemiş ve etmiş olsa bile makam-ı saltanata kadar tebliğ ve ihtar-ı keyfiyete muvaffak olamamış olduğundan bu hal giderek sahibi saltanatın en mutemet ve karini olanlara ve hatta azam azayı hanedan-ı saltanattan Murat Han hazretleri gibi zatlara kadar sirayet eylemiştir.

Halbuki şu mosun cemiyetin Avrupa'da bile zuhur ve teşekkülünün asıl sebebi hakikiyesi hanedan-i hükümdarıyı imha edip cemiyeti-i beşeriyeyi serbest ve hürriyet-i muferrita halinde bırakmak ve bunda asla din ve diyanet bulunmamak şartıyla meşrut bulunmuştur.

Bu halde artık hanedanı saltanat-ı islamiyenin bu misli itikada bulunanlara ne kadar itimat eylemesi ve ne derece ihtiraz ve perhiz etmesi iktiza edeceği mustagniyen arz-u beyandır.

Midhat Paşa gerçi memalik-i Osmaniye haricine bizzata çıkarılmış ise de marul beyan kumpanya ve cemiyet-i fasidenin azayı reiselerinden hiçbir ferdi eksilmediğinden başka dahil ve hariç idare-i devlet onların yed-i istiklal ve tagalluplarında bırakılmış olduğundan ve buhal ise İngiltere devletinin devlet-i aliyenin imhası ve müstemlikat-ı Hindiye için Anadolu kıtasınca yed-i istilasına geçirmeğe lüzum gördüğü mevaki-i zapt ve tasarrufa bir büyük cadde ve şah-rah açılmıştır.

Çünkü Midhat Paşa'nın derkar olan cünun-i hıyanet-karinesi sayesinde İngiltereli devlet-i aliyeyi harbe sevke muvaffak olmuştur.

Rusya dahi balkanları mürur ettikten sonra İngiltereli politika-i hafiyesinin icrasına teşebus ederek vükelanın verdiği söz üzerine İngiltere donanmasının boğazdan müruruna muaside olunup Rusyalı dahi onu bahane ederek Kazanlık ve Edirne'de durmağa razı olmayarak ta payıtaht-ı saltanatın kapısı önüne kadar kadem nihade olunmasından tevellüt eden netayici vahime malum ve aşıkâr ve bu tarik-i felakete şimdiye kadar geldiği gibi baduha dahi devam olunur ise bundan tevellüt ettirecekleri vahamet akıbet kabil ut-teyam ve akıbet olmayacağı muhakkak ve bedidardır.

İngiltere devleti Bahri Sefit vasıtasıyla Hint müstemlekatının tarikinin halen ve istikbalen temin eylemek esbabını tahribden hiçbir zamanda hali kalmamıştır.

Bu babda altmış seneden beri sıkı fıkı İskenderun ve halep tarikiyle ta Basra'ya kadar cezire-i arabiye ve İrakiyenin her cihetini keşf u tahr ettirmiştir.

Bunlardan bazıları İskenderun ve sudiyeden bidaen ile Halep üzerinden vadi-i Fıratı mürur ederek bir cesim demir yolunun küşat ve inşasıyla olacağını irae ve Mösyö Liyard gibi enteka tahrisi bahanesiyle kıta-i mezkurede ve Mezopotamya'da

(s.3) Seyr u seyahet edenlerin bazıları oralar devlet-i aliyelerinin hükmü altında iken demir yolun kifayet etmeyeceğinden bahisle Kıbrıs as harkat olmak üzere Karmanya savahiliyle Halep vilayeti ve Mezopotami tabir eyledikleri cezire-i İrakiye'nin kaffesi ve Bagdat ile Basra körfezi sevahili kamilen İngiltere devletinin doğrudan doğruya hüküm ve idaresinde olmasının lüzum ve vucubiyeti isbat yolunda İngiltere birçok layihalar ve haritalar taktim kılınarak daima bunun istihsalı çaresi aranmakta ve devleti aliyelerini ol taraflara baktırılmamak ve kuvvet verdirmemek için mütemadiyen Rumeli eyaletlerince ihtilal çıkarılmakta Rusyalı ve Avusturya ile hem-efkar ve muin bulunmakta idi.

Hatta Hersek vakasıyla Girit ihtilalinin asıl biayeti İngiltere devletinin mesai-i mahsusasıyla olunan iane-i nakdiye sayesinde meydan-ı husule gelmiş ve Rusyalı ile Avusturyalıya ve

Sırbistan ahalisinin ayaklandırılmasına kalen ve kalemen ve filen pek çok mesaisi sıbkat eylemiştir.

Devlet-i aliyeleri bu hale götürülmüş olup Rusyalı dahi kapının önünde ve İngiltere donanmasını da sahil-i Kostantaniye’de lenger-endaz ikamet olduğu bir zamanda Anadolu ve Arabistan ve Irak’ça şak şaka etmeğe muktedir olamayacağından İngilterelinin Dersaadet’te mürevvici efkar ve icraatı olmak üzere yetiştirmiş olduğu zevat-ı malumenin eseri tervicat-ı ihanet-karaneleriyle sureti hak ve ianede asla bir hukuk-u düvele müstenet olmayan acib bir tarik istilayı ile Kıbrıs’a det-res olarak yüz senelik mesai ve gayret ve tertibat ve tesmimatının mukaddime-i evveliyesi şu halı hazırca husul-pezir olmuş olduğundan hazır fırsat elde iken sırf himmete kemal-ı ehemmiyetle devleti muşernaleyha başlamıştır.

Şöyle ki sureti zahirede güya bir mukavele-i ittifakiye ile devleteyn yek-diğerine merbut gibi gösterip iç yüzünden istirasemiz tarik ve arazi-i mezkureyi istihsal eylemek maksat asıl olduğundan ve bunada açıktan açığa teaddi ve tesaddi bilahare ikaza rukeybayı müstelzim olacağı gibi devleti-i aliye birden bire ürkerek bir taraftan hilafet kuvvetiyle Anadolu ve Arabistan ve Irak ve ahali-i Hindiyeyi uyandırıp silah-ı müdafaaya sarılabilecekleri misli belki Rusyalı ile dahi öpüşüp ittihat ederek esası islami ve kuvve-i zahireyi hilafet-i Osmaniye olan memalik-i mezkureyi İngilterelinin istilasından kurtarmağa mecbur olduğundan bu halin vukuundan ise hekimane gaflette bırakarak zaman ve halin müsaide ettiği derecede istifade eylemek ve bunu ahali-i dahiliyenin tasdik ve istekleriyle meydan-ı husule götürmek İngilterelinin meslek-i istilaiyesine daha muvafık görüldüğünden şimdi o usulün icrasıyla meşgul olup bunun tamamen husulüne kadar donanması Marmara denizinden ayırmamak tesmimatında bulunmasıyla Rusyalı dahi İngilterelinin bu efkarını pek ala bildiklerinden enva-i bahane ve ilel ve esbap sardıyla ve ba husus İngiltere donanmasına irae ile İstanbul civarından gitmeyecekleri ve bilfarz tebaat dahi etmiş olsalar yine bir nümayiş-i muvakkatten ibaret olacağı derkardır.

Makama arz ve takdim kılınmış olan çok mektubu ve Avusturya ve devlet-i aliye namıyla bundan on yedi sene evvel İngiltere vükelası tarafından bittertip zahiren müellifi meçhul olarak meydan-ı intişara çıkarılmış olan risalenin tercümesinden

(s.4) rehini ilmi ali-i şehenşahileri buyrulmuş olacağı vecihle Der-saaadet'in cevani bi arbesinden miktarı kifaye arazi terkiyle serbest ve cumhuriyet halinde idare olunur bir açık liman bırakılmasıyla maazallah devleti Osmaniye'yi buralardan imha ve izale etmek efkârı fasidesinin birinci mürevvici İngiltere olup çok kan dökmeyerek buna çare bulmak için akçe kuvvetiyle mezkur pusulada isimleri muharrer zevat gibi devleti İslamiye ve şeriat-i muhammediye kelimesini istemeyen biri eddin u diyanet ve abdul-dinar ve denaet bir takımlarının celbiyle işi onlara gördürmek daha eshel ve zamanın tevellüdat-ı acibiyesi usûlüne muvafık olacağı mütalaasıyla bir hayli vakitten beri dahili mülkte teşekkül ettirilmiş olan usûli masoneri dinsizlik tarikatının tekke manasına olan localardan İngiliz locasına memaliki islamiyece kuvvet verilmiş olduğundan sahibi saltanat olanların haberleri olmayarak bütün menasib-i devlet onlara istila ettirilmiştir.

İşte bu esas ve kaide üzerine hayli vakitten beri mikyası cesim ile ilerlemiş olmasıyla devleti aliyenin uğradığı felaketlerin vukuunu teshil eylemiştir.

Bu kumpanyanın azayı reiselerinden başlıcalarını mezkur pusula natık olup İngiltere'nin maksadı tarafına gayet hekimane ve hizmetkarane sevk ve hareket ettirilmek üzere sefirleri memur-i mahsus bulunduğundan bir aralık evvel hizmet-i mütenada Mösyö Liyard bulunmuş olduğundan kemali maharet ve surat-i fevkalade ile imhayı istiklal-i devleti islamiyeye say ve gayret olunmakta ve padişah-i islam haledullah el eyvm-ul-kıyam hazretlerini maazallah nüfuz-i icra iyeden ıskat ile güşe-nişin vahdet ettirmek ve Hint hükümdarlarına yapıldığı gibi mürüvveten senevi yüz elli bin lira ve daha ziyade veya noksan vermek gibi şimdiden bir takım tedabir-i atiyeye teşebbüs edilmekte olduğu ve bir taraftan dahi aslı maksada revaç vermek için mukavele namıyla derç ettirdikleri kuyudu mahsusa icabınca Anadolu Hristiyanları ki bunların çoğu ermeni tayfasından ibarettir. Hallerinin ıslah olunmadığı bahanesiyle bir zamanı muayenede güya muavenet-i dostanede bulunmak üzere Karmanya ve Halep vilayetiyle cezire-i mezkureyi işgal-i askeri iltizamlarına hazırlanmakta bulunduklarından buna aslı muayen ve sebep ittihaz olunmak üzere Midhat Paşa ve sair rüfeka ve hem-paları vesatetiyle Anadolu ahalisine iknaat-ı mukteziyenin kemal-i ketmani ve maharet ve suret-i hakkaniyet ve insaniyet ve iddiayı hukuk-u meşruiyet ile mahzer-i umumilar ile hanedanı Osmani azaları bundan böyle idare-i mülke muktadir olamayacaklarından bahisle şerait-i meşruda veçhiyle İngiltere himayesi

tahtına asude hal yaşamalarını ba-lutu vel-rıza kbul eylediklerini mubin-i mahzarlar ile istirham ettirmek üzere bulunduğu muhakkak bulunmuştur. Ve buna da muin olanların mezkur pusuladaki isimleri üzerine işaret-i mahsusa vaz olunmuştur ki her birilerinin mütena vilayetlerde keyfi mayışa-i hükümet etmektedirler.

Bina ber in zaman-ı müsait ve fırsat elde iken bu mason kumpanyasını dağıtıp yerlerine sadık ve islamiyetinde kavi bendeganın nesb ve ikame buyrulduğu halde devlet-i aliyelerinin hal ve istikbali emniyet-i kamile altına alınmış olacak ve bunun tecrübesi de mizan-ı şariat ve islamiyete vazıyla hasıl olabilecektir.

İşte tedabir-i maruzanın ittihaz ve icrası mutlaka zatı faruk-i sıfat hilafet-penahilerinin bizzat ikdam ve umuru devlet ve milleti esedkayı islamiyeye tevdi ihtimam buyurmalarıyla olabileceğinden hemen vakit zayi bulunmaması farzı ayn hükmüne girmiştir.

(s.5) geçenci Çırağan vukuatı mezkur pusulada isimleri muharrer zevatın bile malumatları olduğu halde Mösyö Liyard'ın tarifi mucibince kumpanya tarafından Ali Suavi'ye verilen emir üzerine icra olunmuştur ki bundan asıl meram ve maksatları dahi evvel aralık zatı melaik-semat-ı mülükanelerinden Kıbrıs maddesi için istihsal ettirilmek idi.

Ali Suavi'nin karısı denilen meşhure İngilizli kariya ve Ali Suavi'nin mütealikatına haylice meblağın kızı hayatla tahsis ve ita olunduğu gibi Levant Herald sahibi imtiyazına dahi tab ve neşr edildiği bendi madud için matbaasının lagvine mukabil on bin lira ita olunduğu ve Kıbrıs tervicatinde bulunanlara tevzi olunmak üzere bir milyon lira Der-saadet'e göndermiş olduğu Mösyö Liard'ın mahremlerinden ahz ve iştirak kılınmıştır. Hele bir milyon lira maddesi bu aralık Dersaadet ve Beyoğlu ve Boğaziçi'nde baya aleni surette kimlere verilmiş olduğu neşr u ilan olunmaktadır.

Fezleke (Özet)

Halı hazrın ıslahı pek kolaydır. Zatı hazreti hilafet-penahilerine bütün nefrat teba-i şahanelerinin der kar olan isnat ve rapt-ı kalbilerine henüz halel gelmemiş olduğundan ve şariat-i Muhammediye'nin her an ve zamana tatbiken icrasında mesağ olduğu Kur'an-ı Keriminin ayeti celilesiyle sabit edildiğinden evvel emirde şimdiye kadar vulelalık ve

menasibi saire de bulunmuş ve ilhalet haza bulunmakta olanların suret ve siret-i islamiyelerinin teftiş-i zahiri ve manevi-i şehenşahileri altına alınarak mesela muhalif-i şerait vilayet ve uhuvvet-i İslamiye hareket etmekte olanları derhal azil ve tebdil edip tahtı mesuliyete alınması ve güya Avrupalı bizden ıslahat ve adalet ister imiş ıslahat ve adalet kelimelerinden maksat her ne ise sarahaten meydana konulması ve eğer bizde icra olunmuyor ise şariat-i Ahmediyenin irae buyrulduğu vecihle haklarında hemen mücazat-ı şedide ve acilenin icrası ve lüzumsuz adam kayırmak için teşkil olunup mesalih-i ibadullahi herc merc etmiş olan mecalisin ref ve ilgasıyla muhakim-i şeriye ile ticaretin ilgası ve tarik-i ilmiye fesadatın izalesiyle esas İslamiye irca-ı ve müsülmanın deyip te dini Muhammediyeden hariç-i itikat ve ameliyatta bulunanların ve mason olanların katiyen istihtam olunmamasından başka mülkün dahilinde bile ikametlerine ruhsat verilmemesi ve hristiyenlerden dahi dinine riayet etmeyenlerin kezalet devlet işlerinde kullanılmaması ve eğerçi böyle bir nazik vakitte şu icraat nasıl olur deniliyor ise işte tamam o nezaket zamaniye yani illeti mezmene-i zamaniye böyle bir ilacı sahih ve acille muhtaçtır ki mülk ve din toemdir. Din esastır

(s.6) esas olmadıkça mülk-i devlet denilen cemiyeti kübranın bakası emri-i mahal olduğunu tasdik eder pek çok asar ve delail mevcuttur. Bunun hilafette olanlar ulum-i siyaset-i islamiyeden cahil olduklarından ve maksatlarının dahi başka olduğundandır.

Bütün efradı islamiyenin itaat ve inkıyatları hilafet-i uzmanın hami-i din ve şariat-i İslamiye olduğu itibariledir.

Maazallah bunun hilafı bir kere efrat arasında intişar ve takarrür edecek olur ise ol vakit çare ve ilacı bulmak pek müşkül ve belki mahal derecesine varacaktır.

Binaenaleyh vaktiyle rücu ilellah mesleğini ittihaz ile vedie-i ilahiye olan din ve şariat-i islamiyeyi ihya eylemek elbette akdem-i feraizden olduğunda ferdi vahidin iştibah edemeyeceği muhakkak ve bedidardır.

Zira halkın bu menasibde bulunan dinsizlere itaat eylemeleri ancak zatı hümayun-i hilafet-penahilerine derkar ve muhakkak olan inkiyad ve itaat-i diniyelerinden olup bir kere bunların

üzerinden nazar ve itibar-ı hümayun-u mülükaneleri kaldırıldığı anda islam ve Hristiyan bütün teba-i hilafet-penahilerinin teşekkürat-ı azime taktim edecekleri bedihidir. Ol babda ve her halde emr u ferman ve lütuf ve ihsan-ı veli nimet-i bi-minnetimiz şevketli efendimiz hazretlerindir.

Fi 15 Ağustos sene 94

Bende-i abd-ı memlukları

Nüsret (mühür)

(s.7)Midhat Paşa'nın taraftaranı olup hanıdanı saltanatı seniye-i Osmaniye aleyhinde teşekkül etmiş olan şirket-i firanmasoneri azasının başlıcası olanların esamisine (isimlerine) Mübin (apaçık) defterdir.⁸⁰¹

⁸⁰¹ Defterin devamında Midhat Paşa ve tamamı devlet görevlisi 73 diğer kişi mason olduklarına dair çeşitli notlar ile listelenmektedir.

EK - 2 : Midhat Paşa'nın The Nineteenth Century Dergisi'nde Yayımlanan "Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali" Başlıklı Makalesi

Midhat Paşa Londra'da bulunduğu zaman zarfında Avrupa basınında yayınlanmak üzere Fransızca ve İngilizce dillerinde bir risale hazırlamış, masrafını kendi cebinden karşılamak sureti ile bastırarak binlercesini dağıtmış, önde gelen kurum ve kuruluşlara da birer kopya göndermiştir.⁸⁰² Bu risale hem İngilizce hem de Fransızca dillerinde tam metin olarak The Nineteenth Century adlı siyaset mecmuasının Haziran 1878 sayılı 16 nolu nüshasında yayınlanmıştır.^{803 804}

⁸⁰² Risalenin bir kopyası o sırada Berlin Konferansı'nda Rusya ile Bulgaristan'ın bölünmesi konusunda müzakere ve görüşmelerini yürüten İngiliz Başvekil Lord Beaconsfield'a gönderilmiştir.

⁸⁰³ The Nineteenth Century, "The Past, Present and Future of Turkey", Haziran 1878, No. XVI, s.981-1000

⁸⁰⁴ Makalenin tam metni için bkz. EK-2

Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali

'Şehid-i hürriyet Midhat Paşa merhumun Rusya ile icra ettiğimiz 1293 harbine müteakib Londra'da iken bir İngiliz gazetesiyle neşr ettikleri makale-i mühimmenin tercümesidir."

Şark meselesinin Avrupa amal ve menâfiine muvafık bir surette halline intizâr edenler, zuhur eden her türlü teşevvüşat karşısında bugün yanılmalarının sebebi, aldanişlarının sebebi-i hakikisi hakikat halde neden ibaret bulunduğunu anlamağa çalışmalıdırlar.

Bence bunun sebebi yegânesi, Devlet-i Osmaniye'yi teşkil eden akvâm-ı muhtelifcının tebâyi'ine, âdat ve âmâline, Devlet-i Osmaniye'nin vaziyet-i coğrafiye ve etnografiyesi ile vekâyi-i tarihiye dair ezmine-i muhtelifede istihsal olunan haberlerin mübhem ve nâ-tamam elde edilen malûmatın mütenakız ve gayri vazih olmasından ibaretdir.

Filhakika malûmat-ı mezkûre, siyaset, din ve teşkilat-ı ictimâiyye gibi üç nokta-i nazardan yek diğeriyle kâbil-i telif olmayan ecnâs-ı muhtelifenin efkâr ve temayülât-ı mahsusasına nazaran tebeddül etmektedir. Hakikat-i hal ise ara sıra bu te'sirat-ı mütezaddeye düçâr olarak ekseriya gayri malûm kalmakda veyahud mübhem ve gayri mekşûf bir ziyâ-i hakikat altında nümâyân olmaktadır.

Fakat âmal ve menâfii, efkâr ve ihtirasâtın müsâdemât-ı dâimesi ortasında yekdiğeriyle te'lif kabul etmeyen akvamdan her birinin kendi menâfiine olmak üzere nasıl ki efkâr-ı âmmeye karşı dâima mütenakız malûmat vücuda getirmesi tabii ise. Türkiye'yi ömründe görmemiş veyahud Türkiye'yi ziyaret ederek hüküm edeceği mesâile dair açık ve vazih bir fikir peyda edinceye kadar Türkiye'de ikâmet etmemiş muharrirlerin yazmış oldukları eserlerde dâima hakikate tekarrüb edememiş olmalarını da nazar-ı taaccüble görmemelidir. Binaenaleyh hic şübhe yokdur ki. Şark'dan bahs edebilmek için Şark'ı iyi tanımak lazım olduğu gibi Şark'a müteallik mesâile dair salim bir hüküm ita edebilmek için de hâdisât-ı şarkiyve üzerine malûmât-ı mevsûkeye mâlik olmak iktiza eder.

Yakın vakte gelinceye kadar saffet-i kalb sahibi bazı kimseler. Rusya'nın cesim bir harbi göze aldirmek fedakârlığında bulunması, sırf Şark Hristiyanlarının ıslah-ı hâli maksadına matuf olduğuna zâhib olmuşlardı.

Acaba Rusya'nın maksadı yalnız bundan mı ibaret idi? Bu bahane altında şerh ve izahata hacet olmayan daha sâir mekâsıd da mevcut değil mi idi? Bugün harbin hâdisât-ı âhiresi bütün hakikati sahâ-i aleniyete çıkarmış olduğundan bu bâbda ne türlü mülâhazada bulunmak lazım geleceğini herkes bilir.

Fakat düşmanlarımız Hristiyanların dâima esaret altında bulunduklarını ve onları maruz bulundukları bâri-t tahakkümden kurtarmak Avrupa'nın vazifesi bulunduğunu iddia etmekden hâli kalmadıkları gibi birçok kimseler de Hristiyanların hakikaten böyle bir muamele gördüklerine zâhib olduklarından, Türkiye'de Müslümanlarla Hristiyanlar beyinde mevcut münâsebatdan ve bilhassa da hükümetin teb'a-i gayr-i Müslimesi hakkındaki muamelatında tâkib eylediği meslekten bahs ederek bu ithâmâtın hata olduğunu isbât etmek iktiza eder.

Sevâbık-ı tarihiyeye nazar etmek ahvâli büsbütün meydana çıkarabilir.

Evvela şurasını bast ve temhîd edelim ki, diyânet-i İslamiye müsâvât ve hürriyet üzerine müessesdir. Devlet-i Osmaniye'nin usul ve idaresi ise bu kâide üzerine te'sis edilmiştir. Bunun için bilcümle teb'a-i Osmaniye nazarından hür ve müsavidir.

İşte yine bu kaideye mebnidir ki kâffe-i edyân Mcmalik-i Osmaniye'de her zaman taht-ı emniyetde bulunmuşlar. Gerek icrâ-yi âyin ve gerek idare-i ruhaniyelerinin menâfiini istedikleri gibi idarede son derece serbest bırakılmışlardır. Bundan başka, malumdur ki dini İslam âmir-i adalet olduğu gibi dâire-i adâletinden inhiraf edeni de en şedid mücazât ile tehdid eder.

Müessesin-i Saltanat-ı Osmaniye muvaffakiyat-ı harikuladeyi silahlarının kuvve-i kaimesinden ziyâde herkes için ve herkes hakkında izhâr eyledikleri adâlet sayesinde iktisâb eylemişlerdir. Anlar nüfuz-u ibtidâiyelerini adalet sayesinde tevsi eylemişler ve silahlarıyla taarruz etmedikleri memleketleri manen feth ve zabt ederek nüfuzlarını bütün civar memâlike isal eylemişlerdir. İşte, te'sir-i adalet bu derece bir azamet göstermiştir.

Rumeli kıt'ası kabzâ-i Osmaniyâne geçtiği zaman Hristiyanlara cebren İslamiyeti kabul ettirmek bu koca fatihlerin yed-i iktidarlarında idi: anlar kat'iyen buna tevessül etmediler. Takib etdikleri desâtir-i necibâne dâhil dâire-i hükümetleri olan akvamın efkâr ve vicdanı üzerine hiçbir te'sir, hiçbir tazyik icra etmemeğe anları mecbur ediyordu.

İşte bunun için Osmanlılar idâre-i ruhaniyeleri umurunu istedikleri gibi idare etmek ve hükümetin hiçbir kontrolü altında bulunmamak üzere istedikleri gibi mektebler tesis etmek imtiyâzâtını, mağlublara her zaman bahş eyledikleri gibi dinlerini, lisanlarını ve mallarını da muhafaza eylemelerine müsaade etmişlerdir. Padişahlarımız bu güne kadar her türlü mezâhibin hâmisî bulunmak ve olmakla iftihar edebilirler. Hatta o derece ki muhafazai edyân hususundaki müsamahamız misilli sâir hükmüne girmiştir.

Padişahların Hristiyanlar hakkındaki riayetine bir misal irade etmek için müddeiyatıma esas olmak üzere iki vakıayı tarihiye zikredeceğim.

Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâni İstanbul'u feth ederek intizamı iade, afv- ı umûmiye ilân eyledikten sonra bir divan akd edilmesini emr etmiş ve bu divana Rum Patrikini davet cylemişti. Hatta Patriki istikbal için bütün vüzerâsını göndermişti. O zamanlar padişah, hiçbir kimseye ve hele mağlub bir milletin reis-i ruhaniyesine kat'iyen ayağa kalkmazdı. Fakat Fatih bu sefer bütün kaideyi lağv etmiş, ve mevkiinden kalkıp Patrik'e doğru on adım ilerlemiş, Patrik'in elinden tutarak anı yanına oturtmuş, nüfuz-u ruhaniyesinin ihyâsına alâmet olmak üzere bir de âsâ vermiştir ki, bu âsâ hatta bugün bile müdebdeb âyinler esnasında Patrik'in önünde bir papaz tarafından taşınılmaktadır.

Yine aynı padişah daha sonralar, İstanbul'da te'sis eylediği mahkemelerin İslamlarla Hristiyanlara aynı suretde muamele edüb etmedüğünü anlamak ve şübhesiz akvâm-ı mağlubeyi henüz alışmadıkları bir davadan dolayı kalblerine gelecek korkudan vikaye etmek için, kendisine erbâb-ı vukuf ve malûmatdan iki papaz tavsiye etmesini rica etmiş ve anlara bütün muâmelâtı kendisini haberdar etmelerini tenbih ederek bazılarının rivayetine göre bir sene, bazılarının rivayetine göre de üç sene müddetle mezkur mahkemelerin teftişine memur eylemiştir.

Rivayete göre papazlar vazifelerini ifa eyledikten sonra zât-ı padişahîye be-yan-ı malûmat için saraya gelmişler ve takdim etdikleri raporda ber vech-i âti ifâdâtında bulunmuşlardır.

“Zât-ı Padişahîleri tarafından hükümetin eyâletlerinde tesis buyurulan mahkemelerde buradaki gibi ifa-i vazife eder ve bu halde devam edecek olursa, zât-ı Şahaneleri emin olsunlar ki, şanlı ve satvctli hükümetleri pek az bir zaman içinde ınertebe-i kusvâ-i şerife vâsıl olacak müddet-i hükümetleri medîd ve teb'a-yı sâdikalarının refah ve saadeti bî-pâyân olacaktır.” Hükümet-i Osmaniye icrâ-yı adaletle nüfuzunu tesis ve tahkim eylediği sırada Avrupa'nın bir ucundan öbür ucuna kadar bütün akvam harb ve ihtilâl ile tevellüd eden mesâib içinde pûyan oluyorlardı.

Akvam-ı Garbiye ve Şimaliye henüz hal-i vahşetden kurtulmamışlardı. Bu sebebdan dolayı taşradan fevc feve gelen mülteciler Memalik-i Osmaniye'ye dehâlet ediyor, Osmanlılardan melce ve himaye taleb ediyorlardı. Mezâlim ve istibdaddan kurtulmak için birçok Yahudilerin İspanya'dan firar etdikleri; Ermenilerin mezâlim-i nâ-lâyika giriftâr olmamak ve Kazakların da Rusya esaretinden kurtulmak için geldikleri tarih mütalaa edenlerce malûmdur.

İşte bütün bu muhacirin, hürriyetlerini ancak Osmanlı toprağında bulabiliyorlardı. Anlara izhâr olunan mihmân-nüvâzilik, anlara bahş edilen himaye, bugün bu muhâcirin evlâd ve ahfadının da aynı imtiyazâta mâlik olduklarını, düşmanlarımızın da tasdik kerdesi olduğu üzere aynı saadet-i hakikiyeye mazhar bulunduklarını tahattur ettirmelidir.

Muhtasaran beyân eylediğim şu hal, onsekizinci asra kadar devam etti. Bu müddet esnasında Avrupa intizam kesb etmiş, tedricen tarik-i terakkiye dâhil olmağa başlamışdı. Bu asrın evâhiline doğru metin ve payidar bir gayret, medeniyet-i hazıra'ya bir terakkî-yi cedîd bahş ediyor. Hükümetlerin şekil ve tabiatini değiştiriyordu. Fakat Devleti-i Osmaniye, icrâ olunan projelerin mükemmeliyetini ve memlekete bir hatve ileri atdırmak ihtiyacını idrâk edecek zevâtın fıkdanından dolayı hâl-i tevakkufda kalmış ve nizâmât-ı kadimesi büsbütün duçar-ı iğtişâş olarak tebdil-i usûl ve mesleke fevkalade muhtaç bulunmuş olduğu halde nizâmât-ı kadimesinden hiçbir şey tebdil etmemişdi. İhtilâlât-ı dâhiliye ile Rusya'ya karşı icra edilen harblerden dolayı hükümetin kuvve-i mâddiyesi de perişan olmuştu.

İşte bu suretle günden güne duçar-ı zaaf olarak asırlarca dünyanın en muazzam hükümetlerinden mâdud olduğu halde derece-i saniyede hükümetler sırasına tenezzül eylemişti.

Avrupa medeniyeti, nizâmât-ı cedide ile iktisâb eylediği hürriyetlerin zalâl- ı dılarâmından azamet ve i'tilâ kesb eylediği sırada bu nimetlerden külliye mahrum olan Türkiye, kuvvâsının tenakus etdiğini görüyor ve duçar olacağı tehlikeleri bizzat idrâk etmeğe başlıyordu.

İşte bu tehlikelere meydan verilmemek ve hükümete şevket-i sabıkasını iâde etmek için Reşid, Ali. Fuad ve daha sair zevat gibi ricâl-i hükümet-i Osmaniye, hükümet-i nizâmât-ı cedideye nail ederek idare-i sabıka suistimâlâtını mahv etmeğe çalışdılar.

Vakıa tamamıyla ihrâz-ı muvaffakiyet edemediler ise de, mesâileri yine akim kalmadı, Türkiye'nin son harbinden evvelki hâli bundan otuz sene evvelki hâliyle mukayese edilirse, memleketde husule gelen tebeddülât-ı nafia kâmilten tezahür eder.

Bu tebeddül başka memleketde bir asırlık mesâi neticesinde bile kuvveden fiile gelemeyecek derecede şayan-ı hayretdir. Fakat etrafımızda vukua gelen terakkiyat o derece seri olduğundan bu ıslahat az zaman içinde gayri kâfi bir halde bulunmuştur.

Halbuki memleketde ıslahat icra olunduğu halde ahâli arasında bir nevi adem-i memnuniyet hüküm-fermâ olarak bazı şikâyetlere sebebiyet veriyor, bu şikâyetler de Hristiyanlar vasıtasıyla Avrupa'ya neşr ediliyordu.

Acaba bu adem-i memnuniyet neden neş'et ediyordu, bu şikayetlerin esbabı neden ibaretdi? Hristiyanlar müsâvat-ı tâinmeye mazhar olmuyorlar diye mi? Hâlbuki ıslahat icra olunduğu andan itibaren Hristiyanların ahvâli his olunacak derecede dahi her türlü intizarın fevkinde ıslah edilmisdi. İçlerinden birçoğu hükümetin en mühim memuriyetlerine kabul edilmişlerdi; müdürîyetlerde, mehâkimde, umur-u hükümetde ifâ-yi vazife ediyorlar, fazla olarak İslamların nail olamadıkları bazı imtiyâzâta da mazhar olmuş bulunuyorlardı.

Acaba bunlar hakikaten iddia olunduğu gibi Müslümanlardan şiddetli bir tazyik görüyorlar mıydı? Buna inanmak hatadır. Hristiyanlar suistimâlât-ı idareden müteessir oluyor idi iseler, bunların ıztırabâtına Müslümanlar da hedef oluyor, hâl-i hazırın tebdilini şiddetle arzu ediyorlardı.

Fakat bâlâda beyan etdigim veçhile bu ıztırâbâtdan şikayet eden en ziyade Hristiyanlar olduğu için Avrupa yalnız Hristiyanların meşakkat çekdiğine zâhib oluyordu.

Acaba Şark'dan ara sıra sudûr eden bu şikâyât-ı müttehidinin sebab-i hakikisi neden ibaretti? Bunun izahı pek basitdir: Bâbîâli elim, fakat kendisi için medâr-ı iftihar bir tezâdd eseri olarak ecnâs-ı Hristiyanıyeye Islamlardan daha ziyade bir hürriyet, daha ziyade vesâiti tedrisiyye bahş etmişdi, hükümetimizin düşman-ı kadimleri ise bu halden kemal-i maharetle istifade ederek ecnâs-ı inezkûreden bazılarına efkâr-ı infirâdperverâne telkin etmeğe muvaffak olmuşlardır.

Bunun için, Avrupa'da Hristiyanlar tarafından işidilen şikâyetler hakikaten Müslümanlar tarafından icra edilen tazyikât ve mezâlimden neş'et etmiyor, bunların mukaddema lisana almağa cüret etmedikleri âmâl ve ihtirâsâtını tahrik edilmiş olmasından ileri geliyordu.

Binaenaleyh, ıslahata teşebbüs olunduğu zaman, daha bidayetde bütün bu anasırı yekdiğeriylc birleştirecek veçhile anları metanet bahş ve mahiyye-i hayat bir idare etrafına toplamak ve bu ecnâs-ı muhtelifeyi telkînât-ı hâriciyyeye karşı ademü-t teessür bir hale getirecek bir vatan-ı müşterek vücuda getirmek lazımdı. Bu vazife ise Türkiye'de idare-i meşruta ilan olunduğu sırada Meclis-i Mebusan'ın görüldüğü üzere pek müşekkeldi.

Bundan başka, bir taraftan Rusya da müşkilât-ı cedide ika etmekden hâli kalmıyordu.

Rusya hükümeti, 1854 senesinde bizimle harb etmek için Kaynarca Muahdesine müracaat ettiği gibi, 1856 Muahdesini mahvetmek için de daha müdhis ve daha sehlü-l isti'mâl yeni bir silaha müracaat etmişti, o da İslav ittihadı idi.

Kâffe-i desâisinde mahirâne hareket eden Rus diplomasisi bir taraftan vazifesini ifâ eylediği gibi, diğer taraftan da Balkanlara tohum-u nifak saçmak için komitalara itimâd ediyordu. Osmanlı toprağı müttefiklerin kıtaatından tahliye edildiği günün hemen ertesi, Prens Gorçakof bu Bulgarların hükümet-i Osmaniyyeden tazyik gördüklerini beyan etmek için bir nota gönderiyordu.

O zaman bir tahkikat icra edilmiş, fakat böyle bir şey vukua gelmediği tezâhür etmişti.

Yine bu sıralarda Çerkeslerle Tatarlar memleketlerinden çıkarılarak Türkiye’de yerleşmişlerdi. Rusya hükümeti bu fırsattan istifade ederek “Babîâlî’nin Cerkesleri yerlerine yerlesdirmek için Bulgarları memleketlerinden çıkarmaktır” diye Hıristiyanları iğfal etmiş ve Bulgarları (Vidin) cihetlerine doğru muhaceret etmeğe teşvik eylemişti.

İşte o zaman yirmi bin kişi bu vesâyâyâ kapılarak, güzel güzel vaadlara feryafte olan memleketlerinden çıkmışlar; fakat az bir zaman sonra Devlet-i Âlîyeden tekrar yerlerine gelmelerini talep eylemişlerdir. Bu bîçareler ellerinde bulunan cüz’i bir meblağı da beyhude yere sarf etmiş olduklarından hükümet bunları sevk etmek için vapur tedârik etmeğe, ve kendilerine iâde olunan tarlaların zirâi için öküz ve âlat-ı zirâiye vermeğe mecbur olmuştur.

1865 ve 1866 senelerinde, Rusya’da teşkil olunan çeteler Bulgaristan’da ihtilal zuhura getirmek için Kışinev ve Bükreş tarikiyle Bulgaristan’a geldiler. Zıştovi civarında Tuna’dan geçerek Tırnovi ile Selvi arasında Balkanlar’a kadar ilerlediler. Fakat Bulgarlar tarafından hiçbir muavenet göremeyince ahâlinin mazhar-ı muaveneti olan jandarmalar tarafından mağlub ve perişan edildiler. Burada şunu da ihtar edeyim ki, bu çetelerin ilk geçişlerinde irtikâb etdikleri en birinci cinayet; yolları üzerinde gezinen sekiz on yaşlarında beş bîçare İslam çocuğunu katl etmekden ibaret olmuştur.

Filhakika bu müdhiş cinayetden maksad ahâli-yi İslamiyeyi Hıristiyanlara karşı ahz-ı sâra teşvik etmek ve memleketi ihtilale vererek Avrupa’da Hıristiyanların Türkler tarafından tazyik ve telef edildikleri zannını hâsıl eylemek için bunun netâyicinden istifade etmek idi. Fakat Müslümanlar buna karşı hiç seslerini çıkarmayınca, muharriklerin planı kâmilan akim kaldı.

Komitalar, bu hali görünce manevralarını tebdil etmeğe mecbur oldular. Eskiden yaptıkları gibi Bulgar çocuklarını talim ve terbiye için muallimler gönderecek yerde, her sene ahâli-yi Hristiyanîye meyânından birçok çocuklar intihab eldiler. Çocuklar Rusya'ya gönderiliyor, avdetlerinde ise memleketlerinde ittihad-ı İslav fikrini tamim ediyorlardı. Bütün bu haller, Rusya'nın Dersaadet sefiri Rum kilisesinden ayrı olmak üzere milli bir Bulgar Kilisesi açılmak için ferman istihsaline muvaffak olduğu zamanda vâki oluyordu.

Fakat maksadım ne Rus diplomasisinin aleyhimizde yaptığı şeyleri beyan etmek, ne de komitalar tarafından icra edilüb bütün âlemin bildiği şeyleri tekrar eylemektir.

Yalnız isterdim ki, ihtilâlât ve isyanların Sultan Abdülaziz'in son senelerindeki garabetin, sarayın masârifât-ı mecnûnânesinin, bundan dolayı husule gelen netâyic-i elimenin. hâsılı birbirini müteakib üzerimize çöken felaket ve musibetlerin az çok aynı mebâdan neşet ettiğini herkes bilsin!

Keza harbden evvelki ahvâle dair de bir şey söylemek istemem: Bunlar zaten malûm olduğu gibi izah ve tafsile ihtiyaç göstermeyecek derecede de yenidir. Yalnız, İstanbul Konferansından bir nebze bahs etmek için şunu beyan edebilirim ki, 9 Eylül tarihinde Petersburg ceride-i resmiyesinde prens Gorçakof tarafından neşredilen tamim-i siyasi zeylinin birinci fıkrası kemâl-i dikkatle mütalaa edilecek olursa, Rusya hükümetinin İstanbul Konferansı ile Ayastefanos muahedesinde dermeyan eylediği şeyler beyninde hiç fark olmadığı görülüyor ki, bunu 1 Nisan tarihli varakalarında Marki Salisbury cenahları da teslim eylemişlerdir.

O halde Rusya hükümetinin muzaffer olduğu halde Avrupa'ya güçle kabul etdirebileceği bir şeye Türkiye'nin derhal muvafakat etmeyeceğini tabii olarak söyleyebiliriz. Zaten hiç bir hükümet, bir millet vokdur ki bu şeraiti kabul etsin. Bunu bizim de kabul etmeyeceğimiz tabiidir; zira bütün ahâli her ne suretle olursa olsun haysiyet ve menâfîni müdafaa etmek istiyor, beş yüz bin asker muharebe emrine intizar ederek vatan için feda-i can etmek şerefini temenni eyliyordu.

İngiltere hükümetinin, hakkında ne gibi tedabir ittihaz eylediğini Türkiye bilmiyor değildi. İngiltere kabinesi mücâdelâtımıza karışmayacağını açıkdan açığa beyan etmişti. Biz bu kararı pek iyi biliyorduk. Keza Avrupa menâfi-i umumiyesi ile İngiltere menâfi-i hususiyesinin Rusya ile vukuu bulan mücâdelâtımıza son derece merbût olduğunu, İngiltere kabinesi her ne kadar bu suretle beyânâtta bulunmuş ise de İngiltere'nin er geç bu meseleye karışmaması imkân haricinde bulunduğunu da pekâlâ biliyorduk. Bu itimad-ı fevkalade, bâlâda beyan eylediğimiz esbaba inzimam ederek Rusya ile icra edeceğimiz muharebenin nukat-ı esâsiyesinden birini teşkil eylemiştir. Hatta İngiltere hükümetinin bilahare vukuu bulan hareketi, Osmanlı nazarının istidâlâtını tamamen kuvveden fiile çıkarmış, filhakika anlamı hissettikleri gibi İngiltere hükümeti müdahale etmiş ise de tahminlerden pek geç bir zamanda müdahale eylemiştir.

İşte bu mütalaatdan da müsteban oluyor ki Rusya hükümetinin şarkdaki politikasının yegâne muharriki Hıristiyanların İslamlar tarafından tazyik eylediğini vesile ederek Rusya'nın Hıristiyanlara karşı daima icra etmek istediği hakk-ı himayeden başka bir şey değildir.

Rusya hükümeti Avrupa'ya karşı hep bu fikri ileri sürmüş ve anı bize karşı daima bir silah olarak istimal eylemiştir. Fakat bu bâbdaki efkârı tebdile bâdi olan bir şey varsa, o da Avrupa'nın cenub-u şarki cihetlerinde mütemekkin Hıristiyan unsurunun komitalar tarafından istimal olunan nüfuz, elim mefsedetle beraber bir takım siyasi nüfuzlar altında da bulunarak bazı defalar daire-i meşruiyetden harice çıkması ve iddia olunduğu gibi İdare-i Osmaniye'nin suistimâlâtından kurtulmakdan ziyade İslav ittihadı fikrini neşr ve tamim için vesait-i şedide istimal eylemiştir. Vakıa bu suistimâlât isyana vesile olmuyor değil. Fakat en son vekâyî tamamıyla isbat etmiştir ki, bu isyanlar suistimâlâtı mahv ve izale etmekden ziyade imtiyaz ve istiklâl elde etmek için icra edilmektedir. Fakat bu meyanda yalnız Bulgarlar müstesnadır; Çünkü anlar kimin eline düşmüşlerse daima körü körüne istimal edilmiş bir alet makamına kâim olmuşlardır.

Binaenaleyh bu bâbda arzu edilen ve kemâl-i şiddetle takib olunan nokta, İslav ittihadını vücuda getirmek için hükümetin kuvve-yi mevcûdesini parçalamakdan, Prut'dan Karadeniz Boğazı'na, Karadeniz'den Adriyatik denizine kadar teessüs eden büyük bir hükümetin nüfuz ve tesirinden başka bir şey değildir.

İşte Avrupa'nın mucib-i hıras olacak bir tahakküm-ü umûmi usûlünü ifham eden bu menfaat-ı azîme-i siyasiye karşısında menâfi-i Hristiyanîye kâmilten ortadan kalkmakda veya az çok tesirini zayi eylemekdedir. Bunun en aşikâr delili de Ayastefanos muahedesi imza olunur olunmaz Rusya'nın bize karşı âsar-ı muhabbet izhar eylesesidir.

Rusya'nın Avrupa'ya karşı bizimle ittifak etmeğe ne derecelerde müsaraat eylediği ve bizimle icra etmiş olduğu harbi sırf Avrupa için ve Hristiyanlara muhabbetinden dolayı icra etmekde olduğuna Avrupa'yı ne türlü zâhib etmiş bulunduğu herkesin malûmudur.

Fakat sırf mazi ile halden şikâyet etmek kifayet etmez. En ziyade âtiyi de düşünmek iktizâ eder. Acaba hâli nasıl ıslâh etmeli, bu gibi hallerde ne vesâit istimal eylemeli?

Şimdiki halde bu sualin çâre-i hâli pek çok: Daha doğrusu vaziyetin müşkilâtından ve Avrupa'nın duçar olduğu maraz-ı umuminin sebep-i yegânesini teşkil eden bir meseleyi büsbütün kapatmak hususunda zaruri ve meşru bu suretde hissedilen ihtiyaçdan dolayı elyevm bir feverân-ı tasavvurât mevcuddur.

Memleketin hâli hazırında bir gerginlik peyda olmasından biz de alâkadarız. Bu hâl Türkiye'nin bedbaht ahâlisi için artık gayr-ı kâbil-i tahammül bir hâle gelmiştir. Vaktiyle müterakki ve mesud olan vatanımız, şimdi harâbezâr halindedir. Bu hâlin bir dâire-i hak ve adalet dâhilinde izâlesi elzemdir.

Ben bu hususda bir çâre-i hal dermeyân edeceğimi iddia edemem: fakat birçok seneler Tuna eyaletlerinde valilik ettiğimden elyevm her ne suretle olursa olsun Türkiye'nin- te'min-i saadeti ile meşgul olanların nazar-ı dikkatini celb etmek üzere izahat-ı muhtasarada bulunarak Rumeli ve Bulgaristan hakkında bazı mülâhazat dermeyân etmekliğim çok görülmez zannederim.

Evvela şunu nazar-ı dikkate almalıdır ki, bugün en ziyade nazar-ı dikkate alınan Bulgarlar meyanında bir milyondan ziyade İslam vardır.

Tatarlar ve Çerkesler bu meyanda dâhil değildir. Bu İslamlar öyle zannedildiği gibi Asya'dan gelüb Bulgaristan'da birleşmemişlerdir. Bunlar devr-i istilâda ve âna takib eyleyen seneler zarfında şeref-i İslam ile teşerrüf eden Bulgarların ahfâdıdır.

Bunlar aynı memleketin, aynı tabakadan neş'et etmiş aynı cinsin evlâdlarıdır. Bunların içinde birçokları vardır ki Bulgarcadan başka bir lisan tekellüm etmezler. Bu milyonlarca insanları yurdlarından çıkarıp vatanlarından baîd mahallere göndermek, bence en büyük bir insaniyetsizlikten maduddur.

Böyle bir hareket ne hakka, ne dürlü bir dine müsteniden icra olunabilir? Zan edersem Hıristiyanlık buna müsâid değildir. Medeniyetin bir kanunu vardır. İnsaniyetin de nizâmâtı mevcuddur. Ondokuzuncu asır da bu nizâmâta hürmeti emreder. Bundan başka, artık Müslümanlara: “Avrupa'da durmak isterseniz Hıristiyan olunuz” denebilecek vakitlerde değiliz.

Keza şunu da diyebilirim ki, Bulgarlar terakkiyât-ı fikriyece pek geridirler. Akvâm-ı Hıristiyanienin terakkiyâtı hakkındaki sözlerim bunlara değil, Rmnlara. Ermenilere ve sâirleredir. Bulgarların yüzde ellisi çiftçi, yüzde kırkı çoban, koyun yetiştiricisi, orakçı ve sâiredir.

İslamlara gelince bunlar tedrisat-ı diniye ve uzun müddet devam eden hükümetin tecrübesi eseri olarak mürûr-u zaman ile kabiliyât-ı fikriyece his olunacak derecede terakki etmişlerdir ki. bu terakkileri diğerlerine nisbeten faik bir halde bulundurmaktadır, bunu Bulgarlar da teslim ederler.

Bugün dört asırdan beri hâkim bir milletin dün mahkûm ve zekâca da kabiliyeti madûm bir millet idaresine girmesini taleb etmek, Balkan şube-i ceziresinde Avrupa'nın daha bir batın devam ettiği müddetçe hal-i iğtişâşda bulunmasına sebebiyet verecek bir vaziyet tevliid eylemek demektir.

Zira İslamlar, vatanlarından ayrılmazdan, mal ve mülklerini terk etmezden evvel hûn-rizâne bir muharebe edeceklerdir ki. bu muharebe zaten başlamış olduğu gibi devam da edecektir. Hatta bu muharebe basdınlmış olsa bile tekrar zuhur ederek Avrupa ve Asya'yı iğtişâş içinde

bırakacaktır. Hristiyanlar ve bilhassa Rumlar, nefret ettikleri Bulgarların mezâlim-i tahakkümünden kurtulmak için İslam safları arasında muharebe edeceklerdir. Çünkü İslamlarla Rumların menâfii, haklarını müdafaa için tevhid-i ef'âl etmelerine lüzum gösterir.

Hayır, müsellelât-ı umûmiye için mahâzir-i fevkalade husule gelmeden yalnız Müslüman oldukları için bir milyon insanı vatanlarından ihraç etmek ve bir gün evvel tabii olanları bugün metbû'u haline irca etmek imkan haricindedir.

Şu mütalaamızdan hâl-i sabıkın asla tebdilini arzu etmediğimiz anlaşılırsa, cevaben deriz ki maksadımız kat'iyyen bundan ibaret değildir. Bizim maksadımız Hristiyanlarla İslamların ıslah-ı ahvâli için birden çalışmak, şarkda icra olunacak tebeddülâtı her iki taraf için de tedricen icra etmek, ahâlinin bir kısmına bahş olunacak ıslahatın diğeri için idbâr ve felaket haline münkaleb olmasına meydan vermemekdir.

Benim fikrimce bu öyle bir mesele-i adalet ve râifetden ibaretdir ki bundan inhıraf edenler icabat-ı zamana ve asra göre hareket etmemiş olmağla itham olunacakları gibi, böyle bir asr-ı medeniyetde, âsâr-ı vahşetde bile icra olunmayan şeylerin vukua geldiğini müşahade etmek beşeriyet için hakikaten elim olacaktır. Fakat bu müşkilâtı izâle için ne türlü bir vasıta istimal etmelidir?

Bâlâda da beyan ettiğim veçhile ben bu vasıtayı bulduğumu iddia edemem, fakat bana öyle geliyor ki Bulgaristan'ı âdilâne bir suretde tahdid etmek her türlü menâfii bir dereceye kadar muhafaza edebilir. Bu menâfiden maksadım ahaliye taalluk eden menâfiidir.

Menâfi-yi siyasiyenin de ayrıca müdafileri ve kahramanları olduğundan menafi-yi siyasiye ile meşgul olmağa lüzum görmem.

Bulgaristan arazisi, Tuna üzerinde Rus ordusunun mahal-i müruru olan (Ziştovi) den başlayarak (Yanlara) mecrasını takib edecek ve (Osmanpazarı) ile (Tırnova) beyninde geçecek ve (Gabrova) ile (Şıpka) geçidi arasında Balkanlar'ı mürur eyledikten sonra dağların sırtlarını takib ederek (İhtiman)'a, badehu (Samokov) ve (Köstendil)'e gelüb

(Leskofça)'ya müntehi olacak, buradan da (Morava) vadisini takib ederek Sırb hududuna dayanacakdı ki, zan edersem böyle bir Bulgaristan birçok ihtirasatı izâle edebilecekti.

O zaman, tahminen iki milyon ahâli ile meskûn olan bu hatt-ı vâsia: şimalen Tuna, garben Sırbistan ve Morava, ccnûben Rumeli Vilayeti Balkanların bir kısmı, şarken de Yantara ile muhat bulunacakdı. Mevcud nahiyeleri de ber vech-i âti nevahîden ibaret bulunacakdı. Zistovi Yanbolu, Rabova, Lun, Vidin, Adiliye, Belgradcık, Berkofca, Vraca, Lofca, Pluna, Selvi, Tırnova, Gabrova, İhtiman, Samokov, İzladı, Orhaniye, Sofya, Dobniçe, Radomir, Köstendil, Leskofca, Niş, İznebol, Prut.

Şu tâdad eylediğim yirmi altı nahiyede Hristiyan Bulgarlar ekseriyete haizdirler. Nisbet ise mahallâta göre yüzde 60/80'dir. Bu nisbet Rusçuk, Razgrad. Osmanpazar, Şumnu, Tutrukan, Silistre, Tulca ve Varna gibi Yantara'nın şarkında kâin nevâhinin aksidir.

Buralarda nüfusun yüzde 70'i İslam, mütebakisi Rum, Ermeni, Alman, Lipovan, Kazak, Ulah, Bulgar ve sâiredir. Hatta Silistre'de Deliorman, Şumnu'da Karlıova, Osmanpazar'da Tuzluk gibi birçok mahaller sırf İslamlarla meskûndur.

Bundan başka şu hudud dâhilinde bir Bulgaristan teşkili her türlü menâfii temin etmekden ziyade yeniden yeniye vukua gelecek ihtilâfâtın izâlesine de fevkalade hidmet edecekdi, yeni prenslikte kalmak istemeyen İslamlar burada kalmak isteyen Hristiyan Bulgarlarla mülklerini de mübadele edeceklerdi.

Sırf mevkii olan bu meseleyi fasl-u tesviye için muhtelit bir komisyon tayin olunacakdı.

Yeni Bulgaristan Babîâli'ye haracgüzâr olmak üzere, bir idare-i müstakile teşkil edecekdi. Devlet-i Osmaniye de bu prenslik idare-i dâhiliyesine müdahale etmeyeceğini Avrupa'ya karşı kat'ıyyen taahhüd etmekle beraber memleket-i ecânibe karşı müdafaa için Vidin ve Niş istihkâmâtını işgal etmek hakkını muhafaza eyleyecekdi.

Kala-i Erbaa dâhil olduğu halde diğer nevâhinin kâffesi eskiden olduğu gibi tamamıyla Devlet-i Osmaniye'ye tabi bulunacakdı. Bu nevâhide hiçbir tesisât-ı husûsiye icra edilmeyecek, fakat, bu nevâhi sair eyaletler gibi Kanun-u Esasi'nin sûret-i mükemmelede

tatbiki sayesinde kendilerine temin olunacak menâfi-i hakikiye ve kat'iyeden istifade edeceklerdi.

Filhakika tesisi mümkün olan bütün tarz-ı hükümetler, tasavvuru mümkün olan bütün idare projeleri içinde Kanun-u Esasi hakkıyla tatbik olunduğu takdirde, şark için en muvafık bir tarz-ı idaredir. Zira bütün ecnâsın terakkiyât-ı fikriye ve maddiyesi vasıtasıyla vatanın terakkiyât-ı müstakbelesini temin etmek esası, bu kanunda mevcuttur.

Kanun-u Esasi, hükümdar tarafından millete bahş edilmiş olduğu için daima muhafaza olunacaktır.

Bu kanun, milletin mal-ı sarihi haline geldiği gibi millet de memleketin selameti ancak bu Kanun-u Esasi de mündemiç bulunduğu kani olduğu cihetle ânın muhafazasına fevkalade bir kıymet bahş etmektedir.

Bu berat-ı milliyenin tamam-ı tatbikine şimdiye kadar bazı esbab-ı maddiyenin mâni olması ve bu Kanun-u Esasiden bazıları zarar-dide olmuş bulunması ânın kıymet ve ehemmiyetini hiçbir vakit tenkis edemez. Türkiye'de hemen herkes idare-i meşrutanın yerleşmesini, kesb-i kuvvet etmesini, nizamâtımızın ruh ve nizam-ı mürettebesine gelmesini arzu etmektedir.

Vakıa Kanun-u Esasi nin tatbiki bazı fikirlerde elan şübheler tevliid ediyor diye itiraz olunabilir. Fakat, bu şübheler, Babıâli'nin ıslahat-ı mev'ûdadan bazılarını henüz icra etmemiş olmasından neş'et edebilir; fakat bence Babıâlinin deruhde eylediği vezâifi ifâ edeceği hengamında müsadif olduğu müşkilat-ı ale'l-umum efkâr-ı âmme nazar-ı dikkate almıyor gibi görünüyor. Bu müşkilat ise her fırsatta Memalik-i Osmaniye dâhilinde iğtişâşat-ı dâhiliye tevliid eylemeğe matuf olan te'sirât-ı ecnebiye ile karışık bir halde zuhur etmiş ve Türkiye'yi Avrupa'ya karşı deruhde eylediği taahhüdatı ifâdan men' eylemiştir. Şarkda vekâyi'in tarz-ı cereyanını bir dikkat-ı sabite ile tâkib edenlerce malûmdur ki Rusya'nın en ziyade korkduğu şey. Türkiye ahvâlinde bir salah-ı hakiki nümayan olmasıdır. İşte bu sebebe mebni Rusya hükümeti Türkiye umur-u idaresinde ıslahat-ı cedîdeye teşebbüs edenlere karşı muhtelif zamanlarda icra-i te'sir etmekden hâli kalmamıştır. Bunun için Babıâli Kanun-u Esasiyi ilan eder etmez bir harbin feveranı da nevâina tahrik etmiş demek-

dir. Rusya hükümeti esasen bu harbi hiçbir vech ile hazırlamış olmadığı gibi Kanun-u Esasi'nin ilanını da mümkünse Türkiye'yi kamilen mahvetmek veya bir daha kalkamayacak bir hale getirmek için Türkiye'ye taarruz etmek hususundaki kararını ta'cil etmemiş olsa idi. Rusya hükümeti ihtimal ki bu harbi bir müddet daha te'hir edebilirdi.

Keza şunu da itiraf ederim ki, bu Kanun-u Esasi hadd-i zâtında Avrupa nizâmât-ı kadimesi derecesinde bir metanet-i nüfuza haiz olmadığı gibi olamaz da. Fakat bu fıkdan-ı nüfuzu Avrupa pek kolay ikmal edebilir! Babîâli ekseriya haksız birçok müdahalât ile sarsmış olan Avrupa şarkda vukuu muhtemel olan kâffe-i terakkivâtı hülâsa eden bu Kanun-u Esasi'nin tatbiki için bir nezâret-i fa'alâne icra etmek hususunda bunu pek güzel bir fırsat ittihaz edebilir.

Bu nezaret-i müştereke, keza Rusya'nın şarkındaki nüfuzunu tecrid etmeğe de medar olur ki, bu nüfuz şimdiye kadar sırf Rusya'nın menâfiine ve Avrupa menâfiinin zararına olarak icra edilmiştir.

Hülâsa, Türkiye'de ıslahat-ı cedide tatbik etmek ecnâs-ı muhtelifeyi yekdiğerine meze etmek ve bu imtizâcdan da hangi cins ve mezhebe mensub olursa olsun ahâlinin terakkiyât-ı tedriciyesi istihsal edilmek istenilirse, Türkiye meşrutiyetle idare olunmalıdır.

Felaketlerimize yegâne çare, dâhili ve harici düşmanlarımıza karşı nâfi bir suretde mübareze için istimal eyleyeceğimiz yegâne vasıta budur.

Takib eylediğimiz tarik-i terakkiyi sed eden müşkilâtıdan bazılarını anlatıp da bize âsâr-ı samimiyyet ibraz etmeyenleri hakkımızda daha az şiddet ve daha ziyade bir adaletle hareket etmeleri lazım geleceğine ikna eder ve aynı zamanda da dostlarımıza, hakkımızdaki fikr-i muhlisatkâranelerini teyid ederek itimadlarının mahalline gayri masrûf olmadığını isbâta muvaffak olursam, şu satırları yazmaktaki maksadım tamamıyla hâsıl olmuş demektir.

Londra, Mayıs 1878, Midhat

EK – 3 : Midhat Paşa'nın Vanity Fair Dergisi'nde yayınlanan portresi ve özgeçmişi

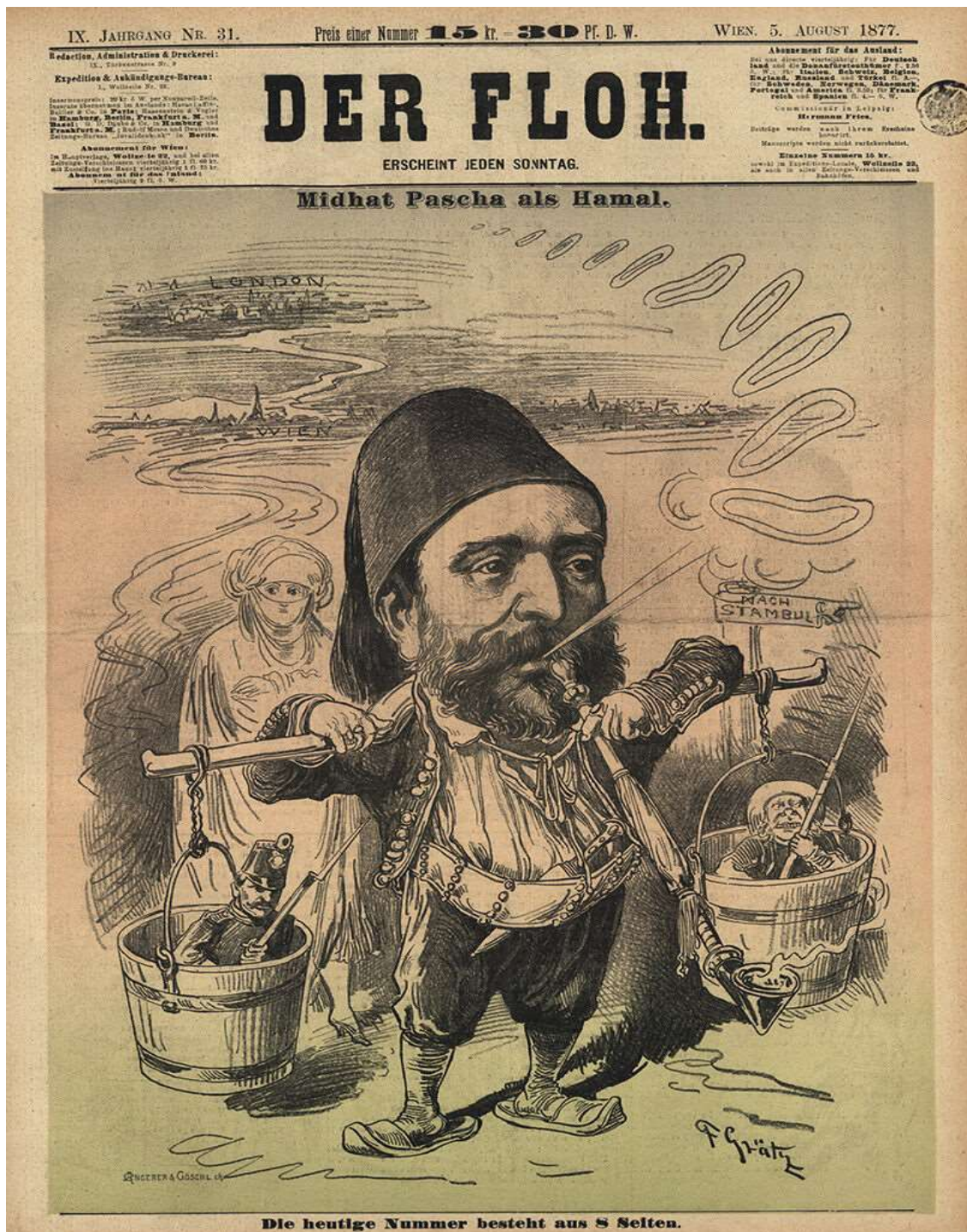

“İngiliz basınında Türk Anayasası’nın babası Midhat Paşa: “Dürüst, zeki, üretken bir genç adam olan Midhat Paşa, genç yaşlarda Kuran yasasını öğrendi ve kendisini ülkesi için çalışmaya adanmış. Ülkesinin batı idealleri ve medeniyetinin benimsenmesi yolu ile yeniden canlanabileceğine ikna oldu. Bu çıkarım başta şüpheli görünebilir fakat onun Tuna Valiliği görevine atanmasından sonra inşa ettiği yollar, köprüler ve organize ettiği idari reformlar ile vilayetin görünümünü baştan aşağı değiştirmiş olması onun bu yeteneğinin ilerlemeye yansımasıdır. Ardından Bağdat valiliği ve iki kez de Sadrazamlık görevinde bulundu. Görev yaptığı zaman zarfında Türk Anayasası’nın hazırlık aşamalarını yürüttü, altı yıl önce son dokunuşlarını yaptı ve anahatlarını belirledi ve geçtiğimiz sene Türkiye’nin gelecekteki hükümet şekli olarak benimsenmesini sağladı. Midhat bu değişimi uygulamaya çalışırken, sürgün cezası ile yapılan düzenlemede şartlar geçici olarak değişti. O da tüm diğer Türkler gibi, etkileyici tavırları, onurlu duruşu ve hakikati algılama yeteneği olan bir adam. Az konuşmasına rağmen söyledikleri başka manalara gebe, siyasette deneyimli olanların taktir edeceği ironi sahibi nezaketli bir mizaç sergiliyor. Bir eşi var ve altmış yaşındadır.

JEHU JUNIOR.” ⁸⁰⁵

⁸⁰⁵ Vanity Fair, “Statesmen – No. CCLVI, His Highness Midhat Pasha”, Londra, 30 Haziran 1877, s.407.

EK – 4 : Midhat Paşa'nın Avrupa Sürgünü Sırasında Avusturya Basınından Bir Örnek:

*Viyana basınından bir örnek: Avrupa başkentlerini ardında bırakarak yurda dönen Midhat Paşa bir Osmanlı hamalı olarak betimlenmiş.*⁸⁰⁶

⁸⁰⁶ Der Floh, 5 Ağustos 1877, s.1.

Ek – 5 : Sırp Meclisi Reisi M. Garachanin’in Fuad Paşa’ya ilettiği diplomatik nota mektubu

Sırbistan Dışişleri Bakanından Ekselansları Fuad Paşa’ya.

“Belgrad, 25 Ağustos 1867”

Ekselansları, farklı taraflardan bize ulaşan güvenilir bilgiler, tüm Sırp ulusunu son derece hareketlendiren Rusçuk’ta mahal bulan kanlı ve eşi benzeri görülmemiş bir dramı doğrulamaktadır. Fakat, bu gerçeklere değerlendirmeye başlamadan önce, olayları olduğu gibi tekrar edeceğim.

“Ağustos’un 8’inde öğleden sonra, yolcuları arasında Svetko Paulovitz isimli Belgradlı bir Sırp olan Tuna Avusturya Şirketine ait olan bir buharlı gemi, Germania, Kaptan Fritovitz idaresinde Rusçuk’a ulaştı. Svetko temmuz ayında iş amaçlı olarak İbrail’e gelmiş, Badacievatz’a dönmek üzere Germania vapuruna binmiştir. İbrail’de Avusturya Şirketi’nin kendisine teslim ettiği konşimento belgesinde kesin olarak gösterildiği üzere Mallarını kendi adına gemiye yükletmiştir.

Rusçuk’ta bulunan Avusturya Konsolosluğu ile anlaşmalı olarak, imparatorluk yetkilileri Svetko’nun pasaportunu inceledikten sonra, kendisinin gemiden inmesini istemiş, fakat başarılı olamayarak oradan ayrılmışlardır. Bunun üzerine gemi kaptanına Sırp yolcuyu teslim etmesi için emir verilmiş, fakat kaptan bu kararı uygulamaya cesaret edememiştir. Eskort eden askerler ve Avusturya konsolosu eşliğinde olay mahalline gelen Midhat Paşa, tüm yolcuların boşaltılması emrini vermiş ve emir yerine getirilmiştir. Tek başına kalan Svetko, korkuya kapılarak savunma amacıyla kendisine eşlik eden yol arkadaşı ile kendisini geminin salon bölümüne kilitlemiştir. Orada Türk askerleri tarafından katledilmiş, sonrasında vücudu korkunç bir şekilde tahrip edilmiş bir şekilde Rusçuk sokaklarında sürüklenmiştir.

Bu olayın ışığında, ekselansları, iki konu dikkate alınmalıdır. İlk olarak, pasaportunu yetkililere gösteren Svetko geçerli bir Sırp pasaportu taşıyan bir Sırp vatandaşdır; ikinci olarak İbrail’i vapur güvertesinde terk etmiş ve herhangi bir Türk sınırına ayak

basmamış, ya da öyle bir niyeti olmamasına rağmen, ilginç olan Rusçuk otoritelerinin kendi yasal alanlarında olmayan, gerçekte yabancı bir bölgede ve dolayısıyla uluslararası koruma altında olan bir kişiyi kontrol etme hakkını kendilerinde bulmalarındır.

Avusturya Konsolosunun rızası, umuyoruz ki kendi hükümeti tarafından taktir edilecektir, evrensel olarak kabul edilmiş uluslararası hukuka rağmen bir Sırp vatandaşının askerleri tarafından katledilmesine sebep olan Ekselansları Midhat Paşa'nın büyük sorumluluğunu hiçbir derecede azaltmamaktadır.

Kimi kötü davranışlarından dolayı Svetko'nun kabahatli olduğunu varsaysak bile meselenin çözümleneceği makam Avusturya konsolosu ve Rusçuk otoriteleri değildi, Ekselansları takdir edersiniz ki bu koşullarda çözüm üretmek İmparatorluk otoritelerinin değil ekseriyetle Prens (Sırp) hükümetinin benzer durumlarda Bâb-ı Âli'yi huzursuz eden konularda nasıl kaygı gösterdiğini ve her türlü meşru memnuniyeti sağlamaya çalıştığını takdir edeceksiniz.

Ekselansları Midhat Paşa'nın konuyu farklı bir şekilde yansıttığı doğrudur. Onun anlatımına göre, Svetko Avusturya konsolosluk memuruna ve sonra kendisinden pasaport isteyen polis komiserine ateş açmıştır. Bunun olanaksızlığı bir yana, bu anlatım o esnada gemide bulunan yolcuların tanıklıkları ile uyuşmamaktadır, zira İmparatorluk için ağırlıklı bir kanıt teşkil etmek üzere hepsi mutlak bir uyum içerisinde yukarıda zikrettiğimiz şekilde olayı tanımlamaktadır.

Ekselansları Prens hükümeti, siz ekselansları ve Sultan majestelerinin bizim ile aynı derecede müteessir olmayacaklarını ve Rusçuk yetkililerinin suçlu olduğu acımasız eylemleri hak ettiği şekilde lanetlemeyeceklerini farz edemiyor. Zira ben de bu ve benzeri şiddet eylemlerinin, aramızda saadet içerisinde sürdürdüğümüz ve karşılıklı çıkarımız olan iyi ilişkiler üzerinde nasıl bir acı verici bir etkisi olacağını düşünemiyorum.

Ekselanslarının hükümeti bu iyi anlayışı pekiştirme görüşünü kaybetmemiş ve Bâb-ı Âli'nin de yüksek bilgelik ve katı adalet duyguları içerisinde, yetkililerini Sırp vatandaşlarına verdikleri yasal emirler gerekçesiyle geri çağıracağını, Rusçuk suçunun müelliflerini ağır bir cezaya uğratacağını ve onları kurbanın ailesine tazminat ödemeye mahkûm edeceğini ümit etmektedir.

Bâb-ı Âli Rusçuk'taki suikastın tüm Sırbistan'da yarattığı derin duygulara kolaylıkla vakıf olacaktır, bu nedenle Prens hükümeti bu zorlu şartlar altında, Bâb-ı Âli yüce gönüllü fitratını sergileyecek ve O'nun yardımı ile Prens Hükümeti Rusçuk trajedisi ile içine düştüğü acı verici vaziyetten kurtulacaktır.

Kabul buyurunuz,

Garachanine

EK – 6 : Fuad Paşa’nın Sırbistan Dışışlerinin Mektubuna Yanıtı

Ekselansları Fuad Paşa’dan Sırbistan Dışışleri Bakanı’na

“İstanbul, Ekim 14”

Mösyö başkan, 6 Eylül’de bana yazma nezaketi gösterdiğiniz, Avusturya Şirketi’nin Germania buharlı vapuru güvertesinde bulunan iki yolcu ile alakalı Rusçuk’taki imparatorluk görevlilerinin davranışları hakkındaki mektubunuzu aldım, No.3900. Gerçekleri iyi bir şekilde ortaya koyabilecek tüm bilgileri edinmek maksadı ile şu ana kadar size yanıt vermeyi erteledim.

Sual edilen hadise binlerce insanın gözü önünde cereyan etmiş olup, ayrıntıları herhangi bir şüpheyi mahal vermeyecek cinstendir. Resmi raporlar ve şu ana kadar temin edilen güvenilir bilgiler şu ana kadar Sırbistan’a ulaşan, mektubunuzda bahsettiğiniz duyguları uyandıran ve Prens’in hükümetinin talepte bulunmasına sebep olan sizdeki bilgiler ile uyuşmamaktadır. Kendimi bunları sizin bilgilerinize sunmak ile mükellef hissediyorum.

Yukarıda bahsi geçen yolculardan Svetko isimli adam, Moldovya’ya gitmek için Belgrat’tan ayrılmadan önce, Tuna Vilayet Valisi’ne bu kişinin Bulgaristan’a kargaşa getirmek üzere örgütlenen bir çetenin lideri olduğu malumatı verilmiştir.

Aynı malumat Svetko’yu Galati ve İbrail’de bu işe adanmış kişileri toplamak amacı ile görevlendirildiğini bildirmektedir. Rusçuk’un amir yetkilileri bu nedenle, şahıs Belgrad ‘tan ayrılmadan az zaman önce ve Rusçuk’a geçtikten sonra hareketlerini takip etmek maksadı ile gerekli önlemleri almıştır.

Tüm bu zaman zarfında Galati ’de bulunduğu sırada Svetko yıkıcı emellerini gizlememiş ve başarılı olmak için gereğini yapmıştır. Utanmadan takip eylediği cinai hedeflerin kanıtı olarak, üzerinde haydut şeflerinin simgesini taşıyan silahlı bir kuşam ile çektiği çokça sayıda fotoğraf birkaç ay evvel Balkanlarda ele geçirilmiştir. Bu sayede, Germania vapuru ile yanında yoldaşı ile geçiş yapacağını öğrendikleri vakit, Rusçuk yetkililerinin gözünde Zvetko’nun tehlikeli karakteri kusursuz olarak canlanmıştır. Zvetko Tuna sahilinden Bulgaristan’a giriş yapmak ve orada edindiği takipçilerinin başına geçmek için seyahat ediyordu.

Mösyö başkan, gördüğünüz üzere Rusçuk yetkilileri nezdinde Zvetko yeni bir adam değil, faaliyetleri zaten malum olan ve Galati'ye seyahat ve konaklaması esnasında hareketleri takip olunan bir canidir. Dahasını Zvetko bizatihi tüm dünyanın gözleri önünde ispatlamıştır. Avusturya konsolosluk memuru ve pasaport memurunun kağıtlarını göstermesi ile alakalı basit bir talebine, görevini yapmaya çalışan iki adama revolverini ateşleyerek yanıt vermiş, talih eseri yaralanan olmamıştır. Yoldaşı bir Türk pasaportu taşımaktadır. Silahlı bir karşılık verilmeden evvel, görevliler ayrılmaya mecbur edilmiş, ellerinde kılıçları ve revolverlerini tutan iki adam, kendisine yaklaşanı öldürmek ile tehdit ederek, salonda mevzilenmişlerdir. Bunu gören yolculardan bir bölümü kendisini vapurdan dışarı atmış, kaptan iki adamın gemide kalması nedeniyle yola devam edememiştir.

Bu durumun varlığı ve onun vesile olduğu gerçek tehlike karşısında, Zvetko ve yoldaşını yakalamak için güç kullanmak dışında başka bir seçenek bulunmamaktadır. Avusturya konsolosu ve kaptan, Vali ile bir değerlendirme yapılmış ve konu enine boyuna inceledikten sonra anlaşılmaya varılmış, Paşa bu maksatla yeterli sayıda zaptiye ile jandarma reisini güverteye göndermiştir.

Avusturya konsolosu ve tüm konsolosluk çalışanları oradadır. Buna rağmen suçluları salonu terk etmeye ikna etmek mümkün olmamıştır. Kapı ve pencerelere mobilya ve ellerine geçen her şey ile barikat kurduktan sonra kendilerine yöneltilen tüm uyarılara on kişiyi öldürmeden teslim olmayacakları şeklinde yanıt vermişlerdir. Suçlular gemiyi ateşe vermekle tehdit ettikten sonra daha fazla duraklamak tehlikeli olacaktı. Bu nedenle kapıyı zorlayıp salona girmek gerekliydi. Kapıdan girmeye çalışan ilk zaptiye, sol göğsüne bir mermi yedi, diğeri kolundan yaralandı. İşte artık o aşamada suçluların üzerine ateş açıldı. Biri orada öldü, diğeri ağır bir biçimde yaralandı, ertesi gün öldü. Eylemlerinin yanısıra, üzerlerinde bir tüfek, iki revolver, geniş bir bıçak, bir kılıç, içi şarjör dolu büyükçe bir torba, Zvetko'nun çeteci kostümü ve Bulgar haydutlarının işaretini taşıyan gümüş bir tabak bulunmuştur.

İki suçlunun aranmasını haklı kılan nedenler ilk olarak bunlardır. İmparatorluk görevlilerinin keyfi bir eylem içerisinde girdikleri akla getirilemez. Bu iki şahsın bir kargaşa çalışmasının aleti olduklarını biliyorlardı. Kamu düzenini ve sükuneti tehdit eden tüm tehlikeleri ortadan kaldırma vazifesi ile meşgul idiler.

İkinci olarak, adamların gemiyi terk etmesi için güç kullanmak son seçenek olana değin, yetkililer mükemmel bir uyum içerisinde hareket ettiklerini kanıtlamışlardır ve tüm bunlar görevlilerin yasal yetki alanı dahilinde yapılmıştır. İmparatorluk hükümeti, Sırbistan'da bildirilerinize ve duygusal patlamalara sebebiyet veren ve belirli Sırp gazetelerinde kendini beğenmiş bir şekilde yankılanan olayın aktarılış şeklini esaslı bir şekilde reddeder.

Fakat gazete haberlerinin dilinden daha fazla teessüf ettiğimiz konu, Sırbistan Metropolit tarafından düzenlenen ayindir. Tanrının temsilcisinin ağzından bu nefret ifadeleri neden çıkar, İmparatorluk hükümetine karşı bu husumet ve bu önyargıları nasıl açıklayabiliriz? Bu tür bildirilerin İmparatorluk hükümetinin Sırbistan ile ilişkilerine esin kaynağı olan alakanın ruhuna zarar verdiğini düşünmekteyiz. Arzumuz, İmparatorluk boyunca hem kişileri hem de Sırpların menfaatlerini koruyan bu alaka konusunda Sırp halkının iyice ikna olması ve size bu nota ile ilettiğim güvenilir bilgilerin bu hadise ile ilgili düşünceleri geliştirmeye kâfi olmasıdır.

İmza: Fuad

EK – 7 : Sırp Meclisi Reisi M. Garachanin’in ikinci mektubu

Sırbistan Dışişleri Bakanı’ndan Fuat Paşa’ya

Kragonievatz, 20 Ekim

“Ekselansları, Rusçuk hadisesi ile alakalı olarak bana hitap ederek onurlandırdığınız yanıtınızı aldım.

Elim hadiseye ait koşullar ile alakalı kesin gerçeği içtenlikle bilmeyi arzulamakta olan Ekselansları Prens’in Hükümeti, kati bir dikkat Ekselanslarının yanıtındaki iddia ve bilgileri incelemiştir. Bu incelemenin neticesi derin bir teesüfe yol açmıştır. Ekselansları, büyük bir şaşkınlıkla, neticede vahşiyane bir şiddeti suçlamaktan uzak olan siz ekselanslarının yanıtı, sadece hak ve adaletin kurallarına aşık bir muhalefet değil, fakat bizim için daha önemlisi ulusal haklarımızın külliye inkârına yönelen bir savunma yükümlülüğünü üstlenmiş gözüküyor.

Böyle bir sistemde, art niyetli tartışmaları laf kalabalığı olarak değerlendirmekle ve uygar uluslar arasında artık müsamaha gösterilmeyen ve uluslararası haklar prensipleri açısından resmi olarak lanetlenen insafsız yargılamanın sonuçlarına aydınlanmış dikkatinizi çekmekle haklı çıkacağım.

Yine de, siz ekselanslarının doğru olduğuna inandığı şekli ile belirttiğiniz gerçeklerin zeminine kendimi yerleştirmekle size gönüllü olarak riayet edeceğim.

Zvetko’nun Rusçuk İmparatorluk yetkilileri nezdindeki kabahati şu şekilde beliriyor: Kendisi Bulgaristan’a kargaşa getirmeyi amaçlayan bir çete lideri olarak Rusçuk İmparatorluk yetkililerine işaret edilmiş idi. Seyahatinin amacı İbail ve Galati’den bu çetenin geri kalanını toplamak idi. Üzerinde Balkanlarda yakalanmış haydut çete reislerinin simgesini taşıyan kuşamlar içerisinde çekilmiş fotoğrafları vardı.

Bunun yanı sıra, bu suçlamalar çok geç üretildi, özellikle bu kişinin cinayeti işlendikten sonra Zvetko’nun üzerinde uzlaşılan işaretler ile ilgili olanlar. Basit

istekler, önemsiz eğilimler her ne kadar suçlanmayı hak etse de, Rusçuk yetkilileri tarafından Zvetko'nun infazını haklı çıkaracak gerekçeler bana kabul edilemez gözüküyor. Siz ekselansları suça meyletmenin kabahati ile o suçu gerçekleştirmenin ne kadar büyük bir mesafe ile birbirinden ayrıldığını iyi bilirsiniz; adalet ve insaniyet duygularınız, Rusçuk örneğinde görüldüğü gibi suça meyletmenin suçun kendisi imiş gibi cezalandırılması karşısında isyan eder. Ve Rusçuk'ta yapılan bundan aşağı kalır bir şey değildi.

Talihsiz Zvetko hakkında bir tümevarıma yol açan şikayetler, onun tarafından gerçekleştirilmiş tek bir suçlanmayı hak eden eylem içermemektedir. Osmanlı toprağına ayağının değmemiş olduğu inkar edilmemekte, Sırbistan'a dönmek üzere gemiye bindiğı malumdur.

Buraya kadar Ekselansları, İmparatorluk yetkilileri tarafından sunulan gerçeklerin hikayesini takip ettim ve kendimi bu bilgilerin çıkarımları ile mücadele ile sınırladım. Kendisinden pasaportunu göstermesi istendiğı vakit silahını ateşlediğı rapor eden yetkililer, talih eseri ki yaralanmamışlar, aslında bu hadise olmasaydı yetkililerin doğru olduğuna inanmadıkları bir suçlamayı yöneltecek bir fırsatları da olmayacaktı.

Size hitap etme onurunu duyduğum mektubumda belirttiğim ehil ve güvenilir tanıklık, bu içler acısı olayın doğruluğunu teyid etmiştir, buraya alıntıladiğım Germania'nın kaptanın raporu, Avusturya imparatorluğu şansölyesi ekselansları Baron d'Eder'in soruşturmasının sonuçları, tarafsızlığından şüphe edilmeyecek dokümanları sayıp dökebileceğimi düşünüyorum. Bu nedenle bu noktadan sonra üstelemek boş laf olacaktır.

O halde geriye, Rusçuk'un İmparatorluk yetkililerinin uluslararası hakların bir prensibini ayakları altında kabaca çiğnemeleri, yetki alanları dışında hareket etmeleri, Osmanlı toprağı olmayan bir bölgede sadece meşru müdafaa amacı ile silah kullanmış bir Sırp vatandaşını öldürmeleri kalıyor. Bu kanıtlanmış ve inkar edilemez

gerçek, ağırlığı şimdiye dek öne sürülen gerekçeler tarafından zayıflatılamamış ve azaltılamamıştır.

Ekselansları Prens'in hükümeti, bu eylemin bu güne değin cezasız kaldığını ve Bâb-ı Âli'nin sadece bizim için adaletin reddi değil, daha fazlası temel haklarımızı hükümsüz kılan açıklama ve özörlere kulak verdiğini derin bir esef ile izliyor; biz bunu ne Emperyal Majesteleri Sultan'ın bize karşı vurguladığı yüce gönüllü tutumundan bekleriz ne de Ekselansları Prens buna müsaade eder.

Bu nedenle dikkatlerimizi cezbeden bu olayı iyilik ile yeniden değerlendirmenizi ve gerçeklerin tabiatının size nakletmeme neden olarak, hükümdarımızın hükümeti ile ilişkilerimizde kullanmaya alışkın olduğumuz samimi dil ile aksettirdiklerimi kabul buyurmanızı sizden rica ediyorum Ekselansları.

Umuyorum ki, siz ekselanslarına iletme onuruna sahip olduğum adil gözlemler Emperyal Majesteleri Sultan'ın hükümetinin müşfik ellerinde kabul görecektir, onun adalet ruhu, Sırp ulusunun hissettiği duyguların gerekçelerini ortadan kaldırarak, Prens hükümetinin minnettarlık ve şükran ile görmekten mutluluk duyacağı, önceki yazışmalarımdaki taleplerin içerdiği adaleti tasdik etmekte yanılmayacaktır.

Kabul buyurunuz,

İmza : Garachanine.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı

Y. EE. :	Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK. AZJ. :	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y. PRK. KOM. :	Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y. PRK. PT. :	Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezaretı Maruzatı

İngiliz Ulusal Arşivleri / Dışişleri Bakanlığı

FO 424 :	Foreign Office – Confidential Print / Turkey 1841 – 1957
FO 424 /37 :	Correspondence With The Marquis Of Salisbury Respecting The Conferance At Constantinople
FO 424 /47 :	Telegraphic Correspondance Respecting The Affairs Of Turkey
FO 424 /91 :	Correspondence Respecting Administrative Reforms In The Asiatic Provinces Of Turkey

İngiltere Parlamentosu Arşivleri

Hansard, HC. Deb. :	Avam Kamarası Oturum Tutanakları
Hansard, HL. Deb. :	Lordlar Kamarası Oturum Tutanakları

2. GAZETELER

Alnwich Mercury 21 Eylül 1872

Australian and New Zealand Gazette 16 Haziran 1877

Belfast Telegraph 02 Ağustos 1876

Bradford Observer 2 Mayıs 1874, 11 Ekim 1875, 11 Aralık 1875

Bradford Daily Telegraph 22 Mayıs 1877

Bristol Mercury 5 Aralık 1878

Cambridge Chronicle 14 Eylül 1872

Ceride-i Havadis Gazetesi 23 Mayıs 1881

Christchurch Times 24 Ağustos 1872

Cork Constitution 5 Temmuz 1873, 21 Haziran 1876, 07 Ağustos 1876, 22 Eylül 1876, 22 Aralık 1876

Cumhuriyet Gazetesi 9 Mart 1970

Daily Telegraph 3 Mart 1869, 19 Nisan 1873, 24 Mayıs 1876, 15-16-17-20-22-26-28 Şubat 1877, 19 Mayıs 1877, 6 Temmuz 1877, 1-17-28

Ağustos 1877, 8 Şubat 1878, 21 Ocak 1879, 28 Mayıs 1881, 2 Haziran 1881, 30 Haziran 1881

Derby Daily Telegraph 30 Mayıs 1881

Der Floh 5 Ağustos 1877

Dublin Evening Mail 16 Eylül 1867, 13 Kasım 1878, 11 Ekim 1879

Dundee Evening Telegraph 12 Kasım 1878

Eastern Morning News 13 Eylül 1872

Edinburg Evening News 21 Ocak 1876

Evening Mail 16 Eylül 1867

Exeter Flying Post 02 Ağustos 1876

Friend of India 01 Kasım 1878

Glasgow Evening Citizen 02 Mayıs 1881

Globe 7 Ağustos 1872, 9 Ağustos 1872, 20 Ağustos 1872, 3 Eylül 1875, 9 Aralık 1875, 8 Mayıs 1876, 17 Haziran 1876, 21 Haziran 1876, 6 Temmuz 1876, 13-28 Haziran 1877, 20-21 Ağustos 1877, 26 Ekim 1877, 8 Ocak 1877, 30 Mayıs 1878, 12 Temmuz 1878, 17 Eylül 1878, 30 Kasım 1878, 26 Aralık 1878, 18 Mayıs 1881, 12 Mayıs 1884

Hull and Eastern Countries Herald 27 Ağustos 1868

İstikbal Gazetesi 18 Haziran 1876

John Bull 26 Ekim 1872

La Epoca 17 Şubat 1877

Le Temps 8 Şubat 1877

Lancaster Gazette 16 Ekim 1875

Leeds Mercury 2 Kasım 1872, 28 Aralık 1872, 2 Şubat 1876, 9 Mayıs 1876, 20 Aralık 1876, 13 Kasım 1878, 8 Haziran 1881, 30 Haziran 1881

Liverpool Mail 5 Nisan 1873

Liverpool Daily Post 24 Mayıs 1876, 19 Temmuz 1876, 22 Aralık 1876,

Liverpool Mercury 23 Haziran 1876, 19 Eylül 1876

Liverpool Weekly Courier 28 Mayıs 1881

Lloyd's Weekly London Newspaper 25 Haziran 1876, 29 Temmuz 1877

London Evening Standart 3 Eylül 1867, 30 Kasım 1867, 11 Ekim 1875, 20 Ocak 1876, 8 Mayıs 1876, 7 Haziran 1877, 1-9 Ocak 1878, 7 Şubat 1878,

	11 Kasım 1878, 16 Eylül 1880, 24 Mayıs 1881, 6-14 Temmuz 1881, 28 Temmuz 1881, 01 Ağustos 1881, 12 Mayıs 1884, 5 Haziran 1884
Manchester Courier	10 Haziran 1876, 12 Haziran 1876, 3 Mart 1877, 30 Aralık 1878, 10 Haziran 1881, 01 Temmuz 1881
Manchester Guardian	19 Eylül 1876
Manchester Times	3 Ağustos 1872, 13 Mayıs 1876, 26 Haziran 1876, 12 Mart 1873
Manchester Evening News	27 Kasım 1878, 15 Ocak 1879, 18 Mayıs 1881
Morning Advertiser	3 Ağustos 1872, 12 Aralık 1872
Morning Post	11 Mart 1868, 25 Nisan 1872, 11 Eylül 1872, 23 Eylül 1872, 28 Aralık 1872, 12 Mart 1872, 5 Kasım 1873, 7 Nisan 1874, 15 Aralık 1875, 13 Ocak 1876, 21 Ocak 1876, 26 Ocak 1876, 9 Mayıs 1876, 18 Mayıs 1876, 18 Mayıs 1876, 21 Haziran 1876, 1 Eylül 1876, 7 Eylül 1876, 14 Eylül 1876, 15 Eylül 1876, 19 Eylül 1876, 08 Aralık 1876, 6-7-12-15-16,21 Şubat 1877, 26 Mart 1877, 10 Nisan 1877, 7-12-19-27 Haziran 1877, 23-30 Temmuz 1877, 16-28 Ağustos 1877, 08 Aralık 1877, 1-4-9-10-21 Ocak 1878, 10-27 Mayıs 1878, 28 Ağustos 1878, 13 Eylül 1878, 12 Kasım 1878, 5 Aralık 1878, 21 Temmuz 1879, 4 Haziran 1879, 5 Ağustos 1880, 23 Mayıs 1881, 12 Eylül 1881, 12 Mayıs 1884, 14 Mayıs 1884, 9 Temmuz 1884
Neue-Oder Zeitung	21 Mayıs 1855,
Newbury Weekly News	6 Ağustos 1868

Newcastle Journal	17 Şubat 1868, 9 Eylül 1871, 26 Haziran 1876, 23 Haziran 1876
Northern Echo	1 Ağustos 1876
Northern Wig	02 Aralık 1878
Pall Mall Gazette	19 Temmuz 1875, 22 Haziran 1867, 8 Ekim 1867, 23 Kasım 1867, 30 Ekim 1867, 25 Nisan 1867, 21 Ağustos 1868, 17 Mart 1868, 29 Eylül 1868, 15 Şubat 1869, 1 Temmuz 1872, 14 Ağustos 1872, 16 Ağustos 1872, 17 Ağustos 1872, 7 Eylül 1872, 16 Eylül 1872, 3 Ekim 1872, 21 Ekim 1872, 5 Kasım 1872, 21 Kasım 1872, 27 Aralık 1872, 10 Aralık 1873, 15 Temmuz 1875, 16 Temmuz 1875, 6 Ekim 1875, 7 Ekim 1875, 8 Ekim 1875, 9 Ekim 1875, 15 Mayıs 1876, 24 Mayıs 1876, 23 Mayıs 1876, 28 Haziran 1876, 17 Haziran 1876, 21 Haziran 1876, 23 Haziran 1876, 18 Temmuz 1876, 12 Eylül 1876, 19 Eylül 1876, 21 Eylül 1876, 4 Ekim 1876, 5 Ekim 1876, 20 Aralık 1876, 23 Aralık 1876, 29 Ocak 1877, 6-7-12-15-16, 21 Şubat 1877, 26 Mart 1877, 10 Nisan 1877, 7-12-19-27 Haziran 1877, 23-30 Temmuz 1877, 16-28 Ağustos 1877, 08 Aralık 1877, 1-4-9-10-21 Ocak 1878, 10-27 Mayıs 1878, 28 Ağustos 1878, 13 Eylül 1878, 19 Kasım 1878, 4 Şubat 1879, 7 Temmuz 1879, 6 Nisan 1881, 24 Ocak 1881, 26 Mayıs 1881, 10 Haziran 1881, 3 Eylül 1881, 3 Kasım 1881, 12 Mayıs 1884, 2 Ocak 1890
Ross-Shire Journal	22 Kasım 1878
Sheffield Daily Telegraph	20 Ağustos 1872, 21 Ekim 1872, 10 Ekim 1874, 20 Mayıs 1881, 23 Haziran 1881
Sheffield Independent	9 Ocak 1879
Shipping & Mercantile	17 Ağustos 1868, 07 Eylül 1872, 8 Mayıs 1876, 1 Eylül 1876, 5 Mayıs 1877, 11-12-25 Haziran 1877, 7 Temmuz 1877, 30 Kasım 1877, 5-19-20 Eylül 1878

South Wales Daily News 29 Ocak 1877

Stamford Mercury 22 Aralık 1876

The Daily News 8 Ekim 1875, 9 Aralık 1875, 8 Mayıs 1876, 17 Mayıs 1876, 23 Mayıs 1876, 23 Mayıs 1876, 1 Haziran 1876, 26 Temmuz 1876, 1 Ocak 1877, 12 Şubat 1877, 6 Nisan 1877, 16 Mayıs 1877, 13-28 Haziran 1877, 1 Temmuz 1877, 1-17 Ağustos 1877, 5-19 Kasım 1877, 25 Aralık 1877, 3-8-29-30 Ocak 1878, 17 Eylül 1878, 3 Ekim 1879, 22 Ocak 1879, 30 Mayıs 1881, 9 Haziran 1881

The Daily Review 20 Ocak 1881

The Devon Evening Express 4 Mayıs 1877

The Evening News 10 Kasım 1881, 5 Ekim 1881

The Examiner 15 Ocak 1876, 19 Ağustos 1876, 29 Eylül 1877

The Exeter and Plymouth Gazette Daily Telegram 09 Ağustos 1876, 1 Eylül 1876, 19 Mayıs 1881

The Glasgow Herald 15 Kasım 1880

The Graphic 26 Ekim 1872, 25 Aralık 1875, 27 Mayıs 1876, 24 Haziran 1876, 24 Haziran 1876, 8 Temmuz 1876, 24 Şubat 1877

The Guardian 01 Nisan 1873, 12 Eylül 1876, 27 Eylül 1876, 19 Eylül 1876

The Liverpool Mercury 26 Haziran 1867, 19 Mayıs 1881

The Mail 8 Haziran 1877

The Manchester Courier 3 Mart 1877

The Manchester Evening News 12 Haziran 1876, 25 Ağustos 1880, 1 Haziran 1881, 2 Haziran 1881

The Medical Examiner 8 Haziran 1876, 9 Haziran 1876, 10 Haziran 1876

The Nonconformist 12 Eylül 1877

The Nottingham Evening Post 30 Mayıs 1881

The Pictorial World 24 Şubat 1877

The Scotsman 14 Kasım 1872, 20 Aralık 1876

The Star 20 Ocak 1876

The Sussex Advertiser 7 Aralık 1875

The Tablet 07 Eylül 1872, 26 Ekim 1872, 02 Kasım 1872, 23 Aralık 1876, 5 Temmuz 1884

The Times	20 Mayıs 1876, 22 Mayıs 1876, 23 Mayıs 1876, 26 Mayıs 1876, 31 Mayıs 1876, 1 Haziran 1876, 2 Haziran 1876, 8 Haziran 1876, 10 Haziran 1876, 15 Haziran 1876, 17 Haziran 1876, 19 Haziran 1876, 21 Haziran 1876, 29 Haziran 1879, 22 Ağustos 1876, 6 Eylül 1876, 12 Eylül 1876, 19 Eylül 1876, 27 Eylül 1876, 10 Kasım 1876, 2 Haziran 1881, 28 Haziran 1881, 29 Haziran 1881, 30 Haziran 1881, 02 Temmuz 1881, 05 Temmuz 1881, 07 Temmuz 1881, 14 Temmuz 1881, 25 Ağustos 1881
The Times Of India	10 Ağustos 1876
The Shields Daily News	10 Ağustos 1880
The Standart	18 Nisan 1876, 26 Mayıs 1876, 27 Mayıs 1876, 6 Haziran 1876, 8 Haziran 1876, 17 Haziran 1876, 20 Haziran 1876, 4-9 Haziran 1877, 18 Ağustos 1877, 21-23 Ocak 1878, 5 Şubat 1878, 7 Mayıs 1878, 30 Ağustos 1878, 13-24 Eylül 1878, 07 Şubat 1878, 3 Aralık 1878, 11 Ekim 1879, 24 Temmuz 1880, 21 Eylül 1880, 25 Ocak 1881, 31 Ocak 1881, 02 Mayıs 1881, 18 Mayıs 1881, 19 Mayıs 1881, 28 Haziran 1881, 30 Haziran 1881, 1 Temmuz 1881, 14 Temmuz 1881, 23 Temmuz 1881, 26 Temmuz 1881, 28 Temmuz 1881, 9 Ağustos 1881
The Star	19 Eylül 1876
The Yorkshire Post	26 Haziran 1876
The Weekly Review	11 Ağustos 1877
The Week's News	14 Nisan 1877, 30 Haziran 1877, 28 Temmuz 1877, 10 Kasım 1877, 22 Aralık 1877
The Westmorland Gazette	19 Temmuz 1879

Vakit Gazetesi	8 Haziran 1876, 23 Haziran 1876
Vanity Fair	30 Haziran 1877
York Herald	23 Ağustos 1875, 12 Haziran 1876
Yorkshire Post	09 Ağustos 1876
Week's News	28 Temmuz 1877
Western Times	30 Mayıs 1876, 24 Haziran 1876, 29 Temmuz 1876, 11 Eylül 1876, 22 Aralık 1876
Wigan Observer	6 Ekim 1876

3. KİTAPLAR

- Ahmet Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Ahmet Midhat, *Üss-i İnkılap*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.
- Akarlı, E.D., *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No.147, İstanbul, 1978.
- Armaoğlu, F., *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da yarım asırlık vekayi-i mühimme*, Dersaadet Matbaası, İstanbul, 1907.
- Başbuğ, İ., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Güç Odaklarının Mücadelesi*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Baydar, K., *Osmanlı'nın Avrupalı Müzisyenleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Buckle, G.E., *The Life of Benjamin Disraeli 1876-1881*, The Mac Millan Company, Newyork, 1920.
- Cecil, G., *Life Of Robert Marquis Of Salisbury*, Hodder and Stoughton Limited, London, 1932.
- Çağlar, B., *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.
- Danişmend, İ.H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Davison, R. H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Mart Matbaacılık, İstanbul, 1963.
- Ebüzziya T., *Nümûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, Matbaa-i Ebüzziyâ, 1823.
- Eldem, E., *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Ecevit, B., *Midhat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2008.

- Elliot, G.H., *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, J. Murray. Londra, 1922.
- Elliot, H., *Bir Hakikatin Tezahürü, Gün Basımevi, İstanbul, 1946*
- Emil Bourgeois, *Manuel Historique de Politique Etrangere*, Librairie Classique Eugene Belin, Paris, 1892.
- Engelhardt, E.P., *Türkiye ve Tanzimat -Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.
- Gallenga, A., *Two Years Of The Eastern Question*, Samuelo Tinsley, Londra, 1877.
- Georgeon, F., *Sultan Abdülhamid*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, Çev. Ali Berkay, İstanbul, 2006.
- Halaçoğlu, Y., *Ahmet Cevdet Paşa - Ma'rûzât*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- Haris, D., *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, Chicago, 1939,
- Hertslet, E., *The Map Of Europe By Treat*, Butterworths Londra. C.4, 1891.
- İnal, İ. M. K., *Son Sadrazamlar*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
- İrtem, S. K., *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, Temel Yayınları, İstanbul, 2004.
- İrtem, S.K., *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*, Temel Yayınları, İstanbul, 2003.
- Karal, E.Z., *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- Keçecizade, M.F., *Keçecizade Mehmed Fuad Paşa'nın Vasiyetname-i Siyasisi*, Mizan Matbaası, Cenova, 1896.
- Kennedy, P., *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2001.
- Kısakürek, N.F., *Ulu Hakan İkinci Abdülhamid Han*, Büyük Doğu Yayınları, Ankara, 2003.

- Korkmaz, A., *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Kurat, A. N., *Türkiye ve Rusya : XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919)*, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Lutsky, V., *Modern History of the Arab Countries*, U.S.S.R. Academy of Sciences, Institute Of The Peoples of Asia, Progress Publishers, Moscow, 1969
- M. Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası*, Yay. Haz.: Doç. Dr. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Mahajan, S., *British Foreign Policy 1874-1914 – The Role Of India*, Routledge Studies In Modern European History, Taylor & Francis, 2004.
- Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1970.
- Mehmed Rüşdi, *Midhat Paşa'nın Vasiyetnamesi ve Şehadeti*, Dersaadet, 1907.
- Midhat, A.H., *The Life of Midhat Pasha*, Londra, 1903.
- Midhat, A. H., *Midhat Paşa - Hayatı Hizmetleri ve Sürgün Dönemi*, Fevziye Mektepleri Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Midhat, A.H., *Hatıralarım 1872-1946*, Güler Basımevi, Galata, 1946.
- Midhat, A.H., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım*, Bengi Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları – Hayatım İbret Olsun Tabsıra-i İbret*, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997.
- Midhat Paşa, *Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mirat-ı Hayret)*, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997.
- Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev: Nabi Dinçer, Onur Yayınları, İstanbul, 1979.

- Nuri, O., *Bilinmeyen Abdülhamid - Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı : Hayat-ı Hususiyesi ve Siyasiyesi (1327)*, Temel Yayınları, İstanbul, 2017.
- Ortaylı, İ., *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.
- Öztuna, Y., *Âli Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Öztuna, Y., *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.
- Pakalın, M.Z., *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1940.
- Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye (1854-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Rubin, A., *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial*, Syracuse University Press, 2018.
- R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*, W.W. Norton & Company, London, 1972.
- Seyithanoğlu, M., *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Seton-Watson, R.W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, W. W. Norton & Company, Newyork, 1962.
- Strangford, V., *A Selection From The Writings Of Viscount Strangford*, London, 1869.
- Şehsuvaroğlu, H. Y., *Sultan Aziz Hayatı – Hal'i – Ölümü*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı. İstanbul, 1949.
- Şeref, A., *Tarih Musahabeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1985.
- Şentürk, M. H., *Bulgar Meselesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- Şimşir, Bilal, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu (1878 – 1884)*, Bilgi Yayınevi, 2020.
- Terzi, A., *Sarayda İktidar Mücadelesi: Saray Mücevher İktidar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

- Tokatlı, A., *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, Doğa Basın Yayın, İstanbul, 2009.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Çerkes Hasan Vak'ası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- Yılmaz, V., *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1998.
- Woods, H. F., *Spunyarn – From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore*, Hutchinson & Co. London, C.2, 1924.

3. TEZLER

- Akalın, D., *Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882)*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Denizli, 2011.
- Karaer, N., *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati İle Osmanlı Ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2003.
- Koç, B., *Midhat Paşa (1822 – 1884)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- Korkmaz, A., *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Kılıç, S. K., *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991.
- Petrov, M. V., *Tanzimat For The Countryside : Midhat Paşa And The Vilayet Of Danube, 1864 – 1868*, Princeton Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Polat, M., *Mahmud Nedim Paşa*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2003.
- Torunoğlu, B., *Murder in Salonika, 1876 : A Tale of Apostasy Turned Into An International Crisis*, Bilkent Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

4. MAKALELER

- Acar, H., “*Tanzimat Dönemi Siyasi Liderlerinden Biri Olarak Keçecizade Mehmet Fuad Paşa*”, Analytical Politics, 2020, C.1, S.1.
- Akın, R., “*Yıldız Çadır Mahkemesinde Yargılanan Kimdi?*”, Hukuk Defterleri Dergisi, 2021, S.32.
- Akyıldız, A., “*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, C.28.
- Akyıldız, A., “*Mahmud Nedim Paşa*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, C.27.
- Arıkan, Z., “*Midhat Paşa’nın Aydın Valiliği*”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Edirne, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII Dizi, 1989, S.86.
- Aslantaş, S., “*Birinci Balkan İttifakı 1866-1868*”, Balkan Wars to Balkan Peace Konferansı. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2012.
- Aydın, M., “*19. Yüzyıl Ortalarında Panславизм ve Rusya*”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004.
- Aydın, M., 2005, “*Bosna-Hersek Ayaklanması’nda Panславизм’in Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ’ın Rolü*”, Türk Tarih Kurumu Belleten. C. LXIX
- Aydın, M., 2006, “*Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)’nın Yeri*”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.25, S.39
- Çelik, M., “*Midhat Paşa’nın Türkiye’nin Mazisi ve İstikbali Başlıklı Makalesi Üzerine Bazı Notlar*”, Kebikeç, 2008, S.26
- Çetinsaya G., Buzpınar Ş.T., “*Midhat Paşa*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam AnsiklopedisiTDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2020, C.30.

- Çolak, M., “Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrássy ve Osmanlı-Macar İlişkileri” Tarih İncelemeleri Dergisi, 2011, C.26, S.1.
- Davison, R.H., “*Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)*”, Collection Turcica, 1995, C.7.
- Elliot, H., “*The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform*”, The Nineteenth Century Magazine, 1888, C.23, S.132.
- Erkan, D., “II. Abdülhamid’in İlk Mabeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, 2010, S.35.
- Hergüner, M., “Midhat Paşa ve Ortadoğu”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2014, S.212.
- Karaca, T.N., “İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ni Koruma Politikasını Terk Etmesi”, Uluslararası Osmanlı Araştırmalarında Yeni Eğilimler Sempozyumu, 2016.
- Kılıç, S.K., “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara, 1993.
- Korkmaz, F., “Yıldız Mahkemesi Karşısında Ahmet Hamdi Tanpınar”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019, Yıl 11, S.22.
- Kurat, Y. T., “Midhat Paşa ve Henry Layard”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Kurdakul, N., “Midhat Paşa’nın Suriye Layihaları ve Ortadoğu Olayları, Toplum ve Tarih Dergisi, S.84.
- Levermore, C. H., “*The Historical Development of Modern Europe from the Congress of Vienna to the Present Time*”, The American Historical Review, 2008.
- Malhut, M., “Odyan Efendi ve Gizli Görevi : Midhat Paşa’nın Talimatıyla Kanun-i Esasi ve İstanbul Konferansı için Paris ve Londra’da Destek Arayışı”, Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 2021, Sayı 7/1.
- Ortaylı, İ., “Midhat Paşa’nın Vilayet Yönetiminde Kadroları ve Politikası”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.

- Özcan, A., “*Hüseyin Paşa-Ağa*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1999, C.19.
- Özgüldür, Y. Özgüldür, S., “*1876 Anayasası’nın Hazırlanmasında Midhat Paşa’nın Rolü ve Fonksiyonu*”, OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1994, S.5.
- Öztürk, C., “*Dârülmualimin*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1993, C.8.
- Reed, C. A., “*Disraeli and the Eastern Question: Defending British Interests*”, Tenor of Our Times, Harding University, 2016, C.5 s.22.
- Satılmış, S., “*19. Yüzyılda Bir Büyük Felaket : 3 Nisan 1881 Sakız ve Çeşme Depremi*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 2014, C. 29, S.2.
- Şimşir, B., “*Midhat Paşa’nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere*”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Turan, T., “*Midhat Paşa’nın Azli ve Sürgününün İspanyol Basınındaki Yansımaları ve Paşa’nın İspanya Seyahati*”, JHS International Journal Of History, Temmuz 2014, C. 6, S. 4.
- Tunaya, T. Z., “*Midhat Paşa’nın Anayasa Tasarısı : Kanun-ı Cedid*”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Uygur, F., , “*Fransız Matbuatında Midhat Paşa Algısı Üzerine Bir Araştırma*”, The Journal Of Turkish Social Research, 2017, Cilt 21, Sayı 3.

ÖZGEÇMİŞ

Kemal İnanç IŞIKLAR

Doğum Tarihi :

Doğum Yeri :

Medeni Durumu :

Eğitim

Lise :

Lisans :

Yüksek Lisans :

Çalıştığı Kurumlar

MIDHAT PASHA, PRESIDENT OF THE TURKISH
COUNCIL OF STATE